

Heiki Pärdi

EESTI TALUMAJA LUGU

Ehituskunst
ja elu
1840–1940

On väidetud, et kõige paremini kajastab ühiskonnas toimunud psühholoogilisi muutusi elamu areng. Seda kinnitab ka Eesti talumaja areng alates 19. sajandi keskpaigast, mil Eesti hakkas kujunema traditsioonilisest keskaegsest talurahvamaast moodsaks läänelikuks ühiskonnaks koos kõigi sellest tulenevate muutustega elulaadis ja mõtteviisis.

19. sajandi keskpaiku hakkas sajandeid rehemajades elanud Eesti talurahvas neist loobuma. Uues kapitalistlikus maailmas sai talud päriks ostnud peremeeste unistuseks linnasakste moodi elamu. Kõigepealt Mulgimaal ja mujal Lõuna-Eestis kerkis ridamisi uusi moodsaid talumaju, mis väliselt meenutasidki väikesi mõisahooneid või linnamaju. Põhja- ja Lääne-Eestis elati siiski veel pikki aastaid vanades rehemajades, mida aja jooksul pidevalt uuendati.

Esimene arhitektimaja Eesti talus ehitati juba 1913 Mulgimaal Puisil. 1920.–1930. aastail ehitati meie taludesse rohkesti moodsaid elumaju arhitektide või ehitusinsneride kavandite järgi. Eesti riik andis tuhandeile uustalunikele pikaajalist ehituslaenu, kuid nõudis, et maja tuleb ehitada projekti järgi.

Muutus ka taluelamu ruumikasutus: ühest ühisest poolavalikust paljuotstarbelisest rehetoast, kus terve suur talupere pool aastat koos elas, hargnes elu nüüd paljudesse eri privaatsustasemega ruumidesse.

Heiki Pärdi

EESTI TALUMAJA LUGU

Ehituskunst ja elu
1840-1940

Raamatu valmimist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Fotod ja plaanid Eesti Vabaõhumuuseumi, Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Ajaloomuuseumi, Eesti Arhitektuurimuuseumi, Viljandi Muuseumi, Virumaa Muuseumite, Muhu Muuseumi, Eesti Põllumajandusmuuseumi, Eesti Filmiarhiivi, Eesti Ajalooarhiivi, Riigiarhiivi ning T. Grepi, T. Pae, G. Rausi, A. Jõgi, T. Sillajõe, A. Heina, J. Vali, L. Aasma ja H. Pärdi kogudest.

Toimetanud Mari Karlson

Kujundanud Andres Tali

Esikaanel talu Harju-Jaani kihelkonnas H. Tiidemanni foto 1890. aastatest (Eesti Ajaloomuuseum).

Tagakaanel üla: Adavere mõisniku E. J. von Vietinghoffi kavandatud rehemaja vaade ja põhiplaan (Eesti Ajalooarhiiv).

Fragment käsitsimaalitud tapeedist Nurga talus Annikvere külas Haljala vallas (Heiki Pärdi foto).

© Heiki Pärdi

© Tänapäev, 2012

ISBN 978-9949-27-267-9

www.tnp.ee

Trükitud AS Pakett trükikojas

Sissejuhatus 11

1. osa. Rehemaja - põlline, palndlik,
pääsiv 24

Palmse erilised rehemajad 28

Tõstamaa kivist rehemajad 33

Muigi ja Muhi arengud 34

Rehemaja - inimeste elupaik 40

Rehemaja kohandamine moodsa aja
nõuetele 50

Kõistavad rehekambrid 51

Kõik rehemajas 53

Rehemaja arendamine 1920-1940 55

2. osa. Uue aja moodsad majad 62

Kõikide taluhäärberid - uue elulaadi
sümboolid 86

Uue aja uusaegsed taluelamud. Palmse
eksperiment ja Kuusalu-Kolga uue-
moelised talumajad 110

Kuusalumaja hakati ehitama projekti järgi 132

Lagle ja Hälli - riiklikud näidistalud 156

Esinduslikke ja edevaid 160

Rannakülade kaptenimajad 166

Avalikkuse abil taluelamuid arendamas 173

Asunikud, uudisasundused ja ehitus-
tegevuse riiklik suunamine
1920-1940 188

Asunduskomisjon ja Asundusamet 196

Lätita läbi ei saa 198

Uue taluelamu ruumid, sisustus ja elu-
korraldus 205

Magamistavad 220

Elumajad ja ehituslikud sanitaarnormid 223

Kord ja puhtus 226

Kõige pisemad "koduloomad" 234

Uued ruumid, uued tavad 235

Murrang kodukultuuris 237

Lõpetuseks 241

Allikad ja kirjandus 244

Sisukord

Euroopas 18. sajandi lõpus alanud ühiskonna moderniseerumine tõi kaasa väga suuri sotsiaalseid, poliitilisi ja kultuurilisi muutusi. Veelgi rohkem muutusid inimeste arusaamad, hoiakud ja suhtumised, käitumine ja vaimulaad. Seni valitsenud seisusliku kuuluvuse asemel hakkas esiplaanile kerkima inimene kui isiksus. Perekonna ja kodu tähtsus majandusüksusena hakkas vähenema, sest töö ja tootmine nihkus kodust välja. Seevastu eraelu koondus üha rohkem koju, mis muutus ühtlasi "suure maailma" suhtes järjest suletumaks. Kodust kujunes kindel pelgupaik võõraste eest, kus sai olla omaette.

On väidetud, et kõige paremini kajastab ühiskonnas toimunud psühholoogilisi muutusi elamu areng (Aries & Daby 1989: 6). Seda kinnitab ka Eesti talumaja areng alates 19. sajandi keskpaigast. See oli aeg, mil Eesti arenes traditsioonilisest keskaegsest talurahvamaast moodsaks läänelikuks ühiskonnaks koos kõigi sellest tulenevate muutustega elulaadis ja mõtteviisis.

Varem olid ühe katuse all ühes majas elavad inimesed moodustanud

ühe pere, ehkki nad kõik polnud vere-sugulased. Tolleaegne suurpere oli eeskätt majanduslik üksus, kus inimene ei olnud mitte indiviid, vaid pere liige. Inimesed ei peitnud ennast oma maja nelja seina vahele, igapäevaelu kulges avalikult, tänav oli elumaja loomulik jätk ning kõiki tähtsamaid elusündmusi (pulmi, matuseid jms) tähistati koos kogukonnaga¹.

Uusajal hakkasid pered üksteisest üha enam eralduma. Sama toimus ka ühe pere sees, kus eri abielupaarid oma lastega ning üksikud eemaldusid üksteisest aina rohkem. Seda protsessi peegeldab selgesti elamu ruumijaotuse ja sisemise elukorralduse areng. Perekond hakkas oma igapäevaelu võõraste eest varjama: majadele muretseti lukud, ustele koputid, uksekellad, hiljem hakati külaskäike aegsasti kokku leppima, veelgi hiljem – telefoni teel ette teatama. Uus linlik-kodanlik elulaad lõhkus järk-järgult senise tervikkuse (Kon 1981: 121-130).

Talupojaühiskonnas puudus avaliku ja privaatse vahel selge piir. Toonased majadki olid sisemiselt liigendamata:

Sissejuhatus

1. Eesti külas peeti majade avatust "omadele" päris loomulikuks: "Kui oma kodukülalt või ka naaberkülalt vahest nagu jutuaajamiseks külla tuldi, siis ukse peale koputamise kommet ei olnud. Tuldi lihtsalt sisse ja üteldi "tere". Aga kui keegi uksele koputas, siis isa ütles: "See on nüüd kaugelt külaline, koputab uksele.", meenutab üks kirjasaatja 1920. aastate kohta (KV 746: 416 Kadrina). 20. sajandi algul oli see tavaks veel isegi Tallinna agulites: naabri poole sisse astumiseks polnud tarvis täita mingeid rituaale – koputada, anda kella, ette teatada, helistada vmt (vt KV 745: 227-228 Tallinn).

need ei olnud jagatud mitmeteks eri otstarbega ruumideks nagu me tänapäeval oleme harjunud. Sootuks puudusid moodsa inimese jaoks eriti tähtsad, eraldatust ja üksiolemist võimaldavad privaatruumid või -alad. Selles elamisviisi puhul kulges ja toimus kõik teiste silme all – polnud võimalusi intiimseks eraeluks või lihtsalt eraldumiseks. Eri soost inimesed, lapsed ja täiskasvanud, tuumperekonnad ja teised perre kuuluvad inimesed elasid äbisegi koos. Maja seinad eraldasid kodu küll välisilmast ning pereliikmeid võõrastest, aga seespool ei olnud iga inimese jaoks "oma" ruumi. Majades ei olnud ka elektrit, veevärki, kanalisatsiooni, keskkütet, WCd ega muid praegu nii tavalisi asju. Tollased eluasemed erinesid tänapäeva õdusaist ja mugavast elamuist nagu õõ ja päev, sest neis puudus kõik see, mis meie meelest kuulub lahutamatuks iga kodu juurde: valgus, soojus, puhtus, mugavus, privaatsus.

Raamatus tuleb juttu peamiselt pärisest taludest, sest setu, rannarootsi ja peipsivene taluelamute areng väärib eraldi käsitlemist.

19. sajandi keskpaiku hakkas sajan-deid rehemajades elanud Eesti talurahvas neist loobuma. Uues kapitalistlikus ühiskonnas muutus uueks ideaaliks linna moodi elamu. Ent vae- semas Põhja- ja Lääne-Eestis elati ja oldi veel pikki aastaid vanas rehemajas, mida aja jooksul pidevalt uuendati.

Esimesi katseid Eesti talumaju paren- dada tehti juba 18.–19. sajandi vahetu- sel. Talurahva algelised ja ebatervislikud

elutingimused tekitasid Euroopa val- gustusideedest innustunud humanist- likes hartlastes (P. E. Wiide ja G. F. Par- rot) ning mõisnikes (K. A. C. Brüningk) nõrdimust. Esimese asjana tahts d nad eluruumid suitsust vabaks saada. Sei- leks tuli varustada majad korstnatega ning teha mitmeid teisi uuendusi. Uri- tusest teavitati isegi Vene tsaar Alek- sander I, kes suhtus selesse pooldava t, ent siiski sumbus mõte enne tegudeni jõudmist. Peapõhjus oli selles, et ei talupojad ega mõisnikudki ei tahtnud tegelikult loobuda rehemajadest ega korstnaid ehitada.

Palju tulemuslikumalt edenes ta u- elamute uuendamine Virumaal asuva Palmse mõisa omanikel. 1840. aastail laskis Carl Magnus von der Pahlen ehi- tada oma talupoegade e kümme kond nn algbalti tüüpi moodsat korstnaga kivimaja.

Kohe varsti pärast seda asus mõi- sahärra Carl Magnus koos poja Alexan- deriga rehemaju uuendama. Mõis ehi- tas Ilumäele, Tõuguie, Uudeküla (nüüd Uusküla) ja Võhmale kümme kond omapärast korstnaga rehemajut, neist enamik üleni paekivist. Uutmoodi talu- elamuid hakati ehitama ka naabruses Kolga mõisas. Nende barokse ilmega täis- või poolkelpkatusega ning ühe keskse korstnaga paikmajade ruumijao- tuses oli eeskujul võetud rehemajadest.

Põhjalikult muutis Eesti maaelu 19. sa- teisel poolel kapitalism. Kõige tähtsam osa selles muutumises oli talude väl- jaostmine mõisnike käest, mis Lõuna- Eestis saavutas haripunkti 1860.–1870. aastail ning Põhja-Eestis paar küm- mend aastat hiljem. Seoses talude päri- seksostmisega maad krunditi: sen sed

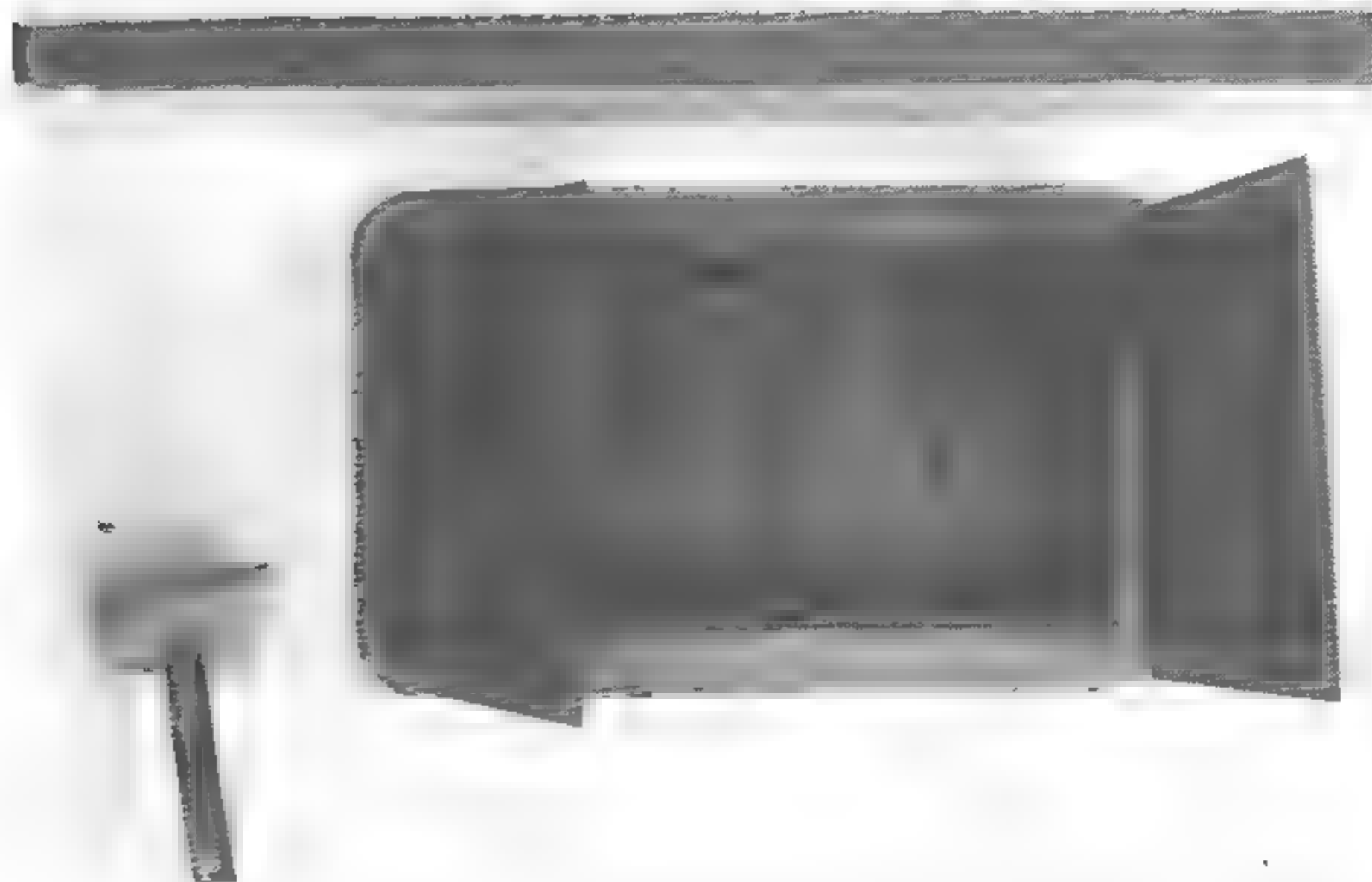
von der Pahleni 1840. aastail ehitatud majadega algas Eesti taluelamute moderniseerimine. Palmse talumaja. ERM, 1912.

- ...a sarrud liideti kokku
- ...adeks. See lihtsustas
- ...a vähendas majapidam
- ...d. Maade kokkuajamine
- ...t kulamaastikku, eriti
- ...a mujal põliste tihe-
- ...k talusid pidid külast
- ...isaks asustuspildile
- ...mine ka talu hoones-
- ...seetud mõttekaks
- ...anu hooneid taas üles
- ...kogu talu uuesti.
- ...kinud majandusli-
- ...e dused, algaski
- ...a akohastamine
- ...Rehemajadele

ehitati üha rohkem külge elukambreid
Uutmoodi, linlikult sisustatud tubades
hakati elama hoopis teisiti kui nõrgises
rehetoas.

Suur samm korstnata rehemajade
moderniseerimisel oli 1850. aastail leiu-
tatud iselaadne kambrite suitsuvaba
kütmise moodus. Nimelt juhiti kuum
suits reheahjust või pliidist soemüüri
kaudu kambritesse, mis said niiviisi
soojaks, ilma et suits oleks tuppa pää-
senud. Veerandsaja aasta pärast ole-
vat selliselt köetavad kambrid olnud
peaaegu kõigis Lõuna-Eesti taludes.
Teine, vanem viis kambrite kütmiseks
oli lasta kuuma õhku reheahju keriselt

Uuema kinnise kerisega reheahju keriseuks. Jüri-Jaagu talu, Mõega küla, Muhu (praegu Eesti Vabaõhumuuseumis). H. Pärdi, 2012.

otse kambrisse. See sai võimalikuks siis, kui hakati ehitama kinnise kerisega reheahje

Kerisepealsest ruumist tehti auk läbi ahjumüüri kambrisse, mis pärast kütmise lõppu avati ning kuum õhk voolas sealtkaudu kambrisse.

1860.-1880. aastail hakati kõigepealt Mulgimaal ja siis mujal Lõuna-Eestis ehitama moodsaid taluelamud mis erinesid rehemajadest väga palju. Nende eeskujuks olid mõisahooned, vallamajad, koolimajad, kiriklad ja väiksemad linnaelamud. Mulgid said kindlasti innustust ka naabreilt Põhja-Lätist, kus talumehed olid lahkeelamuid ehitanud juba mitukümmend aastat. Lätlaste toredaid ja puhtaid talumaju tõi eestlastele suureks eeskujuks J. W. Jannsen oma ajalehes Perno Postimees. Vanemad taluhäärberid, mida leidub kõige rohkem Mulgimaal lõunaosas Halliste, Karksi ja Helme

kihelkonnas, ei erine ukste sest kuigi palju. Valdavalt on need ühtsad, suhteliselt pikad, madalad, kõrge poolkelpkatusega ning kahe korstnaga paikmajad, kuid neid ehitati ka tellistest. Mulgimaal oli varasemate häärberite hulgas arvukalt ka ühe keskse korstnaga alg- ehk põisbalti tüüpi maju, millest enamik on hävinud. See elamutüüp on Baltimaade kõrval tuntud kogu põhjapoolises Lääne-Euroopas inglismaast Põhja-Saksamaani. Vaidav enamik palkelamuid oli vähest rõntlaudadega vooderdatud, kuid tehti ka tellisvoodriga või valgeks krohvitud seintega maju.

Tavaliselt olid Lõuna-Eesti uue taluelamu ühes otsas ruumid talupere ning teises otsas teenijarahva jaoks. Enamik ruume oligi talupere käsutuses tööpere, s.t. teenijarahvas, elas suures peretoas, mille juures oli mõnikord ka

oma köök ja sahver. Oma eluruume püüdis talu pere sisustada moodsaimal ja parimal tasemel. Õlivärvidega värvitud lagede ja põrandatega tubades leidis kaunist pehmet mööblit, kappe, laudu, toole, puhveteid, kummuteid jmt. Eriliselt hooletseti esindusruumi – suurema kuulaiste- enk võõrastetoa – sisustamise eest. Juba nimi "saal", nagu öeldi selle ruumi kohta Mulgimaal ja mitmel pool mujalgi, viitab erilisele staatusele. Siin ehitati uhke mahi, siia paigutati kõige peenem pehme tislerimööbli komplekt, siia sätiti liinipostamendid, seintele riputati pilte, kindlasti olid maas põrandariided. Ka pererahva teiste ruumide

kütmiseks tenti värvitud pottkividest või kahhelkividest uhked karniiside ja muude ehistega kaunistet ahjud

Tööpere eluruumid erinesid pere- mene omadest eelkõige tagasihoidliku viimistluse ja lihtsama sisustuse poolest: tahutud palgist seinad olid paljad või krohvitud/lubjatud, laudpõrandad olid värvimata, ruumi küttis suur lihtne telliskiviahi, mööbliks oli omatehtud suur perelaud, sängid ja pingid

Eriti palju muutus Eesti maaarhitektuur 20. sajandil. Esmajoones Mulgimaal arenes vahetult enne Esimest maailmasõda elamuarhitektuur hoopis

— : maa talu koosmajas (1913) on elamu ja kõik avapiirded tellistest, hobusetall maakivist. Rõue küla, Rapla khk. H. Pärdi, 2006.

Saaremaa ehitusmeisteri A. Saare kavandatud A. Üksi maja (1908) Laisis on Muhu mürseppade meistriteos. A. Roose, 1912. T. Grepi kogu.

uuele tasemele. Seni olid uhked ja jõukad talumehed kõigele vaatamata leppinud kodukootud arhitektuuriga. Nii nagu külas ikka, otsustas maja plaani ja muu ehitusse puutuva üle ehitusmeister, võttes arvesse peremehe soove. Vanemad, esimese põlve Mulgi hääberid olid sellepärast välimuselt alalhoidlikud ja omavahel üpris sarnased. Kuid uued noored peremehed olid esivanematest haritumad ja avarama maailmapildiga. Nad muutusid nõudlikumaks nii majade välisilme kui siseplaneeringu ja elutingimuste suhtes.

Puidu kõrval kasutati üha rohkem tellist, maakivi ja paasi. Veel suurema hooa kui elamuid uuendati taludes

majandushooneid. Karjakasvatuse tähtsuse tõus sundis talumehi põhjalikult uuendama loomalautu ja hobuse-talle. Sageli on tahutud maakivist laudad, tallid, kuivatid ja aidad välimuse poolest elamuist suurejoonelisemad ja mõjuvamad. Neid hooneid ilmestati tellistest või paekivist nurkade, usteakende silluste ja raamistuste ning muude detailidega.

Taluhoonete väljanägemine ja suurus muutus üha enam peremehe au- ja uhkuseasjaks. Sajandivahetuse paiku hakati elamule juurde ehitama klaasverandasid ehk palkoneid, mis muutusid kiiresti tolleaegsel Liivi- ja Eestimaal maamajade peaaegu kohustuslikuks

osaks 20. sajandi algul toimus talumajade juures veel üks tähtis muutus. senised maalähedased-madalad majad hakkasid pürgima ülespoole – eluruumina võeti kasutusele ka pööning. Nii ilmusid sirgetele talukatustele ärkid ja uugid, ent väga sageli jäi ärkikorruse väljaehitamine "pärastiseks". Tä skahekorrukselisi elamuud enitati Eesti taludes üliharva – praegu on neid teada kümne ringis.

Sel ajal hakkas muutuma ka elumajade sisemine struktuur, sest uute elamute avarus võimaldas põhjalikult muuta ruumide kasutamise põhimõtteid ning otstarvet. Ühe suure rehetoa asemel jagati uus elamu mitmeks er-

otstarbega ruumiks (köök, söögituba, sahver, vannituba, magamistuba, võõrastetuba ehk saal, puhvetituba, pere-mehe töötuba-kabinet), mis andis üksikuile pereliikmeile varasemast suurema privaatsuse. Suurtalu häärbereis leidis juba 20. sajandi algul ruume, mida ei ole paljudes kortereis-elamuis iseg. nüüd, sada aastat hiljem: vannituba, WC, kabinet, mitu magamistuba, puhvetituba jmt.

Samal ajal on moodsate taluelamute sisekujundus enne 1910. aastaid üpris tume maa, sest säilinud on sellest ainult pudemeid, ka fotosid leidub väga napilt.

→ Osvene vanausulise ehitusmeisteri Aleksander Dudkini kodumaja (1911) Varnjas. H. Pärdi, 2008.

2. Selle ehitamist puhtis samast ligidalt, Trügist pärit Aleksander Saar (*1860), kuld müüritoõ tegid mahurased. Pärast Kaarma Seminari lõpetamist läks A. Saar Raga ehitusõppima ning naasis 9 aasta pärast ehitusmeistrina. Teadaolevalt ehitas ta muuhulgas 1880ndate lõpus Hiiumaal kaks õigeusklikut (tõenäoliselt üks Kuri ja teine Kuriste) koos sinna juurde kuuluvate koolide, köstri- ja preestrimajadega. Leisis ehitas ta lisaks Üksti majale samas laadis kohe veel ka A. Sassi värvivabriku hoone.

20. sajandi esimese poole maaarhitektuuri on päris sügava jälje jätnud kaks paikkondlikku kivehitusstiili – üks kujunes välja Muhu saarel, teine Peipsiveere vene külades. Nii muhulased kui peipsivenelased ehitasid palju ka mujal Eestis, sest ehitustöö oli nende tähtsamaid tulundusalasid. Muhu stiili iseloomustab tumeda maakivi oskuslik ühendamine heeda dolomiidi või paekiviga ning avapiirete ja nurkade kvaaderladu, mis andis hoonetele paeluva ja värvika välimuse. Selle parimad näited asuvad kodusaares: "suurel maal" nähtu ja õpitu on talukeldrite, -aitade, -sepi- kodade ja -õuekööride juures loovalt ühendatud kohaliku traditsiooniga. Hinnatud müürseppadena ehitasid Muhu mehed palju majandushooneid

(viinavabrikuid, sepikodasid jmt) Lääne- ja Põhja-Eesti mõistes, kuid ka Ruhnu uue kiriku (1912), Hiiumaal a/s "Viscosa" kunstiivabrik (1910–1913), Saaremaal Tornimäe, Läänemaal Kõmsi ja Lihula õigeusu kirikud jpm.

Muhu stiilis kivist (talu)elumaja parima näitena väärib mainimist Saaremaal Leisis 1908 ehitatud kaupmees Anton Üksti maja². Historistsiliku kivist viikatusse maja müürid on väljast vooderdatud tumeda maakiviga, katuseräästa alune vöö on laotud male aukujuuliselt tumeda ja heleda kiviga. Nurgaketid ja avapiirdeed on valgest saetud dolomiidist. Es külge ilmestab punasest tellisest viiluväljaga katuseärkel, kust avaneb uks lahtisele rõdule. Kõikide viiluväljade ülaosas on ehispennid ja kaarekujulised ehissõled, ärkliviilu

Tavaliselt olid asunikutalu elamud ja muudki hooned väga lihtsad ja tagasihoidlikud. Väljametsa talu Raikküla vallas. 1932. H. Pärdi kogu.

— — — — — ehitati hulk talumaju arhitekt Edgar Velbri kavandatud kõrge kelpkatusega elumute järgi. Koidu-Mardi talu Vodja külas Peetri
— — — — — H. Pärli, 2008.

— — — — — on muustrilise ruudujaotusega
— — — — — Maja esimesel korrusel oli
— — — — — sel korrusel omaniku eluruumi
— — — — — Samases stiilis on ehitatud ka maja
— — — — — kaubaart. Praegu asub siin
— — — — — maja, hoonet on üksjagu ümber
— — — — — katusel on kivi asendatud pro-
— — — — — muudetud on rõdupiirdeid ja
— — — — — veel rohkem on ümber
— — — — — sisemus. (Vt foto lk 16.)
— — — — — vene kulaarhitektuur eris-
— — — — — gelt maust Eestist. 19. saj
— — — — — välja oma ehitusstiil,
— — — — — paremini kajastub tellis-
— — — — — vene kulade hoones-
— — — — — a davalt koosmajadest,
— — — — — ruumid on ehitet L- või

T-kujuliselt elumajaga ühise katuse alla.
Eraldi ehitati ainult saun

Vene müürsepad e murnikud kes-
kendusid 19.-20. saj vahetusel majan-
dushoonete (laudad, tallid, kuivatid,
aidad) ehitamisele taludes, ent päris
palju ka mõisates ja linnades. Kuul-
saimad müürsepad pärinesid Kolkja,
Kasepää ja Varnja küla vanausuliste
seast, ent tuntud olid ka Mustvee kandi
mehed. Nende tegevuspiirkond ula-
tus kaugele läände – umbes Tallinna-
Rapla–Pärnu jooneni

Üks Peipsivene müürsepakunsti
suurepäraseid näiteid on Sami-Taga-
kulas (Viru-Nigula) asuva Kingvitise talu
elamu (selie kohta vt lähemalt lk 162)

Mihkli talu koosmaja (ehlt 1920ndatel) Nautse külas Muhus meenutab väliselt rehielamut. H. Pärdi, 2007.

Väga hoogsalt hakkas maaarhitektuur arenema ka uues Eesti riigis 1920.–1930. aastail ehitati mitukümme tuhat uut talu, sadu ja sadu uus moodsaid koolimaju, rahvamaju, raudteehooneid, meiereisid ja muid avalikke hooneid. Ehitustegevuses suurenes riigi osa, mida eelkõige tingis vajadus abistada kümneid tuhandeid asunikke, kel enamasti puudusid vajalikud oskused 1920.–1930. aastate ulatuslik asunikutalude rajamine sarnaneb praegusele massilisele uusasumite ehitamisele lägedaile põldudele

1920. aastail loodi ehitustalitus Asunikkude, Riigirentnikkude ja Talupidajate Põllumajandusliku juurde, mis 1932 aastal korraldati ümber Põllutöökoja ehitustalituseks. Arhitektidest projekteerisid taluhooneid kõige rohkem õde-venda Erika Nõva ja August Volberg ning Edgar Veibri. Talumaju kavandasid ka Nikolai Kusmin, Aiar Kotli, Anton Soans, Johannes Ilmas, Arnold Väl, August Esop, Jaagup Linnakivi jpt.

Valdav osa taluhooneid ehitati siisk endiselt ilma projektita, sest õppinud arh tekte oli vähe, ehitajaid aga väga palju. Eeskuju võeti alevi- ja linnamaja-dest, samuti mõjutas tollaseid maaehi-tisi raudteearhitektuur, eriti kitsarööp-meliste teedele rajatud jaamahooned. Pa-ju- d a evimajad olid arhitektuurilt üllatavalt vanamoodsad, kuid samas ka pretensioonikad. Enamik neist ehitati tehnikute ja inseneride jooniste järgi, ke-š pidiid täitma tellijate tihti vähiklikke ja auanne d soove.

1929. aastal hakkas Põlütöömisi-teriumi juurde loodud Asunduskomis-jon (1935. aastast Asundusamet) kavandama riigi tagavaramaadele ja soodesse uudismaa-asundusi (Lepp-laane, Pillapalu, Peressaare jmt). Uidse

loodi sel moel ligi 4000 uudismaa-talundit, millest umbes pooled ehi-ta-sid omanikud ise. 1930. aastail hakkas jõukust kogunud riik ise hooneid püsti-tama, sest nii oli otstarbekam.

Nii endistele mõisamaadele loodud asunikutaludes kui ka uudismaa-asun-dustes kujunes põhiliseks hoonevormiks koosmaja, kus elamuga ühe katuse alla paigutati laut ja tall ning panipaigad (kuur, ait). Päril palju koosmaju ehitati 1920. aastail ka vanataludes, eriti Muhu-maal, samuti Saaremaal, Läänemaal, Harjumaal, Järvamaal ning mujalgi³.

1940 tõmmati kriips peale kogu Eesti senisele arengule ning lõpp tehti ka taludele ja talurahvakultuurile.

3 Hea näide on Nautse küla Mikhli talu 1920. aastail ehi-ratud peamaja, kus algselt olid ühe katuse all lisaks vaba suurele elamule ka kuivati ja laut. Elamuosas paiknesid peale ühtava koogi (48 m²) ja suurtoa (42 m²) veel 4 tuba. Hiljem, 1980ndail, kui talu oli muudud Ehituse Teadusliku Uurimise Instituudile, kor-rastas viimane kõik hooned ning ehitas peahoones asuvad kuivati- ja laudaruumid ümber puhkerubadeks.

1.
osa

Rehemaja –
põline,
paindlik,
püsiv

Talurahva põlvne peavari – rehemaja – on püüdnud nii teadaste kui ka laiemal avalikkuse tähelepanu juba ammu. Ee kõige rehemaja kui ehitist ja sellega seonduvat on etnoloogid ja arhitektuuriloolased uurinud päris põhjalikult, kuid ebaselget on siin veel küllaga. Üks suur küsimus on, millist osa on selle ainulaadse majatüübi arengus etendanud mõisnikud. Üpris vähe teame ka sellest, kuidas neid maju kasutati, kuidas inimesed seal elasid. Rehemaja kui elamu kohta on sihipäraselt teateid kogutud väga napilt, peamiselt saab toetuda mälestustele ja muule sedalaadi teabele.

On põhjust veidi lähemalt peatuda selle ürgse hoone arengul viimase 150 aasta jooksul. Rehemaja on olnud tähelepanuväärsest paindlik, kaies kaasas talurahva elus ja kultuuris toimunud väga suurte muutustega.

Keskriiklase keelas kindralkuberner Nikolai 1816 Liivimaa kubermangus ning 1819 ka Eestimaa kubermangus. Uute rehemajade ehitamise keelustamisega 19. sajandi jooksul tuli kõik talumajad üha enam anku viia. Samal ajal õhutati

olemasolevatele rehemajadele ehitama uusi köetavaid kambreid. Kaks aastat hiljem oli selge, et üritus kipub nurjuma. Nüüd ei leitud midagi tõhusamat, kui ähvardati uued enitatavad rehemajad lausa maha kiskuda. See jäi siiski ainult jutuks. Uusi rehemaju lasksid kuni 20. sajandi alguseni oma renditaludesse ehitada isegi mõisnikud, rääkimata talumeestest, kes tegid seda kuni Teise maailmasõjani.

Muide, Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet⁴ lubas välja panna preemia (100 rubl) neile Liivimaa eesti talupoegadele, kes ehitavad oma rehemajale kaks köetavat, suitsuvaba ja akendega valgustatud kambrit. Lätis Põhja-Vidzeme külades ei olevat sellal enam elatud suitsustes rehetubades, vaid köetavais kambreis. Hoopis vähem olla sääraseid maju olnud Eestis.

1815 avaldati sotsieteedi ajakirjas ühe Mazsalaca kihelkonna korstnata, ent soekambritega rehemaja joonised. Selle oli üle mõõtnud ja paberile pannud Adavere mõisa omanik kreisikohutunik E. J. von Vietinghoff. Maja pälvis tähelepanu mitme asja pärast: esiteks

⁴ Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet (saksa keeles *Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Societät*) tegutses aastail 1792.–1941. Andis välja ajakirja *Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft* (1825–1863) ja *Baltische Wochenschrift* (1863–1915).

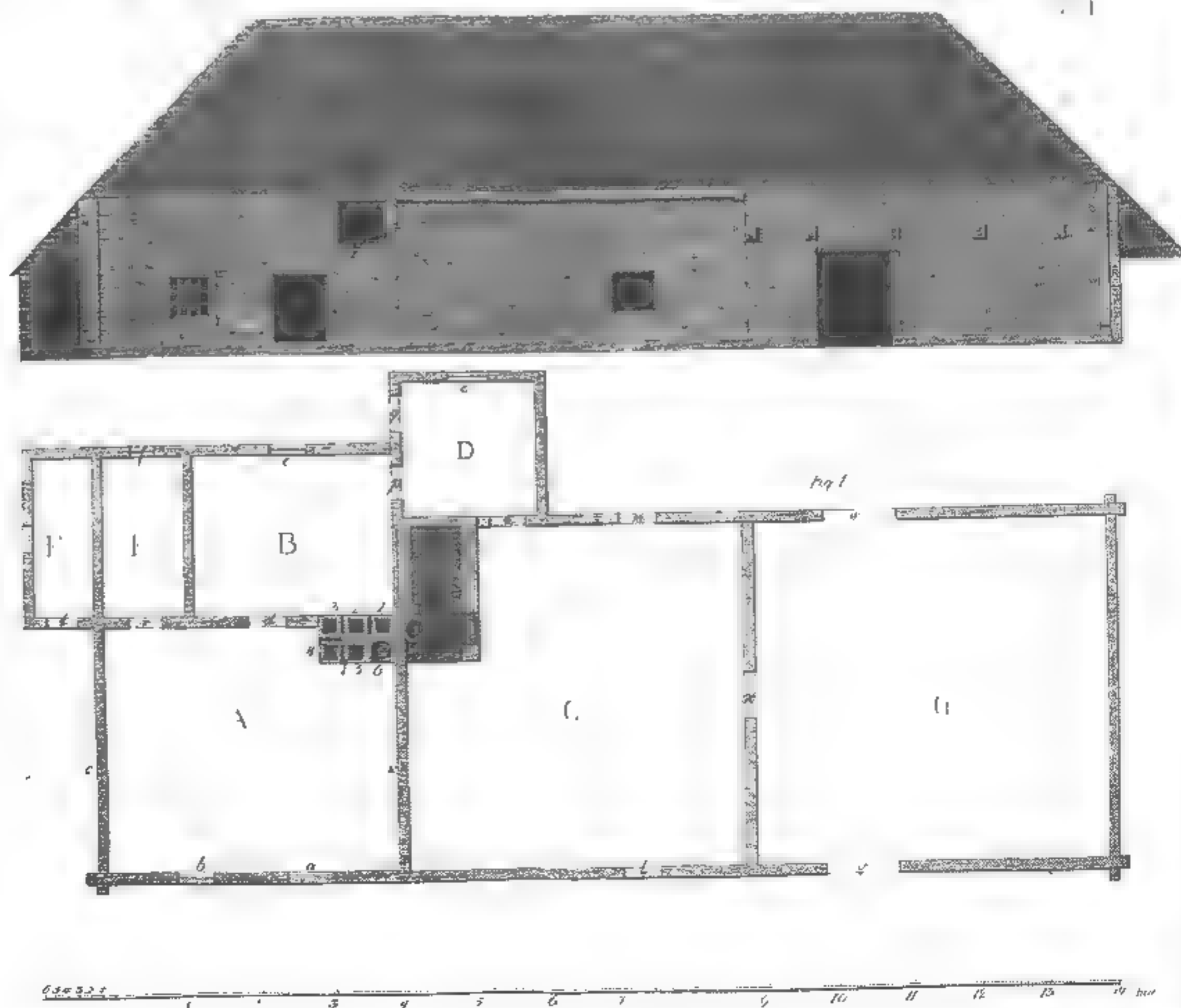

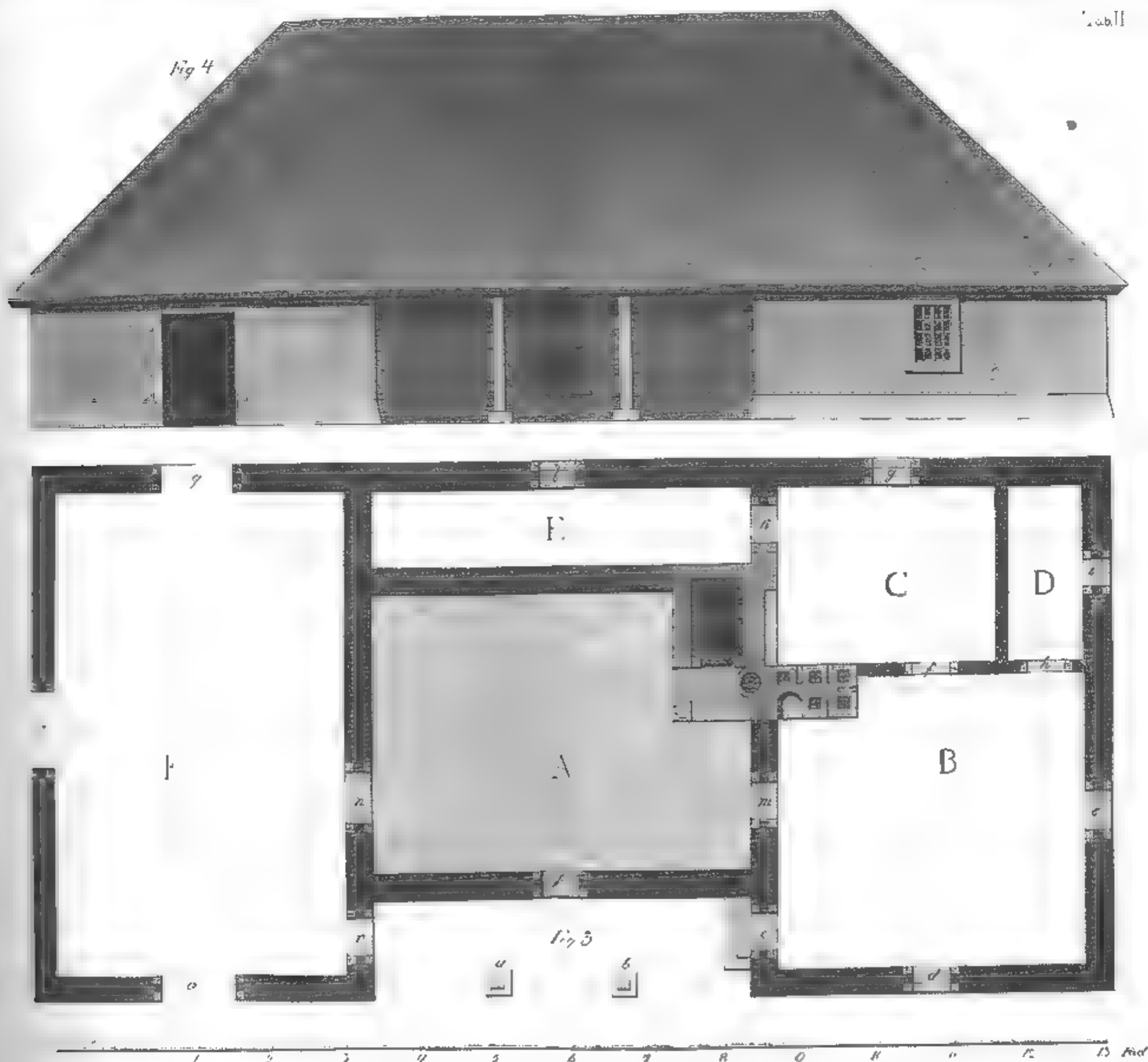
olid siin eraldi ruumid tööpererele – pere-tuba (A) ja talupere tuba (B); rehetoa taga, väljaastes oli külm kamber (D) ning vasakus otsas kaks sahvrit (E, F). Elutube soojendas kuue lõõriga (1-6) kahhelahi (f), mida köeti rehetoad (C) sissemüüritud paja (g) alt. Reheahju (i) suu ees oli tõmbi püramiidi kujuline umbes kahe sülla (4,26 m) kõrgune suitsukumm (h). Nii nagu meie levinumal Põhja-Eesti tüüpi rehemaal, oli selle maja rehetoad kõrgem lagi kui rehealusel (G) ja kambritel

Lisaks Läti rehemaaja plaanile esitas Vietinghoff ka enda koostatud

korstnata savist rehemaaja kavand. Põhja-Eesti tüüpi sümmeetrilise põhiplaani maja keskel on kahele puupostile toetuva uualuse taga ruudukujulise põhiplaani rehetuba. Rehealusel (F) on suuruselt võrdne maja teises otsas paiknevate eluruumidega (suurem elutuba – B, selle taga paiknev peremehetuba – C ja sahvrit – D). Teine sahvrit (E), kuhu pääseb peremehetoad, asub rehetoad (A) taga. Tavapärase ruudukujulise põhiplaani rehetuppa sai ni rehealusest kui ka elutoast. Maja küttesüsteem on samasugune nagu eelkirjeldatud Läti rehemaal

Rehemaaja põhiplaani ja vaade. 1815 Põhja-Läti. Mazsalaca kihelkond. EAA 1185. 1. 37. 29-32.

Advere mõisniku kreisikohtuniku E. J. von Vietinghoffi kavandatud (1815) rehemaaja vaade ja põhiplane. EAA 1185. 1. 37. 29-32.

Tollases talumajade uuendamise kampaanias oli üks põhilisi teemasid korsten. Ühed leidsid, et suitsuvabad eluruumid on tervislikumad ja ainsana kaasaegse inimese väärilised, teised evastu rõhusid traditsioonile ja palju ksemale küttekulule (saastlik elu-
e.)

Kogu tollase taluelamu uuendamise loatas Hellenurme, Päidla ja Vorbuse

mõisa omanik Karl Axel Christer Bruiningk (1782-1848), kes oli ühtlasi Rõngu, Otepää ja Kanepi kihelkonna-kohtunik. 1813 avaldas ta anonüümse kirjutise, milles kirjeldas vaigustusajas-
tule iseloomuliku humanistliku paato-
sega muistset suitsust reielamut kui
uude ajastusse täiesti sobimatut ning
tegi rea ettepanekuid talurahva elamis-
tingimuste parendamiseks. Põhiline

Palmse erilised rehemajad

- 5 Tooma, Pearna ja Kivikatku olevat tehtud ühe plaani järgi, kantsa arvatud hilisem, põhihoonega l-kuniliselt lutuv uure elutubalega puust juurdeehitis.
- 6 Põisma ja Ilumäe Jürirahva majad olid algselt väga sarnased, ent nüüd on mõlemad ümber ehitatud. Jürirahva rehemaja rehetuba ja kambrid tehti juba 1920 ümber loomapidamise tarbeks, Põisma maja kohandati 1980 aastail suvekoduks, kuid reheahi oli siin juba varem välja lõhutatud ja lagi alla lastud.

oli vabastada eluruumid suitsust ning muuta need valgemaks ja puhtamaks. Selleks tuleks taludes hakata ehitama korstnaga ja suuremate akendega rehest eraldi elumaju, kus peaks olema paar sooja elutuba, külm kamber, väike köök ja esik (Ueber 1813).

Avaliku arutelu käigus jõuti järeldusele, et vaatamata kõigile oma puudustele (suurimaks neist oli rehetoa

pimedus) vastab rehemaja kõige paremini siinsetele loodusoludele ja talumajapidamise vajadustele ning väär oleks see ülepeakaela lankelemuga asendada. Sellepärast leiti, et kindlast tuleb eelistada vana rehemaja arendamist. Edaspidi tehti rehemaja parendamiskatseid mitmel pool, põhimõtetelisemad ja tulemuslikumad olid need 1850–1870 Põlme mõisas Virumaal.

Nagu jutuks oli, hakkas Põlme mõisa omanik Magnus von der Pahlen kõrval moodsa taluelamute ehitamisega kaasajastama ka Eesti põlist rehielamut. Võib ainult oletada, miks ta uut moodi lahkeelamute rajamise kõrval nüüd ka rehemajade moderniseerimist alustas. Ilmselt oli peapõhjus selles, et talumehed eelistasid siis eraldi elamuile enamasti siiski rehemaju, sest need sobisid toilase eluviisiga paremini. 1850–1870 lasi Pahlen ümberkaudsesse külladesse Võhmale, Ilumäele, Uudekülla, Tõugule, Võsuperre ja Põlmesse ehitada umbes paarkümmend uut moodi rehemaja. Ilmselt vanim sedalaadi rehemajadest asub Ojaäärsel, mille esisernas on kivvi raiutud "1855 A" ning uusim Põlmal, kus korstnajaia sisse on raiutud aastaarv 1870.

Kõige tähtsam uuendus nende juures oli omaparane võimsa korstnaga reheahi. Teine uudis asi oli see, et osa uusi rehemaju tehti üleni paekivist. Sääraseid ehitati Uudekülas (praegu Uusküla) Toomal ja Jaanil (varemeis), Ilumäel Jürirahva ja Kivikatku talus⁵ (põles maha 1970ndail), Tõugu külas Jürirahval (varemeis), Võhmal külas Pearnal, Võsuperes Ojaäärsel

(põhjalikult ümber ehitatud 1970. aastail) ja Põlmes Põlmal. Kolmes talus – Uudeküla Pitkal ja Prassi-Jaagupi (lammutatud 1960ndatel) ning Tõugu Hansurahval – olid rehetuba ja kambrid tavakohaselt tehtud rõhtpa kidest ning rehealune paekivist.

Põlme moderniseeritud rehemajad sarnanesid põhiplaani üksteisega, kuid ei olnud täpselt ühesugused. Näiteks Uudeküla Prassi-Jaagupi, Ilumäe Jürirahval, Põlme Põlmal⁶ ja Tõugu Hansurahval oli rehetoa ees Põhja-Eesti rehemajadele iseloomulik laheline ulualune, kuid teistel see puudus. Mõnes talus oli kelder maja all (Põlmal, Ojaäärsel), Toomal on see maja tagaküljele ehitatud väljaastes, oli ka mitmeid muid väiksemaid erinevusi.

Paraku ei saa midagi kindlat väita majade algse ruumijaotuse kohta, sest aja jooksul on neid kõiki vähem või rohkem ümber ehitatud.

Toomal, Pitkal ja Pearnal on rehetuba nii eest kui tagant ümbrtsetud kahekordse seinaga. Sama plaani järgi näib olevat tehtud ka Jaanil talu maja Uudekülas. Esiküljel oli kahe seina vahel uhte kätt väike esik, kust üks üks viib rehetuppa ja teine suukambrisse ning teist kätt sahvri. Algselt on kõigi

Ojaäärse-tüüpi kivist rehemajadest on väliselt kõige ehedamana säilinud Põisma oma (1870). Siin on ainsana alles ka võlmas paekest korstnapits.

• Pärsti, 2012

siniseil rehetubadel olnud paeplaatidest põrand. Ahri ulatus vastu rehetoa tagaseina, mille taga oli rehealuse poole avatud aganik. Toomal ja Pearnal oli aganiku kõrval pisike kamber, kuhu kuulus nii rehetoa kui tagakambri. Tõugu Hansurahval on ahjutagune kamber muudetud hiljem köögiks – siia oli tehtud piit ning vahepeal oli välis- ja väljapoole nihutatud⁷. Pearnal on sama koha peale tehtud hiljem uks, mis viib pääseb puidust juurdeehitisse. Kõigis majades oli kaks kambrist – küljel suur ja taga väiksem. Toomal ja Pearnal pääseb suurde eeskambrisse küst kui ka rehetoa. Põismal oli

suures kambris kitsas tellisahi, mille esine oli 1,5 x 1,5 m ulatuses laotud servitellistest, ülejäänud põrand oli laudadest. Väikeses kambris ei olnud algselt küttekollet olnud, alles 1920.–1930. aastail tehti sinna väike plekkahi.

Välismõõtudel on kõnesolevad rehemajad üpris ühesuurused: pikkus kõikus 26,5 ja 29,5 meetri ning laius 10,2 ja 12 meetri vahel⁸. Suhteliselt rohkem erinesid suuruse poolest uksest rehetoad: kõige väiksem (36,2 m²) erines suurimast (72 m²) kaks korda. Kõige suuremad eluruumid olid Ojaäärse ja Põismal. Koos kahe esiku ja kahe sahvriga (ees ja taga) oli Ojaäärse

⁷ 1990ndate algul valjaaste lammutati ning algne tagasein taastati.

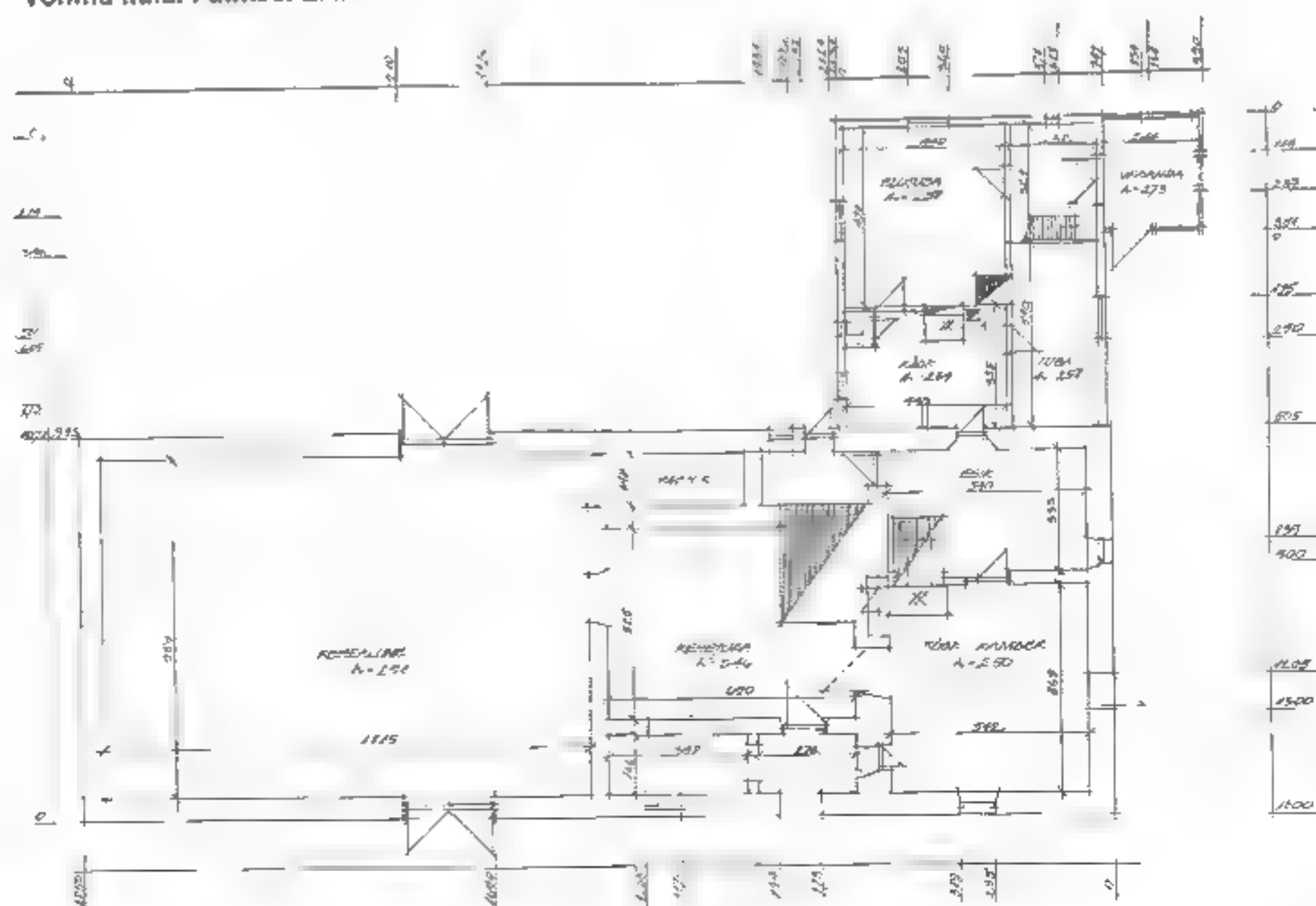
⁸ Ojaäärse – 28 x 12 m, Põisma – 29 x 11,7 m, Jurirahva – 28,5 x 11 m, Hansurahva – 29 x 10,6 m, Pearnal – 28 x 10,8 m, Tooma – 26,5 x 10,2 m, Pärka – 26,6 x 10,6 m.

Uudeküla Tooma talu üleni paekivist rehemajale, mis põhiplaanilt on väga sarnane Pearna rehemajaga Võhmal, tehti 20. sajandi algul samuti uue suure elutoa tarbeks puidust juurdeehitis. H. Pärdi, 2009.

Pearna talu paekivist rehemaja põhiplaan koos hilisema puidust juurdeehitusega.
Võhma küla. Palmse. EAM.

rehetoa suurus 94,5 m² ning kahe kambri pindala oli kokku 63 m², rehealune hõlmas 120,75 m². Põismal oli rehetuba (nimselt olid selie hulka samuti arvatud nii esikud kui ka sahvrid) väiksem – 68,3 m², toa enda suurus oli pigem alla 60 m². Kambrid olid veidi suuremad kui Ojaäärse – 68,3 m² (ning rehealune tublisti avaram – 143 m²). Teistes majades kõikus suurkanbri pindala 30 m² ümber, väikesel 13,5 ja 21,9 m² vahel⁹. Avaramate rehetubade kambritega hoonetel olid rehealused selie võrra väiksemad.

Ainsana on omalaadne, Palmse-tüüpi reheani säilinud Hansurahva talus Tõugu külas. Võimsa, leekummi kohal asuva, ülasuunas sujuvalt aheneva korstnaga kogukas ahi on laotud

paekivist, väljast valgeks krohvitud. Kaks aampalki, millele toetuvad parrid, on otsapidi müüritud ahjukere sisse. Kinnise kerisega ahjul on kumer lagi, ka leeava on ülalt kumer, ahjusuud ümbritseb ümmargune metallvõru. Korstnajas on kaks suitsulõõri: vasakpoolne ahju, parempoolne lee ning hiljem lisatud pliidi ja kambriahju suitsu ärajuhtimiseks. Korstna esikuljel, leeava kohal on kahe poolviltu asetseva siibriga orv – üks ahju-, teine leealõõri sulgemiseks. Ahjusuu kohal on metallist keriseuks. Ahju tulepesa võlvid on laotud S-katusekividest, mis on põletatud tõenäoliselt Palmse mõisa omanikkorralduses. Ahju tagaküljel väikeses kambri on umbes 70 cm kõrgune soepink ning selie kohal peaaegu kumer orv.

⁹ Hansurahval oli suure kambri pindala 30,4 m², väikesel 21,9 m², Pearnal vastavalt 30,8 m² ja 18 m², Jürirahval 32,7 m² ja 19,7 m² ning Toomal 29 m² ja 13,5 m².

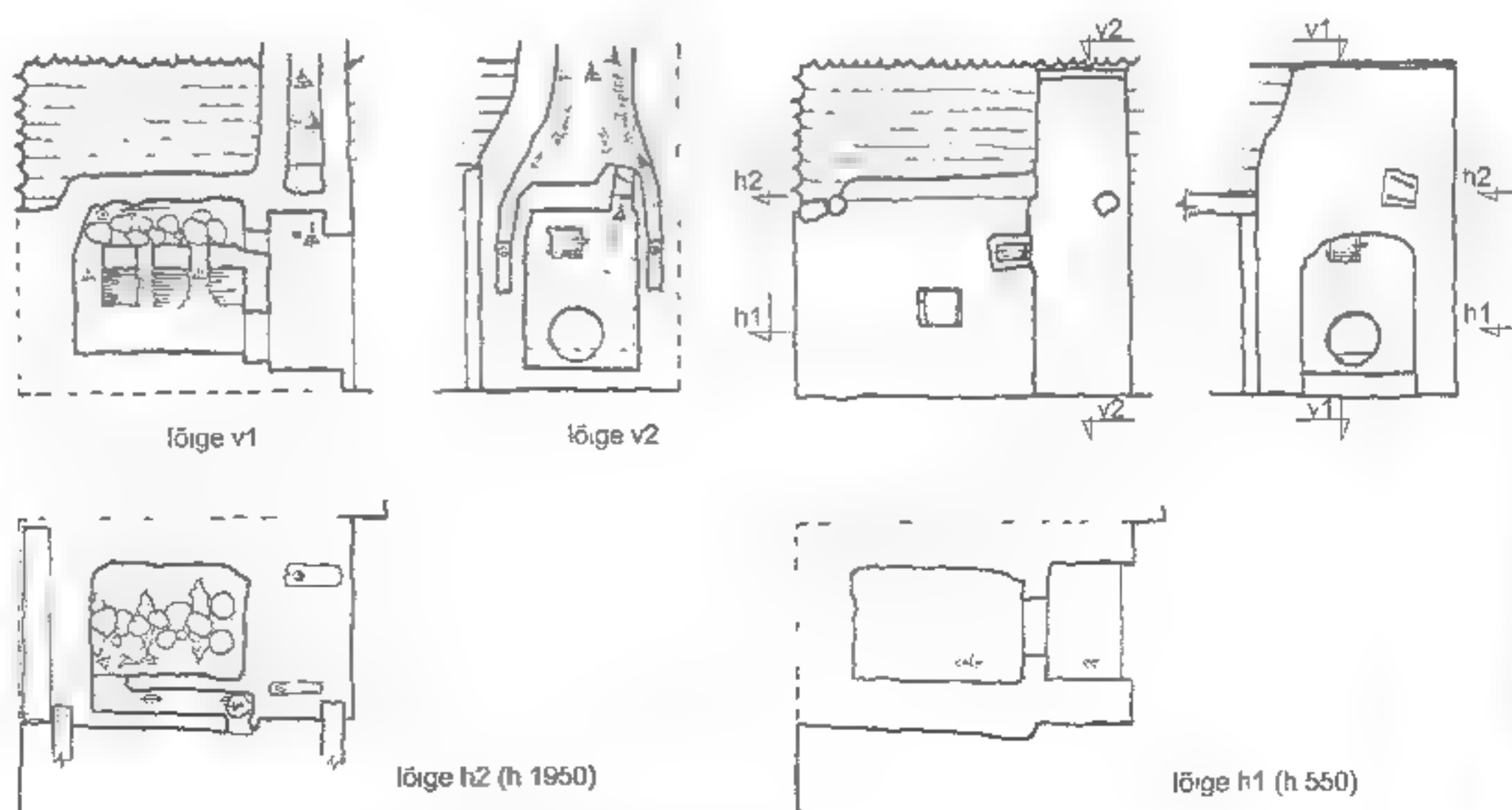
Tõugu küla Hansurahva rehemaajas on ainsana säilinud Palmse-tüüpi reheahi. H. Pärdl, 2011.

Hansurahva võimsa korstnaga ainulaadne reheahi on siiani täiesti töökorras. H. Pärdi, 2011.

Hansurahva reheahju lõiked (2). EVM. J. Metslang, 2011.

1880–1908 ehitas Tõstamaa mõis Tõhela kandi külaades paarkümmend omalaadset kivist rehemaja, kõige ronnem (8) oli neid Alu külas. (Vt Haug 2000, 2002, 2004, 2006.) Mõisnik Wilhelm Staël von Holstein olevat öelnud, et ta ei ehita enam ühtki puidust renditalumaja, sest neid tuleb iga 10 aasta tagant uuesti teha, kivimaja peab aga kauem vastu. Peremehed pidid kivid kohale vedama ja andma ehituseks raha, mõsas koostati ehitusplaan ning mõs ehitas majad ka valmis. Need kivimajad olid vanadest rehemajadest kõrgemad ning rehetoad maja keskele olid puidust. Nii rehealune kui

kambrid ehitati maakivist, kuid kambresse tehti sisse tellisvooder – 10 cm vahe kiviseina ja voodri vahel täideti saepuruga, et tõrjuda niiskust ja hoida paremini soojust. Majadel oli tavaliselt kolm kambrit (suurkamber ja kaks pisi-kest kambrit). Tõhela kandi rehemaju iseloomustavad järgmised eripärad:

1. Üleni maakivist välisseintega hoone kambritele tehti õhuvahega tellisvooder, rehetuba oli tavaliselt palkidest;
2. Reheahju taha on hiljem ehitatud saun ("ahju perssetagune saun") või tarega viljakuivati või mõlemad
3. Rehetoas on veepump

Tõstamaa kivist rehemajad

 Tõstamaa-tüüpi rehemaju on säilinud Alu külas Põlde talus. Tõstamaa. H. Pärli, 2011.

10. Põleng puhkes suvel, kui enamuses külarahvast ol. olnud kaugel Virunal heina tegemas, seepärast hävis külas 19 hoonet (Hang 2002: 14).

4 Hoone esiküljel on pisike kolmnurkne siseesik, kust ühelt poolt pääseb rehetuppa, teise ukse kaudu eeskambrisse

5. Enamik rehetube on aja jooksul muudetud köögiks. Leelaste külas olid kõigis pärast 1914. aasta tulekahju¹⁰ ehitatud rehemajades eraldi köögid ja sahvrid

6 Nurkmist väikest kambrit kasutati sahvrina.

Sissehitatud sauna või kuivatiga rehemaju on Tõhela kandis kokku olnud üle 30.

Kambrite kütmiseks oli üpris levinud moodus reheahju tagaküljel olevast luugiga suletavast avast kuuma õhku sisse lasta.

Viimane rehemaja Leelaste külas (ja tõenäoliselt üldse Tõstamaal) ehitat.

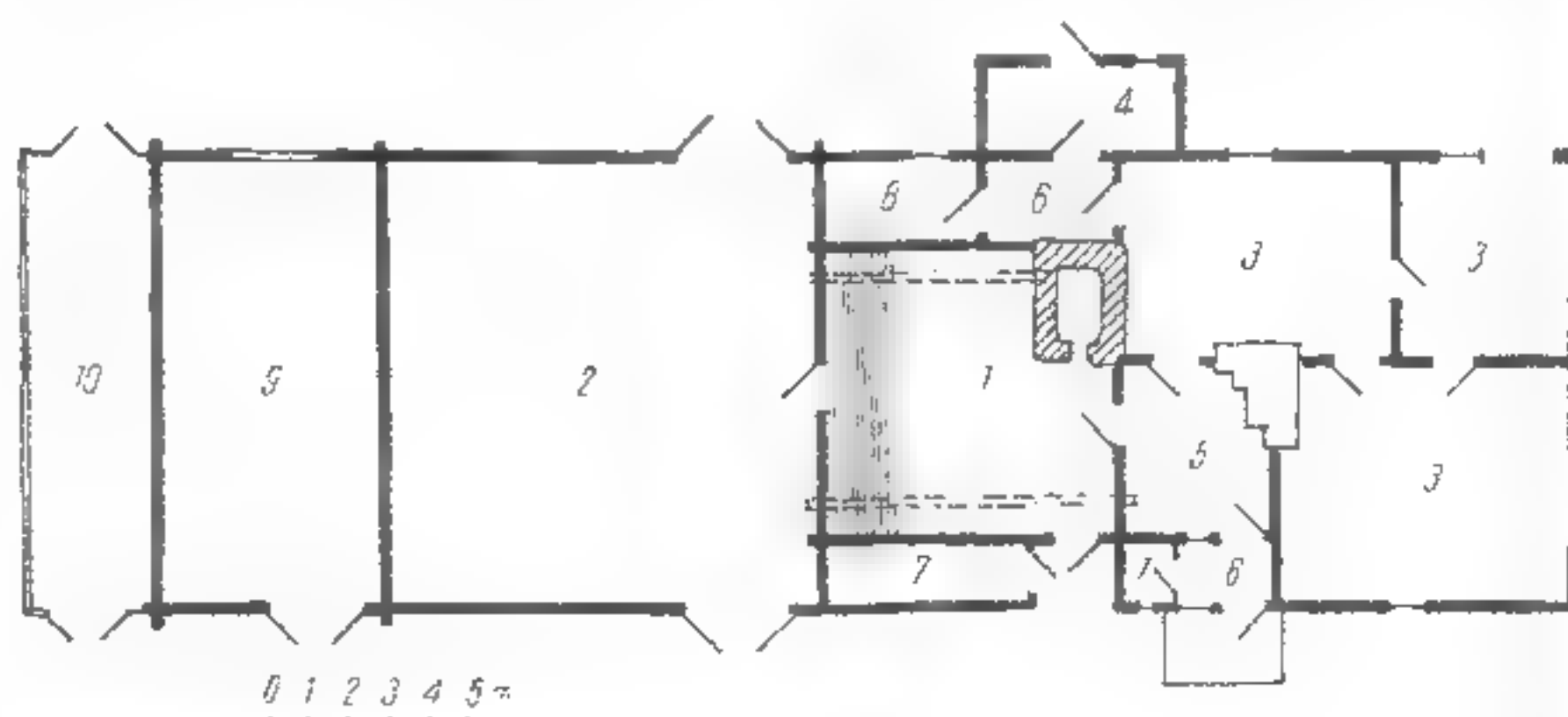
Oltre talus 1939, see pões 1968. aastal maani maha. Peremees Voldemar Kärjel oli olnud vallavanem. Maja ehitasid ehitusmeistri juhtimisel kolm saarlast. Hoonel oli kivist rehealune ja tall. Kambriots oli pakidest, seal oli 5 tuba: tagaküljes saal, selle kõrva suurtuba ja söögituba, eesküüses sulastetuba, vanaperemene tuba ja peremene-perenaise magamistuba. Rehetoa taga oli köök ja sahver, köögi all valubetonist toidukelder (3,5 × 5,2 × 2 m). Köögi kõrval oli vannituba 180-liitrise veeboileriga, mille torud käisid pliidi alt läbi. Vannitoas oli käsipump, millega suruti vesi põõningupaaki. Maja plaani alatas koostada peremenevend Lembit, kelle plaani järgi ehitati majale siinkandis esimene viie lõõruga betoonkorsten.

Mulgi ja Muhu arengud

Vaatamata 19. sajandi teisel poolel Mulgimaal valitsenud hoiakule, et taluperemehel sobib elada ainult häärberis, leidus siin siiski üksjagu neid, kes sellega kaasa ei läinud. Need mened talitajad säästlikumalt, viies uue aja nõudmistega vastavusse vanad rehemajad. Rehealuse ja rehetoa ühe katuse

alla ehitati sageli avarad moodsad elamud, mis ei suuruselt ruumide arvult ega otstarbalt ei erinenud häärberist kuigi palju

Mulgimaa esindusliku elamuga rehemajade hulgas on üks täne epanuväärsemaid Lopa-Lauri talus Atka külas Abja ligikal. Põhja-Eesti tüüpi kõrge

Lopa-Lauri rehemaja põhiplaan. K. Tihase, 2007.

Leppa-Lauri rehemaaja õil Mulgi vanale arhitektuurile tüüpilise kõrge kelpkatusega kogukas hoone. EVM. V. Fuchs, 1962.

Elasitsistliku eeskojaga rehemaaja Tohvre-Miku talus Mulgimaal Tarvastus. EVM. G. Troska, 1962.

Koguva küla Vanatõa rehemaja kiviosa (1910), kus asusid rehetuba, rehealune ja laut, on üks Muhu müürseppade meistriteosel. Oma 45,5 meetriga on hoone ilmselt üks pikemaid talumaju terves Eestis. H. Pärdi, 2007.

ja kitsa rehetoaaga, mõjusa väimusega maja (mõõdud $39,9 \times 11,6$ m, põhja pindala 463 m^2), mille seinad toetuvad servitellistest vööga maakivisoklile. Hoonel oli kõrge laastust täiskelpkatust, kambriosa ja rehetoa välisseinad on vooderdatud rõhtlaudisega. Väliselt oli Lopa-Lauri rehemaja väga traditsiooniline ja Mulgimaale iseloomulik. Majas oli väga suur ja väga kõrge (pindala 54 m^2 , kõrgus $4,4$ m) rehetuba. Selle otsas asuva väga avara elamuosa (181 m^2) kõige suurem ruum (45 m^2) oli peretuba, rehetoa kõrval paiknes väheldane köök (16 m^2), esikud esi- ja tagaküljel ja kaks sahvrit rehetoa ees ja taga. Keskmises, samuti väga avaras (37 m^2) ruumis kõõgi taga oli pererahva söögituba, kuhu olid paigutatud ka vanaperenaise ja laste voodid. Tööpere sõi küll eraldi, kuid söögid olid taluperega samad ning

ka söödi ühel ajal. Tagumises või ksemas kambris (21 m^2) oli peremehe-perenaise magamistuba. Ahjutaguses väikeses kambris (8 m^2), kuhu pääses ka maja tagaküljelt, oli kaks voodit ja laud ning ka väike pliitiga ahi.

Olgu märgitud, et 20. sajandi alguses ehitati rehemajadele juurde väga palju nii kinnisi kui ka lantisi trepikodasid ning klaaspalkoneid-verandasid. Lellu talus (Halliste khk) tehti rehemaja aiapoolsele küljele suur ja uhke klaasveranda ning Tohvre-Miku rehemaja ette (Tarvastu khk) taitsa ehe klassistlik sammastega lahtine trepikoda.

Üle Eesti on rehemajad kõige paremini ajale vastu pannud Muhus. 1971 o.i seal 876 taluelamust tervelt 695 ehk 80% rehemajad või nendesarnased koosmajad (Saron 2000: 105). Pilt ole oluliselt muutunud ka tänapäeval,

sest uusi maju on ehitatud suhteliselt vähe ning vanad taluhooned on olnud suvekodu otsijate hulgas väga hinnas

Muhus leiðub päris arvukalt väga suuri rehemaju: näiteks Koguva küla Käsperi rehemaja mõõdud on $42,5 \times 8,3$ m, pindala 353 m^2 , kuid Vanatoa maja on veelgi suurem – $45,5 \times 10,6$ m, põhja pindala 483 m^2 . Vanatoa majas oli nel e utuba (vastavalt 30 m^2 , $12,6 \text{ m}^2$, $19,7 \text{ m}^2$ ja $17,0 \text{ m}^2$), köök (u 25 m^2), veranda (5 m^2), kaks koda ($21,4$ ja 11 m^2) ja sahver ($12,5 \text{ m}^2$) ning rehetuba ($59,6 \text{ m}^2$) Eluruumide pinda a koos rehetoaaga on kokku ligi 214 m^2 . Algselt 1887 valminud maja ehitati põhjalikult ümber 1910¹¹. Siis laoti mustast maakivist ja valgest dolomiidist uus rehetuba,

rehealune ja laut – Muhu kiviehituskunsti suurepärane näide

Rehemajade suurem kaasajastamine algas Muhus 19. ja 20. sajandi vahetusel, kui palkidest kambriotsi hakati väljast laudadega vooderdama ja värvima. Siinjuures oli väga oluline küttesüsteemi arendamine. Selle suurepärane näide on Jüri-Jaagu talu rehemaja Mõega külast, mis nüüd asub Eesti Vabaõhumuuseumis. 1880ndate lõpus ehitatud maja suurema tagakambri – pere töö- ja magamistoa, ahjutaguste pisikeste kambrite – magamisruumide ning eekõige rehetoa kutmiseks oli siia ehitatud kinnise kerisega paekivist ahi, selle küljes pliit koos mitme orvaga soemüüriaga

¹¹ Hoonet on ka hiljem korduvalt ümber ehitatud. Väheke muudeti 1950. aastal, kui seal ol Tormpoja kolhoosi kontor, põhjalikult tehti seda 1973, kui taluhooned olid kiristuse Valgus puhkekoduks. 1990ndal pärast talu tagastamist paritati ehitati hooned taaskord põhjalikult ümber ja kohandati turismitaluks

Muhus Mõega küla Jüri-Jaagu talu rehemajas oli reheahju kõrval omapärane paljude orvadega soemüüriaga pliit, mis kütis ära kõik peamised eluruumid. H. Pärli, 2012.

Vana rehetoa ja kambrite külge ehitati 1939 uus moodne avar kõrge katusega rehealune ja laut. Mihkil talu Paenase küla. Muhu. H. Pärdi, 2007.

Tähta rehemaja Karksis sai praeguse välimuse 1928. H. Pärdi, 2003.

Tähelepanu väärib 1930ndatel Mulhus ja Ida-Saaremaal ette võetud vanade rehemaade uuendamine rehealuse-lauda poolsest otsast. Selle tulemusena leidub sealkandis üpris palju rehemaadu, kus vanapärane kambriosa on hulga madalam kui moodne rehealune-laut-küün.

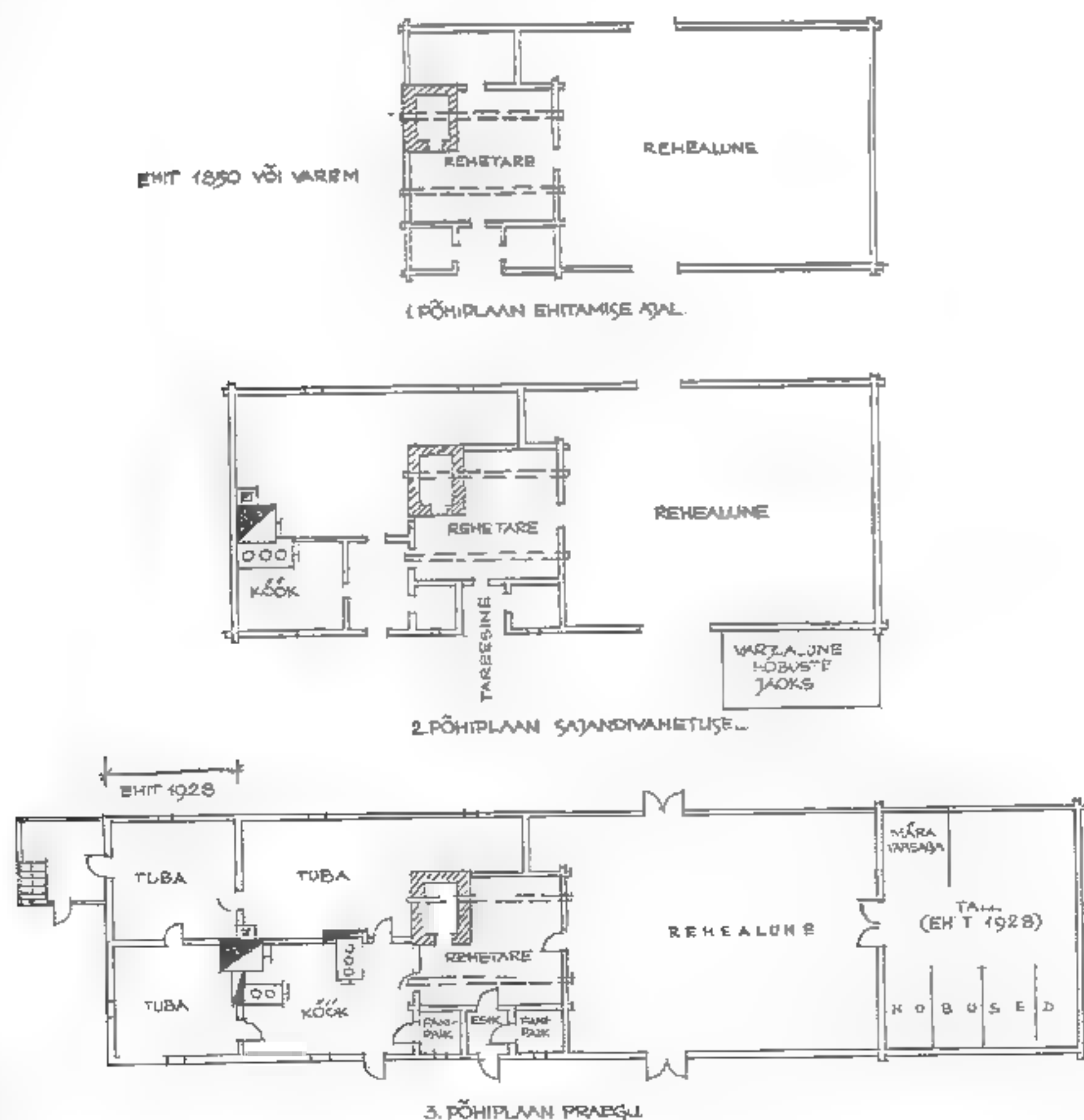
Väga hea pildi rehemaade enitustist kust arengust Mulgimaal ning tegelikult ka mujal Eestis paikades saab Tätta talust Karksi-Nuia lähedal¹².

Metsakülas asuva talu rehemaade ehitati algsel kujul 1850.-1860. aastal. Tegemist oli Põhja-Eesti tüüpi rehemaaga, kus oli kaks peamist ruumi: suitsuahjuga köetav rehetuba ja külm rehealune ning rehetoa ees paiknevad

väikesed panipaigad (sahvrid) ning selle taga aganik. 19. sajandi lõpus ehitati majale korsten ning rehetoa otsa suur köetav elukamber ning esiküljele pliidiaga köök. Selle ja rehetoa vahele jäi esik, kust pääses nii rehetuppa, kambriksse, sahvrisse kui ka õue. Kolmas arengujärk lisandus 1928, kui kööki laiendati nii esiku arvelt kui ka tagaseina nihutamisega kambri poole. Kööki tehti veel teine, soemüüriaga pliit. Veel olulisem oli kahe otsakambri lisandumine, millest tagumine oli kütteta suvetuba ning selle kõrva e ehitati kahekordne veranda. Üks k aasverandaga ühendatud tuba ehitati välja ka mansardkorrusele. Hoone teise otsa ehitati korralik hobusetall

¹² Talu hooned võeti 1998 ehitismälestisena riikliku muinsuskaitse alla

Tätta rehemaade põhiplaani ajalooline areng 1850-1928. ERM. L. Lepp, 1980.

Rehemaja – inimeste elupaik

Läbi aja on rehemaja olnud kõige muu kõrval – või kõigepealt – inimeste elupaik. Selles suures hoones sobis aastaringi elamiseks ainult rehetuba – ainus köetav ruum. Lisaks pidi see taluelus täitma veel kõikvõimalikke muid ülesandeid. Osalt just selle tõttu ei pööratud 19. sajandi keskpaigani elumugavustele rehetöös peaaegu üldse tähelepanu. Tähelepanupuudus väljendus ülinapis ja lihtsas sisustuses, viimistlemata seintekagedes-põrandas, peaaegu olematus ja gustuses ning lõpuks suitsuahjus, mis oli küll tõhus ja otstarbekas, aga ebamugav. Kuidas nägid, mäletasid ja kirjeldasid seda inimesed, kes seal 19.–20. sajandi vahetuse paiku ise olid elanud? Ajakirjanik ja poliitik Mihkel Martna¹³ kirjutas 1914 sellest nõnda:

“Nagu tahendatud, oli rehetuba pere elu- ja töötuba. Kolm kuni neli sängi oli siin seinte ääres, ja enamiste olivad need “kahe inimese” sängid; lapsi topiti, kui neid rohkesti oli, kolm ja enamgi ühte

sängi. Sängid olivad kaheksagused, “uhkemad” – nelja samba ning hõoveldud laudotstega, lihtsamad – ainult kahe sambaga. Sambale oli ümargune teivas otsapidi oherdiaugu sisse kinnitatud, kuna teine teibaots niisamasuguse oherdiaugu sisse taoti, mis paraja koha peale seinapalgisisse oli puuritud. Nõnda oli sängi teling valmis. Nüüd pandi põhjalauad pikuti teivaste peale, äärelaud serviti ette ja rukkiõled aluseks sängi. Õlgede tüükad raiuti kirvega ühetasaseks ja suruti otsad vastu äärelauda, et see – lahtine nagu ta oli – eest ära ei vajuks. Õlgede ladvad suruti vastu seina, nii et õlepead üles kooldusivad ja ümarguse joone sünnitasivad, nii et seina pool magaja tahtmata teise otsa vastu vajus. Pea-aluseks seati ümargune õlevihk, paremal korral aganatega täidetud kott. Katteks võeti kuub või kasukas, sest vaipasid selleks veel ei tarvitatud. Palakas – lina, kuigi sellesarnast külje alla oleks võetud, oleks sedamaid, kui magaja ennast liigutas, kokku rullinud. Aga – see

¹³ Mihkel Martna oli sotsialist, asutas oma mõttekaaslastega Eesti Sotsialistliku Töölise Partei ning sai hiljem selle peahempooalse triiva juhiks.

Elu vaese talu rehemajas Läänemaal Lihulas 1913. ERM, Fr. Kohtitzky.

oli "sakste vms", talupoegadel ei olnud sellesarnast tarvis ...

Kõik magajad ei mahtunud sängidesse ära. Sest mõnes "peres" asus mitu leibkonda: lesed sugulased, vanad sugulased, peavarjuta vanad abielupaarid jne. kõik need asusivad "kodukondsetena" taludes, s.o kõik ühes rehetoas. Vanad inimesed, kes sooja armastasivad, magasivad heameelega "ahjupael", "ahjupeal" ja "parsil". Seal ei olnud neil muud külje all, kui mõni viljakott, või muud sellesarnast.

Ühtlasi oli suur rehetuba ka karjaköögi. Lehmade "sööm", sigade "sook" jne valmistati siin, see jäi seisma, hapnes ja käärus siin kuni lõpuni. Sigade nuumamise aegu tossasivad mitu seasöögi toobrit kõrvuti põrandal. Hobuste "rokk" loodi siin valmis jne. Kanad, kus neid oli, asusivad harilikult inimestega seltsis, kuke laulu ja kanade kaagutamist oli iga silmapilk kuulda. Põrsastele, tallekestele ja vasikatele anti hea meelega toanurgas, sängi all jne ruumi. Oli külm käre, siis kogus sooja-ihaldajate loomade pere ajuti nõnda suureks, et igakord enam arugi ei saanud, kas ruum peaaesjalikult inimeste või elajate paralt on!

Mõeldagu, missugust õhku niisuguses ruumis tuli hingata! Mõeldagu aga ka, missugune see kõlbline õhkkond pidi olema, kus sedaviisi koos asuti! Kellegil polnud paigakest, kus omaette üks oleks võinud olla, mis inimese elutarvidus on. Keegi ei saanud kellegiga sõnakest nelja silma all vahetada, kõik kuulsivad kõike. Ei saanud vanemad abielulised üksinda olla, ei oma lapsi üksinda õpetada ega juhutada. Vanad ja noored, mehed ja naised, lapsed ja täieaalsed – kõik alati koos, segi kõigi oma suguliste ihade ja muude kehalikkude vajadustega ...

[---] see üldine ruum ühtlasi ka üldiseks too-, soogi- ja keeduruumiks oli. Reed-rattad ja kõik tarbeasjad valmistati

sun hakatusest kuni lõpuni. Vahest oli laastuhunik nagu kuhelas keset tuba. Juhtus, et kaks kuni kolm meest toas raiusivad. Reed ja vankrid ehitati siin valmis, ainult raudtada viidi nad sepa juurde. Adrad, äkkepakud ja -pulgad raiuti ja teritati siin. Nõndasama tehti siin kogu kiutöö hakatusest kuni lõpuni. Kogu talv vurisesivad siin naisterahvaste vokid; kevadepoole, kui lõngad kedratud, toodi kangasteljed-kangaspuud sisse ja perenaine või keegi teine naisterahvas hakkas kangaid kuduma. Aspeldamine, kerimine, käärimine, vilakraasimine, lõngade, kangaste ja pesu pesemine – kõik tehti selles toas. Tapeti loomi, siis sündis see enamiste siin – laste ja kõige pere silma all. Ah, kudas ma mõnikord lammaste saatuse üle nutsin, kui elavad juures ootasivad, kuni tapmise järg nende kätte tuli! Ja vanemad ei hoidnud lapsi selle verise vaatamängu juurest mitte eemale. Neil ei olnud aimu, kui halvaste, kui kahjulikult see laste iseloomu peale võis mõjuda! Olivad loomad tapetud, siis pandi toored nahad siiasamasse kuivama."

(Martna 1914: 28-33)

"Magadisasemeks sai rätsep kas ölekubu põrandale, või kui ruum lubas, mahutati ta kellegi mehe või poisikese kõrvale sängi. Kahekesi sängis magamine oli üldiseks pruugiks, ka ratsepa kodus, nii et tal selle vastu midagi ütelda ei olnud."

(Martna 1914: 82)

Martna kirjutas mitmest tänapäeva-inimese jaoks mõistetamatust ja "hirmsast" üksikasjast, mis tollal ei olnud lihtsalt harilikud, vaid ka ainuvõimikud. Milliseid ülesandeid ei täitnud ja mida kõike ei tehtud omaaegses rehetoas – see oli nii elu-, söögi-, vööraste- kui ka magamistuba, see oli nii karjaköök kui ka lihtsalt kook, kudumisketramis- või puutookoda, isegi

tapamaja ja sepapaja. Siin tehti kõike aiates roka keetmisest sigadele kuni lambatapmise ja hobuserautamiseni!

Näeme sedagi, kui palju erinesid praegusest tollased magamistavad – koos, ühes ruumis ja ühel asemel ei maganud mitte ainult abielupaarid, vaid ka lapsed. Veelgi enam – kui mõni võõras tallu ööbima jäi, pandi temagi vajadusel kellegagi aset jagama. Tänapäeva mõistes voodipesu tollal polnudki. Jne, jne

Umbes samast ajast pärinevad ka Eesti vana rahvakultuuri ja taluehitiste ühe parema tundja etnoloog Gustav Ränga (1902–1998) mälestused:

“See oli pikk hoone, millest aga peaaegu poole võttis oma alla rehala, kuhu veeti põllult vili ja kus toimus suur osa rehetöid. Rehalast viis uks rehetuppa, kus viljavihud kõrgel lae all partel kuivatati ja siis teradest puhtaks rabati. Peale reheaja sai see tuba pereelu keskuseks, mille kõrval, hoone teise otsa oli ajajooksul tekkinud veel paar elukambrit. Niisugune oli üldjoontes meie elumaja elu, mille olu oma ainulaadsuses nõuab pisut lähemat tutvustamist.

Elumaja kõrvalulesanded on jätnud oma jäljed paratamatult ka elutuppa. Kuigi rehetööd toa endale nõudsid ainult suhteliselt lühikeseks ajaks, tahendas see ometi pereelu järjekindluse katkestamist kord aastas. Igal hilissuvel valgus pere oma magamiskohtadega laiali aitadesse, küünidesse ja lakkadesse. Enne, kui tuba hilissugisel uuesti elukeskuseks muutus, tuli see puhastada tolmust ja tahmast, mida rehtede ajal oli sadestunud seinapalkidele, taladele ja partele. Et tuba kunagi oli mõeldud eeskätt rehe kuivatamiseks ja rabamiseks, sellest räägib ta robustne ehitusviis ja sisustus: tahumata seina- ja laepalgid, tugevatel taladel edasi tagasi

lukatavad reheparred viljavihkude kuivatamiseks, mis talvekski ümberrühmitult lae alla jäid, ja lõpuks suur, massiivne kiviahi, mis suure osa põrandapinda oma alla võttis. Toal olid peaaegu jalakõrgused raudkivist seinaalused ja looduslikest paelahmakaist põrand, laotud otse maapinnale.

Higieenilises mõttes olid rehetool küll omad kindlad voorused. Ruum oli üsna kõrge, keskmiselt 3,5 meetrit, ja sai vähemalt suitsutoa ajastul iga päev kord põhjalikult tuulutada, kui ahju köeti või ahju ees lahtisel leel sööki keedeti. Meil oli küll juba korsten katusel, kuid niipalju saime ometi suitsutoast maiku, et teadsime, kuidas seal elati. Vähemalt õlleveed soojendati ja humalad keedeti ikka ahju ees lahtisel tulel ja siis taitus tuba alguses maast laeni suitsuga. Nupea aga, kui tuba soojenes, kerkis suitsuparras üle parte lae alla, nii et toas võis vabalt liikuda ja hingata¹⁴. Kummali- sel kombel lasti ka ahju küttes esimene sõõm suitsu ikka tuppa ja alles siis avati talle tee korstnasse. Vana harjumus nõudis oma tribuuti! Seletuseks oeldi, et muidu ei lähe seinad soojaks. See oli muidugi eelarvamus, mis mõnes peres peletas mõtted korstnalt üldse. Enda vabanduseks öeldi ainult: “Ega me ometi varestele kutma hakka!”

Tuba oli ehitatud kull jämedaist vaiku uhkavaist männipalkidest paksu sambla- kihiga vahel, mille tõttu see oleks pidanud olema eriti soojapidav. Kuid selle eelise sõid muud puudused: mullapinnale laotud paepõrand, kivist ja sauest kokkumatsitud seinaalused, logisevad ukse, ühekordsed aknad ja paksuseinaline ahi, mida harva köeti. Soojematel aegadel oli seal tõepoolest kodune õhkkond, kuid talvel, kui vähas paukus pakane või puhusid viined põhja- või idatuuled, härmatas või higistas seal kõik – põrand, seinaalused, aknad, ukse. Täisealised ja suuremad lapsed, kes

¹⁴ Seda on hea meelde jätta, siis saab ka selgeks, et rehemajad polnud kütmise ajal üldsegi mitte kogu aeg maast laeni suitsu täis

olid soojalt rudes ja viibised palju vählas, olid nende puuduste vastu rohkem kaitstud kui sulelapsed või põdurad raugad. Väikelapsed roomasid tihti poolpahalt mööda rōsket kivipōrandat segamini kanade-kukedega, keda külmakartusest toas hoiti. Haiged ses atmosfääris ei tahtnud sugugi paraneda. [---]

Kuid vana rehetoorahvas oli elujuurteni karastunud ja pidas vastu, välja arvatud muidugi need kõige väetimid, keda vikatimees oli juba lapseas välja rapsinud. [---] Rehetoa kõrvale oli juba vanaisa aegu tekkinud paar kambrit, mis eluruumi küll tunduvalt laiendasid, kuid siiski asja palju ei parandanud. Toaga võrreldes olid kambritel kull suuremad aknad, kuid mis neist abi, kui need olid ühekordsed ja ruumides puudus õige küte. Esikamber, samasuguse kivipōrandaga nagu tubagi, oli hoopis kütteta ja sai pisut sooja õhku ainult ukse kaudu toast. Kuigi see ruum talveajal oli rohkem käsikambriks, kus seisis taaritōrs koos mõne õllevaadiga, leidus seal ometi koht ka ühele sängile, harilikult ummardaja jaoks. Tagakamber, perevanemate ja laste magamiskoht, võis uhkustada juba laudpōrandaga, kuid see oli laotud otse maapinnale, mis lauad pikkamööda kopitama pani. Soojenduseks olid seal ainult toast tulevad plüdlōōrid, mis hommikupoole ood jahtusid.

Neid puudusi puudis isa parandada hoopis uute kambrite ehitamisega, mida ta alustas just enne Esimest maailmasōda. Sōjaoludes kambriid küll pikkamööda talmisid, kuid ei toonud ometi suuremat parandust elamuoludesse. Ehitustehnika ei suutnud uute nõudmistega sammu pidada. Pōrand kergitati maapinnast kõrgemale, isegi kelder tehti alla, kuid isaisade viisi kokkumatsitud seinaalused ühes isoleerimata pōrand ja suurte akendega tōid kulma majja, nii et jahedate oodega

vesi kööginurgas pangis kirmetas. Vanal rehetoa elanikul ei torganud meeldegi, et kambrites peaks olema ka ahi, arvati, et plüdist köögis üksi aitab.

[---] Hoopis suurem põhjus on mul tagantjargi imestada, et ma noormehe põlves Tartus elades ei leidnud ühtainustki sooja tuba, kuigi ma tihti korterit vahetasin. Mõnikord oli isegi härmatis nurgas.¹⁵ Rohkem hämmastust kui meie toonane eluase ise, võiks tänapäeva hooldusühiskonna inspektoreis äratada selle "ülerahvastus". Tuba oli tehtud mitte üksnes oleskeluks, vaid tõeliseks eluasemeks kõige ürgsemas mõttes, kohaks, kus kogu pere ühes majulistega talveajal asus ja kuhu kõik inimliku tegevuse otsad kokku jooksid. Seal valmisitati söögid ja kinnitati keha, seal istus kogu pere õhtuti koos ja tegi oma käsitōid, seal oli lapsehäll ja voodid magamiseks.

Tagantjärele ainult imestad, mida see ülimalt poolesaja ruutmeetri ulatuv pōrandapind kõik suutis mahutada. Sest pinnast võttis suure osa oma alla vägev ahjumürakas ühes kaminataolise keedukoldega suu ees. Ligikaudu sama suure ala päris pere söögilaud, meie "rend", kahe pika pingi vahel. Mööda seinadāri toa pāramises osas seisis sangid, meil tavaliselt kolm, kaks nuketi üksteise vastu toanurgas, kolmas ahju otsa ja toaseina vahelises kurus. Kahes esimeses magasid taiskasvanud lapsed, sulane või mõni majuline, viimases, seal poolpimedas kurus, tavaliselt vanaisa. Kui sangidest üksi ei jatkunud, magas mõni mees veel lauatagusel seinapingil. Kõige selle vahele pidid mahtuma veel naiste vokiid, kangaste loomise ajal ka viipsipuud ja leivaseadmise aegadel kõhukas, tüsedast puutüvest õõnestatud leivakūna, meie "leivalōime", kuljega vastu ahjumüüri. Varakevadel, kui tuppä ilmusid kangaspuud, teljed, tuli mõni säng toast välja nihutada, kambresse või aita viia.

¹⁵ See väike märkus viitab väga suurele erinevusele tolleaegsete ja tänapäeva-inimeste arusaamades elumugavuste ja elamis-harjumuste suhtes.

Kuke-Peetri talu rehetuba, ahju ees kivist kummiga pliit. Seinal ja pliit koos ahjuküljega on valgeks vööbatud ning aampalgid ja parred tehtud valgetrillbullseks. Kaarma. EVM. K. Tihase, 1961.

Ruumilõik ahjukolde ja toa esiseina vahel moodustas toa majandusnurga kitsamas mõttes. Seal leidis aset kõik, mis ühel või teisel viisil oli seotud söögivalmistamisega – keetmise ja küpsetamisega. Kui kadus keetmine ahjukoldele, leidis seal oma koha moodsam abinõu – pliit. Ahju vastasseinas, välisukse kõrval oli kirvevarn paari terariistaga, selle all pink veepangedega ja kõige all põrandal õlgedest punutud katlakrants, mille peale tõsteti kuum leeme-või pudrupada jahtuma. Sellesama seina ääres, väikese koldeakna all, leidis ruumi veel nelinurkne ristikivist anum, meie "kivesi" või "kivestu", mis pidi vastu

võtma toidujäänused ja nõudepesu veed seasöögi jätkuks. See Kaarma kivirauvate kätetöö tuli varustada raudkaanega, millel mõni kulaline võis isegi istet võtta.

Hämar majandusnurk ei piirdunud aga kaugeltki ainult põrandapinnaga, vaid ulatus isegi kõrgele lae alla, kus jooksis paar tugevat, tahmunud tala pikuti üle ahju ühest toa külgsseinast teise. Need olid meie "piruorred", saanud nime piruhalgudest, mis nende peal aastaringi kuvasid, enne kui neist kisti saledaid purge toa pimedate nurkade valgustamiseks. Kõhnavõitu lambituli ei ulatunud igale poole, nii et lisaks tuli mõnikord võtta põlev purg.

Laste esimeseks tooks oli just tulenäitamine põleva püruga, kui seda nõudis töö või toiming kusagil hämaras toanurgas. [---]

Piiruhalgude kõrval jai seal õrtel üleval lae all ruumi veel kullalt lühatagavara, mis meil peaaegu alati kuivatati ja suutsutati. Pikkadele pahladele lukituna rippusid seal õrte vahel talve läbi seasingid, lambakoodid, terved hanekered ja ploomirasva rullid, oodates ainult suitsu, mis neile ahju suust või koldest tõusis. [---]

Õhtused tööd ja toimetused nn ülalistungise ajal jagunesid toa kitsas ruumis niiviisi, et kõik raskemad puutööd, mis nõudsid saagi ja kirvest, tehti ahjukolde ees, piiruõrte all, kus alati oli varuks raske raiepak. Seal lendasid laastud, seal raiuti valmis adravandad, äkkepulgad, rattapöiad ja kodarad, reepakud, tünnide ja õlleankrute lauad. Tegijaks oli meil alati isa ise, kui tal polnud just kasil lastekingade tegemine ja parandamine või laisaksjäänud seinakellade turgutamine keset tuba, partelt rippuva lambi all, kus harilikult vurasid naispere voki ja kahisesid villakraasid. Selles ringis leidis omale koha ka vanaisa, kes on minu mälus pusinud alalise nõõripunujana tulevasteks ohjadeks ja kõiteks. Vahele mahtus veel lapsi, kooliealised – raamatute ja tahvlite-krihvitega.

Talupere oma lastekarja ja ümmardajatega oli isegi suur kullalt ühe toa jaoks, kuid hea tahtmise juures mahtus sinna veel majulisi /kõrtrivaime/ ja juhuslikke oomajalisigi. Need kõrtrivaimud olid tõepoolest nagu majavaimud: elasid nii heamehepoolest, kellel polnud pererahva vastu mingeid kindlaid kohustusi, kuid abistasid vajaduse korral. Hoidsid vahel lapsi ja tulid abiks küirete tööde ajal. Kõrtrivaimul oli sang ja väike söögilaud selle pätsis. (Rank 1995: 88-94).

Täna inimese jaoks oli endisaegse rehetoa elu üks võõrastavamaid külgi

see, et talvel pidi talupere tihti elama otseses mõttes külgi külje kõrval loomadega. Rehealused ja laudad, loomade talvised varjupaigad, muutusid kõva pakasega väga külmaks. Noored ja nõrgemad loomad toodi rehetarresooja, et üle elada kõige karmim aeg. Vähe sellest – kui vaja, toodi tuppa ka hobune. Taluinimese meelest ei olnud loomadega ühes ruumis elamises midagi imelikku. Loomad olid talupoja jaoks peaaegu samasugused pere liikmed nagu inimesedki. Nende eest tuli isegi rohkem hoolt kanda, sest loomad ei suuda ju enda eest ise hoolitseeda.

“Kui lehm vassika tõi, see tuba toodi, pandi tuba “kurusse” [ruum ahju tagakülje ja seina vahel. H. P.], lauad või vana uks ede. Lambad toodi pisikeste sündind talledega seltsis tuba. Lamma oli paelaga seina või asema jala külges kinni, tall lahti. Oli koa seda, kus emis oli talve põrsastega seltsis toas. Laudadest lattedest aid või mõni vana uks oli ees. Teibad olid paranda sihes püsti, latid laua kalsud seal vahel, väätidega oli kinni seutud. Vahet vana emis löi aja laiali, kõik tuba põrsud täis. [---] Kanad olid toas lahti, asema jalguotsis kaisid munel. Nurkas oli pisike penn, pisike õmargune kaigas, oose magasid seal peal. [---] Obusi rautati talve kange külmaga ikka toas. Riha oli pume, õues külm. Obu toodi tuba, uks pidas ohelelikust kinni, teised loid rauad alla. Mone obusega oli see äda, äi tulnd tuba, kas sa tee, mis sa tahad aga ole ukse äi tule [---]

Pisikesed loomad nee olid ega talve toas. Sündind vassikad ja lambad talledega, kui sündis, ikka tuba ja tuba. See oli kohe see moed siis ega poolis. Vahet pole nii külm olndgi aga vassikad toodi ikka tuba. Sündind märg vassikas ikka tuba. Vassikas pandi kuruse, kuhu suule tehti aid ede, kas laua tukkidest või oli pandi

¹⁶ Omalt poolt lisab ma. estuse kirjapanija Aadu Toomes salu: "Lamba nägin talledega inimeste elutoas veel viimati 1958. aasta talvel Lammjälas, Nõmme külas. Nõmme talus (endine kehva asunikutalu). Lammus oli rihmaga voodi rala külges kinni, talled lahti. Sõnnuk ol. põrandal, heinad olid korviga sõnnikui lamba.e söödaks. Samas talus ja samal talvel nägin ka veel viimati vasika inimeste elutoas. Üks oli nurkas aedas, isikliku lehma oma. Teine põrandal puuris, kolhuusi lehma oma." (KV 116: 574 Põide)

vana uks ede. Teibad paranda sisse maha, kangiga auk maha ja teivas sisse, vitsad teivaste ümber. [---] Vassikas oli kurus nii kaua kui äe tapeti, neha nädaliseks peeti siis läks noa alla. [---] Lammaste see oli toas paela jupiga seina külges või asema jala külges. Talled olid lahti, kargasid parandad kaudu, vahest olid asemal ja kus juhatus. Kolde ees käisid soojas. Nii kaua olid toas, kui talled suuremaks said, ilm pehmemaks läks. [---] Loomad olid toas ikka kurus ja taga seinal, rihaltse vastus nurkas. Esi seinal oli oma elamine ja olemine, seal oli oma sööma rend ja asjad, supikatel ja veeroand," rääkis Villem Nõgu (*1879) Ridala kulast Saaremaalt. (KV 116: 564-566, 572-574 Põide)¹⁶

"Reheahju kütmise ajaks, kui tuba suitsu täis, viidi Saaremaal lapsed ja vanainimesed sauna: vanasti oli lambalaudaks saun. Rehetoa ahju kööti, tuba oli parandast laeni suitsu täis, uks lahti, õues kange pakane külm. Lapsed ja vanad väätimad nee viidi küti ajaks sauna lammaste sega sooja. Nii kaua kui suits toas oli, olid saunas lammaste seas. Vanad olid lammaste sööma latsis eina purude peal pitkali, lapsed mängisid talledega. Talve kange külma kööti ahju ega pae. Lapsed ja vanad väätid olid ega pae korra saunas lammaste seas. Lambad olid oasta õmber saunas, su muidugi ööseti üksi, päeva olid karjamal. Siis, kui sauna tehti, aeti lambad vajase [sauna esikusse, H. P.], rataste kartsad [vankriredelid, H. P.] pandi ede. Moni viis omal tükis tuba, pinkidest istendest tehti aid. Sõnnikule pandi puhtad öled voi sassed peale, mis nii kena oli, sõnnik oli alt soe. Olid inimesed saunas kuind, aeti lambad julle sisse, kohe sooja sauna. Neid kohti on paergus veel kus lambad saunas on. Lambalauta pole olemas. Noorem rahvas pole seda sõnnikusauna enam sallind, et irmus kange sõnniku ving olla.

Lammastele tehti siis koa oma ede laudad." (KV 116: 694-695 Põide)

Pakasega, kui väikesi lapsi õue ei lubatud, olid loomad toas neile koguni seltsiks ja mängukaas asteks

"Talvel oli pilt teine, sest elanikke oli toas siis palju rohkem, keda külm ajanud vanaema sooja tuppa otsima ulualust. Kõige suurema üüriruumi toas oli saanud lammaste tallega, ta asus otsekohe vanaema aseme otsas, aseme ja rehalse seina vahel, pulkadest tehtud aias. Asemealune oli jaotatud pooleks kahe perekonna vahel. Ühe poole peal pesitsesid kukk kanaga ja teise poole peal elas põrsas [---]. Ma jäin oma mänguseltsilistega üksi. Igavust ei olnud karta, sest olime sellega juba harjunud ja päevakord oli enam-vähem teada.

Kõigepealt, kui päike tuppa hakkas paistma, läksime kuke-kanaga ahju alla auku laabitsema ja tuhnitsema. Ahju alla vastu põrandat olime kolmekesi nokitsetud suure sügava augu. Päeval tuhitsesid kukk kanaga selle aärel lahtise liiva sees ja ootel hoidsin mina seal oma karja. [---] Oli see töö tehtud, siis lasksin põrsa aseme alt sekka. Algas sõgesiku mang. [---] Lõbu laks alles siis lahti, kui talle ka võre tagant välja tõstsin. Selle olin nimelt poksimas õpetanud. Ja kui võitlus lahti laks, siis jaime meie temale kõik alla. [---] Kui etendus möödaks oli, jagasime lauale jaetud kartulid, silgud ja leiva sõbralikult igale oma teenuse eest." (Soar 1975, 16, 23-24)

Need kirjeldused toovad selgest esile suuri erinevusi muistse rehemaja ja moodsa elamu vahel. Eluasemena ei olnud rehemaja ilmselt mitte koige mugavam, kuid kõigile oma puudustele vaatamata rahuldas ta taluinimeste eluvajadusi siiski väga hästi

Eelnevaid lugusid on huvitav kõrvutada 1990. aastail kirjutatud lapse põlvemälestustega elust rehemajas

1920–1930 aastail. Siit leiab huvitavaid üksikasju, muuhulgas ka seda, mis oli rehemaja-elus vahepeal muutunud ning mis jäänud endiseks

Milla Jaksi (1925) kirjelendus Halliste jõe äärse Riisa küla talumaja sisustusest (Kodu ja pere I, KV 748):

"Sugisel koondus elu majja. Ruumikas rehetuba oli köögiks, töö- ja eluruumiks. Aken oli lõunaseinas. Akna all, otsaga akna poole oli söögilaud. Kui seista laua otsas näoga akna suunas, siis vasakul kõige aknapoolsemal kohal istus vanaperemees Mart – tema kõrval kasutatud Maria, Senni, siis perenaine Helmi ja tema kõrval ka esiklaps Milla.

Parempoolne laua äär oli "meeste pool". Akna all oli esimene noorperemees Tõnis, siis aastasulane Anton, tema kõrval karjapoiss ja suvetüdruk Anni ning vanatädi Miina kui juhtus meil toiduajal olema [---]

Elumaja rehetuba oli hästi ruumikas. Sinna mahtus aknaäärsesse lõunaseina veel puutoopink (treipink) kõigi vajalike lisanditega [---]

Suures rehetoas oli tsementpõrand, kambrites aga värvitud laudpõrandad. Rehetoa seinad olid valgeks lubjatud. Ja seda lubjamist tehti kindlasti kord aastas enne mardipäeva. Mardipäev oli nagu omamoodi pühapäev meie kodus. Selle tingis muidugi vanaperemehe nimi Mart. Kui ta elas, peeti meil igal aastal mardipidu. Mardipäeva pidu oli noortel rehetoas ja vanaonu Mardi külalistele tagakambris.

Tagakamber oligi vanaonu ehk vanaperemehe [jutustaja isa oli vana Mardi kasupoeg, H. P.] elutuba, sinna ei lainud lapsed ega teenijad ilma loata. Kui vanaonu Mardi tuli kulla mõni külamees, siis see kutsuti kohe tagakambrisse [---]

Elumaja, mis asus õue lõunaservas, oli ehitatud 1887. a. Tolle aja mõiste

järgi juba pisut moodsama lahendusega, meil oli "verandaga esiuks" ja lihtne tagauks, mis võimaldas tuua puid tuppa, viia välja mittevajalikke majatarbeid, tööriistu.

Maja põhjaküljel vastu teed oli siis esiuks. Seda kasutati esialgselt ainult vanaperemees Mardi ja tema külaliste puhul. Hiljem hakkasid ka teised sealt käima.

Rehetuba oli pere üldine elamise ja töötgemise paik.

Eeskambris, mis oli pooleks jagatud, magasid sulased ja tudrukud.

Rehetoa taganurgas oli veel üks väike tuba. Seal elas karjapoiss või suveteenija.

Teisel korrusel oli peremehe ja perenaise tuba.

Keskelkamber oli suure lahtikäiva laua, puhveti jmt.

Eeskamber (pooleks jagatud) oli "puhas tuba", seal oli ka telefon. [---]

Pererahva toas (2. korrusel) oli isal kirjutamise laud ja väike riiul, seal hoidis ta kalendrit ja muid kirjatarbeks vajaminevaid asju.

Kaks voodit (kõrvuti), mõlema kõrval väike öölaud. Isapoolsel laual olid ajalehed, laualamp lugemiseks. Emapoolsel laual äratuskell, tilluke öölamp, joogikarahn ja klaas."

Helmi Hillermaa (1927) Mallemaardi talu, Kabilia küla, Suure-Jaani vald

"Õhtuti oli kogu pere koos peretoas (eestoas). Sügisõhtuil väljast tulles koguneti tihti rehetuppa kudeva ahju ette. Sääl rääkis Saaremaa Sass (sulane) igasuguseid tondi- ja rehepapijutte.

Suvel oli talupere suur: 2 sulast, 2 tüdrukut, karjane, peale selle veel oma pere (6–7 inimest). [---]

Eestoas asetses akna all veel puutoopink, kus mehed sügis- ja talveõhtutel kogu aja midagi meisterdasid. Siin käariti ja kooti ka kangast. [---]

Eestoa nurgas seisis veel taarinõu. Eestoas olid voodid teenijate jaoks. Talvel ei olnud rohkem teenijaid kui Sass Saaremaalt oma Naadaga. Talvel oli eestoas kiik laste jaoks.

Tagatoa põrandad olid värvitud, aga eestoas oli valge laudpõrand.

Emal ja isal oli oma tuba, ja ka onul, kes pärast isa surma peremeheks oli. [---]

Pehmet mööblit ja raadiot meil ei olnud. Ega olnud neid ka kogu külas. Raadiod tulid eesti aja lõpus."

Hilja-Lisette Peep (1911), Paistaku talu, Elämea küla, Kullamaa

"Suvisel ajal elati enamasti õuel ja riial (rehe all). Ilusate ilmadega söödi õues kastani all ja vihmaga oli söögilaud riial. Elumajas (enne minu kooliiga) oli

eeskamber ja sahver, tagakamber ja rehetuba, mis külgnes rehealuse ja ladu-aganikuga. See elumaja oli ilma korstnata ja suuts lasti välja uksest. Sooja sai eeskamber ukse kaudu rehetoast ja tagakamber sai sooja otse reheahju seinast ja luugist, mis tehti peale kütmist lahti. Kambritesse suitsu ei lastud.

Eeskambris oli 2 akent ja uks otse õue. Akende all olid laudad: ühe akna all oli puhas söögilaud, mille peal söödi pühade ajal ja teine laud teise akna all, mis oli isa õe, s.t tädi "ilulaud" vaasi, küünlajalgade ja peegliiga. Eeskambris magas ka tädi: rudekapi taga oli tema voodi ja voodi ees ookapp.

Tagakamber oli väike ruum suure riidekapi, abieluvoodi, lastevoodi ja aknaaluse lauaga.

Magamistuba Anduvälja talu rehetoas Kallaste külas. Muhu 1930ndatel. EFA.

Rehetuba oli sügistalvel kõigi perelukmete elamisruum. Seinte ääres olid voodid sulasele, karjapoisile (kasulapsele), suulisele ja vanale Marile. Akna all oli suur söögilaud pinkidega ja akna kõrval toidukapp. Suure reheahju (ka leivaahi) vastu oli leivategemise kuna. Ahju tagust eraldas võre ja selle taga olid pulgad kanade jaoks, keda kange külmaga (25–30 kraadi) laudast tuppa toodi, et külm neid ära ei võtaks. Rehetoas oli ka 3–4 tooli, mis olid kestrustöödeks vajalikud. Rehetoa ees oli toalaiune koda, kus hoiti hobuserustu [---]

Omapärase elamuse andis peeruvalgus, mida vana Mari põletas sugiseti enne "päris tule" üles võtmist ja mille valgelt ta oma vokiga "takku nokutas". Peerg pandi peeru jala külge kinni ja kui üks meetripikkune peerg ära põles, süüdati kohe teine. Kui taheti suuremat valgust saada, siis pandi kaks peergu kõrvuti põlema. Peeru vihk lebas peeru jala juures maas, kust oli neid hea võtta. Peeruks kasutati umbes 2 cm lanust ja üle meetri pikkust siledat okaspuu lõiku. Tõrvakas ei tohtinud olla, see andis luga palju suitsu ja põles luga ruttu ära.

Pere muu rahvas lõpetas sel ajal välis- töid ja loomade talitamist. Ahju suu ees koogu otsas podises sel ajal toidupada. Kui välistööd olid lõpetatud ja pere sööma asus, siis pandi ka lamp põlema. [---]

Eeskuju oma kodu sisustamisel ja üldse kaitumisel andsid arsti, pastori, kaupmeeste ja ka sugulaste linnakodud. Paremini ja puhtamalt hoiti tagumist kambrit (seda juba uues elumajas, mis ehitati 1918. a), muudu hoiti puhas ka eeskamber. Eeskambris oli tsementpõrand ja lauad-toolid, kuhu paluti istuda külalistel. Tagumise kambri põrand oli laudadest ja kaetud põrandarnetega. Seal oli ka puhas laud, mis oli alati linaga kaetud, laual pingid, lauluraamat ja vaas lilledega. Tagakambris olid toolid ja kresla (sarapuuust

põimitud sohva). See kaeti villase tekiga, et oleks pehmem istuda. Toas oli ka haruldaste esemete kast, mille peal oli kirju tekk ja sellel võis ka istuda. Selles kastis hoiti väärtesemeid: hõbeaurahad, mis isa oli nautusel hobuste eest saanud, talukaart, väärtpaberid, tahtsad mälestusesemed.

Tagumine kamber oli nagu pühadus, sinna tohtisid minna ainult isa, ema ja lapsed. Nuisama ei lubatud lapsi "labi ukse vurtsida". Uks eeskambri ja tagakambri vahel oli õrnalt suletud. Eriti auväärne külaline viidi tagakambrisse ja pereisa pakkus talle seal isegi einet. Muu pere sõi uhises lauas eeskambris. Ei söödud samal ajal, vaid külalisele anti varem süüa. [---]

Puhade puhul (jõulud, lihavõtted) oli lukumine üldiselt vabam, siis võisid kõik küllakutsutud külalised ka tagakambrisse minna, kuid mehed hoidsid sellest süüsi eemale. Tagakambris oli riidekapp, kus pererahvas riideid hoidis. Puhapäevariided olid ka kapi taha laua külge löödud nagidesse riputatud. Tädi oli oma riidekapp ja öökapi. Sulasemehel oli oma voodi ja väike kapp. Vanal Maril oli oma voodi ja suur seinariinul eesriidega, kus ta hoidis oma asju. Karjapoisil oli oma voodi. Pingid-toolid olid kõikide kasutada.

Kui ehitati uus maja [tegelikult ümberehitus, H. P.], siis söödi eeskambris ja laua ääres olid toolid – pingid jäid rehetuppa. Rehetuppa ehitati plii praeahjuga ja rehetoas oli kaks akent: üks õue poole ja teine kula poole [---]

Kui oli sugulasi Tallinnast jõuluks kulla tulnud, siis toodi heinad eeskambrisse ja laoti kirjud villased tekid heintele. Sinna siis mehed istusid ja olid ka röntsakil (küljel) õllekann ees ja puhusid mõnusat juttu. Ööseks tehti heintele korralikud magamisasemed valgete linade, patjade ja tekkidega. ... külalistele kaeti alati laud valge linaga (180).'

Rehemaja kohandamine moodsa aja nõuetele

Selgub, et mõnekümne aastaga elu rehemajas väga palju muutunud e olnud – majadele olid ehitatud verandad, rehetoa, seinad lubjati valgeks, peremehe-perenaise magamistuba eraldus üha rohkem muudest ruumidest, siin-seal olid katusekorrusele tehtud suvetoad, mõnes talus oli telefon

Nagu eelpool jutuks, tehti esimesed katsed Eesti talumaju parendada 19. sajandi alguskümnenel. Urituse eestvedaja K. A. C. Bruiningi ideede kritiseerijad, kelle hulgas oli ka edumeelseid haritlasi, leidsid, et läntekoht, nagu vormiksid majad inimesi, on väär. Selle tõestuseks toodi saksa soost linnaalamrahva ja mõisateenijate elamuid hoolimata laudpõrandaist, korstnaist ja klaasakendest valitsenud seal tihti hullem räpasus kui talumajades. Asi ei olnud rahvuses, vaid seisuses, sest alamkihil puuduvat puhtusemeel. Olude parandamist ei saavat alustada elamuist, põhjused on talurahva viletsas majandusolukorras ja kehvast hariduses. Avaliku arutelu käigus jõuti järeldusele, et paremate elamistingimuste loomiseks ei ole jõukohane ehitada hulgi päris uusi ja moodsaid elamuid. Selle asemel on õigem keskenduda kohalikele loodusoludele ja majanduslikele vajadustele suurepärast vastava rehemaja täiustamisele.

Vanu maju hakati hoogsamalt ajakohastama ning uusi ehitama 19. sajandi kolmandal veerandil. Üha rohkem hakati rehemajadele külge ehitama elukambreid. Põhja-Eesti tüüpi rehemajadesse ehitati sellal otsakambrite kõrval sageli veel üks omalaadne lisaruum – väike kitsas tuba reheahju

Nii nagu ennegi olid rehetoad pööralikud paljootstarbeised ruumid, kus nüüd tihti elasid taluteenjad, kus endiselt tehti mitmesuguseid tubaseid töid ja mida mõnes kohas ürgsel moel valgustati peerutuiega. Rehetuba oli koht, kus ka moodsa ajal endisaegset elu elati.

Neis linlikult sisustatud ruumides hakati elama hoopis teisiti kui rehetoa. Selle eavaatamata kulges põhiosa talupoja argielust siiski vanamoodi. Peamiselt ainult pühapäeviti ja pühade ajal kasutatavad kambrid kehastasid taluinimeste jaoks elu pidulikumat poolt.

1872. aastal Mulgimaal sündnud Mari Raamot meenutab: *"Tagaahjukamber oli igas talus. Mõnel pool kutsuti seda pikaks ehk külmaks kambriks. Kuntare [rehetuba, H. P.] ehitati tavaliselt kitsam kui maja kummaski otsas asuvad eluruumid ja rehealune, siis jai maja tagumisel küljel sirgjoones ehitatud valisseina ja tare seina vahele kitsas ruum. Rehealuse-poolses otsas kasutati osa sellest ruumist mõnel pool aganikuks, kambritepoolses otsas aga erilise toa ehituseks. Sinna tuppa ulatus reeglipäraselt suure tareahju sein, sellest ka nimetus tagaahjukamber. Seal hoiti alal paremaid asju ja rahakopikat, keltas olemas oli. See kamber oli meile üldiselt aukartustäratav ruum talus, kuhu meie igal ajal sisse ei pääsenud. Ka tagakambrisse ei tohtinud meie igal ajal minna. See oli meil väga puhas. Valge liiv oli põrandal, valged omaheegeldatud eesriided akende ees ja ilus ja valjaõmmeldud lina laual, mille peal suvel pidid alati olema lilled vaasis ja talvel mannioksid."*

(Raamot 1962: 43-44)

Esialgu olid rehetoa otsa ehitatud kambrid küttega, seetõttu sai neid eluruumina kasutada ainult soojal ajal, muu du oli need lihtsalt külmad panipaigad. Ajapikku hakati mõtlema ka nende aastaringsele kasutamisele elutoana. Lõuna-Eestis leitud 19. sajandi keskpaigal iselaadne moodus kambrite suitsuta kütmiseks korstnata rehemajas. Kuum suits läks reheahjust soemuuri lõõride kaudu kambritesse, mis niiviisi said soojaks köetud, kuid jäid suitsust puhtaks. Suits juhiti kambri alt välja

Paarkümmend aasta hiljem olevat M. Weske sõnul olnud selliselt köetavaid kambreid peaaegu kõigis Lõuna-Eesti taludes. *“Veel mõne aastakümne eest elasid eesti talupojad talvel rehetubades, kust ahjust ja koldest tulev suits vabalt labi käis ja päev läbi lahti seisva ukse kaudu välja läks. Väikesed kambrid nende tubade kõrval olid ilma ahjuta ja nende väikesed aknad ilma klaasita. Seetõttu võis neis elada ainult suvel. Koos suurema jõukusega on kambereid hakatud ehitama avaramaks ning varustama klaasakende ja ahjudega. Kambriahje köetakse rehetoa. Suits läheb neist ahjust kas rehetuppa või juhikse välja labi lõõri, mis ulatub kambri all vahapoole seina ja koosneb neljast seina äärde püsti pandud lauast. Peaaegu kõigil Lääne-Eesti osa talupoegadel on nüüd nüsugused suitsuvabad soojad elutoad.”* (Weske 1876: 5)

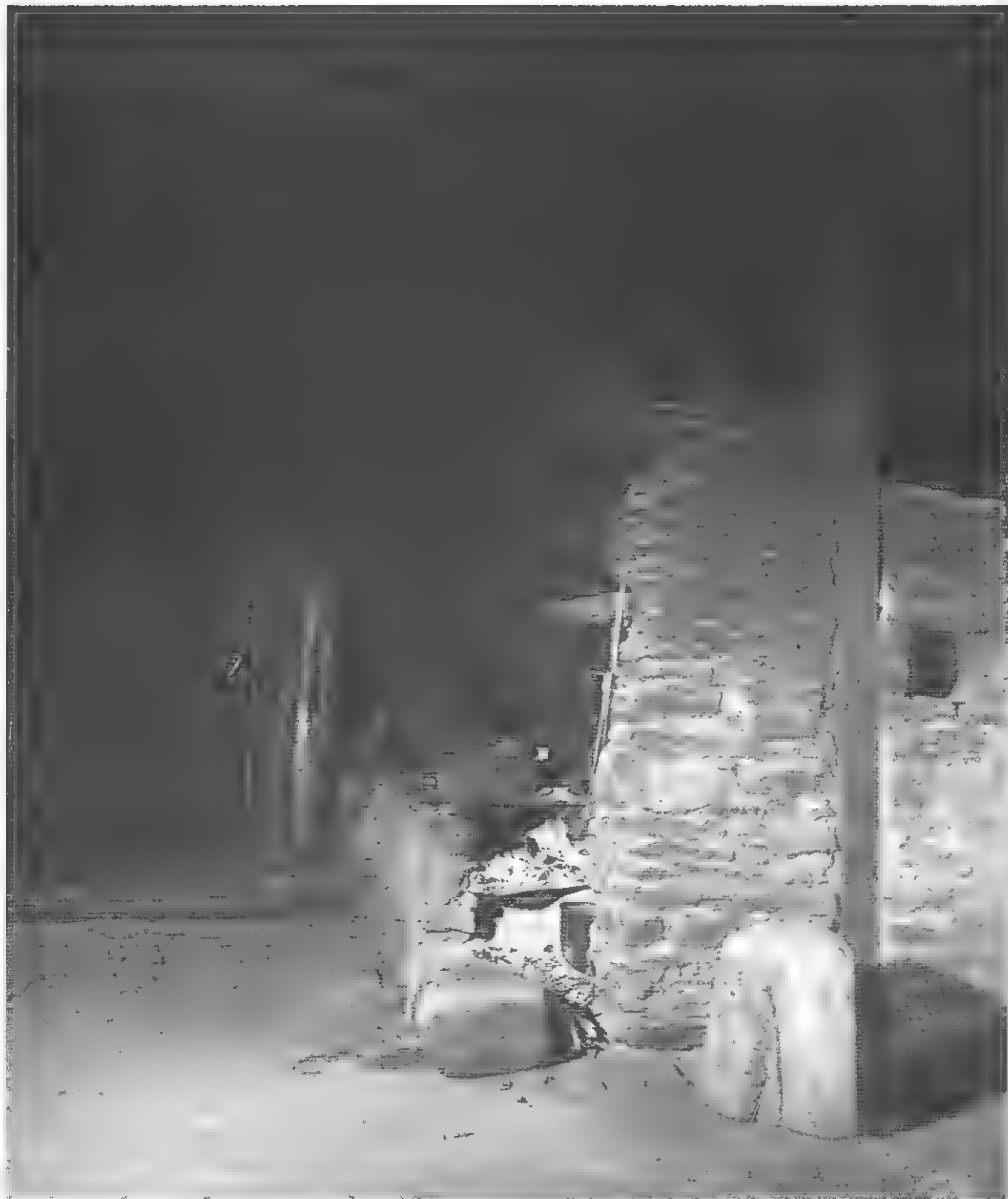
Lõuna-Eestist levis taoline küttesüsteem jõudsalt ka mujale ning 1881 kasutati seda kõige rohkem hoopis Järvamaal – enam kui pooltes majades.

Edaspidi ehitati rehemajadesse juba uut tüüpi küttekolded – soemuuridega

ahjud ja pliidid lihtsustasid kambrite kütmist. Nüüd hakkas ka pereelu rehetarest tasapisi kambreisse kanduma. Rehetuba jäi majandusruumiks, kus kuivatati vilja, keedeti loomadele süüa, tehti majapidamistöid jmt. Sageli ei ühendatudki vana reheahju korstnaga, sest talumehed jäid kindlaks oma veendumusele, et korstnata suitsuahi on vilja kuivatamiseks parim. Pajudes taludes täitis rehetare koogi otstarvet, söögitegemiseks ehitati reheahju ette korstnaga ühendatud pliit. Väiksemates taludes kujunes kõõgiks eeskamber, kuhu selleks otstarbeks tehti pliit, suuremates taludes ehitati eraldi kõõk rehetoa ja kambrite vahele

Samas selgub, et ega esialgu ei raatsitud neid kambreid väga palju kütta nagu meenutab Heinrich Prants (1858–1932): *“Tol ajal elati meie pool [Vastseliina khk] alles uldiselt suitsutubades. Korstnaga majad hakkasid alles ilmuma, harva, nagu argelt. Tohkri talugi oli mu esimestel eluaastatel ehitatud uus elumaja, kuid ikkagi rehetootaoline. Selle kõrval asetses aga suur kaheosaline kamber omaette ahju ja korstnaga. Kambri seati suurem osa isale treialitoaks, tagumine väike osa jaeti “puhtakse kambriks”. Kui isa töötuba tarvitas, köeti kambrit tarbe järgi ja säääl oli soe. Kui isa aga vananemisel treialitöö lõpetas, ei raatsitud kambrit enam kütta, vaid see jäi “külmaks toaks”. Ainult suvel võidi seda täiel määral kasutada, mida tehti, sest rehetuba jäi suveks tühjaks, kuni rehepeks algas. Keetmine ja muu talitus, ka söömine, toimus suvisel ajal toast eemal asetsevas “kojas”.* (Prants 2010: 50)

Korstnata rehemajas juhiti pliidi suits seinas oleva ava (rāpnaaugu) kaudu rehealusesse. Tõnumaa talu, Rabivere küla, Hageri vald. EVM. J. Suurmets 1960

Laia dasemalt hakati rehemajadesse kööke ehitama 19. sajandi teisel poolel. Kõige varem (juba 19. sajandi algul) alustati seiega Hiiumaal, Mulgemaal, Lääne-Võrumaal ja Tartumaal (Peterson 1972: 88). Siiski polnud $\frac{2}{3}$ rehemajades eraldi kööke. (Peterson 1972: 60).

Köögi eelkäijaks võib pidada pliiti, mida rehemajadesse hakati hulgaliselt ehitama 1880. aastail ehk põhiliselt sama ajal, kui ka köögid hakkasid laiemalt levima. Esimesed algelised pliidid ehk paamuürid (kinnispadadega muurisees) ehitati Kagu-Eestis 19. sajandi teisel poolel suitsuahju ette. Nende kütmisel soojenes tavaliselt kambrisena ehitatud truup, mis niiviisi soojendas kambrit (Habicht 1961: 47). Samasuguseid pliite tehti ka mujal nagu kinnitab Hageris aastal 1960 tehtud ülesvõte

Paljudes taludes täitis köögi otstarvet rehetuba, kuhu söögitegemiseks ehitati reheahju ette korstnaga ühendatud pliit. Kõige rohkem leidus rehetoa-kööke Pärnu- ja Järvamaal, kus üle 40% rehetubadest täitis ka

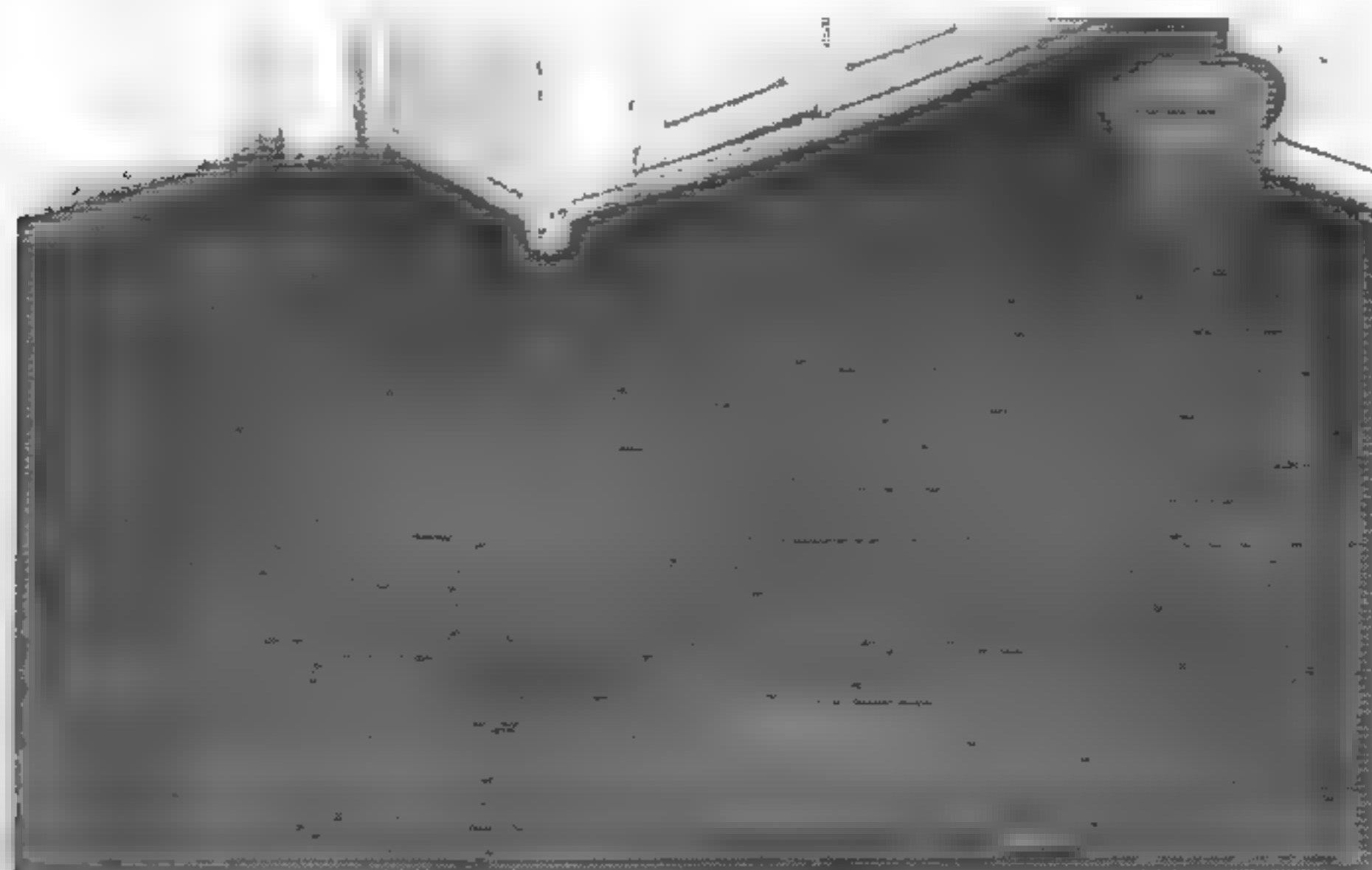
köögi aset. Päris palju (umbes 25%) oli sääraseid ka Harju- ja Läänemaal, natuke vähem (umbes 20%) oli kööke rehetoa Viljandi-, Saare- ja Valga-Võrumaal, hoopis vähe Tartumaal (8%) ning veelgi vähem (alla 5%) Virumaal (Peterson 1972b: 62). Väiksemates taludes kujundati köögi eeskamber, kuhu selleks otstarbeks tehti pliit, suuremates taludes ehitati eraldi köök rehetoa ja kambrite vahele

Muide, üheski 1850.–1870. aastail Pärnuses ehitatud moodsas rehemajas eraldi kööki ei olnud, ehkki veidi varasemas taluelamuis olid need siin olemas. Pärnuse rehemajades oli otse lee kohal olevas suures korstnas üks lõõr leesuitsu väljajuhtimiseks (vt foto ja joonis lk 32). See tähendab, et toitu valmistati siin endiselt vana tava järgi ahjuleel.

19. sajandi esimesel poolel leidus eraldi köögi rehemaju kõige enam Tartu- ja Viljandimaal – vastavalt 39% ja 33%, suhteliselt palju oli neid ka Mulgimaal (Halliste, Karksis) ning naabruses

Köök rehemajas

Karjama talu elumaja (1911) köögipõrand on laotud lapiti tellistest. Kareda küla Peetri khk. H. Pärdi, 2011.

Põiki läbi rehemaja ulatuv kõök oli eriti omane Virumaale. Kutsari talu Koila küla. Viru-Nigula. EVM. F. Toms, 1960.

Saardes ja Häädemeestel Samas Saaremaal puudusid need ent sel ajal peaaegu täielikult (2%). Sajandi lõpuks leidsid eraldi köögi ja rehielamuid kõige rohkem Tartumaa (55%), veidi vähem kui pooltes rehemajades (47%) olinud Virumaal. Kõige kiiremini arenes kodukultuur tollal Saaremaal, kus 50 aastaga oli köökide arv kasvanud peaaegu 20 korda (41%). Kõige vähem leidsid 20. sajandi hakul eraldi köökidega rehemaju (20 %) Harju- ja Järvamaal (Peterson 1972: 63-65, tabelid). Köök asetses enamasti rehetoa ja kambrite vahel maja esiküljel pooltes ulatuses maja aiusest. Virumaal ning Edeja-Eestis (Saardes ja Häädemeestel) ulatus köök tavaliselt läbi terve maja, mujal esines erinevaid variante.

Rehemaju on täiendatud, ümber ehitatud ja parendatud kogu nende pika ajaloo vältel. 20. sajandi alguskümnetel tehti seda enik rohkem kui kunagi varem ning nüüd löid selles kaasa ka arhitektid.

1928 esitas A. Volberg väljaande "Maachitusi" esimeses osas ühe tüüpmoodi rehemaja projekti (koosehituse tüüp II): "Töötuba on ehitatud ülalt liiglaega [kõrgus 4,5 m], nii et teda saab kasutada vilja, linade või tarbepuude kuivatamiseks. Rehetoa ahi on tehtud nii, et rehi kuivatamiseks ei lasta tuppa suitsu, vaid kuumu õhku keriseb. Nii püsib rehetuba võrdlemisi puhas ja korras. Muudu on peretuba terve pere töötoaks, sest ta on ruumikas ja vaige. Sahver on peretoa ahi ja eraldatud viimasest liigseinaga. Ahi kõrval on pere söögilaua koht. Peretuba on ühtlasi ka köögiks ja söögi-

145 Maachitusi 1928: 20)

Kagu-Eestis tehti köök tavaliselt maja esiküljele, rehetoa või eeskambri ette.

Pärast tehti ehitati puut kambresse, ja kujundati kambriest niimoodi köök. Näiteks Mulgimaal tehti 19. sajandi teise poolel plüüte kambreisse 5 korda sagedamini kui rehetuppa (Peterson 1972: 81).

Köögiõrandad tehti nii tsariaegsete põlistalude esinduslikes elamuis kui ka 1920.-1930. aastate tagasihoidlikes asunikumajades väga sageli mõnest vähenõudlikust ja vastupidavast materjalist. Varasemal ajal olis selleks enamasti kas paekivi või tellis. Tavaliselt kasutati selleks harilikke ehitustelliseid, mis laoti põrandaks nii apiti kui ka serviti moodustades mõnikord omalaadseid mustreid.¹⁷ 20. sajandil hakati rohkem betooni kasutama

Uldmõõtmet (36,5 m x 9,4 m) on hoonest keskmisest rehemajast pigem suurem kui väiksem. Ehitise kogupindalast hõlmavad elamu ja laut enam-vähem võrdse osa – elamu 14 x 9,4 m ning laut koos sõnnikuhoia ja puukuuriga 15,2 x 9,4 m. Põlisrehemajas eristab seda eelkõige palju pisem rehealune (7 x 9,4 m). Erinevusi on muidki: kõigepealt korstnaga kerisahi, mille küttes on puu. Teiseks välisilme: toapoolse otsa katusevii on pööratud esiküljele, sin on ka saemustrilise lipprinnatise ja lahtine ulualune – rõdu. Kolmandaks aknad, osa neist asetsevad paarikaupa ning elutoa aknad on ajastu malli järgides nurgeti koos. Maja põhikorrusel on lisaks köök-töö-rehetoa-le kolm elutuba ning kaks tuba ülakorrusel. Praegu ei ole teada, kas selle projekti järgi mõni maja kusagil ka valmis ehitati. 20. sajandi alguses hakati ka rehemajades

¹⁷ 1840. aastal tehti Palmse majas kivist taluelamuis köögiõrandad oma tehisest tehases põletatud plaatidest suurusega 30 x 30 cm. Mõnes kohas (näiteks 1890ndatel Ait-Kopli talu elumaja köögis Vasula kulas Tartu ligida.) tehti tellis- või betoonpõrandisse vee äravooluks soolgiava poole kaldu madalad rennid.

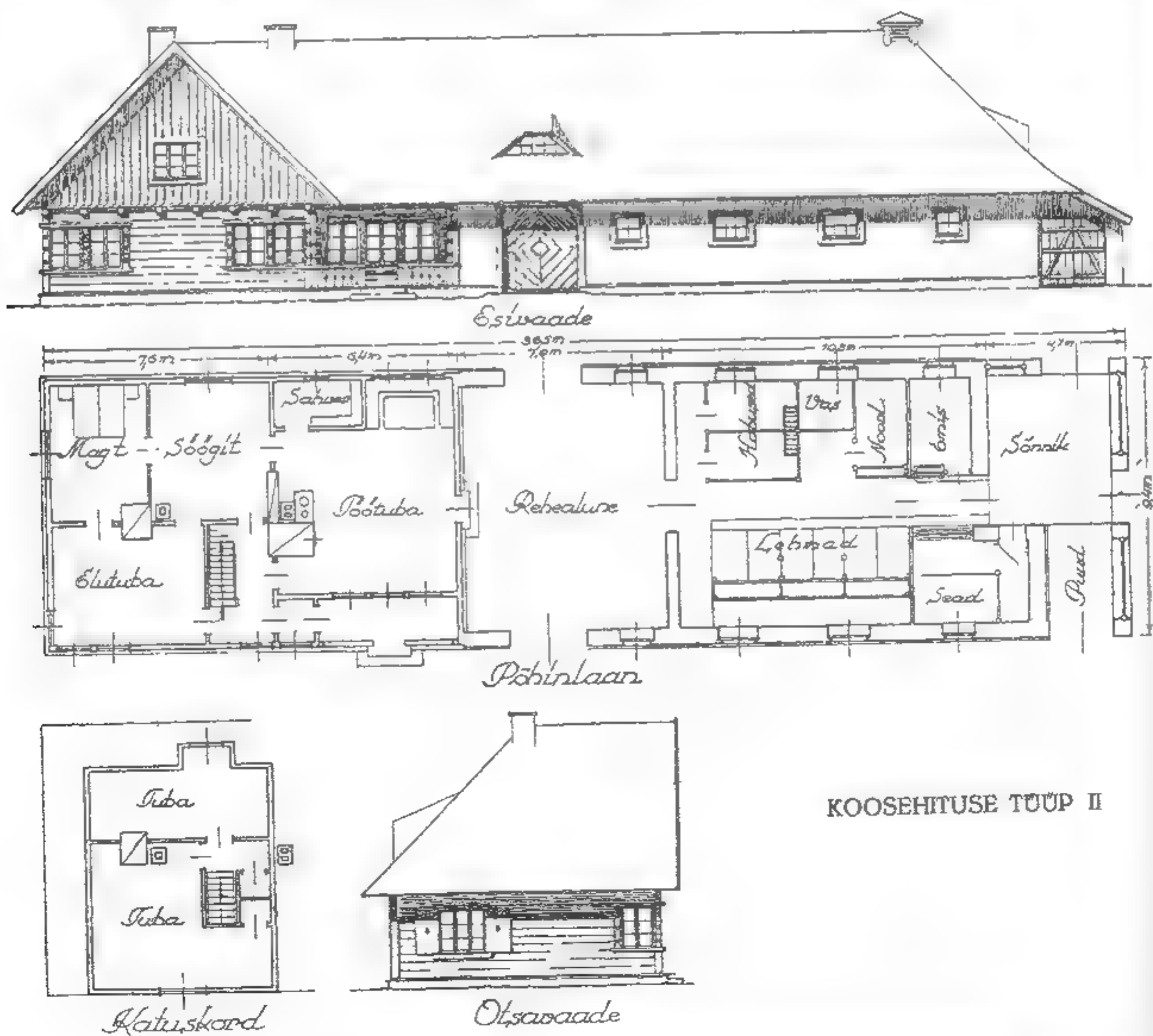
Rehemaja arendamine 1920-1940

laiendama eluruumi katusekorrusele ning selleks ehitati katustele uuke, ärk- leid, rõdusid jmt.

Mitmeotstarbelise rehemaja-laadse hoone jätkuv populaarsuse põhjus pei- tus võrdselt nii selle praktilisuses kui ka tugevas traditsioonis. Rehemaja- traditsiooni erilist jõudu tõestab see, et 1935 plaaniti Võiduküla (Timmkanali) sooasundusse Häädemeestel ehitada

Asundusametis tehtud tüüpprojekti järgi kolm ja Lepplaane asundusse nel rehemaja-laadset koosehitist. Enedast rehemajast eristas neid põhiliselt rehe- toa ja rehealuse palju väiksemad mõõ- dud ja moodsam välimus, aga oli ühist ka vähemalt nime poolest olnud rehe- toad ja -alused majades küll olemas, aga nende otstarve oli palju muutunud. Selle nimega tähistati võrdemisi avarat

Vana rehemaja eeskujul projekteeris A. Voiberg uutmoodi koosmaja, mis arvestas ühelt poolt uue aja nõudeld ning teisalt ka traditsioonilise taluelu iseärasusi. Äratrükk raamatust "Maaehitis I", 1928.

kööki, kus asus pliidiga kokku ehitatud suur (leiva)ahi.

Vanale renie amule sarnaneb Leppaanes A. Grimmi maja¹⁸. Sel viilkatusesega, vä jast püstlaudisega vooderdatud hoone on väikeseruudulised aknad – rehetol üheksa ruuduga, tubadel kuueruudulised. Rehealuse ja lauda aknad paiknevad kõrgemal ning on väiksemad paarisneljased, välisüksel on rombikujuline vooder. Majaesiseit ant'selt rõdu t pääseb vä kesest kojast k aasukse kaudu avarasse elutuppa ning sealt edasi vasakuie poole suurde (40 m²) rehetuppa-kööki. Selles vana rehemaja-tava järgi muudest ruumidest rohkem kui meetri jagu kõrgema laega toas asub suur ahi, selie ees ko me auguga pliit. Rehetoa esiküljel on mada ama laega ruumiosa – nn liigtuba. Rehetoa taga asub pikk kitsas sanver ja väike tuba. Rehealusepoolses seinas paikneb kaks päris suurt sisseehitatud kappi. Avara rehealuse otsas on väheldane laut, kuhu pääseb nii rehealusest kui ka la a otsaukse kaudu.

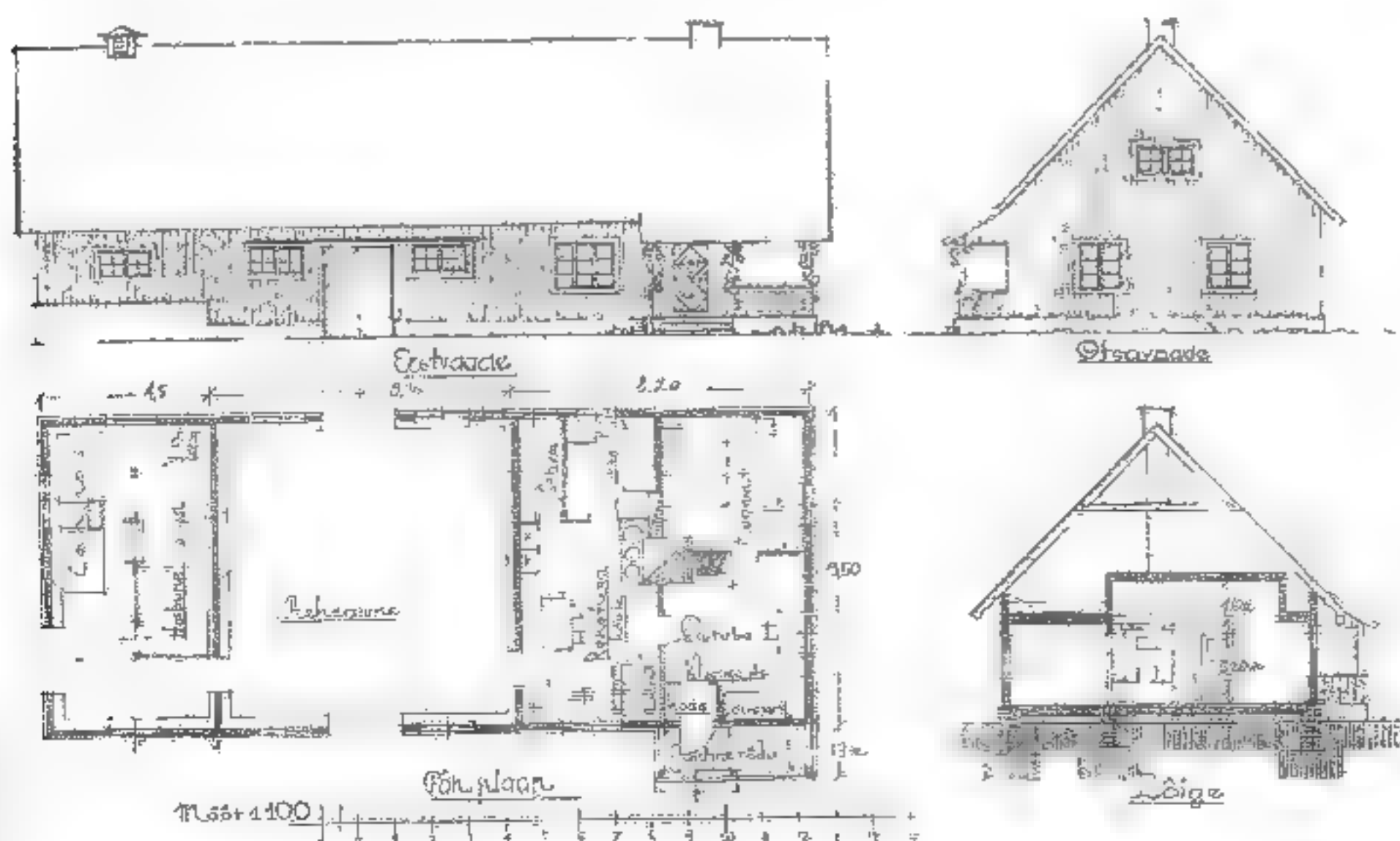
Teise peamise maaehitusasutuse, Põllutöökoja Ehitustalituse projekti järgi ehitas 1936 endale uue renielamu ka Undiaugu vanatalu peremees Leibak Tännassilma külas Särevere (praegu Türi) vallas. Siingi oli suure ahjuga rehetuba muundunud väikeseks toaks köögi ja rehealuse vahel. Tähelepanu väärib tõik, et nagu vanades rehemajades, oli rehetuba siingi igast küljest ümbritsetud teiste ruumidega, nii et päikesevalgus siia ei paistnud

Muidugi ei ehitatud rehemaju tolal reeglina enam vilja kuivatamiseks. Need avarad mitmeks otstarbeks sobilikud hooned olid taluinimesteie kõige omasemad, sest taolistes majades olju põlvest põlve elatud

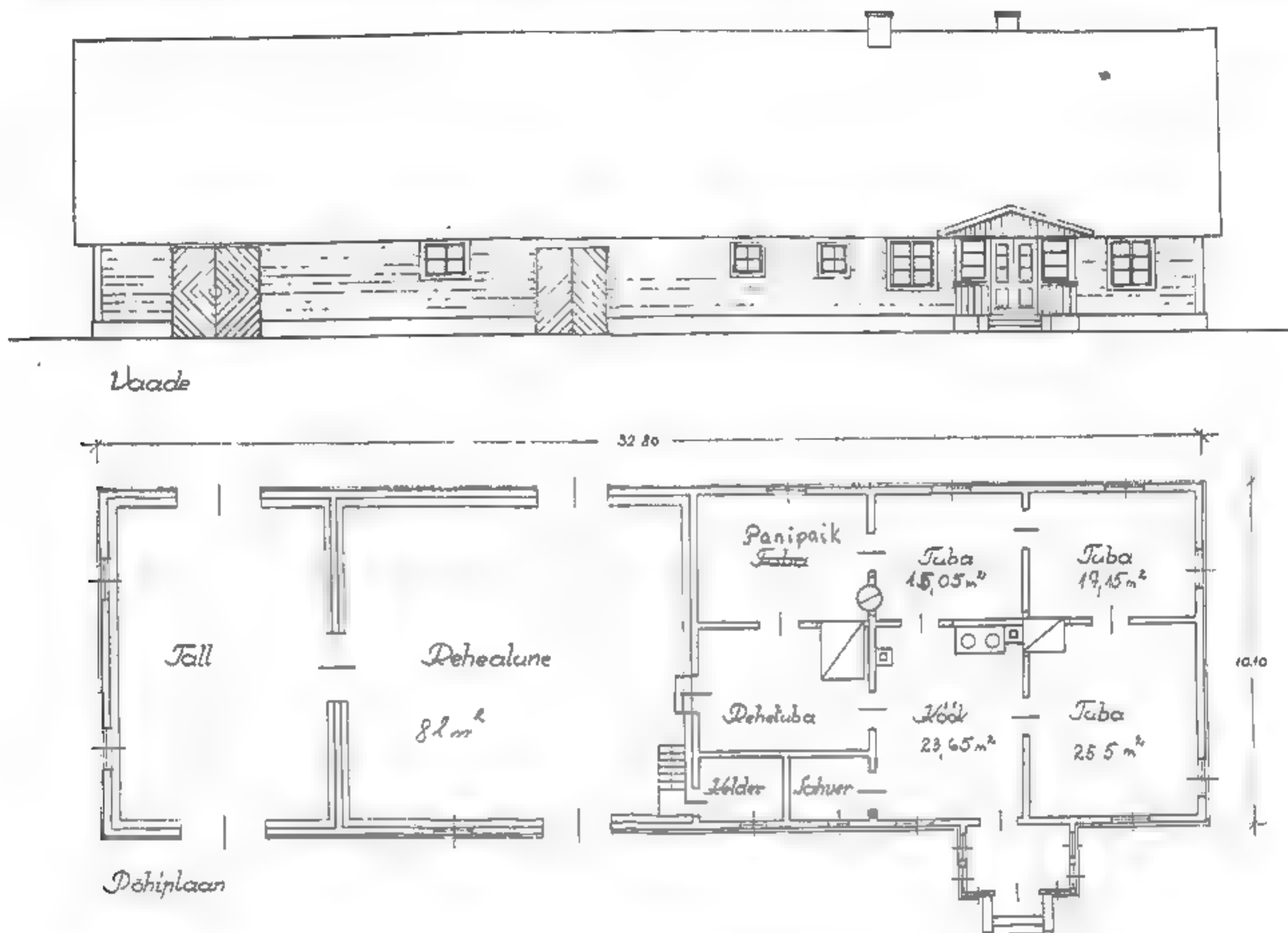
Ent siiski kinnitavad korstnaga rehetubade nõgised palkiaed, et vähemalt aeg-ajalt köeti neid ahje suletud siibriga. See tähendab, et suits lasti tuppa nagu vanasti ning kõige tõenäolisemalt tehti seda viljakuivatamise aegu. Pole saladus, et üks põhjus, miks talumehed omal ajal korstnate vastu

¹⁸ Hoone kavandis Asundusamet, arhitekt J. Ilmas 1935.

A. Grimmi maja kavand. Lepplaane uusasundus. Pärnumaa. J. Ilmas, 1935. ERA 1650.3.1072.

Särevere/Türi valla Tänaaslima küla Undiaugu rehemaaja põhiplaan 1936. Põllutöökoja Ehitustallitus.

Mõnes talus kuivatati ka moodsal masinaajastul vilja rehetöas: selleks palgutati villakuivatustare reheahju (ehit 1926) peale. Luuka talu, Möisaaseme küla, Rapla khk. H. Pärdi, 2012.

sõd sid, oli nende kindel veendumus, et õige vilja saab ainult suitsust läbi lastes. Seni, kuni vilja kuivatati rehetas partel vihkudena, talitati ilmselt kõikjal Eestis korstnaga rehemajades samamoodi.

Ent vilja kuivatati rehetas ka teisti kui säärasel muistsel moel. Rehepeksumasinade ajastul ei järelkuivatatud

vilja enam mitte vihkudes, vaid puhastatud teradena. Selleks ehitati paljudes taludes eraldi nn tarekuivatid, kus terad asetati augustatud plekkpõhjaga tare peale, kuhu alt juhiti kuuma õhku. Mõnikord ei ehitatud selleks eraldi kuivatihoonet, vaid kuivatustare seati üles reheahju kohale.

2.
osa

Uue aja
moodsad
majad

Eesti esimesed moodsad talumajad ehitas Palmse mõisnik Carl Magnus von der Pahlen oma renditaludesse 1840. aastail. Paraku jäid need lihtsad poolkeipkatusega paekivihooned ühe talurahvasõbraliku mõisniku erandlikuks ettevõtmiseks.

Elatuslikumalt hakati moodsaid elumaju ehitama alles käsikäes talude päriseksoostmisega. Eneseuhkusest tulvil värskete pärisomanike meelest sobis nende jaoks ainult suur linnalik elumaja. 1870.–1880. aastail hakati taotsema maju innukalt ajakirjanduses tutvustama. Talumeeste abistamiseks avaldati moodsaist elumajadest rohkesti kirjutisi, kus tõsteti esile nende eelseid ning jagati õpetusi uute ehitusvõtete ja materjalide kohta. Uuenduste elluviimisel oli kindlasti abi ka ehitusplaanide avaldamisest ajakirjanduses.

Selles, miline peaks välja nägema Eesti päristalu, näitas isiklikku eeskujut väärtust ja mitmekülgne avaliku elu tegelane C. R. Jakobson. Oma talust Kurgjal kavatses ta välja arendada näidistalu eeskujuks kogu Eesti talurahvale. Ilmselt oli see esimene

kindla plaani järgi rajatud talu Eestis. Ainulaadne oli Kurgja ka selle poolest, et nii talu üldplaani kui ka kõik hooned kavandas 1870. aastail peremees Jakobson ise.

Peahoone välisilme kavandamisel olevat ta eeskujut võtnud Vene ehituskunstist, kuid üldisemalt mõjutasid teda kindlasti mõisahäärberid oma esinduslikkusega¹⁹. Tõenäoliselt paeius teda ka tema õe Natalie Jakobson-Pärna suur esinduslik puupitsiga kaunistatud maja Peterburi lähedal Volossovos, mille pilti võib näha Kurgja talumuuseumis. Kõrgele maakivisokliet toetuva rõhtlaudisega vooderdatud väga suure (440 m²) palkmaja ilme määravad mõlemas otsas katusest eenduvad erineva suurusega väljaehitised, saeõikeilise laudrinnatise kaunistatud kahekordne lahtine rõdu esiküljel ning väike ringrõduga vaate torn katusel²⁰. Vaheseinaga pikuti poolitatud majal on kaks sissepääsu esiküljelt peaukse kaudu saali ja elutuppa ning otsatreppikojast köögipoolle. Enamik tube on läbikäidavad, osaliselt anfilaadis. Tubades on valged

19. Maja ehitamist alustati 1881 ning see oli äsja saanud katuse alla, kui C. R. Jakobson järgmisel aastal suri. Tõenäoliselt sa. maja enam-vähem valmis 19. sajandi lõpus, kuid teine korrus ehitati välja alles muuseumi ajal 1950. aastail.

20. Torn hävis piksest sündaruna 20. sajandi algul, taastati 1980.

C. R. Jakobson olevat 1870. aastali Kurgja talu peahoonet kavandades võtnud eeskuju Vene ehituskunstist. Üldisemalt mõlkus tal mõttes kindlasti mõisahäärber. H. Päril, 2012.

Poola laudisega altitudud laed. Kõige esinduslikum ruum on pidulike valgete kõrgete tiibustega väga suur saal (üle 50 m²). Trepikoja kaudu on saal ühenduses elutoaga, saali kõrval asub võorastetuba, sealt edasi tuleb söögituba ning köök. Viimasest pääseb kahte magamistuppa, millest esimene, väiksem ja läbikäidav, oli lastele, tagumine, suurem, peremehele ja perenaisele. Söögitoast viib uks naiste (töö)tuppa ja lastetuppa. Saalis on uhke stiilne valge kahhelahi ning samasugune kaminahi tagumises võorastetoas. Ahjud ja kamin olevat valmis saanud enne Jakobsoni surma. Maja esikuljel

asuvast puhtast eeskoast pääseb otse võorastetuppa ja saali ning trepi kaudu ülakorrusele kirjutustuppa. Vasakpoolsesse suuremasse katuseärklisse kavandas Jakobson eeskoja, kirjutustoa ja elutoa. Siit läheb ka trepp torni. Köögieeskojas on kaks käimiat, edasi, väikesest trepikojast köögi ees läheb trepp üles, kus oli kaks tuba teenijate jaoks. Köögipoolses otsas maja all on suur mitmeruumiline kelder. Maja tagaküljele kavandas Jakobson triiphoone, mida küll ei ehitatud.

Otseseks jälgendamiseks oli talu peahoone teistele peremeestele vist liiga suur ja võoraparase valimusega

Siiski tekitas see tunne, et Eesti talumees pole teistest kehvem ning võib ehitada endale just se lise maja nagu se tahab.

Samal ajal leidus mõisnikke (nagu A. von Middendorff Helinenurmest), kes ei olevat üldse lubanud oma renditaludes rehest lahus elumaju ehitada (Tammekann 1925: 404). Se leks võisid olla lhtsad, kuid kaalukad põhjused: säästa uute majade ehitamisel metsa ning hoida kõvasti kokku kütte peait, sest suitsumaja kütmiseks kulus koimandiku võrra vähem puid kui moodsas korstnaga elamus.

Tasub rõhutada, et kui osa mõisomanikke pooldas kaua ja tuliselt rehemaju, leidus siiski, kes rakendades majandushoobasid sundisid talumehi neist loobuma. Parim näide on Kärstna ja Pahuvere mõisate omanik krahv Reinhold Anrep-Elmpt²¹, kes kasutas selleks kavalalt ära talude müügi protsessi. Nimelt lisas ta standardsesse trükitud ostu-müügilepingusse käsis juurde punkti, mille järgi talu ostja pid saama tasuta 260 ehituspalki (8,5 m), kui ta nõustub ehitama uue elumaja rehest lahku ja tegema seilele korstna

Lühidalt: ta lubas anda terve majatäie korralikke ehituspalki ja muud ehitusmaterjali neile, kes nõustuvad ehitama endale moodsa taluhäärberi. 24 talu ostu-müügilepingusse on 1865-1866 lisatud järgmine punkt.

"Omma honete kohhendamiseks saab ostja ni pea ta omma tallo ennese kätte võttab seitsekümmend (70) palka 4 sulda pitk 8 tolli ladduseks kolm vankrekormad rovikud (300 tükki) ning (1000) tuhhat teiliskivid ilma maksuta. Ue ello majaks kaks sadda kuus kümmend (260) palka, selle kinnitamisega et maja rehhest emal ning korstnaga peab ülles ehhitud sama." (EAA 3760.1.7327)

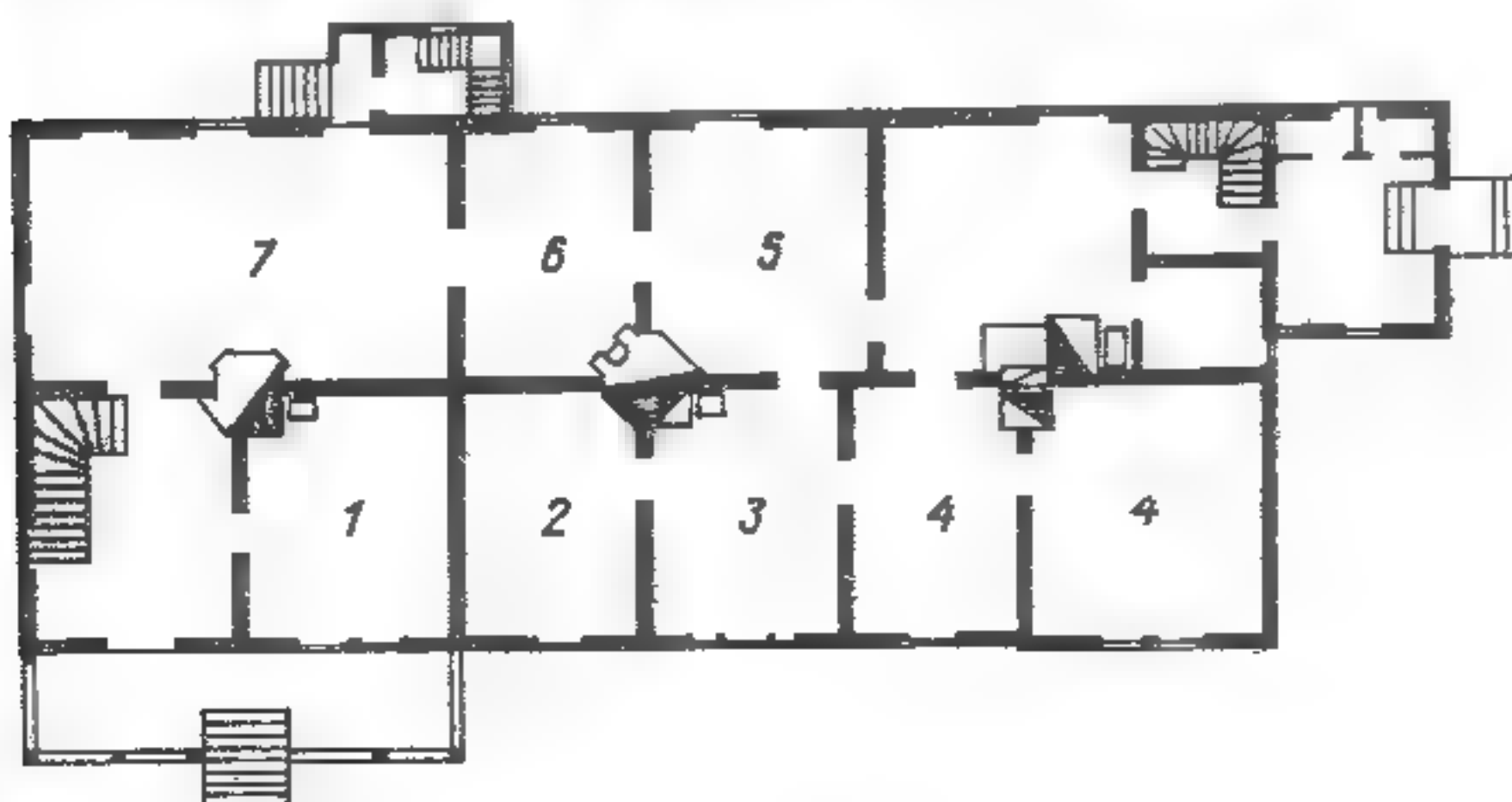
Ehitusabi tasuta palkide ja muu materjali näol andsid talumeestele ka mõned teised mõisnikud Mulgimaal ja mujalgi, kuid nemad ei esitanud ehitiste suhtes mingeid nõudmisi või piiranguid

Uue majandamisviisi ja elulaadi pioneerideks Eesti külas olid jõukad mulgi talumehed, kes esimestena hakkasid hulgaliselt ehitama uut tüüpi elumaju. Mõisa eeskujul nimetati neid esinduslikke elamuid häärberiteks.²² Koos härrastemaja ehitamisega püüdsid

21. Häljem sai krahv Reinhold Philipp Johann Anrep Elmpt (1843-1888) tuntud ümbermaailma-sõitja. Oma rännuaastad 1870-1888 tegi ta muuhulgas 3 uurimisreise Austraaliasse, millest kirjutas mahuka raamatu "Australien Eine Reise durch den ganzen Welttheil", Leipzig 1886, ning mitmeid muid geograafia- ja etnograafia-alaseid teoseid.

22. Kõige lühemalt tähendab "häärber" eesti keeles härrastemaja. Üldiselt nimetati Eestis häärberiteks suurtalude esinduslikke ja avaraid elumaju, mille eeskujuks olid linnaelamud ja mõisahooned. Nimetus tuleneb saksa keelest -Herberge - mõisa ametnikemaja. Mulgimaal tähendas "häärber" mõisa peahoonet või kõige suuremaid, mõisahoonet talu elamuid (Troska 1976: 149)

Kurgja peahoone alumise korruse põhiplaan: 1 - elutuba, 2 - lastetuba, 3 - naistetuba, 4 - magamistoad, 5 - söögituba, 6 - võõrastetuba, 7 - saal.

23. Eesti suurtalude saatus on olnud väga dramaatiline, sest stalinistlikud repressioonid tabasid eelkõige neid. Suur hulk taluhäärberid muudeti kollektiviseerimise alguses väikeste ühismajandite kontoreks, kus asusid ka asjameeste korterid, osa anti kasutada mujalt tulnud töörajale. Reeglina pandi ühte häärberisse elama mitu peret, sellepärast ehitati paljud neist ümber. Aastatega kaits ühest majast niimoodi läbi kümneid peresid, mis tavaliselt mõjus hoonetele laastavalt. Taagepera lähedal asuva esimese eesti talupoja soost mõisaomaniku Mats Erdelli Sõnni talu häärberis olevat viimase 50 aasta jooksul elanud 48 peret. Kangelaski-Roni talu häärberis Viiratsi vallas asus pärast pererahva küüditamist 1949. aastal Asu-maa algkool, ent tsaks on seal asstate jooksul elanud vähemalt 44 inimest. Hiljem, kolhooside-sovhooside suurenedes ja majanduskult kosudes jäid mitmed taluhäärberid tühjalt seisma ja hakkasid lagunema

mulgid jäljendada mõisnike elustiili ka eluruumide sisustamises, rõivastuses, söökides, käitumises ja muudes eraelu aspektides. Ostes talusid peale kodukandi ka mujal Lõuna-Eestis ja kaugemal, levitasid mulgid kõikjal uut majanduslikku mõtlemist ja kultuuri. Isiklik eeskuju ning silmaga nähtavad uuendused mõjusid rahvale palju veenvamalt kui raamatutarkus. Vaesematele talumeestele jäi suur osa rikaste mulkidele jõukohastest uuendustest siiski kättesaamatuks.²³

Varasemate taluhäärberite eeskujuks on peetud linnamaju, mõisahooneid ning moodsaid talumaju Põhja-Lätis, kus neid hakati ehitama tunduvalt varem kui Eestis (Troska 1976: 152–153). Taolised riskülikukujulise põhiplaaniga, madalavõitu, laiad, kõrge täis- või poolkelpkatusega majad on tuntud algbalti tüübina. Elamu keskel on enamasti manteikorstna või roovialusega köök ning sellest mõlemal pool eluruumid. Taoline elamu on levinud väga laial alal Euroopas Inglismaast ja Madalmaadest üle Põhja-Saksamaa Baltimaadeni välja (Tohvi 1999: 87). Rahvaarhitektuuri uurija Jutta Saron on esile toonud omaaegsete ülevenemaaliste tüüpprojektide päris tugeva mõju Eesti linnaarhitektuurile ning sealtkaudu ka uuematele talumajadele. Selle aluseks olid Peterburi ehituskomitee 18.–19. sajandi tüüpprojektid, mis lähtusid arhitekt Domenico Trezzini töödest (Saron 2002: 116).

1860–1870. aastail ehitati taluhäärberid kõige rohkem Halliste, Karksi ja Helme kihelkonnas. Sellelaadseist talumajadest on tänaseni säilinud üpris vähesed. Kõigepealt tasub nimetada Eestis ainulaadset tellisplaatvoodriga palkhäärberit Karksi ligidal Sudiste

külas Kekkan talus (1863).²⁴ Lihtsa poolkelpkatusega kahe korstnaga mahuka ristpalkmaja juures väärivad tsaks välisvoodrile erilist tähelepanu veel väga kauni reljeefse tammelene-mustriga ehiskivid sokiserval ja räasta all. Ukse- ja aknaavadel on teelistest raamistus. Kõik toaaknad on kuue ruuduga, paikoni ja kõögiesiku aknad aga väikese tiheda ruuduga. Igapäevane sissekäik asub maja otsaseinas. Väikesest võõrusest viib otseuks kööki, vasakule suurde peretuppa, paremale sahvrisse. Peretoa suhtes diagonaalselt maja teises nurgas asub saal. Põhjapoolse külje keskel on väheidane klaaspalkon, kust pääseb esiku kaudu paremale saali. Vasakul poole esiku kõrval asub väiksem vahetuba, kust pääses kööki. Esikust läheb trepp põõningukorrusele, kus oli üks tuba. Seal elas mõnikord suviti vana Annus, vahel mõni rätsep. Esiku tagaseinas teine sahvri. Saali kõrval asub pererahva (magamis)tuba ning teine elutuba, kust läheb uks edasi peretuppa. Ainus mitteabikä dav tuba terves majas on pererahva magamistuba. Kekkan on meie talumajade hulgas esimene, kus maja ruumijaotus nii seigesti peegeldab pererahva püüdu suurema privaat-suse poole

Pererahva elutubades on altlöödud poolpunnlaudlaed, köögis ja peretoas on Poola laudisega laed talade peal. Pererahva tubades olid värvitud laed, kuid põrandad olid värvimata, valged. Seinad olid krohvitud, kriidivärviga üle võõbatud, üla- ja ailservas ning nurkipidi alla käis mustivöö. Põrandaid puhastati liivaga. Puhade aegu puistati niiske liiv maha ning pärast puhiti kokku. 1920. aastail oli saal s kogu aeg põrandatekk maas, teistes tubades aga

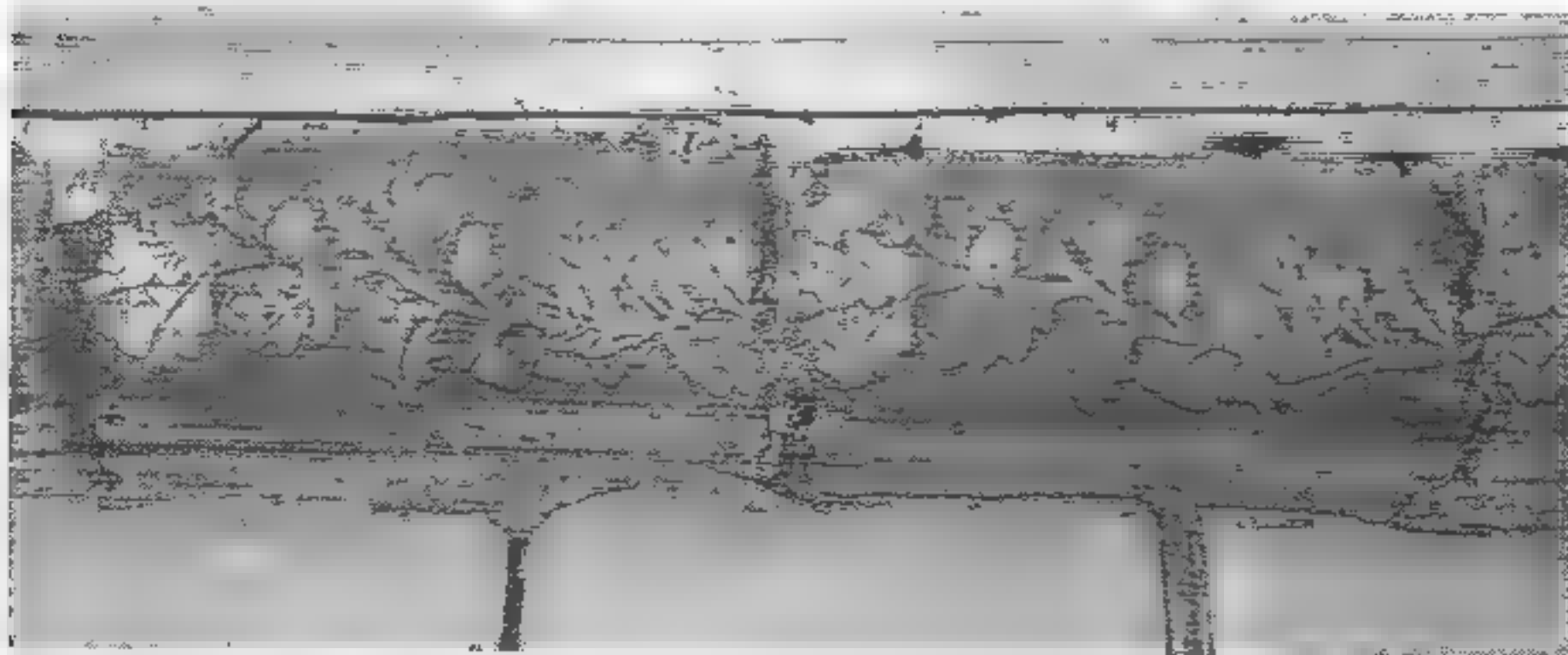
Üks vanemaid (ehit 1863) säilinud moodsaid taluelamuid Mulgimaal on suurte tellisplaatidega vooderdatud palkhäärber Kekkani talus Sudiste külas Karksi-Nuia lähedal. EVM. G. Troska, 1968.

päev mitte. Saalis, magamistoa seinast vastas se sis tahvelklaver. Seinad olid kaunistatud sugulaste ja tuttavate ning keisriperekonna piltidega, eriti palju oli neid klaveri kohal. Nii saali kui ka magamistoa akende ees olid kardinad.

Ilmselt umbes sama vana oli ka Paistu kihelkonnas Pahuvere külas asunud Kaariku talu väheldane häärber (1860–1870), mis nüüdseks on jäljetult hävinud. See algbalti tüüpi maja jälgendas väliselt kõige rohkem tollaseid

lihtsaid baroklikke linnamaju. Ühe korstnaga, S-kivist poolkelpkatusega maja ilme kujundasid laiadest rõhtsaist punnlaudadest vooder, väikeseruudulised aknad, millel olid profiillaudadest väikese karniisiga piirde, kiviseina jälgendavad nurgakvaadrid ja diagonaaluudulise valgimikuga tahveldatud tiibuks. Kõik aknad olid algsest varustatud tormiluukidega. Maja tagaküljel oli väike, ilmselt 20. sajandi algul ehitatud viikatussega klaaspaikon.

Kekkani talu häärberi sokli ehiskivid on Eesti taluarhitektuuris ainulaadsed. H. Pärdi, 2011.

24 Suure Kekkani talu (107 ha) peremees Annus Mägi (*1842) oli nii tahelepanuväärne mees, et temast kinnutas oma mälestustes A. Kirzberg. Annus oskas lugeda ja kirjutada, mängis klaverit, ristas ja loetas lapsi, pani rõugeid, oli valla kohtumees ja sai hakkama ka maamõõtmisega ning luges järjekindlalt Postimeest ja Olevikku. Pereparimuse kohaselt olivat mõisnik sus, kui talus pärast tulekahju 1863 hakati uut maja ehitama, (talu kuulus sus veel Karksi mõisale, sest ametlikult sõlmiti ostu-müügileping 1874) manitsenud Annust tegema ikka vanamoodi maja – rehega koos. Iseseadva mehena talitas Annus risti vastupidi ja ehitas eriti väljakutsuva maja, mille vooderdas tellisplaatidega (tollane Karksi mõisahäärber oli lihtne punihoone). Maja ehitamiseks olid neil saarlast, kes suvi otsa tööd tegid. Nii omalaadsed vooderplaadid (57 x 26,5 cm) kui ka kaunid ehiskivid olivat retnud Annuse hea sõber, Saaremaalt parit mõisa tellisestehase meister. Plaadid kinnitati seinapalkide külge suurte naeltega, mille jaoks oli igas plaadis kaks auku ning vahed vunguti korralikult. Kekkani on üks neid vähesi Mulgimaa suuri talusid, mis mekombel paases nõukogude repressioonidest. Talus elavad tänani Annus Mägi järeltulijad.

Mulgimaal Pahuvere külas asuva Kääriku talu vähaldane häärber (1860ndad) jäljendas barokseid linnamaju. Paistu khk. EVM. G. Troska, 1962.

25 Selle suure talu ostis 1867 Hailiste Laadrest pärit Vilip Lamm. 1899 peremeheks saanud poeg Jaan oli tarumeeste seas haruldus – valdas vabalt nelja keelt ning tegi umbes 70 eesti, läti, vene ja saksa ajalehele kaastööd. Jaani ja Anna tütar Elva oli raheteaduse akadeemik Jaan Einasto ja geoloogidoktor Rein Einasto ema. 1890. aastast kuni surmani 1923 elas siin perenaine Anna kasuema, tütarlastekoolipidaja ja luuletaja Liili Suburg.

Neist kahest vanimat tüüpi taluhäärberist erines mitmeti Helme kihelkonnas asuv Egeri talu elumaja (1868)²⁵. Sellel rõhtlaudisega vooderdatud palkmajal on väga lühikese räästaga laastust poolkelpkatus ja väga massiivne korsten. Sümmeetrilise ruumijaotusega hoone keskel oli läti-pärane roovialusega ruum ehk "must köök", selle ees ja taga kojad ning kummaski otsas kaks tuba. Katuse korruse mõlemasse otsa on hiljem tehtud üks suvetuba. Algselt on majal olnud kuue ruuduga aknad, mis enamikus on 1960. 1970. aastail asendatud

lihtsamatega. Aiapoolse külje keskel on kõrge maakivisokli peal viilkatusega klaasveranda, mõlemal pool seda väikesed viilkatusega keldrikojad.

Võrdlemisi lähedal, Laose talus olevat 1870 ehitatud Helme valla esimene teadaolev rehest lahus elumaja (ühe korstnaga, algbaiti tüüpi). Nagu lk 69 olevalt pildilt näha, oli see lihtne poolkelpkatusega maja, mida ilmestab keskel paiknev kitsa valgimikuga diagonaalvoodriga tiibuks. Maja keskel on suur kogukas korsten, mis tähendab, et siingi võis olla must köök ehk roovialune või manteikorsten.

Üks vanimaid (1868) säilinud taluhärbereid Egeri talus Helmes eristub enamikust võimsa korstnaga lätipärase roovialuse ehk musta kõõgi poolest. EVM. G. Troska, 1968.

Laose talus olevat ehitatud esimene (1870) lahkelaamu omaaegses Helme vallas. ERM. G. Ränk, 1936.

26 Selle väga suure talu (161 ha) ostis Rannu mõisast 1866 maamõõrja Theodor Guenther, mis tähendab, et tegu oli oma aja kohta haritud mehega. Tõenäoliselt määras see asjaolu ka uue elamu arhitektuuri. Praeguseks on kõik selle talu hooned hävinud.

27 Vaga sarnane sellele on Lätis puri ääres Saarde kihelkonnas asuva Lanksaare haarber mittevõlvitud kivi esiküljel asuv kalkitusega lahtine palkon.

■ Abja mees Karl Leesment ostis aastail 1874–1875 kaks talu ja latus need üheks, nii tekkis üks Eesti suurimaid 427 ha suurusi põlistalusid. 1910 sai peremeheks tema poeg Kaarel, kes juhtis talu kuni 1940 aastani, mil see riigistati ja tehti sovhoosiks. Peremees hukkus Siberis. Kuni tagastamiseni pärnjale 1990ndail kasutasid talu hooned erinevad majandid. Peahoones oli sovhoosi kontor, hiljem osakonnakeskus. 1950. aastail oli maja paremas otsas pood.

Mitmel põhjusel väärib eraldi tähepanu Tartumaal Rannu kihelkonnas asunud Unni talu haarber²⁶. Esiteks leidub selle kohta kirjalikke andmeid juba aastast 1870. Avalikku müüki pandud talu varaloendis on kirjas: *“vastne puu Herberg 13 silda 5 jalga pikk, 5 silda 5 jalga lai, kivikatusega, kolme külje päält laudadega vooderdet, üks külje mitte, kivi võlvitud keldri, selle otsas üks Balkong maja laiusen 1 sild 4 jalga pikk”*, mis meetrimõõdus on vastavalt: pikkus 29,2 m, laius 12,2 m – põhja pindala 356 m². Tähtsam kui suurus on selle maja puhul hoopis vanim kindlalt teadaolev talumaja külge ehitatud lahtine rõdu ehk palkon Eestis²⁷.

Samas lähedal asus teinegi algbaltlik talumaja – Siimu-Matsi, mis oli hämmastavalt sarnane Rannu vana vallamajaga.

Üks tolle aja suurimaid ja haruldasemaid taluhäärberiteid ehitati Saarde kihelkonna Tali valla Lanksaare suur-talus²⁸. Ilmselt 1870. aastail ehitatud, poolkelpkatusega, väga mahuka, laia ja madala palkmaja eripäraks on hoone keskel paiknev silindervõlvlaega kivist

ruum – nn must köök ehk roovialune, kus asusid mitme küttekolde suud. Põhja-Lätis taludes üpris levinud roovialuse d esines Mandri-Eestis väga harva, nime-tamisväärsel hulgal leidsid neid ainult Lääne- ja Põhja-Saaremaal. Huvitav on et roovialune oli elamusse ehitatud ka kahes naabertalus Matsi ja Tõrga. Unni ja Lanksoo talude peahooneil on pa ju-uhist: valsimöödud, poolkelpkatused, kolm korstnat, sarnased lahtised palkonid Unni ja Lanksoo külje peal.

Väga varakult hakkasid enda eesinduslikke haarberi tüüpi maju ehitama ka Häädemeeste ranna meremehed. Kabli kapten-reeder Mats Granti maja vanim osa oievat ehitatud juba 1850. aastail. Ajastuomaseit on seegi lihtne poolkelpkatusega madalavõitu ja la baroki-pärane hoone, mida on hiljem täiendatud mitme juurdeehitusega.

Põhja-Eestis moodustavad omaette erandliku ja huvitava rühma 1860.–1870. aastail ehitatud moodsad taluelamud Palmses, aga neid leidsid ka Kolga, Jõeäntme ja Harju-Jaani kands

Vanemate taluhäärberite hulgas oli üks kõige suuremaid Unni talu Rannus Tartumaal. Siin oli teadaolevalt esimene (enne 1870) rõdu ehk palkoniga talumaja Eestis. ERM. U. Rips, 1951.

Lanksaare vanaperemehe Karl Leesmenti matuselised 1910. aasta algul talu peahoone ees. T. Pae kogu.

Lanksaare talu võimsas peahoones, millele 1910ndail oli juurde ehitatud katuseärklid, asus nõukogude ajal kohaliku majandi kontor, korterid ja kauplus. T. Pae kogu, 1950ndad

Kapten Mats Granti maja keskmine osa olevat ehitatud 1860. aastail, aja jooksul täiendati seda mõlemast otsast. H. Pärdi, 2004.

Läti piiril ääres asuvast Tõrga talust pole säilinud muud kui kivist roovialune. Samasugused roovi-
alused olid ka naabertaludes Lanksaarel ja Matsil. Saarde. H. Pärdi, 2008.

Tegelikult võiks Eesti esimeseks uutmoodi taluelamuks pidada hoopis Lääne-Saaremaal Viki külas asuvat Mihkli talu roovialusega elumaja (ehit 1830–1834). Imselt on see ka üldse kõige algupärasemalt säilinud tolleaegne ta uelamu terves Eestis. Põhjus on sel es, et 1959 kinkis omanik Jakob Reht taluhooned Saaremaa Muuseumile ning sellest ajast on seal Mihkli Talumuuseum. Talu uue elumaja ehitamist on seostatud pärisorjuse kaotamisega Li vimaal 1819. Sellega kaasnenud maarahva eneseteadvuse tõus kasvatas kriit list suhtumist vanasse eluaadi. Imselt seepärast tundus Mihkli talu ärksale peremehele Laes Rehtile

sobimatu elada edasi vanas rehemajas. Rooga kaetud kelpkatusega palkmaja keskel asuvas roovialusesse avaneb tuba ja tubakambrit soojendava ahju suu. Hiljem on roovialusesse ehitatud juurde pliid, mille sõemüür küttis vasakul paiknevat otsakambrit. Tagukamber, mis asub otsakambri taga, oli kütteta. Suits pääses roovialusest välja ukse kohal avaneva korstnalõõri kaudu. Suuremad ümberehitamised majas tehti 1890. aastail peremees Karl Reht ajal. Autoriteetse, asjaliku ja kirjaoskaja mehena oli ta sel ajal valitud vallavane maks. Tema eestvedamisel tehti maja aknad kolmandiku võrra avaramaks, vahetati välja ukсед jmt. (Tuulik 2008)

Üks Eesti vanemaid taluelamuid Mihkli talus Vikil (ehit 1834) esindab algbalti tüüpi maju. H. Pärdi, 2009.

- 29 Ilmselt pidas ta silmas, et uute elamute eeskujuks võeti Kihe-
konna kandis levinud roovialu-
sega maju, mille üheks näiteks
ongi Mihkli talu elamu Viki.
- 30 Gotlandi arhitektuuri asatundja
Stefan Haase arvates ei ole
selles hoones midagi iseloomu-
likku ei Gotlandile ega Rootstile
tervikuna. On võimalik, et
maja ehitamisel võeti eeskuju
hoopis Lääne-Saaremaal asuva
Kotlandi mõisa peahoonest.
Selle alghaali tüüpi, ühe keskse
korstna ja kolpkatusega madala-
võrtu puuhoonega on Välja maa
väliselt väga sarnane.

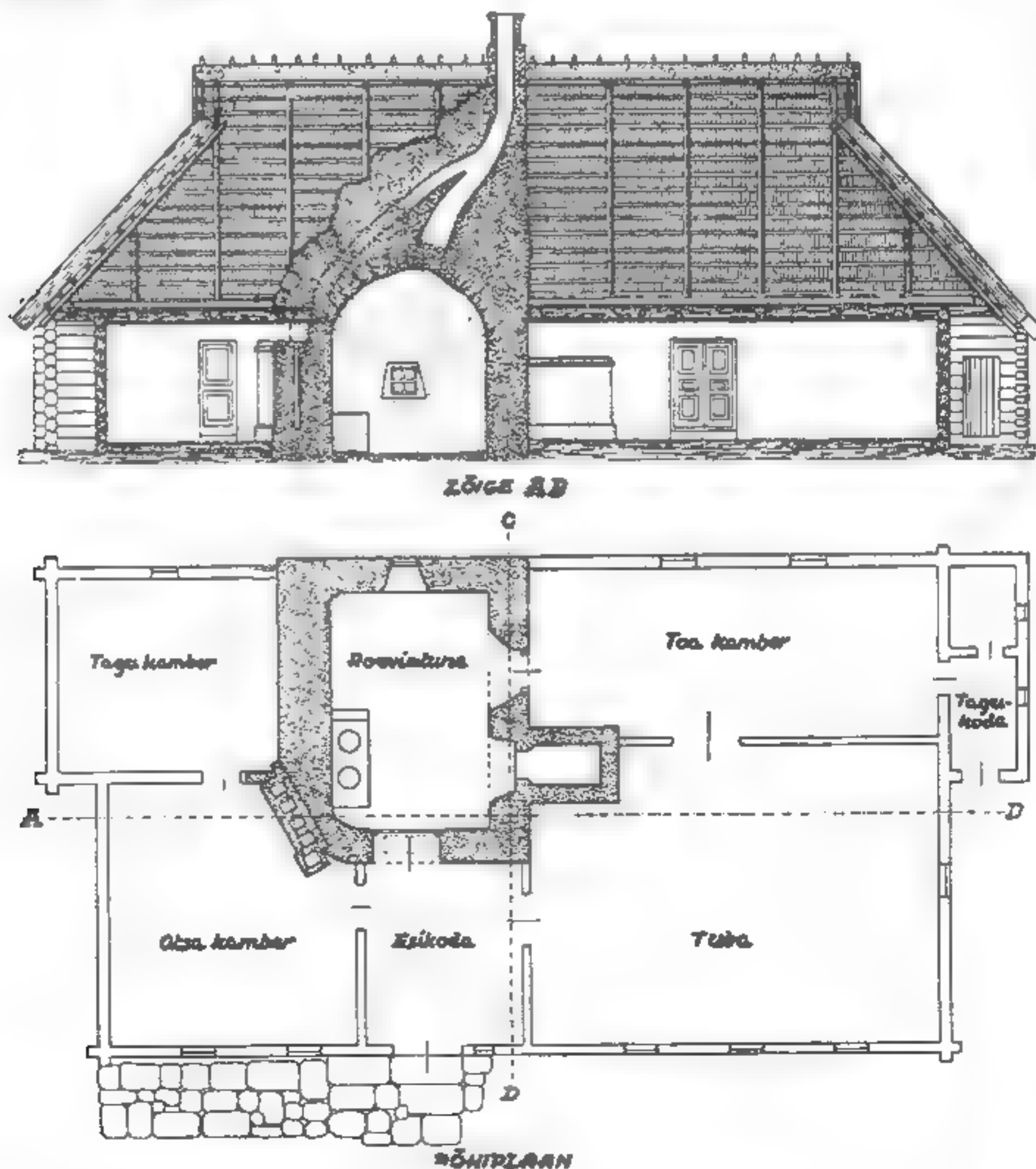
Alates 1880. aastaist olevat rehest
lahku ehitatud elamute arv Lääne-Saa-
remaal kõvasti suurenenud. G. Ränga
võttel Lümända vallas 1930. aastal
renemajades peaaegu enam ei ela-
tudki. Sealsete elamute juures võis
tema sõnul täheldada "suuremat tüü-
biuhtsust vanemate elamuvormidega
Mujal Saaremaal kannavad aga rehest
eraldi ehitatud elamud juhuslikku ilmet,
kujutades enamasti linna agulielamu
järgendusi". (Ränk 1939: 221)²⁹

Huvitavat lugu räägitakse Muhu
esimese, Koguväe Välja talus asuva

lahkelamu saamisloo kohta. Perepäri-
muse järgi olevat uue maja ehitamisel
1887 eeskuju võetud Gotlandilt. Pere-
mees Joosep Schmuul (1828–1905) sõ-
tis merd ning olevat käinud ka Gotlandi
saarel.³⁰

Täiskelpkatusega rõhtlaudisega
vooderdatud paikmaja oli algselt üks
korsten, millele 1961 ehitati juurde
teine. Aja jooksul on maja kordu-
valt ümber ehitatud, seepärast ei
ole algne ruumijaotus säilinud. Maja
vasakus otsas hiiem juurde ehitatud
kitsas ja külm, maapõrandaga puude

Roovialusega talumaja põhiplaan ja lõige. Mihkli talu, Viki küla, Kihe-konna. Äratrükk
raamatust, G. Ränk, 1939.

Vaila talu vana elumaja. Koguva. Muhu Muuseum, 1950ndad.

hoidmiseks mõeldud köögikoda. Selle kõrval on avar vana köök, kus varem oli suur leivaahi (lammutati 1961) paremas nurgas ning puit teises nurgas. Leivaahi kütis ka köögi kõrval asunud endist peremehe ja perenaise magamistuba (praegu nn uus köök) ja suurt elutuba, millest nuud on vaheseinaga eraldatud uus magamistuba. Maja esiküljel on paremal elutuba ja magamistuba keskel paepõrandaga esik ning vasakul köögikamber, mis oli algselt olnud küttega külm ruum.

Vanematele häärberitele on väga iseloomulikud katusega varustatud trepid või palkonid taluperepoolse

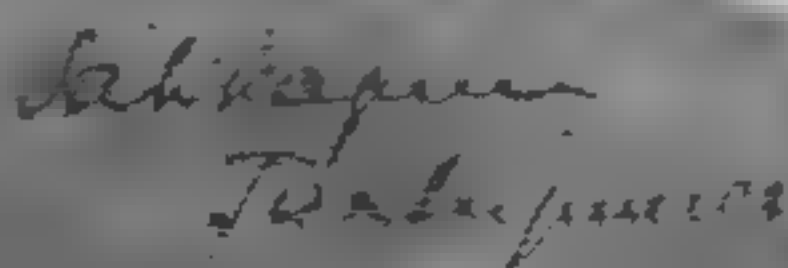
välisukse ees. 19. ja 20. saj vahetuse paiku levisid väga väikesteks ruutudeks jagatud akendega verandad ehk palkonid, mille akendesse sageli meelsasti lisati värvilisi klaase.³

Uute elamute eluruumide põrandad, laed ja ukсед võõbati õlivärviga, seinad krohviti ja lubjati üle. Ehkki väidetavalt olevat esimene tapeet talumaja seina pandud juba aastal 1870, kiiret populaarsust see viimistlusvõte ei võitnud – enamikus talumajades olid eluruumide seinad ka 20. sajandi algul veel üldse viimistlemata (vt lk 224). Enne Esimest maailmasõda hakati paremais taluelamuis

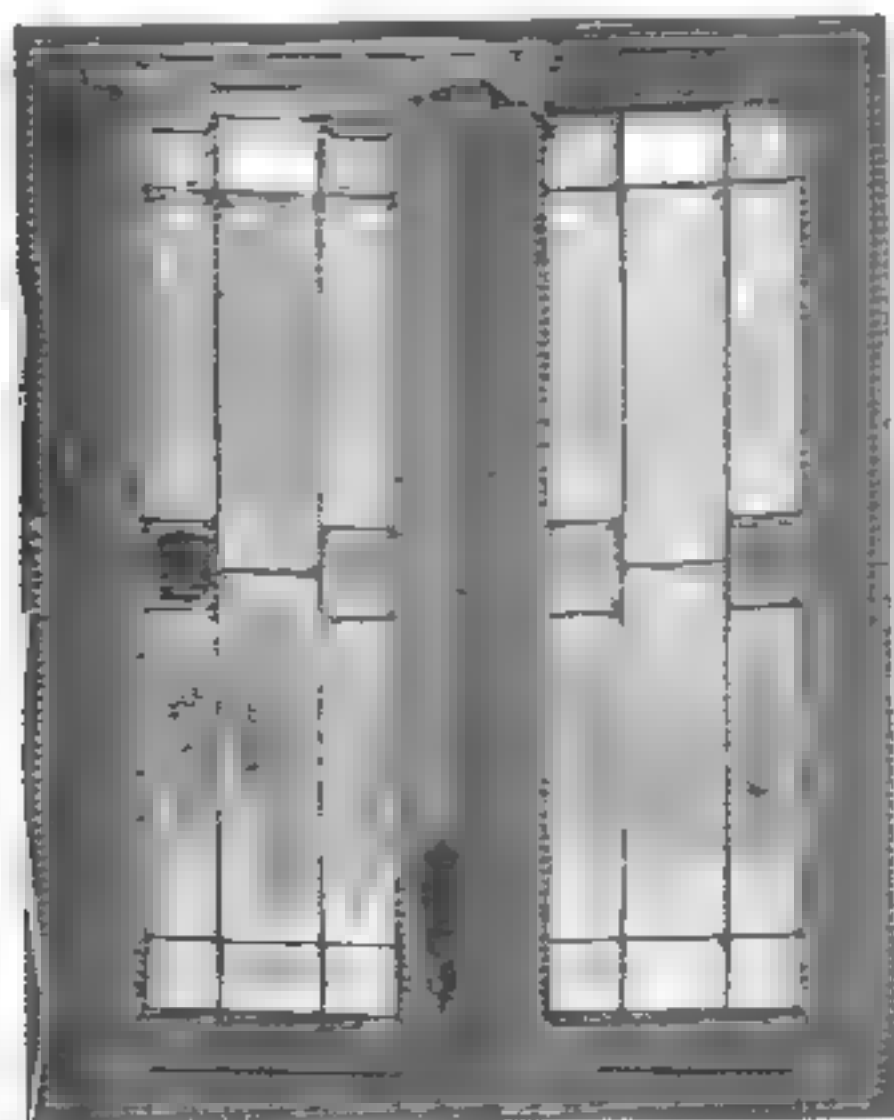
3 Kuna arhitekt E. Kupffer pidas 20. sajandi algul verandat ehk palkonit siinsele pirkonnale väga iseloomulikuks ruumiks, mis osalt asendas inglise *hall'i* või saksa *Diele*'t. Tema meelest kuulus see peaaegu lahutamatuks meie kandi to laste maamajade juurde. Tavaliselt ehitati veranda songiroa või elutoa juurde, sinna pidi mahutama ka söögi- ja eluruumid. Soovitatav oli, et palkonit paaseks otse aeda. Pärkesevalguse paremaks kasutamiseks paiknes veranda madalal või õunakaare. Enamasti olid need kolmad ruumid, kuid tehti ka soojustatud (ka. ekordsete akendega) verandasid. Veranda peal asus sageli rõdu, kuhu paases teise korruse eel- või magamistoast (Kupffer 1914: 229-230).

Source had no other
Palm.

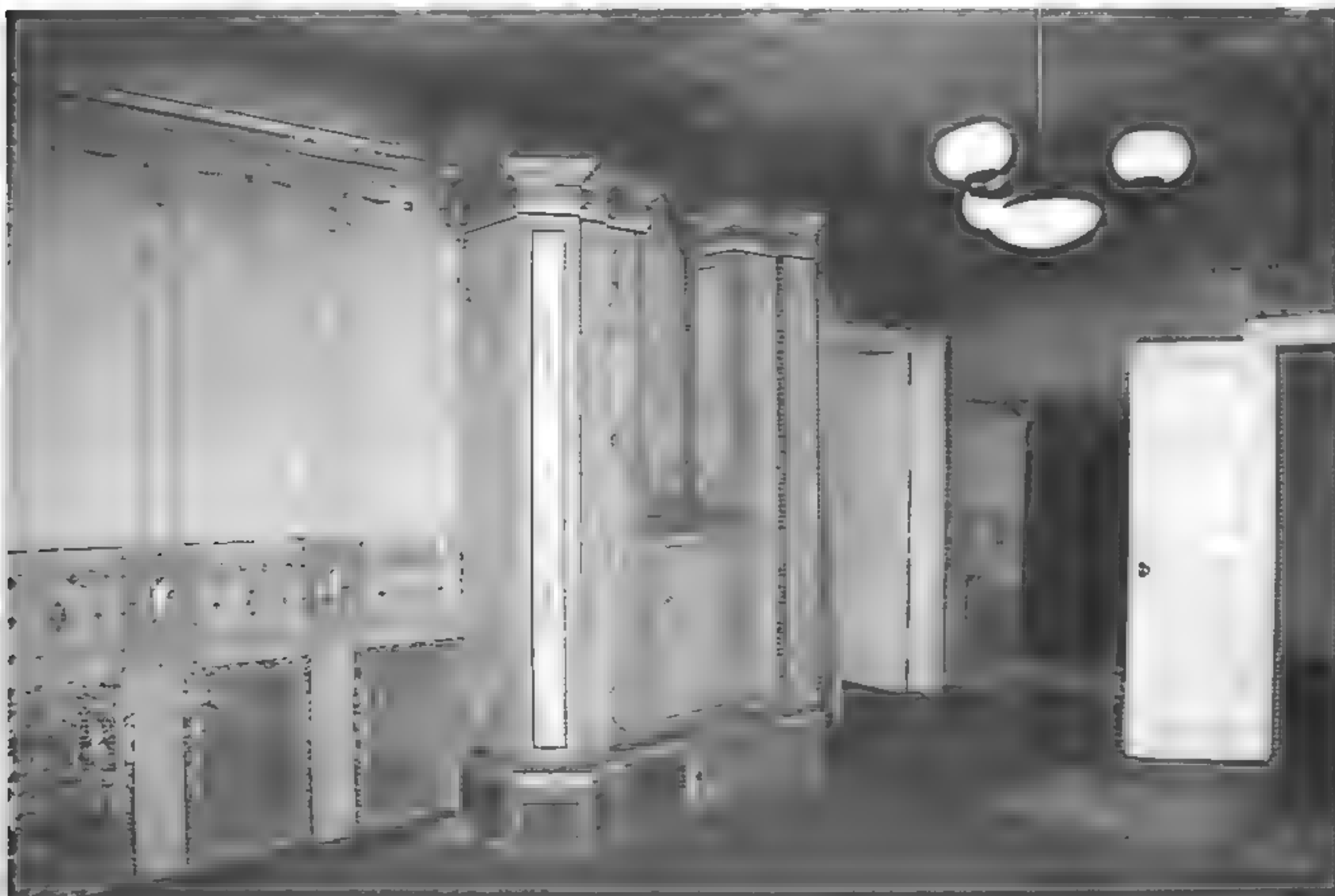

1909 ehitatud Univere häärberi palkonjustel
Tartu ligidal on säilinud algsed värvilised
klaasid. H. Pärdi, 2008.

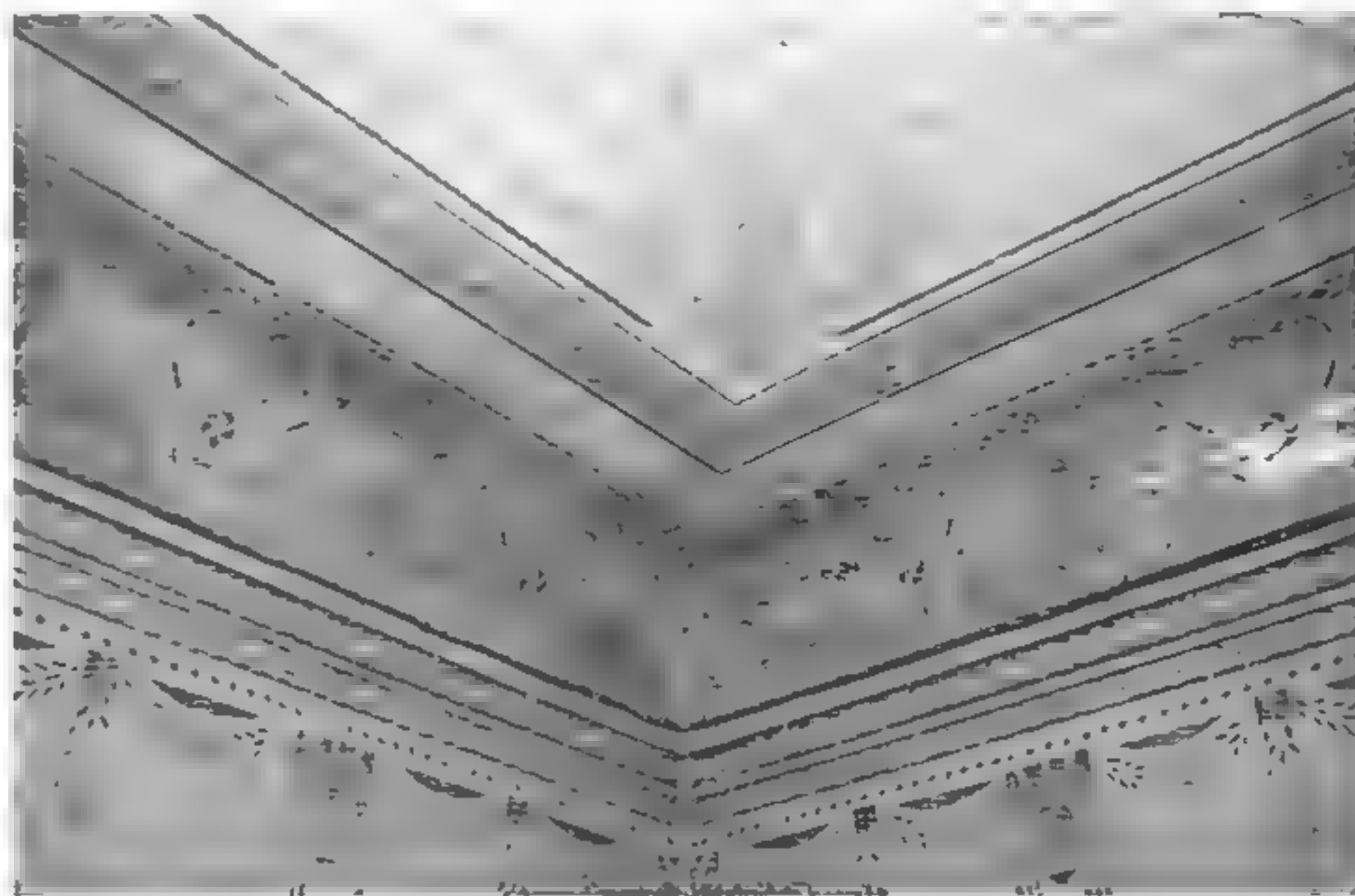
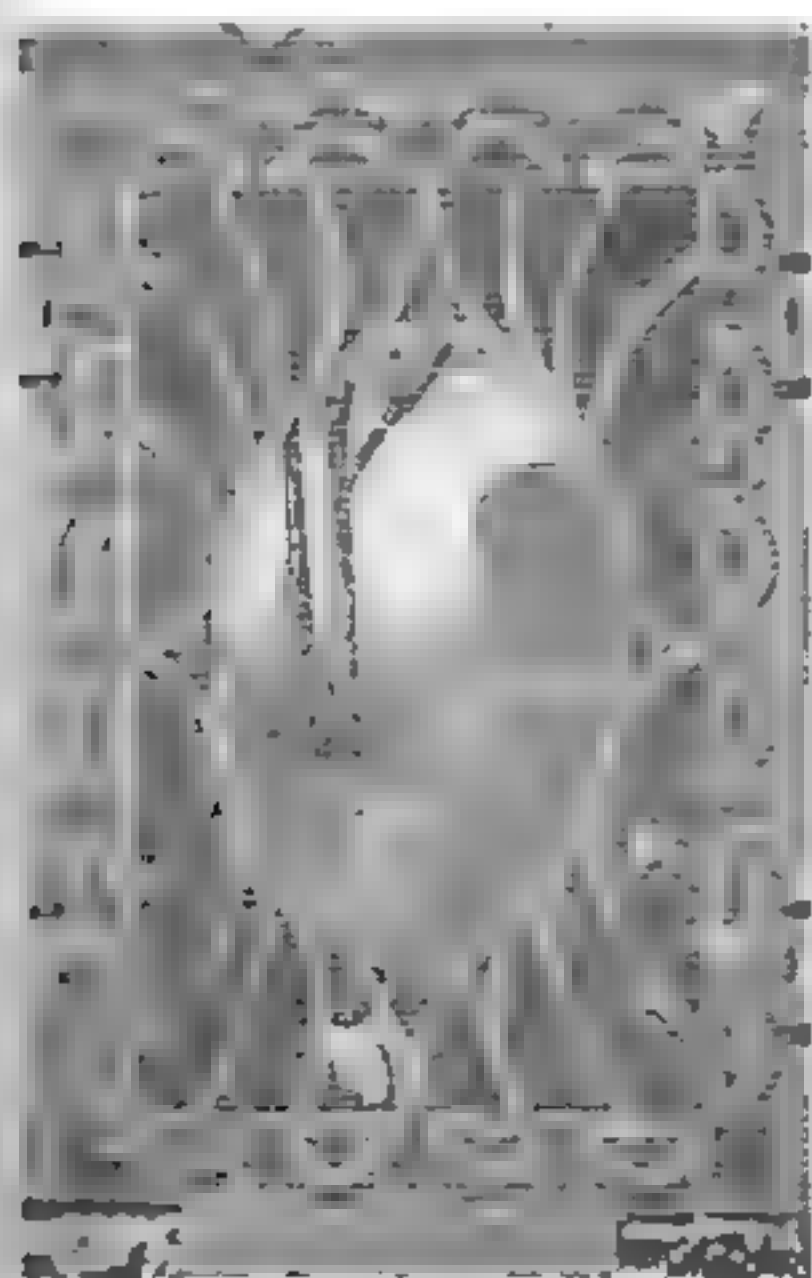
Vanade fotode ja kirjelduste järgi otsustades oli seinte ja lagede kaunistamine trafarettmaalingutega toial uksjagu levinud võte.

76

Aibi talu häärberi saali juugendlik sisekujundus, 1910. aastad. Uue-Kariste vald, Halliste khk. H. Pärdi, 2008.

Aibi saali sisekujundus: a) detaili seinamustrist, b) seina ja peegellae muster moodustab ühe terviku. H. Pärdi 2008

Lepiku talu (Tammistu vald, Tartu-Maarja kirkk) saali interjäär (u 1910) on šravadetamiseni sarnane mõisa või jõuka linnameajaga. ERM.

32 Peterburi avaldas Ida Virumaa kultuurile ja majandusele. sea,hu,ga.s uuemaile taluelamine tugevat mõju. Väga tihedaks kujunesid turusuhted metropoliga pärast Peterburi-Talinn-Palo ski raudteelun kavitamist 1870

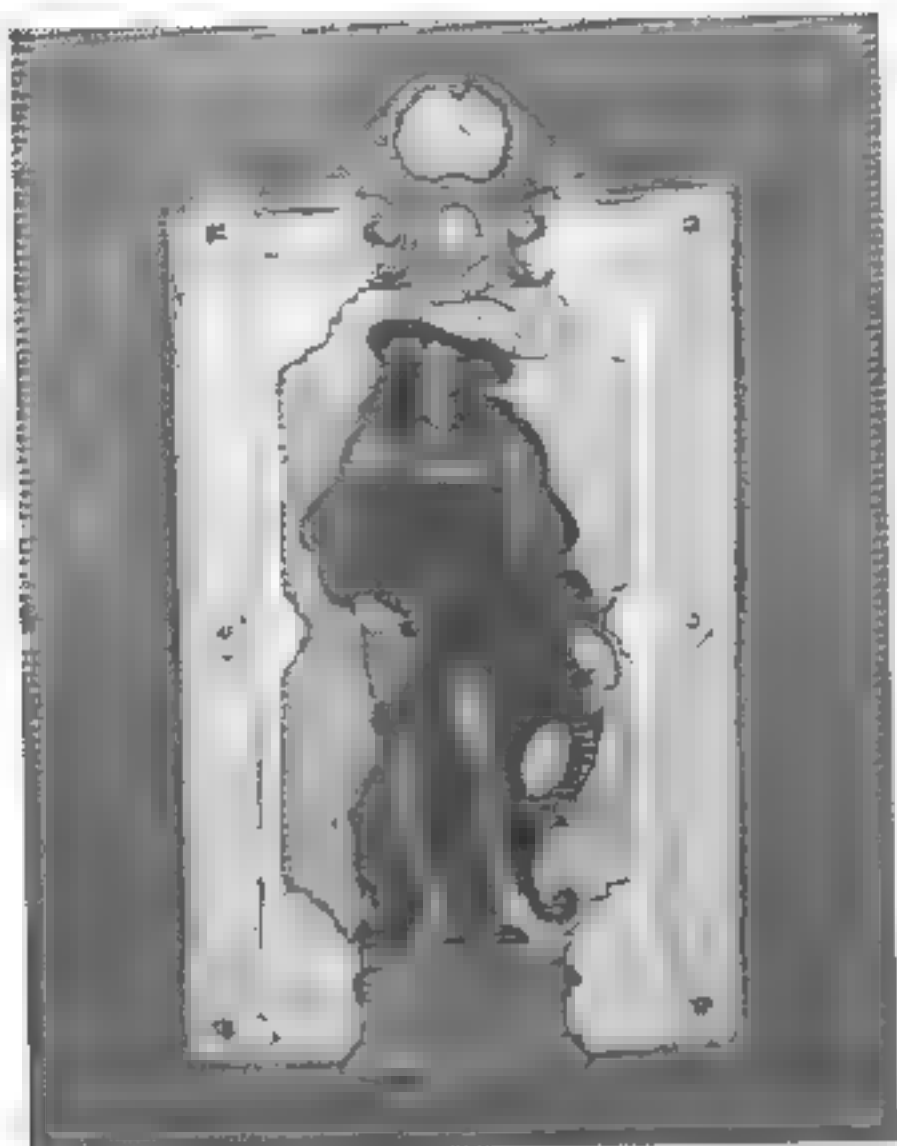
peeglitega. Tavaliseks said põrandariided, aknakardinad, laudlinad, ilurättidega nagid, toalilled, nipsasjad ning fotod ja muud pildid seintel. Eriti uhkelt sisustati külalistetoad ehk saalid: pehme polstriga tiserimööbel, palju tekstiile (kardinad, põrandariided), seintel pildid, lillepostamendid jmt

Pererahva ruumidesse ehitati häärberis tavaliselt karniisidega kaunistatud ning värvitud pottkivi- või kahhelahjud. Nende ehitamisel jõukamais taludes raha kokku ei hoitud. Paraku on vanemaid stiilseid ahje säilinud üpris vahe, seda enam tõusevad esile need, mis on tänaseni alles. Üks parem näide

Põhja-Eestist on praegu Eesti Vabariigi muuseumis asuv Ärjapea talu. Iseenesest võrdlemisi lintsu väliskujuga saaliahjud on 1909. aastal ehitatud Peterburist toodud sini-valgeist neorenessanss-stiilis kahhelkividest ning kaunistatud karniiside ja reljeefsete ornamentidega.³²

Mõnikord kujundati ahi toaga ühtses stiilis nagu eeltoodud Albi talu saalis (vt foto lk 81), teinekord pandi rohk üksi kuule maali stele ehiskividele nagu näiteks All-Nägutsi talus Kärstna ligidal Mulgimaal. Kõige elegantsemaks peeti valgeid kahhelahje

Üheks esindusliku ahju tunnuseks peeti värvikaid ja värvilisi ehiskive. All-Nägutsi talu, Kärstna H. Pärdi, 2006.

Elamute ruumijaotuses Mulgimaa ja üldse Lõuna-Eesti suuremates taludes peegeldusid muuhulgas ka peresisesed sotsiaalsed erinevused. Pererahva ning teenijarahva jaoks olid majas eraldi ruumid. Abielus sulastele ehitati suurtaludes eraldi alatared – sulastemajad (vrd mõisa moonakamajad).³³ Vallalised talutöölised elasid suures peretoas. Seal olid tahutud palgist kas paljad või krohvitud/lubjatud seinad, värvimata laudpõrandad. Ka mööbel oli peretoas lihtne – kodusvalmistatud suur laud, süngid, pingid. Sel ajal muutus olukord suurtaludes, eriti pandi

33. Öisu mõisas olid juba 1814 kahe kolmandikul taludel eraldi sulastemajad: 126 talus ol. kokku 211 elamut, neist 85 sulastemaja (NõR 1814: 373). Aastail 1881-1883 oli talusid, kus sulased elasid peremeestest eraldi elamuis Tarvastus 76 %, Hallistes 60 %, Paistus 55 %, Helmes 41 % ja Saardes 45 %, mujal Lõuna-Eestis alla 5 % (Jung-Stilling 1885: Taf. 12).

Ahjudele pöörati esinduslikes taluelamuis sama suurt tähelepanu kui mõisates või linnarikkurite majades. Ärjapea talu saal ahjuga. Mäetaguse. Jõhvi, praegu Eesti Vabaõhumuuseumis. H. Pärdi, 2009.

Tüüpilise 19.–20. saj vahetuse häärberiahu arhitektuur. Hendrikhansu talu Abja lähedal H. Päril, 2007

Elegantne valge kahhelahel kapten Marksoni majas Kablis. H. Pärdi, 2010.

seda tähele Mulg maal. Kuigi va laised teenijad moodustasid endiselt talupere lahutamatu osa, täne dati siiski nende ,a pererahva järjepidevat kaugenemist te nete'sest. Seda ei vä jendanud mitte ainult elamine eraldi ruumides – pere- rahvale ja teenijatele hakati ka toitu valmistama eraldi ning söömagi hakati üksteisest ahus.

Põhja-Eesti ehk Eestimaa kubernang arenes majanduslikult ja kultuur- n'ise t sellal aeglasemalt kui Liivimaa kubermangu kuulunud Lõuna-Eesti Samas on Põhja-Eesti tollaste uue- mate taluelamute kohta ka vähem kaasaegseid ülestahendusi. 1895 ilmus

A. Solodovnikovi kirjutatud ülevaade Eestimaa kubermangu taluelamute kohta, mis põhines paar aastat varem toimunud uurimismatkal. Oma artiklis tõi ta esile tõsiasja, et keskmine Eesti- maa kubermangu renditalupoeg elas tollal väga tagasihoidlikult, loobudes kõigest, millest vähegi sai loobuda. Renditalupojad elasid nii nagu muistegi korstnata rehemajas koos kõige sellest tülenevaga

Hoopis teistsugust pilti paku- sid värskete pärisperemeeste talud – muutunud oli kogu elustiil: elamutele tehti korstnad, elamud ise olid ava- ramad, paremini sisustatud ning võis

34. Sellist pilti võis tihemini näha Palmse vallas, mildest edaspidi pikemalt juttu tuleb.

35. Püsi: Uue-Karistes (K. Burman & A. Perna 1913, hävinud), Losu Vana-Karistes (ilmselt K. Burman & A. Perna, 1914, hävinud), Kõnnu Polli-Pera-külas (arh. A. Eichhorn, ilmselt enne 1918, varemeis).

märgata püüdu suurema mugavuse poole. Üksikute suurtalude hooned ja eluviis olid venease meelest lausa mõisa-sarnane. Seal nägi päris linlikku sisustust: kardinaid, liited akendel, õlipildid ja fotod seintel, vahel ka pehme mööbel. Majade ümber olid liivatatud teede ja lilleklumpidega aiad, kus kasvas ka viljapuid. Säärastes taludes oliselgelt märgata eemaldumist endiaegsest eluüaadist ning lähenemist mõnike elustilile (Solodovnikov 1895.140-141)³⁴. Solodovnikovi kirjutis kinnitab, et Põhja-Eesti talumajade areng kulges Lõuna-Eestiga samas suunas, ainult paarikümne-aastase viivitusega.

Uus ajajärk esinduslike taluelamute arengus algas 19.-20. sajandi vahetusel ning kestis Esimese maailmasõjani. Selal ehitati häärbereid hoogsalt edasi Mulgimaal (eriti Tarvastus, Paistus, Helmes), ent vahetult Esimese maailmasõja eel tõusid esirinda Tartumaa, Lääne-Võrumaa ning Ida-Pärnumaa. Seni olid uhked ja jõukad talumehed

eriti Mulgimaal kõigele vaatamata leppinud kodukootud arhitektuuriga. Nii nagu külas kombeks, otsustas maja plaani ja muu ehitusse puutuva üle ehitusmeister võttes arvesse pere-mehe soove. Nii olid sinned taluhaärberid välimuse tsiiski traditsioonilised ja omavahel üpris sarnased. Kuid uus noor põlvkond oli esivanematest palju haritum ja avarama maailmapildiga. Nad muutusid nõudlikumaks nii majade välisilme kui siseplaneeringu ja eluting muste suhtes. On teada mitmeid oma aja kohta väga moodsaid elamuid, mille projektid telliti tuntud arhitektidelt.³⁵ Üks Pärnumaa taluperemees hankis oma majale projekti isegi Soomest. Need majad ei jäänud enam ei mõsahooneid ega vanemaidsid linnaelamuid, vaid esindasid juba uue, 20. sajandi vilja-arhitektuurivaimu.

Esinduslik maja muutus aina tähtsamaks staatuse sümboks. See ilmneb, kui võrrelda 19. sajandi teise

Palmse vallas leitud 1870.-1880. aastail hulk moodsaid talusid, mis väliselt andsid välja väikese mõisa mõõdu. Sae talu häärber. Võsu. EVM. Parikas, 1920ndad.

Väga omanäoline oli nüüdseks jäljetult hävinud Kuninga talu³⁶ puithäärber (1909) Rimmu Ilgidal. Viljandi Muuseum.

poollel enitatud häärbereid hilisematega – esimesed on palju ühenäolisemad ning vaatamata oma ebatraditsioonilisusele siiski üpris arhailised ja maalähedased. Enam ei jäljendanud talumajad ei mõisahooned, vallamaju, pastoraate ega linnaelamuid. Uued häärberid tahtsid olla ja olid igaüks selgelt isemoodi – neis peegeldus omaniku nagu

Väga omanäoline on Vägeva raudteejaama lähedal asuval Vidriku talu peahoone. Selle ehitas 1900. aastail inakauplemisega hõljale oksale jõudnud peremees Gustav Johanson, kusujuures talus oli olemas täitsa korralik, aga lihtne vana vurhvi häärber. Uus

maja erines sellest muidugi palju: see on väga esinduslik, historitsistlik kahe otsarisaliidiga neorenessanssi joontega puumaja. Peafassaadile lisavad ilmekust kõrged kaaraknad esimesel korrusel ja risaliitidel ning väga pidulik kahe tiivaga peauks. Välimust elavdab ka mitmeosaline laudis – ala- ja ülasas püstine ning keskel rõhtsuunaline, hoone põhjapoolses otsas on klaasveranda. Siseruumidest on esinduslikem väga avar (56 m²), kõrgete pidulike tībustega saal. Siin olid stiilsed värviliste karniisidega valged kahhelahjud ja maalitud peegelvõlvlagi. Laes oli barokselt lopsakas küünlalühter, petrooliamp selle keskel

36 Suure Kuninga talu ostis 1858 J. J. Lensin. H. J. J. jagas talu kahe poja vahel pooleks. Uue maja ehitas tema pojapöeg Johan Lensin, agar avahku elu ja ühistegelane.

Vidriku talu esinduslik neorenessanss-stiils peahoone Vägeval on ehitatud 1900. aastail. G. Rausi kogu.

Tartu lähedal asuva Univere talu võrdlemisi lihtne, kuid esinduslik elumaja ehitati 1907. H. Pärdi, 2009.

Häärberid ehitati tollal valdavalt puidust, osa vooderdati teistestega, osa krohviti valgeks, üha rohkem häärberid ehitati ka teliskivist. Uued elumüürid erinesid vanemast veel ühes olulisel asjas – pürgimises kõrgustesse, sest peaaegu kõigis olid eluruumid ka ülakorrusel. Üldiselt iseloomustab uusi häärberid kõige enam peremeeste au ja väärikust rõhutav suurus ja esinduslikkus.

Valdava enamuse tollaste talumajade ehituskavandite kohta puudub teave, sest talumehe käest ei nõudnud tollal keegi projekti. Harukordse juhuse tõttu (on säilinud maja ehitamise "kontraht") teame päris palju üksikasju Tartu külje all endises Raadi vallas asuva Univere talu uue elumaja ehitamise kohta 1906.

"Selle labi tunnistab Jakob Koort, et on Raadi vallas Univere talu omaniku Peter Reinhold'i elumaja ehitamise töö oma kätte ehitada võtnud.

Maja tuleb 58 jalga pikk ja 30 jalga lai täie viiluga, ja otsad puhta paaridega nii kui plaan ette näitab.

Nimetud tööd on järgmised:

Wundament alla kaks jalga maa sisse, ja kaks jalga maa pääle keskelt maja mõõta. Palkidest seinad kaks külge pinnad ära saega lõigatatud, mis lõigata kõlbab, aga mis ei kõlba, nii et pinda ei sa, need tulevad tahutada. (Pindade ära lõikamine on peremehega pooliti maksta). Üleüldse tuleb kuus tuba, kaks võõrust, kaks sahvrid, üks köök, üks piima kammer, üks kinnine trepp, kahe terve ja kahe poole aknaga ja kahepoolega uksega ja teisele pool maja teine trepp, alt laudadega ja ülevalt raamide ja klaasidega kahepoolega uksega.

Tubade kõrgus, sehest mõõta kumme jalga.

Viis kahepoolega wilung ust, ukse kõrgus 8 jalga, neli wilung ust ühepoolega kõrgus 7 jalga, tubatelle üleulise 12 akkanti kolme raamiga, akna kõrgus viis jalga kolm tolli siis veel kaks ühekortset akkanti teine teise viilu sisse.

Univere elumaja saali interjöör oli lihtne, tagasihoidlik ja stiilne. Pildi vasakus servas on veidi näha valget kahhelahju. Valgekskrohvitud tahutud palkseinte alumine osa ja raamistus on võõbatud tumedamaks. ERM. A. Eisenschmidt, 1912.

37 Lepingu juures hammastab see, et nii suur maja pidi valmis saama kõigest 4 kuuga. Sõnasetu: 1 toll = 2,54 cm, jälg = 30 S cm, kinnane trepp – esk, eeskoda, paarid – sarikad, bleitungi laud – püudelauad, vilungiga uks – tahveluks, sikkaturi lagi – krohvitud lagi. Kahe jala sugavune vundament oli tolal täiesti tavaline

Halliste talu- häärberid – uue elulaadi sümbolid

Kolme toale sikkaturi laed, aga paäle nende kõik puhtad alt loodud laed, valmis tehtud laudatest, siis üleultse mulla laed.

Üks ahi valgetest kahvlitest, ja teine telliskivitest kammunaga ahi, pliit, praadi-ahi ja truubid, siis veel üks pliit puma "kambri". Kaks korstent, üks ühe, ja teine kahe lõoriga.

Uks trepp põõningulle minemise jaoks köögi vööriks. Kuuele toale, ühele sahvri ja kahele treppile laudadest põrmandud alla panna, aga laudad on valmis hõõveltud ja punnitud ostetud. Köögile, ühele vööriks, sahvri ja puma kambrile telliskivi põrmandud alla panna.

Akkande ja uksede ümber bleitungi laudad valmis ostetud laudatest ümber lüüa [---]d ja ukseid kolm korda üle värvida.

Kõik tubade varavahed ära määrada ja ära lubjata.

Kolme toa põrmandud ära värvida.

Paarid paäle panna ja roovi lattid tahutada ja paale lüüa ja sindlitest kattus.

Viilud, valmis ostetud voodri laudadest külge lüüa. Üks kemmerg müritud augu ja õhu truubiga.

Kõik seda tööd on Jakob Koort oma kätte teha võtnud, (muud kui mulla töö on välja arvatud). Kõik matterjal on pere-mehe poolt ehituse juurde vedada.

Siis saab Jakob Koort selle ehituse töö eest Peeter Reinholti käest töö raha välja maksetud vussada seitsekumment rubla ja ka prii ülespidamise omale nii palju kui tema säääl töö juures on ja veel ühele mehele kes aknade ja uksede juures abiks on.

Kümme rubla käsi raha on ära makstud.

Jakob Koort on kohustatud seda maja 25 Juuli kuu päevaks 1907 aastal valmis tegema.³⁷

Univerel 11 detsembril 1906

Peremees: P. Reinhold
Ehitaja: Jakob Koort

Taluhäärberite lähemaks käsitlemiseks on raske leida Halliste kihelkonnast paremat kohta, sest just siit sai alguse meie talukapitalism koos uue elustiiliga, mille üks tähtis osa on uuelaadne elamu. Õige hoo sai uute moodsate taluelamute ehitamine sisse alles koos talude päriseksostmisega. Nii oli see ka Hallistes – oma talu asuti tõelise innuga uuendama alles pärisperemeheks saades. Mitte lihtsalt uus, vaid kindlasti suur ja moodne linna moodi elumaja oli iga "õige" mulgi peremehe unistus. Nii nagu maja ehitamisel võtsid mulgid eeskuju esmajoones mõisast, nii võeti seal üle ka selle nimetus. Mulgimaal nimetati mõisa peahoonet toilal häärberiks ning selle järgi hakati kutsuma

ka kõige suuremaid ja esinduslikumaid taluelamuid. Praktilise otstarbe kõrval omandas talumaja nüüd ka suure sümbolise tähenduse. Selle kaudu väljendasid peremehed oma jõukust ja ühiskondlikku staatust, millele viitab ka esindushoone uhkeidav nimetus. Koos härrastemajaga väljendasid jõukad talumehed mõisnikke nii eluruumide sissustamises, rõivastuses, söökides, kaitumises kui muus.

Esimene talu osteti Hallistes 1843 siitsamast pärit vennad Johann ja Henn Kasse omandasid 4000 hõberubla eest Abja mõisast Georg von Stackelbergilt Losu-Epu talu. Talude ostuprotsessi tegelikult alguseks Hallistes ja kogu Eestis võib pidada 1853

aastat, mil Aba "null parun" Reinhold von Stackenberg müüs korraka ära 25 talu ning järgmisel aastal veel 4 talu. Paar aastat hiljem, 1856, osteti Penu-
 as 34 talu ning 1856-1858 Vanamõisas 30. Kokku omandasid Halliste talupojad 1850. aastail 93 talu. Kusagil Eestis ei ostetud enne 1860. aastat nii palju talusid päriseks kui Halliste kihelkonnas. 1863 said oma talu soodsalt ära osta 74 Vana-Kariste riigimõisa talupoega, sest riik müüs maad odavamalt kui eraomanikud. Eriti palju osteti Hallistes talusid 1865-1866, kui Laatres ja Veeliksel müüs Paul von Stryk maha 19, Uue-Pornusel Vaentin von Bock 21 ning Uue-Karistes krahv Paul Fersen 28 talu.

Sinkohal tasub mainida, et Uue-Pornuse ehk Kaubi mõisast said ostjad lisaks talumaadele juurde ka hea hulga metsa: 13-62 vakamaad (5-23 ha). Eriti huvitav on see, et lisaks metsale andis mõnede talumeestele ka ehituspalki, roovikuid ja küttepuid. Nii näiteks Peebo Endriku talu koos 17 vakamaa (üle 6 ha) metsaga ostnud Hans Kask mõnelt tasuta veel 300 ehituspalki, 10 saepakku ja 40 koormat roovikuid. 7166 hõberubla eest kaks Lello talu (nr 22 ja 23) ostnud Õisuvalamees Mats Raekson sai koos talumaadega isegi 23 hektarit metsa ning lisaks 200 ehituspalki. Tasuta ehituspuitu ja teatud aja (tavaliselt 10 aasta) jooksul põletuspuid andis taluostjale ka Vana-Pornuse mõisnik. Näiteks Erga talu ostnud koduvalla mees Märt Sinka sai tasuta 220 ehituspalki (8,5 m pikki, ladvast 15-20 cm jämedaid). Palkid tuli metsast välja vedada aasta jooksul, muidu jäi peremees neist ilma. Lisaks sai vastne peremees *vana kajo tarvis* *ava salve puid*,

3000 telliskivi, uue aida jaoks katuse-
 latte ja roovikuid *nenda pailu kui üks ustav meister arvab vaja minema* (EAA 3760.2.120).

Aastaks 1870 oli Hallistes päriseks ostetud peaaegu 95% taludest, samas Liivimaal tervikuna ainult 26% ja Eesti-
 maal kõigest 5,5 %

1920. aastail väideti, et Halliste kihelkonnas on vähe talusid, kus puudub häärber, s.o rehealusest lahusolev elumaja (Pärnumaa 1930: 294). Hilisemad väliuuringud ei ole seda päriselt siiski kinnitanud – veel 1950.-1960. aastail elas hulk siinseid peresid rehemajas. Küll aga kehtib see väide suurtalude kohta, sest nende seas oli tõesti väga vähe selliseid, kus elati vanaaegses rehemajas.³⁸

Pikemaalt kodumaalt eemal olnud Mihkel Veske kirjutas 1874 Eesti talumajade kohta:

"Iseäranis paistsivad mulle Viljandimaa uued maead silmi, mis jõukama Saksamaa talupoegade ja meie maa veiksemaid linnade majasid mulle meelde tuletasivad [...] Neid on Viljandimaal nenda palju, et saja talu päale ehk ligi viis niisugust võib arvata ja iga aasta tuleb veel uusi juure. Nende suured kambrid ei ole mitte nenda puhtad ja selleparast ka mitte nenda haad, kui nad olema peaksivad. See tuleb iseäranis sellest, et nende sees mitmesugust tööd tehakse ja asju peetakse ..." (Veske 1874: 2).

M. Veske jutust koorub välja paar olulist tõika: uusi uhkeid maju polnud selleks ajaks jõutud ehitada veel kuigi palju ning esialgu olid need ka talunimestele võõrad. Nad ei osanud kohe leida kõigile oma tavapärastele töödele ja asjadele uues majas õiget kohta.

1909 kirjutati Halliste talude kohta ajalehes

■ Halliste kihelkonnas elas 1922. aasta rahvaloenduse andmeil 8 998 inimest, 1925. aasta andmeil oli talundeid 1170, neist alla 5 ha – 257; 5-10 ha – 89; 10-20 ha – 219, 20-30 ha – 186, 30-60 ha – 291; 60-120 ha – 123 ja üle 120 ha – 5. Meie käsitus hõlmab peamiselt kahte viimast rühma ehk siis 128 talu, kus peaaegu eranditult elati häärberilaadsetes majades.

Töötsimõisa talu pulthäärberi nurgarustika jäljendab kivist klassitsistlikke linnamaju, lühikesed katuseräästad ja poolkelpkatus lähendavad seda barokkmajale. Abja-Peraküla. Halliste. EVM. G.Troska, 1962.

"Tihti leiab silm kõige selle kenaduse keskel üsna kenasid talutaresid, õigemutelda herberisi. Paljudel Halliste peremeestel on väga prisked uued talumajad, ka kivist karjalaudad puutuvad üsna tihti silma, mõnel peremehel on koguni telliskivist elumajagi." (Rahva Päevaleht)

Hoopis enam värve sisaldab tolle-aegse Tõrva algkooli juhataja, hilisema legendaarse Viljandi linnapea August Marfeld-Maramaa kirjeldus Mulgi talu kohta 20. sajandi alguses.

"Paljud Helme talud paistavad moodaminejale silma kui väikesed mõisad: elumaja rehest lahus, akendega ja korstnatega karjalaut, kivist tall, elumaja

juures vilja- ja marjaaed, akende all lillepeenraid; õue ümber ilupuud; elumajas ei puudu valgust ja ruumi; leidub ka puhas tuba ehk saal pehme moõbliga või vähemalt sohva lauaga, kus kulalisi vastu võetakse, seinad on värvitud või paberiga üle löödud, peegel ja pildid ripuvad seintel, lilled akendel, põrmanduriided maas; valged, puhtad aknaeesriided meelitavad sisse astuma. Rudes karakse pühapäeviti ja pidudel herraste-vusi, suuakse hästi, liha, heeringas, või, kohv ja tee on igapäevased soogid ja joogid, sõiduriistadeks on vedruvanker ja kõrge päraga raudkodaratega saan, halvemal juhul vedrukastiga vanker ja kõrge päraga regi. Sõidu tarvis peetakse

*üks hobune teistest parem ja siledam.*³⁷
(Marfeld 1911: 314; vt ka Troska 1976)

Eeltoodu kehtib samavõrra ka Halliste kohta

Valdavalt tenti sin uued elamud ikka puidust, mis oli odavam ja käepärasem ning ehitusmeisterile kõige tuttavam ehitusmaterjal. Kivi kasutati talu eramute ehitamiseks väga vähe vanemaist telishäärberest mainigem Koorti, Toosi, Kaljapulga, Saapa-Tõla ja Nigula omi, 1914. aastal lisandus Suure-Losu, 1930. aastal Kävardi ja Lauri

Vanapäraseid barokseid häärberid hakati ehitama kohe pärast talude päriseksostmist 1850.-1860. aastal. Tänapäevani on vanemad häärberid säilinud näiteks Taru (1868), Tolli (1871), Konse (1872), Koorti (1870ndatel) ja Leismõisa I (1870ndatel). Üks stiilsemaid, nüüdseks täiesti hävinud vanatüüpi häärberid (ehitatud 1860ndail) oli Abja-Perakülas Töötsimõisa talus³⁹

Võimaseil aastakümneil on ka täielikult hävinud üks Halliste kihelkonna vanimaid häärberid Lämbe talus (1863-1864) ning umbes sama vanad Jaas-Märdi, Nanksepa II (1870ndatel), Piskula, Arma; Penni (1860ndatel), Penikerdi (1865) ja Torimu-Märdi (1868) on hävimisohus. Vanatüüpi häärberid ehitati veel aastaid hiljemgi: Kaidiaia (1880ndatel või 1896), Kaljapulga (1887), Kerase (1890), Pauna (1885), Albi (1890), Masa (1890ndatel), Viraku (1891-1912), Sellä-Torimu (1898), Lät (1899), Enu (1900-1902), Seapilli e Lepasaare (1900ndatel), Taule Tõul (1900), Nanksepa I (1906) ning Intsaare (1890ndatel, hävinud)

1860-1870. aastail kujunes Hallistes ja Heimes välja omamoodi häärberitüüp. See oli võrdlemisi pikk, madalavõitu, poolkelpkatuse ja rõhtsa

laudvoodriga kahe korstnaga barokne palkmaja, mis nägi välja nagu tolleaegne vallamaja, koolimaja, pastoraat või lihtsam mõisahäärber. Kõige vanemate häärberite hulgas, millest säilinud on väga üksikud, oli ilmselt päris palju ka ühe korstnaga ja sümmeetrilise põhiplaaniga maju. Need sarnanevad suurel määral mitukümmend aastat varem ehitatud talumajadega Lätis (tüüp A, vt lk 90), mis tuntakse kui aigbalti elamutüüpi

Suuruse tõttu tehti häärberitele enamasti kaks korstnat ning kaks sissepääsu – keskmisest, puhtast esikust saipererahva eluruumidesse, maja otsast, igapäevases majanduskäigust pääses kööki ja talu tööpere ruumidesse. Maja köögipoolse otsa alla tehti toidutagavarade säilitamiseks mitmeruumiline võlvkeider. Oli peaaegu vääramatu reegel, et moodsas Muigi talumajas olid eraldi ruumid taluperele ning tööperele ehk teenijarahvale, kes elas suures peretoas⁴⁰. Esimesed olid esinduslikud ja pidulikud, teised lihtsad ja asjalikud. Tubades leidis seni ainult mõisnike ja linnasakste maailma kuulunud asju – kahhelkivist, keeruliste kaunistustega ahje, sein- ja laemaalinguid, tapeete kõrgstiiis pehmet mööblit jmt⁴¹. Peretoas olid 1930. aastate lõpuni paljad tahutud palgist või krohvitud/lubjatud seinad ja värvimata laudpõrandad. Ka mööbel oli peretoas lihtne – kodus valmistatud suur laud, sängid ja pingid

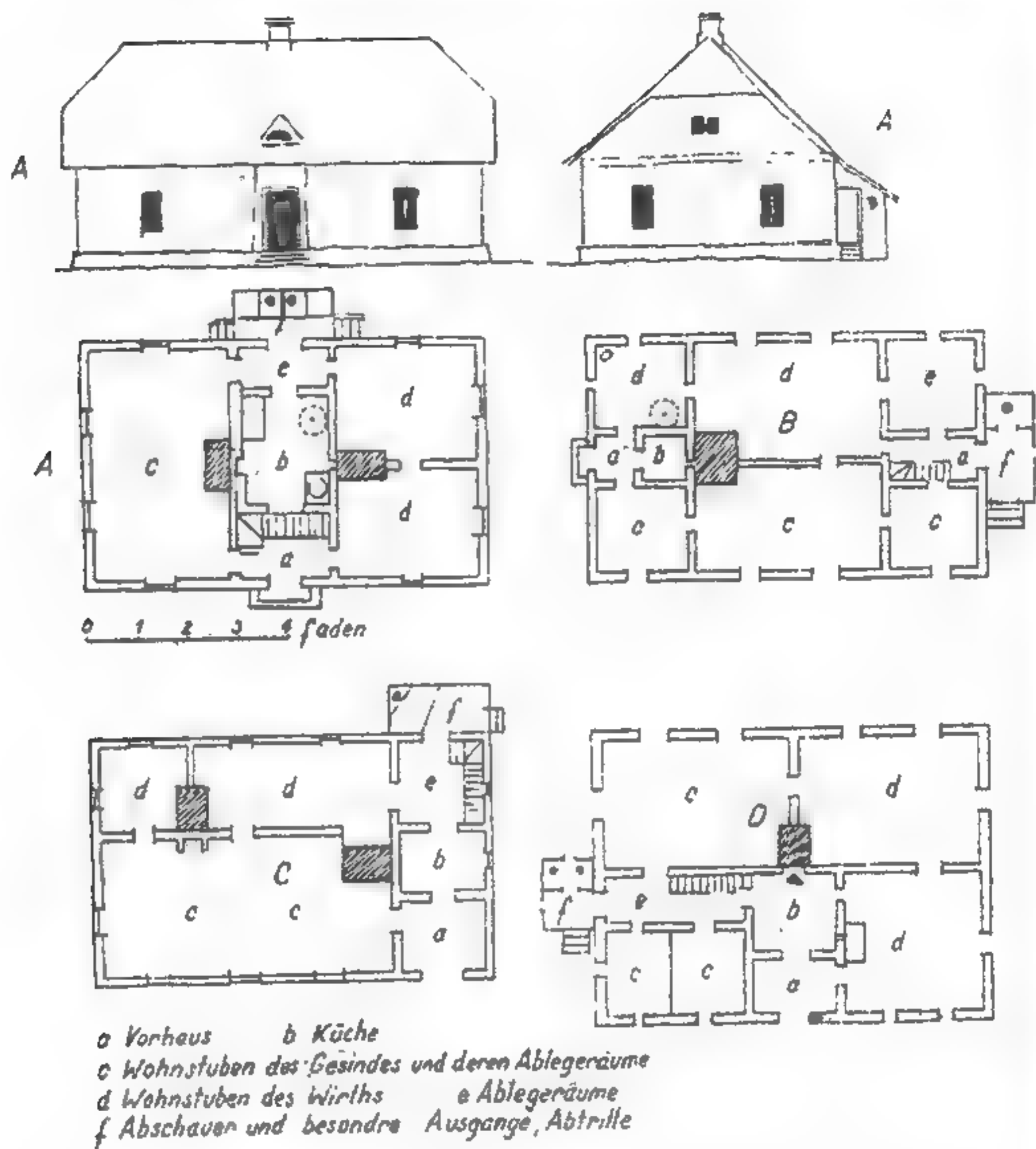
Halliste kihelkonna vanimaid, Lämbe talu⁴² häärber olevat kohaliku pärimuse järgi ehitatud 1863 või 1865 Abja paruni Reinhold von Stackelbergi enda koostatud plaani järgi. Madala S-kivist poolkelpkatusega rõhtlaudvoodriga palkmaja esikülje keskel oli viikatusena väike lahtine trepikoda

39 Eesti talumajade väga harva esinev, Töötsimõisa häärberile sarnane nurgarustika oli ka näiteks Vana-Karistes asuva Rangle talu rehemajas ja Paarus Pahuvere kulas barokse. Kaariku häärberil (1860ndad) ning tulk aega hiljem (1894) ehitatud Arunda talu häärberil Tarvastus Mõnnaate kulas. Töötsimõisa ja Rangle olid ehitatud enamvähem ühel ajal, kuigi Rangle rehemaja võis olla vanem, ent välisvoodri panimõõlemale ilmselt üks ja sama meister ühe ja samal ajal

40 Vaarib tahlepanu, et eraldi peretoad olid sellal, ka peaaegu kõigis siinses rehemajades.

41 Esimesena olevat tapeedi omaleutoa seinale pannud Nanksepa Lepiku talu peremees Rummus juba aastal 1870

42 Pärnumaa päriseks ostetud taludest oli Lämbe Jaani nr 113 kinnistusraamatusse kantud kummandana. 3-hobuse talu ostis 1863 Abja valla mees Jaan Mets mõisaomanik von Stackelbergilt 2279 rubla eest. Kuivana Jaan 1868 suri, päris talu tema vaimses laak Raska, kes ostis selle kaaspriidilt (3 ulu jäänud turart) välja (EAA 3760.2.119.90-97)

Jõukate Lāti talupoegade elamud 1814. J. W. Krause järgi. Tüüp A: a - eestuba, esik, b - roovialune köök, c - peretuba, d - pererahva toad, e - panipaik, f - sahvri ja käimla. EAA 1185. 1. 40. 61.

Maja ühes otsas oli suur peretuba poiste ja teine väiksem tüdrukutele, teises otsas asus avar saal ja söögituba ning keskel köök, mille taga oli peremehe perenaise tuba.

Samasse ajajärku kuulub 1865 ehitatud Penikerdi talu peamaja. Eesti

taluelamute hulgas on see suur madal poolkelpkatusega puumaja ainulaadne. Nelja elegantse vaige klassitsisti ku sambaga tagasiaste-ulualune esikülje, annab hoonele klassikalise maakõrtsi välimuse, mis omakorda sarnanevad meie rehemajadega.

Penikerdi talu elumaja sarnaneb väliselt omal ajal trükitud avaldatud Adavere mõisniku Vietinghoffi savist rehemaja kavandiga (vt lk 27). Ilmselt võib maja arhitektuuri eripära seletada asjaoluga, et talu ostis 1855 päriseks Pärnu kaupmeeste hulgast pärit Leonhard Ernetz. Selles suguseltsis oli palju haritud inimesi, sealhulgas mitu Tartu Ülikoolis käinut. Suhteliselt varakult surnud peremehe lesk Auguste, kes pidas talu aastast 1884 kuni vähemalt 1929. aastani, oli ise lõpetanud Pärnu kõrgema

tütarlastekooli ning andnud oma ka tütrele Katarinale gümnaasiumihariduse. Olgu lisatud, et üks selle suguseltsi esindaja Amalie Ernetz ostis ära naabertalu Sukapoli. Nõukogude ajal kasutas talu kohalik majand, kes paigutas majja elama oma töötajaid – siin oli 6 väikest korterit. 1990 aastail tagastati Saksamaal elavaile pärijaile. Veel 2000. aastal oli maja elamiskõlblik. Praegu on maja väga kehvast seisukorras – säilinud on ainult väiskarp ning mõnes ruumis ka vahe-laed ja laudpõrandad

• 2 selt meenutab Penikerdi talu häärber nii lahtise ulalusega rehemaja kui maakõrtsi. Abja vald, Halliste. EVM. G. Troska, 1968.

- 43 Rohmakamali ul naeb samasuguseid sambaid ja rinnatist Penujas Koorti talu aida ulualusel
- 44 Samasugune lagi oli ka samal ajal ehitatud Mäliste-Kõrva talu häärberis Karksi kihelkonnas (EVM EA 14: 175)
- 45 Suur 7-hobuse (149,25 ha) talu koosnes kahest Koorti talust nr 7 ja nr 8, mille väärtus oli kokku 50 taalrit 74 krossi ning maad. Selle osis 1856 Penuja mõisa omanikult parun Karl Bruiningilt Surju valla talumees Endrik Hendrek Andresele Kõrv Kõrv (1821–1908). Talud maksid kokku 5 100 rubl 1898 kinkis Endrik talud koos mõisa tuueveskiga (väärtus oli hinnatud 11 500 rubl peale) oma pojale Mikkile, kes püüas seda ka 1920.–1930. aastail (EAA 3760.3.6602 ja 6603). Viimane peremees oli sin Mikkli poeg Enno Kõrbaja (1913), kellele kuulus ka Kerase talu. Peremees arreteeriti 1944 ja peretati talust välja. Hiljem elas sin üle 50 aasta perekond Vort

Madalale maakivisoklile toetuvad kirvega tahutud rõhtpalkseinad on omavahel ühendatud puhasnurgaga ning vooderdatud kaheosalise suurte sepanaelttega kinnitatud püstlaudisega. Selle alumine osa on kitsastest (ca 10 cm) ning ülaosa väga laiadest (25–35 cm) punnlaudadest. Ulualuses oli 3 tahvelust – keskel tiibuks ning mõlemal küljel üks ühe poolega uks. Kahel pool sissekäiku, sammaste vahel oli varge pulkrinnatis.⁴³

Hoone parempoolses otsas oli 4 tuba ja köök ning sahvver. Siin on säilinud ilusoonega punnlaudadest laed, mis toetuvad faasitud talade peale⁴⁴. Keskel, tagasiaste kohal oli kaks kõige suuremat tuba, vasakpoolses otsas oli 3 väiksemat ruumi, nende vahel koridor. Maja vasaku otsa all oli vähekdane kelder. Praegu on vaidav osa seinte välisvoodrist maha kistud, välja arvatud väike osa maja parempoolsel otsaseinal. Hoone ehituslooo teeb põnevaks tõik, et osal seinapalkidel on selged krohvimatijäljed. See tähendab, et need on varem tõenäoliselt olnud mõne teise hoone seinas. Seestpoolt on seinad savikrohvitud, mis oli 19 sajandil ja 20. sajandi alguskümnnendeil talumaja seinte ja -lagede viimistlemisel väga levinud võte.

Üks kõige vanemaid Halliste taluhäärberid on Laatres asuv Penni talus. Praegu on omalaadse arhitektuuriga maja paar aastat tühjal seisnud ja laguneb. Tahutud palkidest suur madal täiskelpkatusega hoone on väljast vooderdatud väga laiade punnlaudadega. Majal on algselt olnud kaks korstnat, hiljem on ehitatud juurde kolmas. Osaliselt on säilinud kuue ruudu ja metallnurdadega aknad.

Üks Eesti vanemaid tellishäärberid ehitati Penujal Koorti talus tõenäoliselt 1860.–1870. aastail⁴⁵. See on lihtne madal poolkelpkatusega kahekorstnaga tellismaja, millel on kolm sissekäiku. Esiküljel on väike viikatuses esik, millel on lihtne püstlaudadest välisüks, kust pääseb otse kööki. Teine sissepääs on otsaseinas – püstlaudadest ukseks on kaks väikest diagonaalakent, ukse valgimik on kinni müüritud. Väikese sisseesiku kaudu pääses s it peretuppa. Tagaküljel asuvast kolmandast uksest pääseb köög taga asuvasse suurde vöörusesse. Majal on 6 ruuduga aknad, kaks samasugust veidi väiksemat akent on mõlemas viiluväljas. Ehitise ainsaks kaunistusiks on nurgeti laotud teistest vöö viiluvälja all otsaseinal ning kaks telli spirdaiga ruudukujulist neljaks jaotatud klaasiga diagonaalakent viiluväljas. Kitsad katuseräästad on alt suletud laudkarbiga. Esikuaknad on kolmandiku ulatuses hiljem kinni laotud. 2007. aastal lammutati maja esiküljel olnud lihtne viikatuses laudadest keldries k.

Ruumijaotuselt sarnaneb Koort häärberiga naabertalu Kerase elamu. Kerase maja ehitati pärast tulekahju umbes 1890 uuesti üles vanale vundamendile, milles on aastaarv 1870. Eesti Vabaõhmuuseum kavatses selle tuua oma tulevase Mulgi suurtalu peahooneks, sellepärast mõõdeti ja joonestati noone 1980. aastail väga täpselt üles.⁴⁶

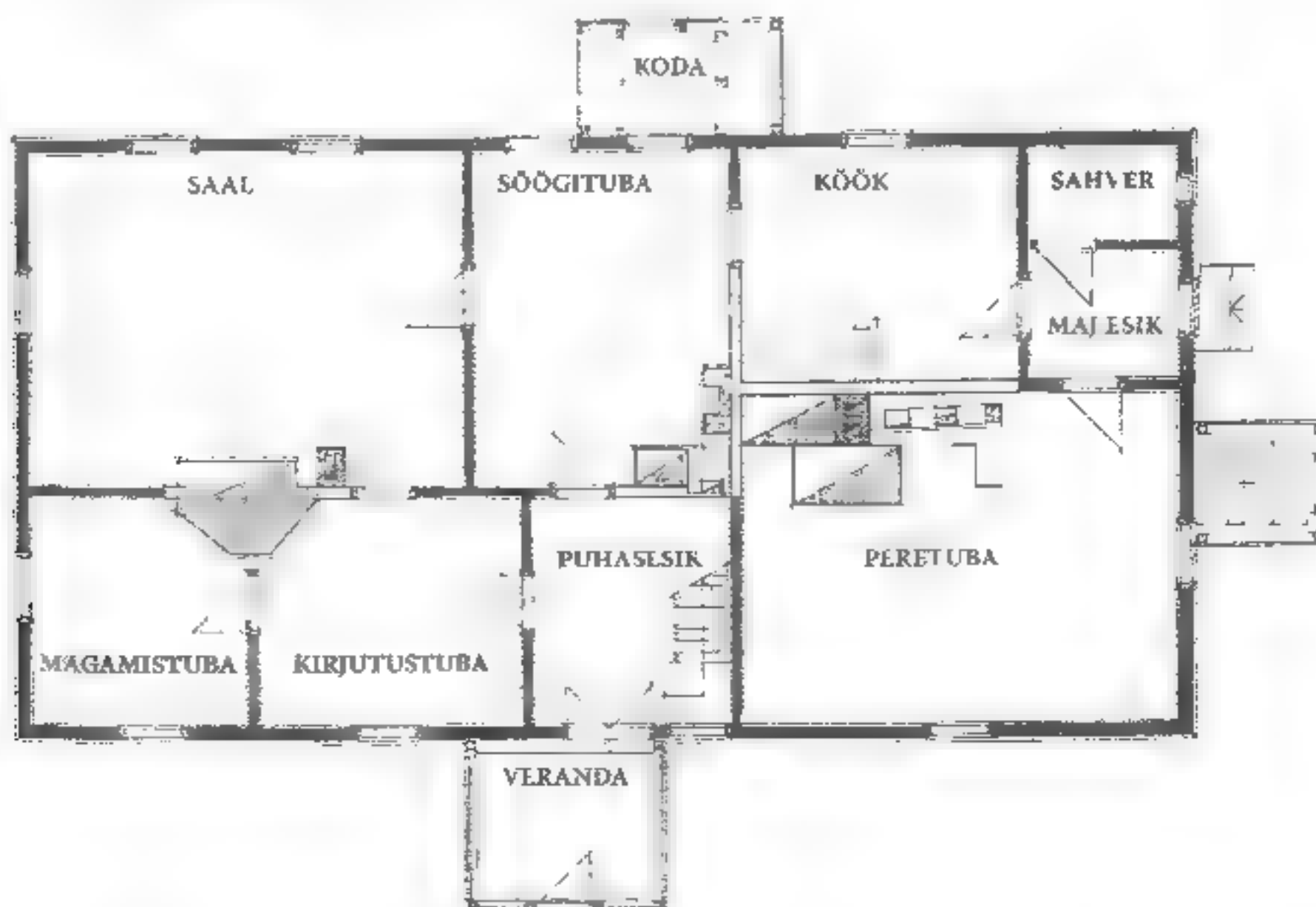
Majas on järgmised ruumid: saai 37,6 m², söögituba 21,8 m², koda (taga) 5,3 m², köök 15,4 m², sahvver 3,6 m², majandusesik 4,9 m², peretuba 34,9 m², puhasesik 10,3 m², veranda 8,1 m², kirjutustuba 15,7 m², magamistuba 12,8 m². Hoone pindala on kokku 170,4 m², sealhulgas elutoad 122,8 m². Maja all

46 Eesti Vabaõhmuuseum ostis hoone Anja soovhoosilt aia 1979, kuid rahapuudusel on see tänaseni üle tootmata.

vanemaid tellishäärberid (u 1860–1870) otsavaates. Koortli talu Penuja, Halliste. H. Pärdi, 2008.

Kerase talu häärberi põhiplaan. EVM.

47 Kaljapulga talu ostis selle senine rentnik Johan Kollist 1865. aasta. Uue-Kariste mõisast krahv Paul Fersenilt 4400 rubl eest. 1905, pärast vana J. Hami surma pärisid talu tema lesk Maria ning tütreid Elsa (Elts), Anna, Maria, Emma ja Selma (Salme). 1926 müüsid kaasomanikud talu Salme mehele vandeadvokaat Tõnis Kalbusele (EAA 3760.3.2638). Asutava Kogu ja Riigikogu liige, mitmekordne kohtu- ja siseminister Tõnis Kaibus (1880–1942, pärit Kõveroja talust Tori vallast) hakkas tegelikult Kaljapulga talu pidama juba 1923. aastast. 1941 aasta juunis T. Kaibus arreteeriti ja saadeti Siberisse vangilaagrisse, kust ta hukkus. Pere küüditati samuti Siberisse, taluhooneid kasutas kohalik majand kuni 1990. aastani, mil need pärtsaile tagastati. Hoolimatu kasutamisest tõrju oli hoone seisund tagastamisel väga kehv. Pärjad on viimaste aastatega jõudnud majas palju parandada ja korda seada. Abja kodu-uurija Aksel Tiidebergi andmetel pärines siit A. Kitzbergi, sapoolne vanavanaema Hendrik (Tiideberg 2004, 144).

48. Lühemale elutsenud ei rääki teistest, gune reljeefne aknaraamistus, samuti esiku põhihoonega lütmise viis.

49. Lapsena talus karjaseks olnud õdede Anna Pauska (*1886) ja Mari Lausbergi (*1894) andmetel oli majas koguni kolm sahvrit: üks pererahva, teine teenijate ja kolmas seasööma jaoks.

50. 10-linise lambi tahi laius oli 1 toll ehk 2,54 cm, selle valgusjõud võrdus umbes 40-vatise elektrilampi omaga.

köögipoolses otsas on kelder. Nagu mulgi taludes tavaks, on siin seigesti eristatav jagunemine talurahva ehk peremehe pooleks ja pere- ehk teeni-arahva pooleks. Lihtsa puumaja välisilmele annavad jumet juurde tagumise tuulekoja püstvoodri lauad, mille otsad on lõigatud südamekujuliseks.

Omalaadselt on kujunenud Taru talu häärber: kõigepealt ehitati 1868. aastal valmis maja, kus oli esik, selle taga pikk kitsas köök ning nende kõrval 4 elutuba, mis järgisid täpselt varasema rehemaja tarekambrite asetust. Hiljem tehti juurde saal koos väikese toa ja puhta esikuga (Troska 1978:142).

Tollase tellisarhitektuuri hea näide on veidi uuem Kaljapulga⁴⁷ talu elumaja (ehit 1887). Suurele pikale poolkelpkatusega hoonele lisab omanäolisust hiljem juurde ehitatud viilkatusega esik⁴⁸. Peale esiku pääseb majja otsauksest, kust saab kööki ja peretuppa. Selles otsas on maja all ka kelder. Viiluvälju kaunistavad väikesed ruudukujulised diagonaalaknad.

Suurema ümberehitamise käigus 1930. aastate algul ehitati mansardkorruse ühte otsa 3 suurt tuba suiliste jaoks ning teises otsas kaks suvetuba oma lastele. Nende tubade valgustamiseks tehti maja katusele esiküljel 3 ja tagaküljele 2 aknauuki, mis likvideeriti nõukogude ajal, kui hoone oli majandi käes. Maja kuueruuduaknad on välja vahetatud lihtsamate vastu, katus kaetud tumeda bituumen-laineplaadiga, parandatud on esiku pool lagunenud ukse- ja aknaavad ning praod seintes.

1902 ehitati vanamoeline suur häärber Enu tallu Abja Peraküllä (vt foto lk 95). 50 aastat hiljem meenutas Esimese maailmasõja eel seal

teenijatüdrukukuks olnud Anu Leison (*1886) seda maja ja sisustust nõnda

“Maja oli puust, kollaseks värvitud laudvoodriga. Köögis olid krohvitud seinad ja tellistest toimine [toimse mustri- ja H. P.] laotud põrand. Sin oli pliit ning eraldi kaks suurt müürikatelt, ka leivaahju suu ulatus siia. Ukse kõrval oli pumbakaev. Mooblit oli köögis napilt: loomajahukast, seinä ääres pikk pink asjade paigutamiseks. Köögi kõrval oli kaks sahvrit⁴⁹, üks seasöömanõude, pangede, aganahautamistünnide jmt jaoks. Teises hoiti toidunõusid piima ja muude toitade hoidmiseks. Siit läks üks ka suurde peretuppa, värkstupa, tagatuppa ja õue. Värkstoas oli kruvipink ja muud puutoorustad, peremees oli suur puutöömees, tegi rattaid jmt.

Suures peretoas olid värvitud laudpõrandad ja krohvitud seinad, mis igaks jõuluks valgeks lubjati. Ka laudlagi lubjati valgeks. Toal oli kaks kardinateta akent ning üks palkonile, kust õue ei kaidud, sest seal hoiti tüdrukute riideid. Toas oli kaks sangi tüdrukutele, üks karjasele ja üks poisile. Akna all oli suur peresöögilaud. Soemuuri kõrval oli vanaperemehe tool, kust ta armastas istuda. Tüdrukutel olid omad sangid ja sängiriided, usinamatele tüdrukule andis perenaine padja. Valgust andis laia plekkkupliga 10-linise laelamp⁵⁰. Talvel tehti peretoas igasuguseid töid, tüdrukud ketrasid, kudusid kangast jne.

Söögitoas oli kollane põrand, seintel lilleline tapeet, altloodud lagi oli värvitud valgeks. Akna all oli toolidega ümbritsetud kattelamata laud. Sema ääres oli linaga kaetud kummut, kapike laste toidu jaoks ja peremehe säng, mis oli kaetud perenaise kootud tribulise villatekiga. Peatsis oli valge einsatsidega [pitsidega, H. P.] kaunistatud puüriga padi. Põrandatekke pandi maha vahel harva. Valgust andis siin samasugune lamp nagu peretoas.

E-m talu häärber Abja-Perakülas oli juba valmimisel (1902) vanamoodne. EVM. V. Fuchs, 1962.

Söögitoast pääses edasi kitsasse koridori, kus olid varnad riiete jaoks. Siit laks uks saali ja trepp ülakorrusele. Seal oli uks tuba, kus elas peremehe vanim poeg esimesest abielust. Söögitoast laks uks ka perenaise toidusahvrise.

Saali seintel oli samuti lilleline tapeet, põrand värvitud ja lagi valge. Siin oli punase-mustaruudulise tekiga kaetud voodi külaliste tarvis. Akende ees oli kaks valgete linaste linadega lauda, akende all pinkidel olid lilled. Seina ääres oli kollane raamatukapp, kust peremees andis lastele lugemiseks raamatuid. Akendel olid ees kardinal ning põrandal

kirjud kaltsuvaibad. Alalist lampi saalis ei olnudki, ses talvel külalisi ei käinud ja tuba seisis tuhyalt.

Perenaisel oli omaette tuba, kuhu pääses söögitoast. Seal oli akna all laud, perenaise voodi ja laste voodid, laes rippus hääl. Valgustuseks oli väike "tattninalamp".

Moobel oli üldiselt lihtne, voodid olid pruunikad, ümariku paitsotsaga, poleeritud. Riiete jaoks oli ainult varn koridoris, teised ruded olid kõik riideaidas. Suur pommidega kappkell, mida 8 päeva tagant tuli üles tõmmata, asus peretoas koridoriukse kõrval. Seintel ei olnud mingeid pilte." (EVM EA 14: 132-136, 217-219)

Kille maja. ERM. K. Matson, 1912.

51. Sin on olnud Abja-Vanamõisa karjamõis ja vesiveski, Mellini aiaas (1797) on see koht ära margitud nime all *Killumõis*. Kille talu (väärtus 25 taalrit, maad 70,4 tinnu ehk 77 ha) ostis 1857 Vanamõisa omaniku Carl von Sterni proualt Caroline von Sternilt sama valla elanik härra (s.r. mittetaupoeg) Robert von Stern, kes töenäoliselt oli nende lihane poeg. Juba 1857 müüs Robert talu 2500 rubla eest arakohalikele moldrile härra Eduard Hasselile. 1894 E. Hassel suri ning talu ja vesiveski (väärtusega 27 341 rubl) päris tema õepoeg Edgar Friedrich Sass. Saksa okupatsiooni ajal 1918 müüs Edgar ära Kille vesiveski koos selle juurde kuuluva 8,6 ha maaga. 1931 suri Edgar lastetuna ning talu püüdis viis suguvõsa. 1930. aastal müüsid 4 parijat oma osad Aleksander Abelne Kablist. 1939 müüsid Aleksander Abel ja tema Sassi parijaist (Aurea-Margarethe-Elisabeth Lorenzon) talu 10 000 krooni eest August Kõrgesaarele, kes elas Oisu mõisas. Talu tööjuhataja oli August Valk (1881) oma naise ja poja Hugoga (1914).

Esimene vanemaist taluelamuist arhitektuuri poolest selgelt eristuv elumaja Haliiste kihelkonnas ja ilmselt ka terves Eestis ehitati 1899 Kille tallu⁵¹. Liigendatud villa-laadse puitnoone üldilme kujundavad lüheldane nurgatorn ning praeguseks hävinud klaasveranda pulkrinnatisega lahtise rõduga selle peal. Katuse mõlemal küljel on põhihoonest kõrgem väljehitis, mille rõdupoolsel küljel on kaks suurt akent ning nende vahel rõduuks (praegu laudadega kinni lõõdud) Rõhtlaudisega vooderdatud palkmajal on suhteliselt kõrge maakivisokkel, katuse üks ots on poolkelbaga, teine viiluga. Sinna otsa on tehtud peahoonest kitsam ja madalam viilkatusega juurdeehitis. Majal on 3 korstnat ning 3 välisust – üks läbi veranda, teised

vastasküljelt torni kõrvalt ja juurdeehitisest. Hoonet isemestavad kõigil viiluväljadel väikesed kirja ruudujootusega kuuskantaknad. Juurdeehitise all on võlvkelder, kuhu pääseb kiviesiku kaudu.

Ehkki veranda ja rõdu on hävinud ning selle asemel on lihtne rinnat sega terrass, on maja põhijoontes säilitanud oma algse välisilme. 1990. aastal kaet katuse laineplekiga, seetõttu on tornikiiver nüüd veidake laiem ja tõmbim. Maja seinad värviti pruunikaskolaseks, akende-uste ja nurkade piirdelaudad punaseks. Sisemuses on säilinud stiilne nurgakapi-kujuline kaimia, mida praegu kasutataksegi kapina.

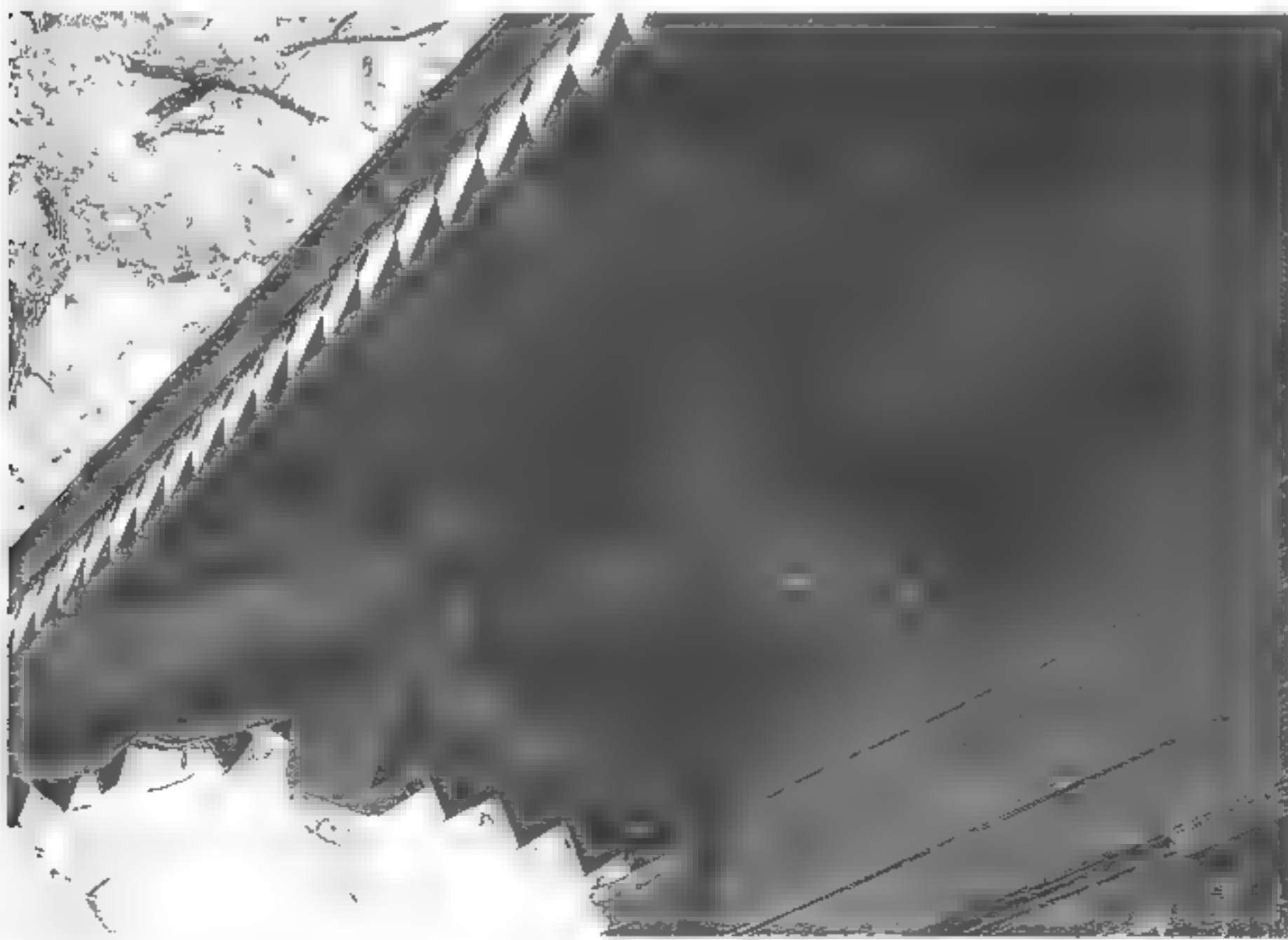
19. ja 20. sajandi vahetuse paiku ehitati maal kõige rohkem historitsistlikus laadis maju. Haliiste kihelkonnas

esndab seda väga ehedal kujul Kõrgemäe talu, kus selles stiilis on peale eumaja ehitatud ka kõik majandushooned⁵². 1896 aastal ehitatud lihtsa, avara peamaja juures leidub ehituskunsti seisukohalt palju huvitavat. Kolme korstnaga hoone põhikorruse pindala on umbes 200 m², millele lisandub veranda 29 m² ning 4 tuba mansardkorpusel. Tahutud rõhtpalkidest punasnurgaga laotud hoonel on korralik punta vuug ja maakivisokkel, rõhtlaudadest välisvooder ja valtsplekist viikatus. Maja aiapoolsel küljel on eevakaldekatusse klaasveranda küljesokkis on sissepääs maja all asuvasse suurde võveldrisse. Nii elamu kui ka säilinud kõrvarhoonete juures väärib esiletõstmist erakordselt kõrge tase-mega puusepatöö.

Viluvälja kaunistavad ristikujulised ehispennid, katuseservi sakmeline audäär, samakujulise otsaga on ka

kõigi hoonete viilulauad. Maja kõige tähelepanuväärsemad üksikosad on välisüksed – igapäevane majanduskäik oli põhjapoolses köögiotsas, teise kaudu pääses puhtasse esikusse. Mõlema ukse ees on õhuke (umbes 30–40 cm) valgmiku ja sakilise servaga plekk-katusega väijaaste, mille esiküljel on lihtsad põiklaudvoodriga tiibuksed. Piduükel tiibustel on keeruka kujuga tahveldis, raampuud ja muud detailid. Keerulist ajalugu arvestades on maja üksed üllatavalt heas korras, ehkki väsinud. Samuti on alles ning päris heas korras ka algsed aknad. Ustele pöörati esinduslike talumajade juures üldse väga suurt tähelepanu, sest need ilmestavad maja välimust suurel määral. Näiteks arhitekt Artur Perna kodutalu tellishäärberi uhke peauks Jutul Viljandi lähedal ei jää mitte millegi poolest aila ükskõik millise esindusliku linnamaja uksele.

Historitsistlikus laadis Kõrgemäe talu pulthäärber (1896) Poili lähedal on erakordselt hästi ehitatud, mida näitavad kõik detailid. H. Pärli, 2005.

52 Selle suure 5-hobuse talu maa le väärtus ol. 43 taanri 7 krossi ning maad 4.3 vakamaad 22 kapamaad ehk 159,2 hektarit, ostis ~600 rbl eest Uue-Põrnuse ehk Kaubi mõisa omanikult Walentin von Bockilt 1865 oma valla mees Annus Kask (1821–1884), kirjaoskaja, suur Eesti patrioot, temast on oma mälestustes kirjutanud A.Kirzberg). 1893 päris talu Annuse tütar Kati Kaarik. Samal aastal andis Kati talu oma kaudu Eduard Kaarikule 12 aastaks aastarendiga 500 rbl. Kirzbergi andmetel oli Kati haritud naine ning ta mees Hugo oli kooliõpetaja. 1898 ostis talu oksjonilt 13 500 rbl eest erukolleeegumiregistraator Karl Birk, kes 1907 müüs talu 13 600 rbl eest Viljandi kaupmehche, juba varem talu rentinud Eduard Kaarikule. Nüüd oli selle väärtus tõusnud juba 83 taanri 76/112 krossini. Upris varsti, 1916, müüs Kaarik talu 30 000 rbl eest ara Eduard Poolile, kes omakorda juba 1917 kinkis talu koos völgadega (55 840 rb.) Peeter Lapile (FAA 2469.1.6985 ja 3760.3.3604). P. Lapp ja talu vima-seks peremehheks, sest 1940. aasta oktoobris talu võõrendati ning loodi samanimeline sovhoos. 14. juuni, 1941 P. Lapp arreteeriti ja pere küüditati. Nõukogude ajal kasutas talu hooned sovhoos 1990. aastal tagastati pärijatele, kuid praegu seisab tuhjal.

53. Enne Eesti Vabariigi loomist kuulus Ruhja kihelkonda Volmari maakonnas Läävima kubermangu Läti osas Kirbla mõisa kvoodimaatalu, väärtus 31 taalrit 69 krossi, maad algsest 73 tinnu e 76,7 ha, pärast 12 ha võõrandamist Läti riigile ja piirivööndi alla jäi alles 64,7 ha. Ostis oma valla mees Peeter Sak 1870 Paul von Strykilt. 1895 kinkis Peeter talu ühisomandiks oma tütrele Reedale ja tema Puutru vallast pärit mehele Jüri Mirile (LAA 3760.1.2348).

Kõrgemäe maja sisemuses on aegupärast säilinud palju vähem, näiteks uhked karniisidega ahjud lagunesid hoolimatu kasutamise tõttu ning nende asemel oli ehitatud hulk soemüüriplaite. Suures pikerguses kõrge peegelvõlvlaega saalis olnud ajutine vahesein on nüüd maha lammutatud. Puhtas esikus on säilinud stiilne laekarniisiga kaunistatud kapp-käimla.

Teine väga hästi säilinud historitsistlik maja asub vahetult Läti piirist ääres Laatre Kirble-Endriku talus⁵³³.

Võrdlemisi suur viikatuses puumaja on ehitisregistri andmeil ehitatud 1920 aastal, ent tõenäoliselt siiski enne Esimest maailmasõda. Väga korra kule servitellistest ülaääre ning teelisraamis õhutusavadega maakivisoklile toetuv palkmajal on säilinud hulk huvitavaid detaile. Seinad on väljast vooderdatud järgmiselt: kõrge all, vahetult soklil on võrdlemisi lai rõhtlaud, selle peal umbes 1 m laiuselt püst laud, ülejäänud osa seinast on kaetud rõhtlaudisega, nurkades alt ja üla t laugjat

Kõrgemäe talu elumaja stillset peaust kaitsevad väljastpoolt lihtsad lauduksed. 1896. Halliste. H. Pärdi, 2007.

Viljandi ligikal asuva Jutu talu häärberi peauks 19. saj lõpust paistab silma oma uhke dekoori ja peene viimistlusega. H. Pärdi, 2004.

Foto Lāti-Eesti piiril peal asuv Kirble-Endriku talu elumaja esindab 20. sajandi algul väga moes olnud historitsistlikku eri stiilide segu. Laatre. Raaste, H. Pärdi, 2007.

la.enevad püstlauad⁵⁴. Voodriraam koos aknaraamide ja -piirlaudadega on värvitud vaigeks. Mõlemas otsas ja esikul on viiludel risti ehispennid, mille vahel on väike ka asabalaudisega eendviiil. Säilinud on vanad kuueruudulised metallnurkadega aknaraamid. Ühel tagakülje akna raamistusel on säilinud ka algne lihtne laudkarniis. Kõnnapoolses otsas on põhihoonest kitsam ja madalam juurdeehitus, mille tagaküljel on uks. Maja tagakülje keskel on kaldkatusega ning põhihoone moodi laudisega trepikoda, kus asub köökikamara

Puidust talumajade kõrval ehitati Haistes sellal ka mõned historitsistlikud teiselamud. Kõige ehedam näide oli 1884. aastal ehitatud Saapa-Tõlla häärber Vana-Karistes, kus võrdlemisi lihtsat viilkatusega tellismaja täiendasid ilmekad Šveitsi stiilis puitdetailid – peene pitsiga viilulauad nii maja otstes kui esikuviiulil, mis tipnesid ažuursete ehislauakestega⁵⁵. Hoone tagaküljel oli klaaspaikond ja väike väike katuseuuk, mõlemal otsaviilul oli kolm väikest roosakent. Väga kitsa katuseräästaga tellishoone muudest ehiselementidest mainigem astmelisi raastakarniise, samasuguseid karniise

⁵⁴ Samasugune välisvooder on näiteks põhjaranniku. Nartur. kula hõngu a talu elamu. aastast 1905 (vilk 118–119).

⁵⁵ Suure Tõlla-Jaagu talu (157 ha) ostis Vana Kariste kroonumõisast pariseks 1863 Andres Sapis. Tema poeg Andres (1845–1927) parandas 1924 saad edasi oma pojale Hansule (1881–?), kes jäi talu viimaseks omanikuks. 1941 H. Sapis arreteeriti natsi võimude Siberisse, kus ta hukkus. Pärast Teist maailmasõda tegutses siin kuni 1970. aastate alguseni Tõlla a.g.kool, seejärel seisis hoone tühjana, 1970. aastate lõpus lammutas kohalik majand selle maha.

Saapa-Tõlla häärber (1884) esindab Šveitsi stiili ja Vene tellisarhitektuuri segu. Peremehe Andres Sapase ärasaatmine. H. Meltsas, 1927. H. Pärdi kogu

Puka talu toretseva, torniga elumaja ehitas enne I ilmasõda linakaupmees V. Mattisen. Praegu on siin hooldekodu Mulgi Häärber. H. Pärdi, 2008.

seinte ja viiluväljade vahel, samuti kolme õ-kujul selt liigendat ümarakent viiluvälja ulaosas. Kõik aknad ja ukseid olid ümbritsetud rejeefse raamistusega. Nii karniisid kui avade raamistused olid värvitud valgeks. Aegselt oli majal sindelkatus, mis hiljem kaeti eterniidiga. Lisaks sellele oli mansardkorruse valgustamiseks tehtud katusele lihtne kaldkatusega aknauuk ning ülemine ümar ehisaken kinni müüritud.⁵⁶

Säilinud Halliste taluhäärbereist on kõige silmapaistvam Puka talu kahekordne eamu, mille olevat 1900. aastail ehitanud lätid ehitismeistrid.⁵⁷ Eesti minimealistliku taluarhitektuuri taustal väga edeva maja põhitunnused on ümar nurgatorn ning suure ovaalse juugendliku aknaga keskrisaliit, mille alumises osas on lahtise kumera avaga tuuekoda. Selle seinad on vooderdatud keeruka mustriks laudsega ning aken-
del on ilmekad juugendlikud kõverjooneline ruudujaotusega raamid. Lisaks

kõidavad pilku karniiside ja puitpitsiga kaunistat aknapiirdelauad, stiilne tiibuks peasissekäigul ning paljud muud detailid. Vaatamata sellele või hoopis tänu sellele, et majas oli aastakümneid Halliste sovhoosi kontor, on selle välisilme säilinud üpris algupärasel kujul. Maja sisetruues tehti sovhoosi ajal ümberehitusi, uute vaheseinte lisamisega tekitati rida uusi ruume. Sellepärast ei ole praegu lihtne kindlaks teha ruumide algset otstarvet. Siiski on ühteist algupärast säilinud ka sisetruues. Teisel korrusel, saali kõrval asuvas toas oli veel 2000. aastate alguses alles uhke valge kahhelani, ehkki rüüstatud kujul, saali peegelvõlvlaes stukkrosetid, algsed aknad koos väga algupäraste sõrmus-sulguritega, stiilsed ukseid, sealhulgas mitu tiibust ja muid detaile.

Siinkohal on põhjust eraldi peatuda uuel uuemat Eesti kodukultuuri päris oluliselt mõjutanud toreda nimega talul Vana-Karistes asuvas Liplapi talus

Liplapi talus asutati 1910 Vene Impeeriumi esimene kodumajanduskool. Selle tarbeks ehitati talu lihtsale elumajale mitu juurdeehitist. 1910. aastad. J. Vali kogu.

56. Näiduliselt kuu detailide poolest sarnaneb Saapa-Taluga majaga Toosi haarber, et selle puudub eeskoda.

57. Algset kahest Kaks. nr 7 ja Kangru (nr 8) talust kokku liidetud talu, mille vaartus oli 34 taalrit 37 krossi, maad 76,0 ha. Talu ostis 1867. a Vana-Põrnuse mõisast välja oma valla mehed Alexander Nimrod ja Johann Utt 7500 rubla eest. 1881 otsustas valjakohus panna talu 3600 rubla suuruse võla pärast oksjonile. Enne olid Nimrod ja Utt suusõnalise kokkuleppe alusel andnud talu kahele poolteramchele Urbelile ja Oiaale rendile Kohtumaterjale. Järelt ilmneb, et "talul mitte kõige vähemat lükumatu vara ei ole, muud kui need n metatud kohad". Enampakkumisel 1882 ostis talu 9100 rubla eest ära talupojaseisuses kaupmees ja duard Kaarik (Kaerick) 1900 maas Kaarik talu 15 000 rubla eest Pärnu linna kodanikule hnakupmees voldemar Martusen Mathiesenile. Tema ehitas kõik talu praegused hooned, sealhulgas torniga haarberi. 1912 ostis talu 15 000 rubla eest ära Harjumaalt Sudema mõisast parit Peeter Pukk (EAA 3760.3.7299). 1939 a oli talul kokku 6 elumaja. Peamises olisaks kahe e avarate saalide (a.üm. sel korrusel 16 m², ülal 44 m²) veel 17 e uruunu. 1950–1957 aastal as kohaliku masina traktorijaama (MTJ) keskus, hiljem kolhoosi ja sovhoosikontorid. Kõige õnnetum aeg sellele majale oli sovhoosi likvideerimisest 1990. aastate algul kuni 2007. aastani, mil ta seis tühjal. 2007 võttis talu omanik Raimo Tõnismaa hoone taastamise toetuse riiklikasile. 2009 avati sin hoo. de kodu. M. Ligi Haarber.

58. Suure, 130 hektari maaga talu ostis 1885 Jüri Sapis. Saapas, kellele kuulus samas kandis asuv teinegi suur ja kuulus Kuivsaapa talu (vt lk 211). 1890 sai talu peremeheks Jüri poeg Johann, kellel oli neli õde. Kõik nad viiekesi olid valitsused ja kui Johann 1915 suri parisid talu kõik õesed. Neljast õest tuntum on Marie Sapis (1875–1950), kes asutaski kodutalu arendus- ja majapidamiskooli. Ta ise oli saanud sel alal hea hariduse Tartus, Moskvas, Saksamaal ja Suomes.

59. Üks kahest Abja-Vanamõisa mõisa Kamara kariamõisast tehtud suurest talust (vaatus 53 taalrit 39,5 krossi, maad 95,8 tšinu ehk 105 ha), mille 1877 ostis Peeter Kull. Temalt päris selle poeg Johan, kelle surma järel 1902 sai omanikuks tema lesk Anu Kase-Kull. Kõik talu 7 last said oma aja kohta hea hariduse – kes kihelkonnakoolis, kes gümnaasiumis, kes ülikoolis. Pärast vanaperenaise Anu surma 1928 hakkas talu pidama poeg jaan koos noorima venna Eduardiga. 1940. aasta lõpus tehti kahest kamara talust sovhoos ning taluhooned olid edaspidi majandi kaes. Kamara-Peetri elumajas olid korterid ning see lammutati 1977 aastal maha.

60. Kindlalt on teada üks arhitekti kavandatud maja ka Eesti ajast. Vana-Kariste Kavardi talu uue elamu autor oli Šveitsi arhitekt H. Strent. See on ka ainus teadaolev juhtum, kus varasem häärberi maha lammutati et asendada see uutema ja moodsamaga. Väidetavalt olevat ka naabertalu Kuivsaapa uue maja projekteerinud üks Šveitsi arhitekt ning suure tõenäosusega pärineb Laatre lähedal asuva Kangru talu uue moodsa elamu (1937) projekt Põhjalaoksa Lühitallitusest.

töötas 1910–1926 talutütarde seas kõrgelt hinnatud aiatöö- ja majapidamiskooli, mida juhtis Marie Sapis. Väidetavalt oli see esimene omataoline terves Vene impeeriumis.⁵⁸

Esiialgne vanas stiilis lihtne poolkelpkatusega rõhtlaudvoodriga madal häärber oli ehitatud 1900. Kooli tarbeks tehti vana maja esiküljele juurde avar lai klaasveranda koos esikuga ning tagaküljele L-kujuline suur murtud poolkelpkatusega tiibhoone. Seile esikülge ilmestas kaldkatusega klaasveranda, mille kohal paiknes katuseärkel. Majas olid suured moodsad tihedaruudulised tumedate raamide ja piiretega aknad. Majas, kus kokku oli 15 eluruumi, oli ehitatud ka veevärk. Hoonetel on korralik kõrge maakivisokkel, vana maja otsasena oli silindervõlvkatusega keldriesik.

1949 Marie Sapis arreteeriti ning hooned jäid kolhoosile. 1954 lammutas kohalik Andrei Ždanovi nimeline kolhoos häärberi maha.

1900. aastate algusest pärines ka Kamara-Peetri talu puumaja⁵⁹. Praeguseks hävinud häärberi tähelepanuväärseim osa oli viilkatusega esik-veranda. Selle kõige kõnekamad detailid olid mustilise viilulaudise kõrval juugendliku raamijaotusega ülemiste akende värvilised klaasid, samuti viiluvälja keskel asuv kirja klaasijaotusega kaaraken. Samasugused kaaraknad ilmestasid kolmekaupade samuti põhihoone viiluvälja. Hoone üldilmet kujundasid ka sakilised katuseäärised ja viilu otsalauad. Majas oli saal, sõõrituba, peretuba, teenijate jaoks, “meeste tuba” (peremehele ja tema vennale), peremehe õe tuba, avar köök, sahvri ning suur esik-veranda vastas. Esikust laks trepp katusekorru-sele, kus mõlemas otsas oli kaks suvetuba (vt lähemalt lk 211–214).

19.–20. sajandi vahetuse paiku ehitati Hallistes suur hulk historitsistlikke maju: Kõrgemäe (1896), Longi (1896/1920ndatel), Kille (1899) Kamara-Peetri (1900ndatel), Nigula (1909), Tõulijaagu (1900ndatel), Kirble-Endriku (1920), Leimõisa II ehk Puka talu Laatre, Aale (1890ndatel), Näsä (1890ndate.), Sosiaalse (1900ndatel), Liplapi 1900/1911, Agi (1914), Abja-Tõla (1907) ja Kamara (1916). Nende hulka kuulub ka kaks telismaja: Saapa-Tõla (1884, lammutati 1970. aastal) ning seilega väga sarnane Toosi (1890ndatel). Põhilise historitsistlik, ent juugendlike joontega on ka Puka talu suur juhe torniga puumaja (1900ndate).

Kolmanda rühma moodustavad uues, 20. sajandi vaimus ehitatud majad. Nende hulgast tuleb kõigepealt nimetada esimest arhitekti-talumaja Eestis, milleks oli Püsi talu häärber (1913) Uue-Karistes. Arhitektiprojekti järgi ehitati enne Esimest maailmasõda siinsamas veel teinegi taluelamu – Abja vallas Suure-Losui (1914)⁶⁰. 1920.–1930. aastail ehitatud esinduslikemaist taluelamuid nimetame veel valgekskrohvitud tellishäärberit Lauri talu Kamalis (1939), Naistevalla-Jaani (1922, hävinud) Meltsa-Tõla (1927), Kullamäe (1926), Sarja (1929), Sukapõli (1927), Vabamatsi (1936), Koigu ja Kamara-Peetri (1936–1937) ja Naistevalla-Jaagu (1940) puumaju ning ainulaadset, valubetonseintega Toomiste maja (1930–1933) Abja lähedal.

Peale selle, et Halliste kihelkond oli esirinnas maade päriksostmises ja moodsate elamute ehitamises, laskis esimese talumehena Eestis oma maja arhitektil projekteerida Uue Kariste valla Püsi talu peremees Karl Unt⁶¹.

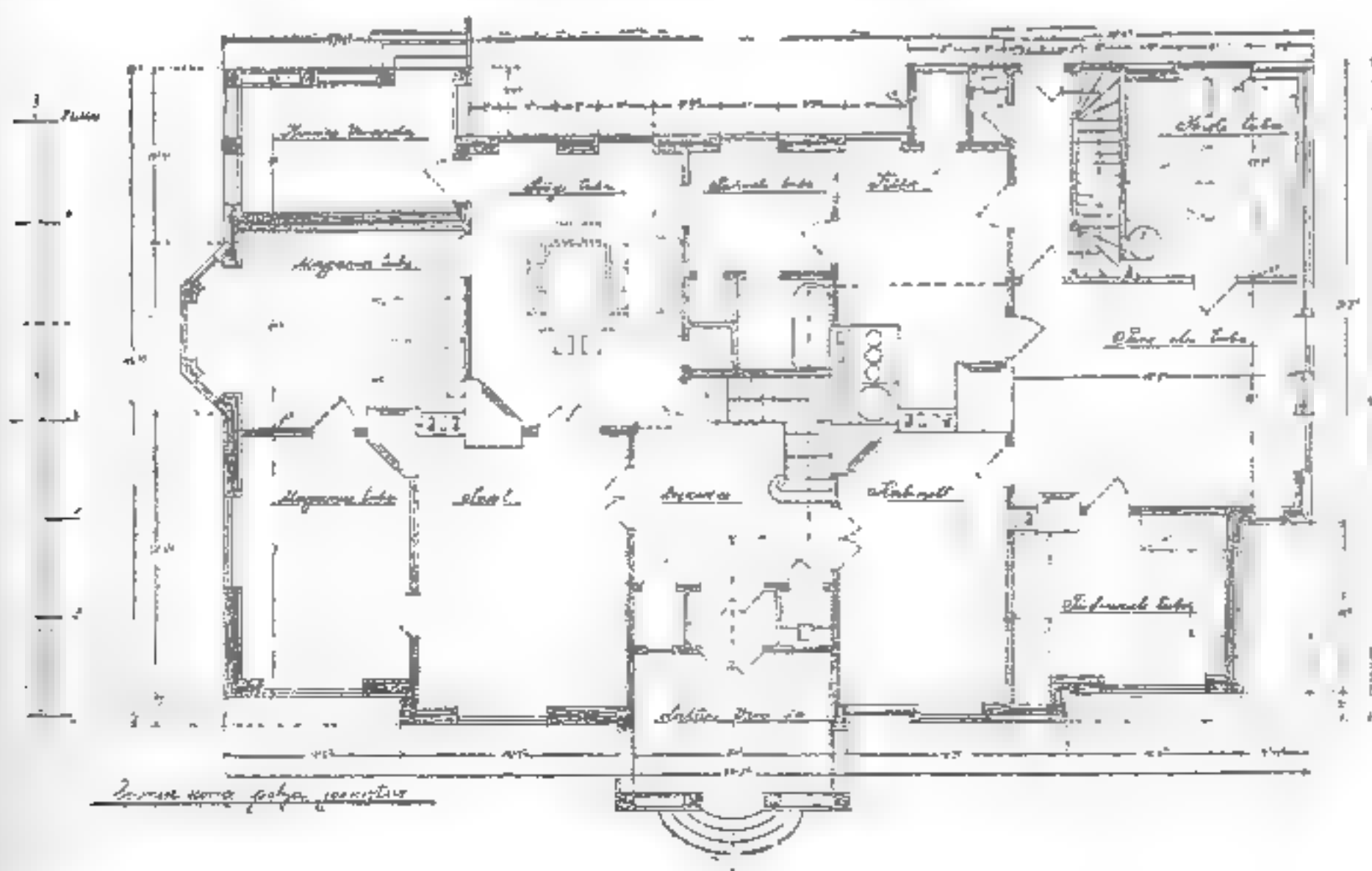
Vahetult enne Esimest maailmasõda, 1913 ehitatud uue maja ehituskavandi tegi Karl Burmani ja Artur Perna arhitektibüroo.⁶² Talumaja kohta väga suure, ne ja korstnaga juugendliku puumaja põhikorruse pindala oli projekti järgi 300 m², peale selle avar lahtine veranda (25 m²) ning mansardkorrusel lisaks 70–80 m², terves majas oli kasulikku pinda kokku umbes 400 m². Eluruumid olid projekti järgi 11 jalga ehk 335 cm kõrged. Alumisel korrusel oli avar ühine köök taluperele ehk peremehes ja tööpererele ehk talu palgata tööliste, suur söögi- ja eluruumina kasutatav peretuba ning eraldi magamistoad poiste ja tüdrukutele.

Peremehes poolel olid veel kabinet ehk töötuba, võõrastetuba ehk saal ja söögituba pindalaga kokku 54 m², neid sa üksteisest kokkulükatava seinaga lera daga⁶³, 2 magamistuba, vannituba, 2 väjakaiku, 3 sahvrit ning lahtine rõdu ehk veranda. Mansardkorrusel oli 3 magamistuba, kaimia ja palkon. Ehkki maja olid projekteeritud nii vannituba

kui ka 3 WCd, ei olnud veel 1939. aasta talus veevärki. Projekti järgi pidi maja olema punaseks värvitud sindelkatus ja seinad väljast püstlaudisega vooderdatud.⁶⁴ Välisilmet oli selle maja kavand üpris sarnane vene kirjaniku N. Grušetski villa projektile Peterburi lähedal Keilomäkil, millega K. Burman ja A. Perna võitsid 1913. aastal ülevõitvõistluse (vt Gens 1978, 185, 189–191).

1914. aastal avaldati ajakirjas Talu veel teise Burmani ja Perna büroos tehtud talumaja joonised (Perna 1914: 48–49 ja 71–73).⁶⁵ See oli eelmisega enam-vähem ühesuurune (kasulikku pinda kokku u 380 m², sh põhikorrusel üle 300 m², teisel umbes 70–80 m² + avar kelder) mansardkorrusega väga esinduslik kivihoone. Majas oli kokku 12 tuba, sealhulgas saal (üle 30 m²), sama suur söögituba, avar kabinet, 5 magamistuba, neist 3 teisel korrusel. Kolm tuba oli mõeldud taluteenijale: suur üle 30 m² ühine söögi- ja elutuba ning eraldi magamistoad mees- ja

K. Burman & A. Perna talumaja projekt, põhiplaan 1913. Äratrükk ajakirjast Talu 1914.

⁶¹ Uue-Kariste mõisale kuuluv Põltsa suurtala, mille vaartus 32 taalarit 12 krossi, maad 56. Rõõva vakamaad ehk 208,5 hektarit, ostis aastal 1865 kohalik mees Karl Hunt. Linn krahv Paul Fersenilt 6426 rub. 66 kop eest. Kui 1905 suri vana Karl, käest talu pärinud poeg Hans, otsustasid parijad, et uueks peremehes saab Hansu vend Karl, kes ise elas seal Laatre vallas Tartumaal (EAA 3760.3.2702). Muuseas, üks talu peretütred Tina oli Vana-Karistes Kuivsaapa talu peremehes. Tema tütar oli Tartu Ülikooli lõpetanud dr med Elis Sapis, kes 1931. aastal lasi Kuivsaapa ehitada väga moodsa elamu. Püüsi pererahvas kuudutati 1941. aastal, taluhooned kasutas hiljem kohalik majand oma tööliste majutamiseks. Praeguseks on talu hooned hävinud, elamust on järel vaid hunnik pehkinud puunotte. 2008. aastal tegi oma ala tuntud meister Peet Vermer MTÜ Kodukuru tellimusel hoonest maketi, mida sahitatakse Abja Muuseumis Abja-Paluoja al.

⁶² A. Perna isa Jaan oli parit Abjast, kus ta pidas kõrtsniku-ametit. 1887 ostis J. Perna Viljandi lähedal asuva suure jutu talu, kuhu ehitati 1890 aastail väga esinduslik tellishaarber. Võimalik, et K. Unt jõudis just nende arhitektide palgamiseni A. Perna mulgi päritolu tõttu, ent seda ei kannita mingid andmed. Kindlasti vääraks väha uurida, kuidas ja miks lihtne talumees tuli üldse mõttele lasta oma majaplaani paberile panna mitte ehitusmeistril nagu seni, vaid kellelgi, kes ise oma kätega maja ei ehit.

⁶³ Sama võtet kasutati hiljem näiteks ka 1927. aastal ehitatud Meltse talu haarberis Paistu vallas (KV 150:477 Paistu), samuti arhitekt A. Volbergi 1920ndate lõpus projekteeritud Aedia talu elamus Muuksi külas ning mitmetes teistes.

⁶⁴ Majast 1970. aastail tehtud fotodele on näha, et kogu välisvooder oli sügav röötsast püstlaudadest.

⁶⁵ Kunstiteadlase L. Gensi väitel olevat K. Burman A. Pernaga tootades projekteerinud eramad üksinda (Gens 1978:181). Kõnealuste projektide puhul on põhjust selles kahtelda, sest ajakirjas Talu tutvustas mõlemat A. Perna. Miks pidanuks seda tegema tema, kui autor olnuks Burman üksinda?

Suure-Losu talu häärber Abja Perakülas (ehitatud 1914, hävis 1960ndatel) oli suure tõenäosusega ehitatud K. Burmani ja A. Perna projekti järgi (vt ka lk 103). EFA, 1920ndad.

■ Talu vaartus oli 25 taalrit 2 krossi, maad 240 vekamaad 22 kappa ehk 88,8 ha. Ostis 1863 Abja mõisast parun Reinhold Stackelbergilt 2627 rubl 20 kop eest Jaan Iir. 1894 sai peremeheks tema poeg Mart Iir. 1925, pärast Märdi surma tema poeg Mart (sünd 1905) (EAA 3760.3.199) 1939. a põllumajandusloenduse andmetel oli 1914. aasta ehitet laastukatusel puust ja kivist majas pinda kokku 360 m² s.h o.s. 9 eluruumi ning varustet veevargiga. Mart Iir ja ka talu viimaseks peremeheks, ta arreteeriti 1948 ja viidi Siberisse, kuid jõudis eluga tagasi Eestisse. Tema ema Anna Iir (*1879, parit Nahksepa I talust) arreteeriti 13. märtsi 1949, suri Siberis 1950. Nõukogude ajal oli talus kohaliku väikekolhoosi kontor hõlm Kamara sovhoosi osakonnakeskus. Häärber põles 1960. aastal maha ning selle vundamendile ehitati uus maja, mis väga hämaralt meenutab vana. Umbes samal ajal ehitati talu üuele tuupprojekti järgi siliakaadist korterelamu.

naistööliste (poiste tuba ja tüdrukute tuba). Tööpere (teenijate) ja talupere poole vahel paiknes ühine suur köök, millest puhvetitua kaudu söögituppa pääses. Võrreldes Puisi majaga on siin tentud ruumiprogrammis mitu edasiarendust. Puisi oli köök söögitoast koridoriga eraldatud ja ebamugavalt kaugel, samuti puudus eraldi ruum toidunõude hoidmiseks, milleks siin on puhvetituba köögi ja söögitoa vahel. Maja all oli suur mitmeruumiline täiskõrguses kelder, kuhu pääses köögiesikust. Huvitaval kombel sai selles majas peremehe kabinetit nii eeskojast kui pere elutoast, samas kui Puisi asus kabinet magamistoa kõrval ning sinna pääses ainult eesttoast. Lisaks oli majas kaks rõdu (palkonit), üks lah-tine veranda ja üks kinnine veranda,

vannituba ja kaks käimlat. Ruumid olid majas väga kõrged – esimese korrusel 12 jalga ehk 366 cm ja teisel 11 jalga ehk 335 cm. Ilmselt oli selle projekti alusel, ehkki mitte täpselt selle järgi (vt näit katuse kuju, akende arvu ja suurust ning mõned muud detailid) ehitatud nüüdseks hävinud Suure-Losu talu häärber Abja valias Perakülas⁶⁶ ning Arma talu peahoone Raela külas Rakkülas (lähemalt vt lk 136–139).

Ruumijaotuselt erinevad Puisi ja Suure-Losu elamud väga palju varasemaist talumajadest. Arhitektid olid vastavalt moodsa aja nõuetele kavandanud sinna talumajades ennenägematuid ruume nagu vannitua, puhvetitua peremehe kabinetit ja sisekämia. Tavaliselt ei olnud varasemais taluhäärberis ka nii läbimõeldud ruume tööpere

jaoks nagu neis – eraldi magamistoad er. soost taluteenijate, ühine söögi- ja eluruum, oma sahvrid ja käimla. Eriti suurt tähelepanu oli sellele pööratud Püsi, mis on ka loomulik, sest suurtalu (maad üle 200 ha) vajab võõrast töölöödu märksa enam kui üle kahe korra väiksem Losu.

1920.–1930. aastail ehitati Hallistes uul. taluhäärbereid märksa vähem kui mujal Eestis, sest sin oiaid nad valmis enitatud juba varem. Tollal ehitatute hulgast hakkab oma võõrapärase arhitektuuri ja suurusega silma Kävardi talu peahoone⁶⁷. Naabertalu Kuivsaapa omanik dr med Elsa/Els Sapis-Blum elas aastast 1923 Šveitsis ning kutsus sinna ka oma õetütre Hilda Kapsta. Mõlemad abielusid kohalikega ja said

heale järjele. H. Heuberger-Kapsta ostis 1935 ära Kävardi talu ning laskis 1936 aastal projekteerida Berni arhitektil Hans Streitil uue elumaja. Vana pikk poolkelpkatusega madalavõitu kahe korstnaga puumaja lammutati maha. 1937 ehitati sama koha peale hoopis moodsam ja palju suurem 4 korstnaga П-kujulise põhiplaaniga tellishoone. Valmisehitatud maja erines kavandist päris palju: ehitise lõunaküljel, kus projekti järgi pidi olema kolme katuseärkliga mansard, ehitati peale teine täiskorrus. Projekti järgi ühekordne tiibhoone paremas otsas ehitati kahekordseks; sinna kus kavandi järgi pidi olema rõduga esik, tehti teine tiibhoone. Projekti järg polnud tagaküljel ka balustraadiga terrassi, paljad tellisseinad krohviti üle

67 Vana Kariste kroonumõisa e kuulunud suure 120 hektarise talu osis 1884. aastal Balti maade Riiigivara Vantsuselt 21.75 hõberubla eest Hendrik Kevard (ka Kovart v. Kavart). 1908 ostis talu oksjonil enmale talupoeg Aleksander Roger Ku. vanaperemees 1924 suri, pärisid talu ka pojad Oskar ja Alfred. 1935 ostis Oskari mõistelise poole ära Šveitsi kodanik Hilda Heuberger-Kapsta (FAA 3760.3.2797). 1940. aasta suvel talu sündvõõrandati. 1946. aastal loodi Kävardi Al ja Invaadide kodu, koos abimajan Jiga Kävardi. Hiljem kandis see nimesid Abja Internaatkodu (1981), Vana-Kariste Internaatkodu (1983) ja Vana-Kariste Hooidekodu (1992). Parast talu tagastamist pärijale 1997 ku is asutus Kävardile vana

Kävardi talu uue suure moodsa maja projekti tegi 1936 Šveitsi arhitekt H. Streit. A. Jõgi kogu, 1937.

68. Pärimuse järgi Rootsi kuningalt vabaduskirja saanud suurtalu (ligi 200 ha) lahutati 1871 kaheks võrdse suurusega konaks – ühe omanik oli Masingu suguselts, teine kuulus Sapastele, kelle valduses oli ka Liplapi talu. Pere ktiiditati 1941, pere naine suri 1945 Tomski kändis 1950.–1970. aastail oli majas Kariste kolhoosi kontor, hiljem elasid seal majandi töölised. Talu tagastati pärijale, kes maja lootusesti seisundi tõtta loobusid selle korrastamisest ja keskendusid Kävardi talu taastamisele.

Pärast tagastamist 1997 korrastati maja väga põhjalikult ning ehitati osaliselt ümber: seni ühekordne tiibhoone ehitati täiskahekordseks, lihtsustati aknaid, mis algselt olid 8-ruudulised (kahe poolega) või 12 ruuduga (kolmepoolsed). Hoone väga kitsa katuseräästa all on astmikkarniis. Algse ilme on säilitanud maja esikülg: hoone keskel on kahe postiga lahtine madala katusega trepikoda, katusel väga lai kaldkatusega ärkel.

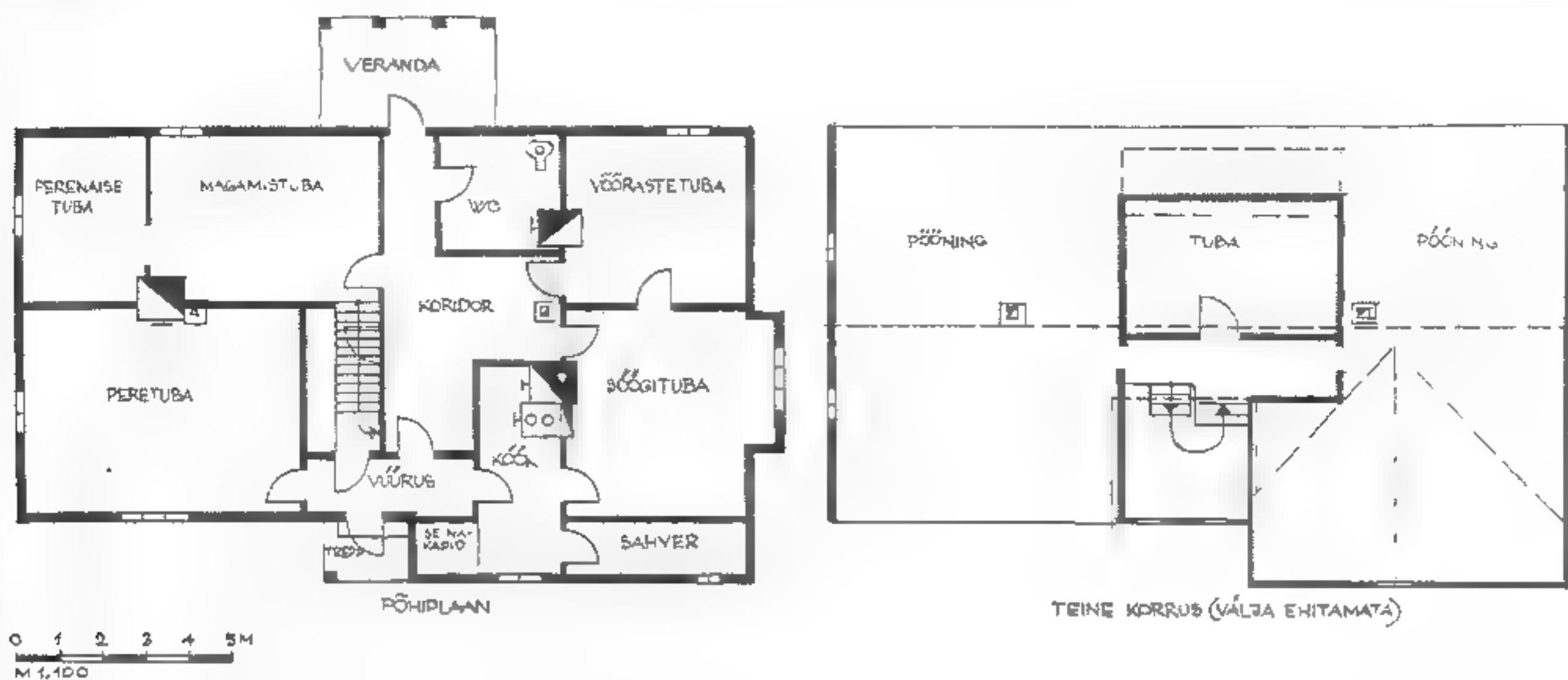
Ka Kuivsaapa talu uus valge häärber oli oma aja kohta moodne ja ümbruskonnas tuntud. Kuuldavasti olevat seegi maja kavandatud Šveitsis, kuid kindlaid tõendeid selle kohta ei ole. Praegu (2011) on maja hävinud.⁶⁸ 1931

ias kis vahepeal 12 aastat Šveitsis töötanud ja seal abiellunud *dr med* Elis Sapas-Blum (1892–1945) talu ehitada uue suure ja moodsa elumaja. See oli lugendatud väliskujuga traditsionalistlikus vaimus tahunud palkidest ehitatud valgekskrohvitud maja, mida kattis laastudest mansard-poolkeipkatus. Hoone esikülg oli sümmeetriline – keskel veerandkelpkatusega kõrge väljaaste all geomeetrilise laudisega tiibuks ning selle mõlemal küljel madalad lauge piekkkatusega tiivad. Väljaaste taga oli teine, laiem ja madalam väljaaste, mille kaldkatus algas põhikatus harjalt. Maja aiapoolsel küljel oli katusel samuti kõrge kaheosalise katusega väljaenitus.

Kangru talu elamu (1937) on ilmselt projekteeritud Põllutöökoja ehitustalituses, Laatre. Halliste. ERM. L. Lepp, 1974.

Kangru talu elamu (1937). Laatre. Halliste. ERM. R. Olli, 1974.

Sele all oli lai kiasveranda, kust pääseb trepi kaudu aeda. Ühel 1930. aastate pildil on verandal rõdurinnatisega lamekatus, teisel aga kaldkatus. Ehitusdetalide järgi otsustades ehitati algne lamekatus hiljem ümber kaldkatuseks ning kaotati rõdu. 1939. aasta põllumajandusloenduse andmeil oli 12 eluruumiga majas kasulikku pinda kokku 400 m² ning oli varustatud eevärgiga.

Laatres asuva Kangru talu elumaja (1937) on tiimselt enitatud 1930. aastate Põllutöökoja Ehitustalituses tehtud projekti järgi, millele viitab hoone sisseehitatud labimõeldud ja otstarbekas ruumilise ehitus.

Samas on huvitav, et selles keskmise suurusega (68 ha) talu uues elumajas ehk polnudki enam vajadust peavarju anda, oli ikkagi olemas Mulgimaa taluhäärberile väga

iseloomulik peretuba. Selle kõrval leidsid majas ka päris moodsaad asju nagu sisekaimla ja sisseehitatud seinakapid köögis.

Enamikust teistest toleaeagseist taluelamuist Hallistes erineb arhitektuurilt ka Lauri talu (1939) Kamali külas⁶⁹. Suure esindusliku valgekrohvitud tellismaja teeb omanäoliseks suur kiviveranda, mille lamekatusel on lahtine rinnatisega rõdu. Majal on õhuvahedega kolmekordsed seinad, korralik valtsplekist väga kitsa raastaga veerandkelpkatus. Tänu sellele on maja võrdlemisi edukalt üle elanud kõik nõukogudeaegsed vintsutused. Maja põhikorrusel on 6 tuba (sealhulgas nii saal kui ka peretuba), köök, sahvver, vannituba ja veranda. Katusele on mõlemal küljel võrdlemisi suured kaldkatusega äärlid, mansardkorrusel on 4 suurt tuba, 3 panipaika ja rõdu.

69 Lauri ehk tollase ametliku nimega Kammaküla Peetri talu suurus on 87 hektarit osus Vana-Kariste kroonumõ. aast 1750 rbl. eest Reet Nugs, kelle esimese mehe järgi tunni ta u ka Lauri Hendriku nime all 1908 müüs leskeks jäänud perenaane Reet talu 3200 rubla eest ära Peeter Juchile. Juba 1911 müüs juut talu sama nimega Lina Laurile ja tema peigmehele Johan Noopile (EAA 3760.3.2788). Peremees Johan Noop (1887–1945) on olnud Tõla talu tööpoiss, kes rui sia koduväike ja vis suhteliselt laisk talu õitsvale järele. Talus tehti palju auidismaad kus kasvatati kultuurilooma. mida jatkus ka müüjaks. Talu kerged muud sobisid erit. hasti kaerakasvatuseks. See andis head sissetu ekat sest peremees hakkis korralikku kaeraseemet Jõgeva sordijaamast Prae sead on talus korralik pümatõukari. 1949 a küüditati pere Siberisse ning majas oli a.gid pisi-kese Jürioo kolhoosi kontor, hiljem Tõla sovhoosi osakonnakeskus. Majas olid ka e ukorterid, kust ka s läbi kümneid peresid. Õigusjärgsed omanikud said talu parast pikki kohtuvaidlusi tagasi alles 1997.

70 Osa andmeid on saadud 1939. aasta põllumajandusloendusest ning mõnel juhul on maja pindala vähe arvatud põhja pindala arhiivide suuruse kohta. Andmeid ka Eesti enamusregistrist (<http://www.ehr.ee>), kuid eri põhjustel ei ole seal infot kõigi teadaolevate majade kohta ning seetõttu ei ole hoone praegune suurus

Tavalisest talumajast erineb häärber kõigepealt suuruse poolest – vanemate Halliste taluhäärberite pindala on 170–180 m² ümber. Aja jooksul mõõdukas suurenemine, ulatudes 20. sajandil pigem üle kui alla 200 m². Arvestades seda, et uuemais elamuis asub osa elamis- pinda peaaegu alati ka mansardil, siis suurenes häärberite pindala 60–70 aastaga päris oluliselt⁷⁰. Vaadeidavate Halliste häärberite pindalad ulatuvad 136 m² kuni 397 m², enamasti on need 200 m² ümber, eriti suuri (üle 300 m²) on olnud 5 (Puka, Kävardi, Meltsa-Tõlla, Puisi ja Suure-Losu). Väga

suuri talumaju hakati püstitada enne Esimest maailmasõda ning see suund jätkus 1920–1930 aastail. Kõigi nende puhul on tegemist omamoodi erandjuhtudega: Puka talu tollane omanik oli edukas linakaupmees, Kävardi omanik oli elanud Šveitsis ning abielus šveitslasega, Meltsa-Tõlla oli väga suur ja eesrindlik majandus ja osa eluruumi oli mõeldud Tartu Ülikooli põllumajandustudengeile, kes käisid talus praktilisel ning Puisi oli lihtsalt väga suur talu. Ainsana ei olnud millegi poolest erilise Suure-Losu, mis oli täitsa keskmine Halliste talu.

Tabel 1. Halliste taluhäärberite suurus ja vanus

Talu	Ehitusaeg	Põhja pindala (m ²)	Korruseid	Kasulik pind (m ²)	Elamis- pind (m ²)	Tubade arv
Aale	1880ndad	169	1	143	83	4
Abja-Tõlla	1894/1907	247	1	304	114	8/5
Albi	1890	228	1	216	87	4
Agi	1903/1914	144	1	120	76	5
Enu (hävinud)	1900	280				6 eluruumi
Hendrikhansu	1890ndad	154	1	128	97	5
Intsaare (hävinud)	1890ndad	ca 200				
Jaasi-Märdi (hävinud)	1870ndad	ca 170				
Kaidi aia	1880ndad /1896	161	1	131	91	4
Kalbaküla-Peetri	1920ndad	201	2			10
Kaiapeuga	1887	268	½	204	151,5	6+5 suvetuba
Kamara (hävinud)	1916		2	303		10 eluruumi
Kamara-Peetri (hävinud)	1900ndad		2	220		7
Kerese	1870/1890	170	1		123	5
Kille	1899		2	160		7 eluruumi
Kirple-Endriku	1920	203	1	183	108	6
Koigu	1936	153	2	170	88	5
Konise	1872	187	1	156	117	5
Koorti	1870ndad aa	206	2	212	122	6
Kuivsaapa (hävinud)	1931		2	400		12 eluruumi
Kulamäe	1926	137	1	133	79	5

Kurm (häv nud)	1890ndad	ca 180	1			
Kõrgemäe	1896	238	2	272		
Kävardi	1937	397	2	613	468	
Lappsaare	1910	143	1	114,5	85	
Laur	1939	216	2	299	138	8
Le s mõisa l/ Mihkl	1870.-1880ndad	199	1	159	90	5
Lepasaare	1890ndad	173	2	167	106	7
Liplapi (häv nud)	1900/1911	ca 250	2			15 eluruumi
Lämba (häv nud)	1863-1865	ca 150				
Läti (häv nud)	1890ndad	ca 200	2			
Mäsa	1890	162				
Nahksepa I	1906	181	1	176	104	6
Nahksepa II (häv nud)	1870ndad	ca 200	1			
Naisteval a-Jaagu	1940	180	1	160	99	5
Naisteval a-Jaani (häv nud)	1922	ca 180	2			
Nigula	1909	185	2	153	109,5	5
Näsä	1880ndad	215	2	243	133	6
Pauna	1885	178	1			
Peesku (häv nud)	1870ndad	ca 170				
Pen kerd (hävimas)	1865	293	1	226	187	
Penn	1860ndad	254	1	207	109	5
Penn -Kusta	1910.ndad	144	1	113		7
Pu si (häv nud)	1913	ca 350	2	ca 400		11
Puka (Laatre)	1910ndad	172	1	139	75	4
Puka (Haiste)	1910ndad	ca 300	2	ca 600		18 e uruum
Saapa-Tõlla (häv nud)	1884	ca 200				6 eluruumi
Sarja	1929	194	2	250	133	8
Sei ä-Torimu	1898	178	1	156	115	5
Suitsumatsi	1914	171	1	160		7
Sukapolli	1927	151	1	132	87	4
Suure-Losa (häv nud)	1914	ca 325	2	360		12
Taru	1868	156	1	127	97	4
Tau /Tõul	1900	147	2	131	105	5
Tolli	1871	190	1	155	99	4
Toomiste	1930-1933	136	1	125	73	6
Toosi	1890ndad	210	1	157	91	9/4
Torimu-Märd. (hävimas)	1868	212	1	183	115	6
Me tsa-Tõ la (Vi lem)	1927	345	2	517	334	8
Tõõtsimõisa (häv nud)	1860ndad		1			5
Uabamats	1936	162	2	167	93	4
Uaku	1881/1912			270		6
Uuma (häv nud)	1870ndad	ca 180				

Lahemaa uueaegsed taluelamud. Palmse eksperiment ja Kuusalu-Kolga uuemoelised talumajad

Nimetatud 63 häärberist on üle poole ehk 34 maja ehitatud 19. sajandil. Kõige rohkem ehitati neid 1880.–1890. aastail – 19 ning ajavahemikus 1900–1914 – 16. Peaaegu võrdsel arvul on esindatud kõige vanemad (1860–1870)

ja kõige uuemad (1920–1930) näärberid – esimesi on teada 15, teisi 14. Neist andmeist selgub, et Hailiste kihelkonna taludes on valdav enamus uueaegseid esinduslikke elumaju ehitatud enne Esimest maailmasõda

Lahemaal ja ka laiemal taustal tõuseb kultuurilooliselt mitmes mõttes eripärase paigana esile endine Palmse mõisa-vald. Kohaliku pärimuse järgi olevat Palmse kõrgem elujärg välja paistnud nii elamuist, riietusest kui ka inimeste uhkema käitumisest. Lisaks korstnatega majade ehitamisele (1844) tehti siin varem kui mujal talumajadele laudpõrandaid ja värviti neid väljast (Hein 1996:34). Juba 1848–1850 olevat vähemalt Vatku küla taluperemehed maksnud osa renti rahas (Tammik 2005: 247). Naabermõisatega võrreldes väga varakult (1866) ja soodsail tingimustel hakati Palmse ka talusid päriseks müüma, samas kui suurimas naabermõisas Kolgas-Kõnnus algas see alles 1905, Sagadis müüdi enamus talusid 1909, Vihulas 1910 (Tarvel 1983: 161). Eri-nevalt enamikust mõisatest, kus oma talupoegadele usaldati ainult lihtsamate puithoonete ehitamine, tellis Palmse mõis kohalikest talumeestest ka müüritööd. Selletõttu oli siin juba 18.–19. sajandi vahetusel talumeeste hulgas päris palju õppinud ehitusmehi, kes ilmselt õpetasid oma oskusi ka uutele põlvedele. Meistrite seas on nimetatud Võhma kula mehi Klaukse Abramit, Jäära Joosepit, kuid kõige rohkem Rünga Hansu, kes oli juhtiva muürsepana tegutsenud kuni 1820 aastani. Kohalikud mehed olid olnud ka tellisepõletajaiks 1775–1777 rajatud

mõisa tellisetehtases Võsul, kus tehti peamiselt katusekive. (Hein 1996: 25, 28)

Taluarhitektuuri uurimisel on pööratud vähe tähelepanu asjaolule, et enne päriseksmüümist kuulusid talud mõisatele, ent hoonetega oli asi keerukam. Feodaalajal oli püsinud tavaõiguslik kord, mille järgi talu peanoone – rene-maja ehitati üles kogukonna ühisõlududega, ent metsamaterjali andis mõis, sest külamaadel tavaliselt ehitusmetsa polnud. Pärisorjuse kaotamise järel (1816–1819) jäi esialgu kogu maa ja ka hooned mõisniku omandiks. Ent 1826. aasta kindralkuberneri otsuse põhjal võisid talupojad enda omaks pidada kõiki hooned ning puid ja põõsaid, mis on ehitatud või istutatud pärast 1804 aastat. Nende eest pidi mõisnik lahkuvale talupojale maksma kahjutasu. 19. sajandi algusest talumajade uuendamise (klaasaknad, rauddetailid, tellisahjud jmt) tehtud kulud pidi tasuma ehitaja ise. Seega oli hoonete omandiõigust määrata keeruline – peale talupoja, kes neid valdas, oli kaasomanik veel mõisnik ja osalt külakogukond (Vassar 1977: 140). Tegeuskult jäi hoonete õiguslik kuuluvus segaseks ka edaspidi, vähemalt niikauaks, kui talud osteti päriseks. Talurahvaseaduse⁷¹ järgi pidi rentnik kõik uuendused ja parendused kokku leppima mõisnikust omanikuga. Ainult sel juhul oli mõisal kohustus välja maksta rentniku tehtud kulutused

71 1802. aastal Lestimaal riutelkonna Maapäeva otsusega sai talupoeg omandiõiguse valdasvarale ja talukohale põhise kasutamise õiguse, 1809. aasta seaduse täiendusega võisid talupojad maad ka osta.

Carl Magnus von der Pahlen lasi 1840. aastail ehitada oma talupoegadele mitu oma aja kohta väga moodsat korstnaga paekivielamut. Maarahva talu Ilumäel on pärast mitmeid aastaid lagunemist nüüd taas kenasti korda tehtud. H. Pärdi, 2009.

Samas tõstsid sellised parendused renditalu väärtust ning vastavalt sellele võis suurendada ka renti. Seepärast ei olnudki renditalupojad väga varmad tegema uuendusi, sealhulgas ehitama uusi hooneid.

Palmse talumajade põhimõttelises uuendamises oli otsustav osa siinseil mõisnikel Carl Magnus von der Pahlenil ja tema pojal Alexandril. "Palmse Mõisa Põhjaraamatus" (1859) öeldi ühidalt ja selgelt: "Ilma mõisa lubata ei tohi uusi hooneid ehitada, ei tohi aedu teha." (Vilmre 1931: 111) Carl Magnus egi uutmoodi talumajadega algust

juba 1844. aastal, kui lasi ehitada oma talupoegadele hea hulga moodsaid paekivist korstnaga elumaju: Allikapere ja Vanapere tallu (mõlemad ehit 1844) Ilumäel, Jäära, Klaukse (1863), Rünga (1856) ja Volmari tallu Võhmal ning Uustalu (Mikurahva), Aadurahva, Maerahva ja Vátku tallu Tõugu külas (EAA 2484.1.3393.286). Viimased kolm on hävinud. Sama tüüpi on ka Võhma küla ääremaal asuv Palmse vana valiamaja (hiljem asus sinna kool) ning Võsuperes asuv metsavahimaja.

Need olid valdavalt algbalti tüüpi majad – võrdlemisi suured, lihtsad,

Kohaliku pärimuse järgi olevat kõigi nelja Palmse Vatku küla talu uued elamud ehitanud mõisnik A. von der Pahlen. Juhanl talu rohke pultpits ja kaunistatud maja hävis 1935 kahjutules. T. Sillaõe kogu, 1900ndad.

krohvitud paekiviseintega, ühe keske korstnaga S-kivist poolkelpkatusega hooned. Esikülje keskel on kitsa valgimikuga peauks. Maja, milles on kolm tuba, köök ja sahver, köeti kahe ahjuga. Kanjuks pole ükski neist säilinud algsel kujul ega ole ka vanu jooniseid, seeläpärast on nende sisemuse kohta raske midagi täpsemat öelda. Pole alusetu arvata, et nende majade ehitamisel on eeskuju võetud ajakirjas *Neueres Ökonomisches Repertorium für Livland* avaldatud jõukate Läti talude elamute joonistest.

Eelkirjeldatuist erineb natuke hiljem ehitatud Klaukse maja: selle esiküljel on kahe jämeda kandilise sambaga lahtine ulualune ning paremas otsas 20. sajandi algul juurde ehitatud paikosa. Kesksest peauksest pääseb väikesesse esikusse, selle taga on kõrvuti köök ja sahver, paremal asub suurem tuba. Omanikud pagesid Punaarmee eest 1944. a läände, tühjaksjäänud majas paiknes agraarkülanõukogu, hiljem raamatukogu.

Kohaliku pärimuse järgi olevat tollane Palmse mõisa omanik Alexander von der Pahlen ehitanud ka kõigile

neljale Vátku küla talule ühel ajal üpris ühesugused uued elumajad ning lasknud mõisa õuede eeskujul kujundada ka majaümbrused. Jaaguhansu, Juhanirahva ja Joosepirahva müüdi ühekorraga 1866, ent Peetrijaagu leping vormistati 22 aastat hiljem – 1888.

Eelmistest erinev olevat olnud nüüdseks põhjalikult ümber tehtud Pärtli talu elumaja ilumäel, mis oli sarnanenud 1851 ehitatud Oruveski veskitalu elamu e.⁷² Viimasest annab ettekujutuse Carl Schulzi 1870. aastail tehtud foto, mil ei on näha õlgedest täiskelpkatusega ühe korstnaga rõntpaikmaja, es küljel pulkrinnatisega lahtine ulualune ja tormiluukidega pisikeseruudulised aknad. Väisvoodrita hoone

nurki ja ulualuse külgi märgistavad heledaks värvitud põiksisselõ getega püstpalgid. Ühel hilisemal, 1920. aastast pärit fotol on näha peauksest väljaspool olnud lihtne pöödnaga laudadest katteuks. Uksed olid ka ulualuse mõlemas külgséinas.

Majas oli algsest suur, läbi maja ulatuv maapõrandaga köök ning mõlema pool kaks tuba. Kui Eesti Vabariigi ajal läks maja kohaliku metskonna kätte ning siia asus elama metsnik, pandi köögipõrandale kivikate.

Vátku küla südames asuvate Jaaguhansu, Joosepirahva, Juhanirahva ja Peetrijaagu talude 1860.–1870. aastail ehitatud uued elamud esindavad tollast suurmoodi historitsismi – kõik

⁷² Nagu mitme teise mõisa ehitatud elamu all, oli ka Pärtli maja all olnud väike kelder, mis tuli ilmsiks 1970. aastail, kui kohalik kolhoos maja ümber ehitas

⁷³ Praegune omanik lasi maja palkide vanuse määrata Tartu Ülikoolis – selgus, et palkid olid lõigatud 1851

Oruveski talu elamul (ehit 1851) on nii traditsioonilise talumaja kui linnaarhitektuuri tunnusjooni⁷³. C. Schulz, 1870ndatel. A. Helna kogu.

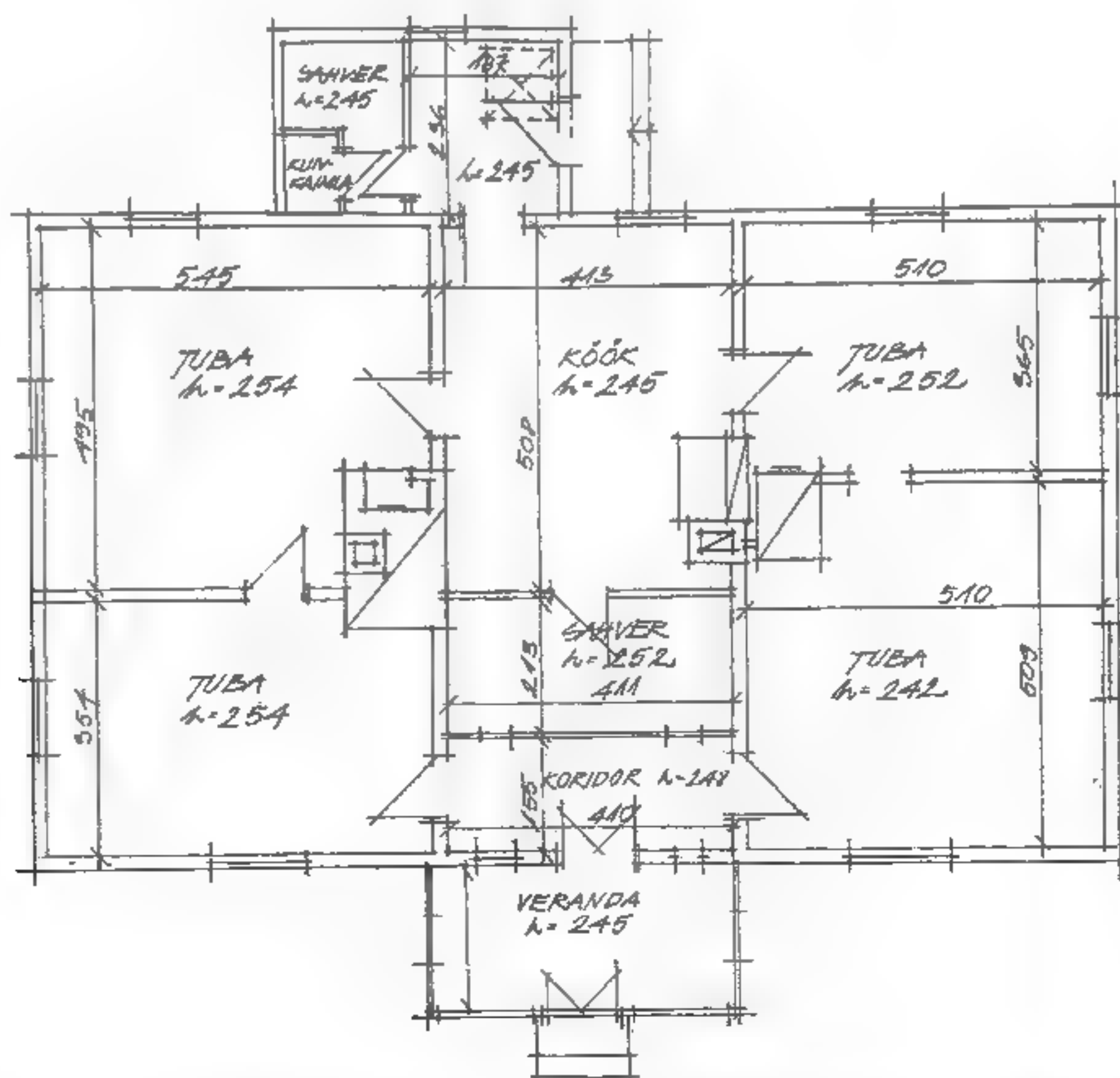
74. Peetrijaagu talu (67 ha) ostis 1888 välja Johannes Hirschfeld. 1938 kinkis ta talu oma tütrele Adele Tormetile. 1955 ostis maja ära Suru küla mees Mart Raude, 1999 omandasid talu hooned Lina ja Michael Marquardt, kes 2000 aastal elamut ja teisi hooned suure hooega korrasdasid.
75. Väga sarnased konsoolid toetavad näiteks Eesti Vabariigi muuseumis asuva kunagise Rocca al Mare suvemõisa nn Šveitsi villa (1873) katuseraastaid.
76. Samasugused postid on Kolga vallas Püdisoo külas Vainu talu elamu lahtisel tuulekojal (vt EVM N 1: 237-239, K. Tihase 1957). Selle maja olevat kunagi mõisaajal ehitanud samast külast Nõmme talust pärit ehiruusepp Jaagup Pernits. Hiljem ostis maja koos väikese maatukaga endale tema poeg Voldemar, kes pidas sin 1920.–1930. aastail poodi, mille tarbeks ehitas maja otsa pikenduse.

neli olid ehitatud nn Šveitsi stiilis, mida seloomustab puuhoone rohke kaunistamine saelõikepitsiga.⁷⁴ Sellest kaunistusterohkest ehituslaadist annab parima ettekujutuse 20. sajandi algul tehtud foto Juhani talu elamust. Ehituskunstiliselt ühendavad Joosepi ja Peetrijaagu maju omavahel ka ühesuguse kujuga varikatuse kandurid.⁷⁵ Põhiplaanilt on kõik need neli ja külast veidi eemal asuv Rahkmae talu elamu olnud algselt sümmeetrilised – maja keskel köök ja mõlemas otsas toad. Olles ruumijaotuselt põhimõtteliselt sarnased 1840. aastate Palmse kivi-majadega, erinevad need materjali poolest ning neil on teistsugune, kahe korstraga küttesüsteem.

Peetrijaagu poolkeelpkatusega kaheosalise välislaudisega paikmajas on 4 tuba, keset maja suur pikergune köök, selle otsas väike sahv, esiku veranda ja tagaküljel trepikoda. On säilinud vana valgeks krohvitud teelistest leivaahi, alles on ka vanad põrandad ja laed. Verandalt, mille sisenurkades on ainulaadsed reieefse siksaklise puulõikega nurgapostid, viib esikusse väga kaunite detailidega tahveldatud tiibuks.⁷⁶ Tõenäoliselt oli varem veranda asemel lahtine postidele toetuv tuulekoda (vt foto lk 112), mis seab paremini ka huvitavate nurgapostide ja elegantse tiibukse olemasolu.

Eelnev kinnitab, et vähemalt Palmse kulges 1840ndail alanud talu-

Peetrijaagu talu elamu (ehit 1860–1870) põhiplaan. Vaku küla, Palmse. EAM.

22 Sae esinduslik elamu (1878) renoveeriti 2000. aastal väga hoolikalt, sealhulgas ka lahtise rõdu ehisdetailid. Heiki Pärli, 2009.

e amute uuenemisprotsess tänu kohalikele mõisaomanikele väga omapäraselt ja huvitavalt. Taaskord tuleb kahetsusega nentida, et mõisnike tegevusest Eesti taluarhitektuuri kujundamisel ja loomimisel on meie teadmised seni väga kasinad

Palmse vanemate, 1860–1880. aastail ehitatud talumajade hulgas moodustavad omaette rühma Võsu kandi talumajad, mille seast omakorda tõusevad esile veskitalud Sae, Jaanioja ja Lõuaku⁷⁷. Kõigil neil võrdlemisi madalad ja laiadel rõhtlaudvoodriga palktalad on poolkelpkatused ning esikülg keskel avar madala viilkatusega

klaaspalkon. Ühe sinse vanema, Sae veskitalu (63 ha) ostis 1867 päriseks Jakob Grehnwaldt/Grehnwald/Grenwald/Greenvald ning ehitas 1878 uue suure moodsa maja

Sae talu väga suures (põhja pindala 272 m²) poolkelpkatusega, väljast pruunikaskollaseks värvitud majas on praegu 7 tuba. Esiküljel paremas tiivas asub avar (34,4 m²) nurgatuba, aga esikust vasakul paiknev tuba on veel natuke suurem – 36,2 m². Parempoolsest toast viib uks lahtisesse tuulekotta maja otsas. Nagu siinkandis sageli, paikneb keset maja, esiku ja selle kõrval asuva kitsa toa taga köök, mis on

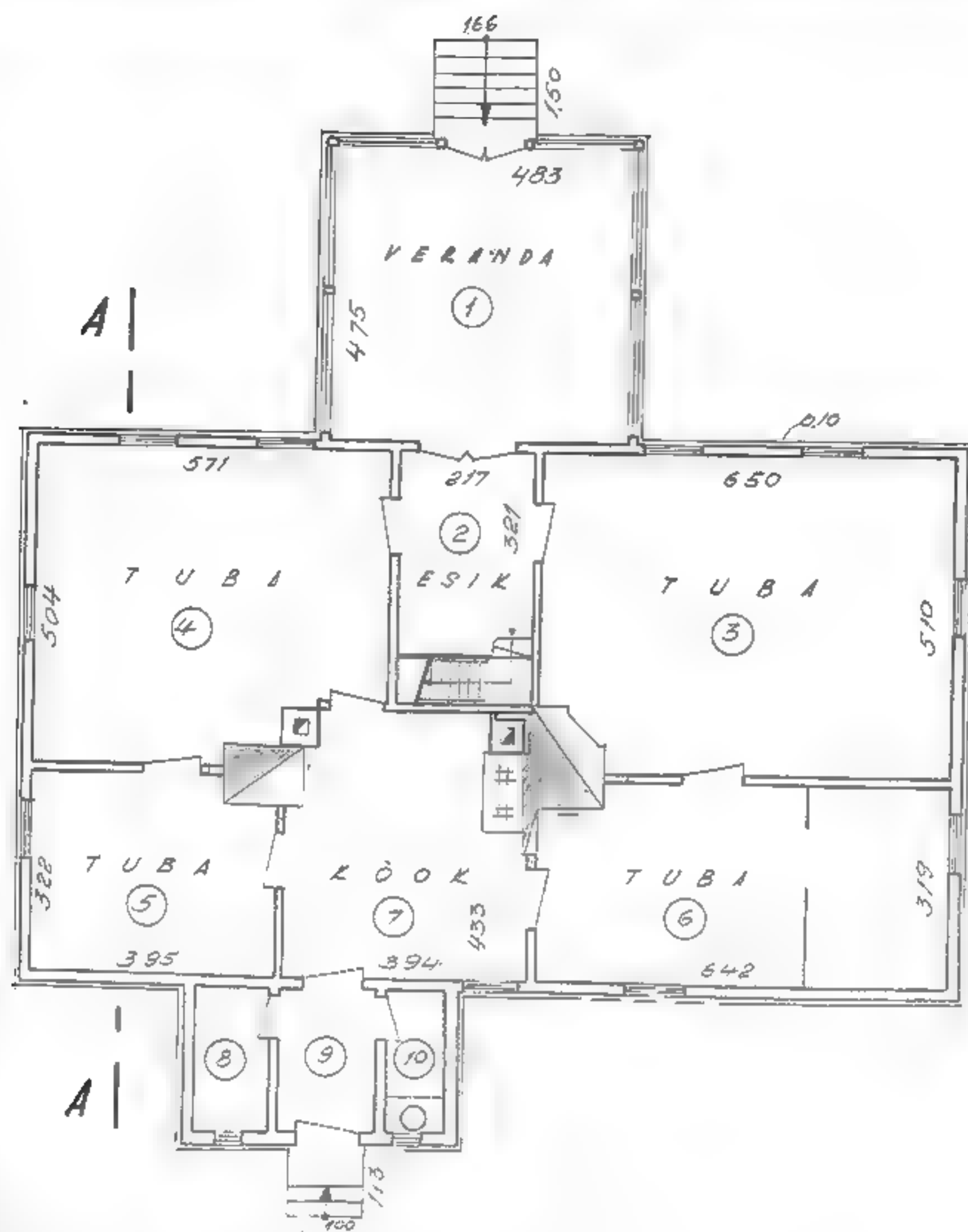
⁷⁷ Näiteks Sae talu on ürikas mainitud esmakordselt 1726 ning Sae Marteni vapp maaliti 1729 Ilumäe kiriku vitraažile. Tähelepanu väärib tõik, ku tihedalt olid sinised veskitalud omavahel sugulussidemerega seotud Sae Gustav Grehnwald (1800) võitis naiseks Laviku Juhanu tütre Madli (1806). Nende poeg Jakob (1834), kes ostis talu päriseks, nais endale Jaanioja peretütre Lõuaku Mäkimann 1930. aastail Palmises ajaloolist parimast korjanud Akadeemilise Ajaloo Seltsi stipendiaat L. Vilms märkis, et Palmse moldrid moodustasid omaette seisuse, kelle meelest nende amet oli peaaegu parandatav. Eni moldri perede lapsed abiellusid sageli omavahel ning pidasid ennast üldiselt vabarahvast paremaks. (Vilms 1931: 54–55)

Jaanioja talu esindusliku elamu esise platsi ümber oli mõisaparkide eeskujul rajatud ringtee nii nagu naabruses Sae talus. Virumaa Muuseumid F. Weber, 1910.

Väga ehedalt säilinud Pello talu elumaja sai valmis 1878. Võsu. H. Pärdi, 2009.

Pello talu elumaja (1878) sarnaneb põhiplaaniilt paljude teiste tolaeagsete Palmse ja Võsu kandi esinduslike taluelamutega. ERA LVMA 889.1.1-15.22326.

...t Eesti talumajadele omasest ... köögist pigem väheldane (20 ... Sealt pääseb maja tagaküljel ... kaldekatuses väljaastesse, kus ... asub kooki avanewa uksega ... ning te sel pool vahekäiku kuiv- ... väljaaste kõrval on uks majaalu- ... drisse. Paikonil ja maja otsas ... tulekoi, al on rippuvad ehispid⁷⁹ ... mustiline võrerinnatis. ... Pahlen olevat Jakobit ... maja eest kiitnud ja saatnud

tallu appi oma aedniku, kes pidi kujun-
dama talu aia. Majaesist muruväljakut
ümbritseb tänase päevani säilinud klas-
sitsistlike mõisaparkide eeskujul tehtud
ringtee. Samamoodi oli eesõu kujunda-
tud ka Jaanioja talus Võsul.

1868. aastal ehitatud Jaanioja talu⁸⁰
elamuga väga sarnane on kapten Mih-
kel Einmanni maja, milles alates 1912
asus Võsu postkontor (Tammik 2005:250).

Võsu kõige vanemate talude hulka
kuuluva Pällo/Pello elumaja erineb

78 Sellegi maja ruumjaotus järgib
uldjoontes eelpool kordu-
valt mainitud sümmeetrilise
põhi-plaaniga Läti taluelamut
aastast 1814 (vt joon lk 90).

79 Samasuguseid chüsed on
näiteks Laviku talus ja Käsmu
merekoolil ning 1936 tuleka-
hjus hävinud Juhan. talumajal
Varku külas.

80 Varem Võsu külje all, Jaanioja
ääres asunud veskitalu (25 ha)
müüs mõisnik 1871 ilma veski-
1450 rbl eest selle "päriskohta
peremehele" Jakob Muikman-
nile (1839–1908), kes oli üks
Käsmu merekooli raja aid.
Pärast Jaagupi surma päris
talu tema lesk Eira, kes 1913
kinkis selle pojapojaale Jakob
Arendile. Pärast Arendi surma
1917 jäi talu tema lesele Laisele
ja tütrele Jutta. Nõukogude
ajal kuulutasid hooned riiklikuks
ametiühingule, 1990ndal tagas-
tati need pärisaile Laiale, kahe
korstnaga madala poolkelpka-
rusega rõhtlaadisega palkmaja.
(sokli. aastarv 1868) on es-
külje keskeist lüüsi klaasuste
ja kaarakennaga aiaveranda. Maja
pustlaudadest nurgapärdeid
ajendavad kiviheitisi aknad
on tehtud hõljem suuremaks.
Verandauste klaasjaotus on
samasugune nagu oli Võsu
Kaubatarvite teenuse majal
ja postkontoril.

Pello talus elumajas on päris palju säilinud ajaloolist sisustust ja interjööridetaile. H. Pärdi, 2012.

81 Pello talu on unikaals maandatud 1726, päriseks ostis talu 1867 Ertv kula mees Jakob Klaus, hiljem päris selle tema väimees Jaan Veinman (1856–1908) 1939 pidas talu Jaan lesk Madleena (1865) koos tütre Vandaga (1905–1970), kes elas siin suvemaal.

eelnevaist detailide poolest.⁸¹ Väljast tsinkvalgeks värvitud maja algne ilme on väga hästi säilinud, akendel on osaliselt alles nurganuppudega piiridetauad. Tollasele Võsule tüüpilist laia madala poolkelpkatusega palkmaja (1878) ilmestab keskne madala viilkatusega avar veranda.

Põhiplaanilt (vt joonis lk 117) on seegi sümmeetrilise ruumijaotusega nagu teised siinsed vanad haärberid.

Majas on suur saal, kuhu 1935–1936 ehitati uus valge kahhelahi, saali kõrval on teine suurem tuba, kaks vaiksemat magamistuba ning köök, kuhu pääseb

ka õuepoolsest esikust, kus on sahvri (8) ja kaimla (10).

Nagu Võsul tavaks, pandi suviti haärberisse puhkajad, oma pere koi s vanasse rehemajja. Pello on päris palju säilinud ka endisaegset interjöör ja sisustust, sest maja on järjepidevalt kuulunud uhele perele.

Uuemaist, 20. sajandi algul ehitatud majade st väärrib siinkandis tahelepanu Nigula talu esinduslik elamu Natturi külas 1905 ehitatud viilkatusega ja kahe korstnaga palkmaja on säilitanud tänaseni oma algse ilme. Hoone esikulge ilmestab viilkatusega

klaaspaikon, mille viiluväljal on sarnaseit maja suurte otsaviiludega vooderdatud kalasabamustris laud s. Seinte välisvooder jaguneb koimeks. põhiosa on rõhtne, profiillaudadest väike vahekarniis era dab seda umbes meetrikõrgusest püstlaudisest ning sellele ah on sokile toetuv plank. Majal on lihtsate piirdelaudadega, võrdemisi suured kuue ruuduga aknad. Nende kohal on säelõikelliste tugi-
audadega karniisid. Maja põhjapool-
ses otsas on kaldkatusega koda, kus
asub stiilne kappkaimla ja sahver. Siit
võib otseuks kööki, kus ukse ees on

põrand betoonist, ülejäänu lauast.
Seinad on krohvitud, all on ligi meetri-
laiune püstlaudadest paneel. Köögi
pliit ja suure toa ahi on valgest kah-
helkivist, suur leivaahi on savitellistest
ja üle krohvitud. Pliidil kohal on suur
valgetest kahlitest nurga ja ülakarni-
siga roosadest pottkividest kumm
Pruunikspeitsitud laudlaed on tehtud
talade peale. Pea e mainitud ruumide
on avaras majas viis elutuba. Suure-
maist muutustest nimetagem 2000.
aastail pandud bituumensindlist katu-
sekatet ning tagaküljel asunud teise
paikoni lammutamist.

Natturi külas asuva Nigula talu lihtsa, kuid esindusliku elamu (1905) ilmet kujundavad kõige enam kena klaaspaikon alapoolisel küljel ning mitmesuunaline välislaudis. H. Päril, 2007.

Mõnevõrra teistsugune ehituslaad seloomustab Harjumaa idaosa talusid Kuusalu kihelkonnas: Siin leidus võrdemisi palju vanapärase ilmega täis- või poolkelpkatusega ning ühe keskse korstnaga lahkclamuid

Ruumijaotuse järgi on vähemalt osa sealseid elamuid vä ja arendatud rehemajast. Siingi tuleb rõhutada, et kõik need majad on lasknud ehitada mõis, sest Kolga, Kõnnu ja Loo mõisates hakati talusid päriseks müüma alles 1905. Näikse, et Kolga krahv Stenbocki või tema ehitusnõunikel oli teistsugune lähenemine kui von der Pahlenil, sest siin on lahkclamuid ehitades lähtutud rohkem vanast rehielamust

19 sajandi teisel poolel ehitatud lahkclamuid on Kolga va las päris palju: Lõpeveski talus (1867-1868), Alrika külas Napa talus (1895), Mäepea külas Matsaugu talus (1870ndail), Kiiu küas Kärutalu väike poolkelpkatusega maja (1897), kus oli köök, kaks kambril ja esik nende ees, Koopa talus S gula külas.

Vana kelpkatusega rannamaja (ehitatud 1866 paiku) oli Virve küas Jaagupi talus: tuba, koda, tubakamber ja kodakamber, kuhu küttekolile ehitati sisse alles 1950. aastate lõpus.

Umbes sama vana elamu on ka Virve külas Leba talus: siin oli tuba, mida oli kasutatud ka renetoana, kamber, koda, kus peksti rente ning

Kolga valla Sae veskitalu vana elumaja meenutab väliselt rehemaja, ent ei ole seda. EVM. K. Tihase, 1957.

Saaremaa talu elumaja (1876) on üks paremaid näiteid Kuusalu Kolga vanemaist lahkelamulst. EVM. J. Suurmets, 1960.

kodakamber. Tuba oli ümarpalkidest, seinad seestpoolt tanumata, 1960 aastal olid talad ja parred alles. Uus ahi tenti vana, lahtise leega ahju kohale. Toa ümarpalklagi oli kambri laest kõrgem. Ko, aseinaid olid osaliselt tahutud, ees kahe poolega väravad, taga uks. (EA 3 256-257)

Tapurila küla Uuetoa talu elamu oli ehitatud 19. sajandi lõpuaastail vanaohest palkidest. Selles oli Soome-moodi ehitatud ahi. Koda ja kodakamber tehti mere poole, tubakamber oli maja lõunapoolses otsas – kõrgis siniseis rannamajades oli see olnud samamoodi. Vana majas oli lahtise leega ahi, toa ja kambri vahel seina polnudki – see asendas ülesriputatud kalavõrk.

Kodakamber oli toiduainete hoidmiseks, kajas oli käsikivi.

Üks Kuusalu kiheikonna kõige vanemaid lahkelamuid oli Kolga jõel asuvas Sae veskitalus. Kirjelduste järgi sarnanes see rehemajaga – hoone keskel oli kõrgem rehetoa moodi peretuba ning selle ees postidega ulualune.

Hiliseima taluomaniku Madis Aderi 1807 siia tulles oli juba olemas hoone keskmine osa suure peretoaga, millele ta 1816. aastal kaks uut kambrit otsa ehitas. Tema poeg Jakob ehitas lõunapoolsesse otsa hiljem veel kaks kambrit juurde. See suur, kahe korstna, poolkelpkatuse, tugisammastele toetuva ulualusega maja hävis tulekahjus 1963 (Tarvel 1983).

82 Sünkandis el oie peretuba
taluteenijate eluruum nagu
Mulgimaal, vaid otseses
mõttes pere tuba.

Vanapärane, väiselt rehielamu moodi kelpkatusega, ristnurgaga, tänaseni voodrita palkmaja (15 × 8,5 m) on Kolga vallas Kursi külas asuvas Vanaveski veskitalus. See ehitati 1876. aastal rehemaja asemele (EVM EA 3:171), veranda tehti juurde ilmselt 20. sajandi algul. Maja keskel on suur rehetoalaadne peretuba, paremal pool külmkamber ja sahver, teisel pool terve maja laiune kamber, mille jagab keskeist pooleks suure ahju tagaküljele ehitet soemüür. Peretoa ees on eeskoda ja selle kõrval avatud kööginurk. (K. Tihase 1956, EVM N 1: 224-225; G. Troska 1960, EVM N 33: 70, põhiplaan vt Tihase 2007:160)⁸²

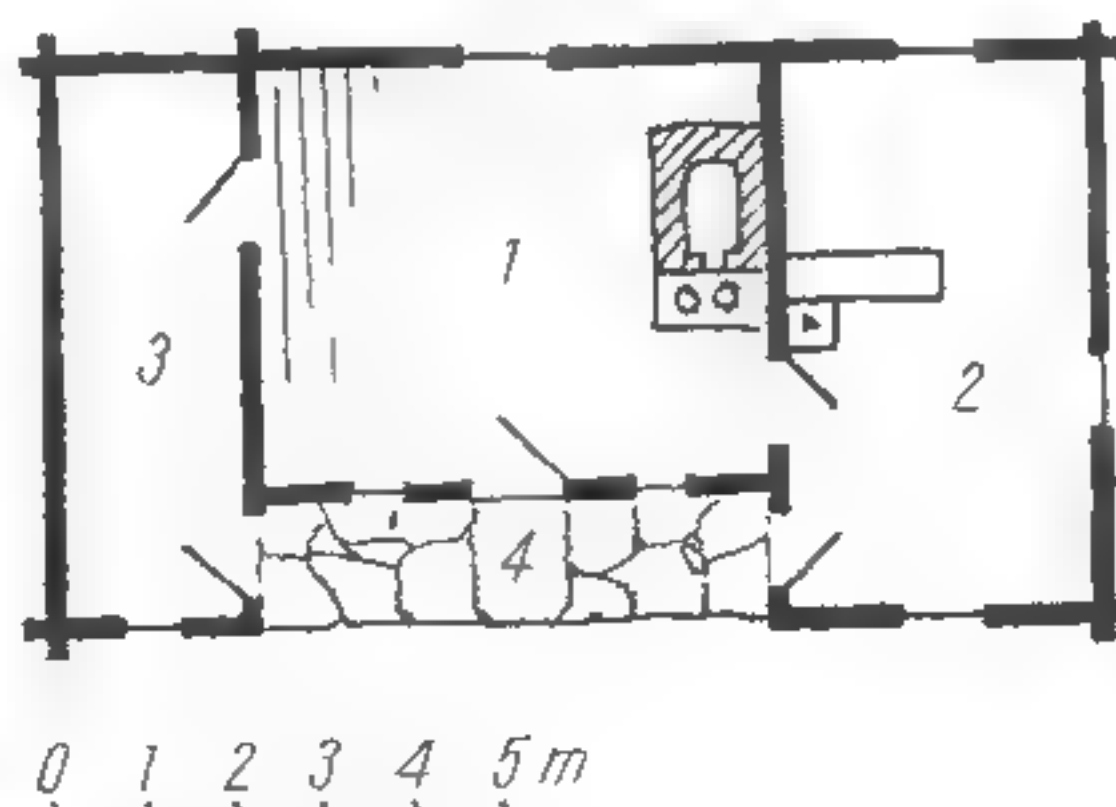
Veelgi rohkem sarnaneb rehemajale Uuri külas asuva Mageda talu elamu (G. Troska 1960, EVM N 33: 140, 147, 153) 19. sajandi keskpaiku ehitatud väheldane (11 × 6 m) kelpkatusega paikhoone toodi praegusse asupa ka pärast maade kruntimist 1880 aastal. Algselt oli maja esiküljel siinsele rehemajadele iseloomulik lahtine ulualune (Tihase 2007: 158, joonis), hiljem ehitati see laudadega kinni.

Maja keskel on rehetoasarnane suure kerisahjuga peretuba, paremas otsas terve maja laiune kamber, mida soojendas pliidist köetav risti tuppa ulatuv soemüür. Peretoa teisel külje oli samasuguse pikerguse kujuga ve d

Uuri küla Mageda talu elamu
(19. saj keskpaik) vaade ja põhi-
plaani. Karl Tihase. Äratrükk
raamatust, Tihase 2007.

- 1 - peretuba,
- 2 - kamber,
- 3 - sahver,
- 4 - ulualune

kitsam sahver. Veel 1960. aastal sarnanes peretuba üldilmelt rehetoga, seinad olid seest tahutud, palgivahed täid seta, suitsust mustunud. Pikisuunalistele taladele toetuv lagi oli samuti tahutud palkidest (EVM EA 4-201-208). Väliselt sarnanes see suuresti Palmse lähedal asuva Oruveski talu elamule, ehkki detailide poolest oli viimane rikkam.⁸³

1891 ehitatud Muuksi küla Toomani talu uus elumaja oli olnud omakandis üks esimesi sel etaolisi.⁸⁴ Vanapärases õigedest poolkelpkatusega maja eeskojast pääses vanekotta, sealt kööki ja

tubadesse. Majas oli 6 tuba, sh meeste tuba, söögituba, suur eestuba, väiksem tagatuba ning ees- ja tagakamber. Köögi taga väljaastes oli väike sahver ning maja all kelder. Oma mälestustes kirjeldab peretütar Erika Nõva, kuidas ta noore arhitektuuritudengina kodumajas remonti tegi ja ruume kujundas.

"Uus tuba ehitati elumaja idapoolse külje otsa Esimese maailmasõja algul. Seda kasutati nüüd peamiselt söögitoaks ja meeste magamisruumiks. Lõunapoolses eestosas ja eeskambris magasid lapsed, tagakambris isa ja ema. Eestuba ja eeskamber olid maja puhtamateks

83. Oruveski omanik Jacob Kurberg (1837–1907), kes pidas hirmuärri Gatsina apteeki, ostis ära Einmanni (1875, 1879), Sarakopi (1884) ja Moe mõisa (1886), mille viinakooigi ehitas ümber moodsaks puritusetehaseks. 1893 oli Oruveskis mõndriks Weber (Kröger 1893: 119).

84. Toomani ja Altnõva talust kokku liidetud Toomani talul oli maad 74 ha. Sellele ostis Kolga mõisa kaest päriseks arhitektide Erika Nõva ja August Volbergi isa Hans Volberg, kes 1947 tehti kulakuks ning pandi vangi, 1949 saadeti 2 tutart Siberisse ning ta u jäi rühjaks. 1956 ostis perekond talu tagasi. Praegu on talu aidas väike muuseum, mida hoiab Erika Nõva tütar Lõu Mürk oma mehega

84. Toomani maja (1891) oli olnud omakandis üks esimesi moodsaid taluelamuid. Äratrükk raamatust, Nõva 2005.

ruumideks, sest ketrust ja muid töid tehti tavaliselt uue toas või tagatoas. [---]

1924. või 1925. aastal tegin mina noore tehnikauliõpilasena kodus suurema sisemise remondi. Meil oli siis ainult kambri põrand värvitud ja seinad tapetseeritud. Teistes ruumides olid seinad tahutud palkidest ja põrand värvimata. Põrandad ees- ja tagatoas olid tublisti kulunud, oksakohad põrandalaudadel palju kõrgemad, seinte ääres kohati mädanemas. Spahkeldada [pahteldada, H. P.] tuli mitu korda.

Määrisin saepuru-saviseguga kõik palkide vahed siledaks ja varvisin seinad liimivarviga üle. Eestoa seinale pritsisin läbi pappšabloonile veel lilled peale. Uues toas valgendasin lae ja seinad akende kõrguselt. Värvisin seinad luvavärvi ja akende kõrguselt tegin "borde", mis kujutas rukki-hakkide rida.

Söögilaua kohale, kahe otsaakna vahele ja söögilaua otsa kohale lõunapoolsesse seinat tegin hobuste kompositsioonid. Söögilaua kohal akende vahel oli hobune

varsaga leinakase all. Leinakase oksad ja hobuse saba näitasid tugevat tuult. Varss oli ema rinna ees põigiti tuulevarjus. [---]

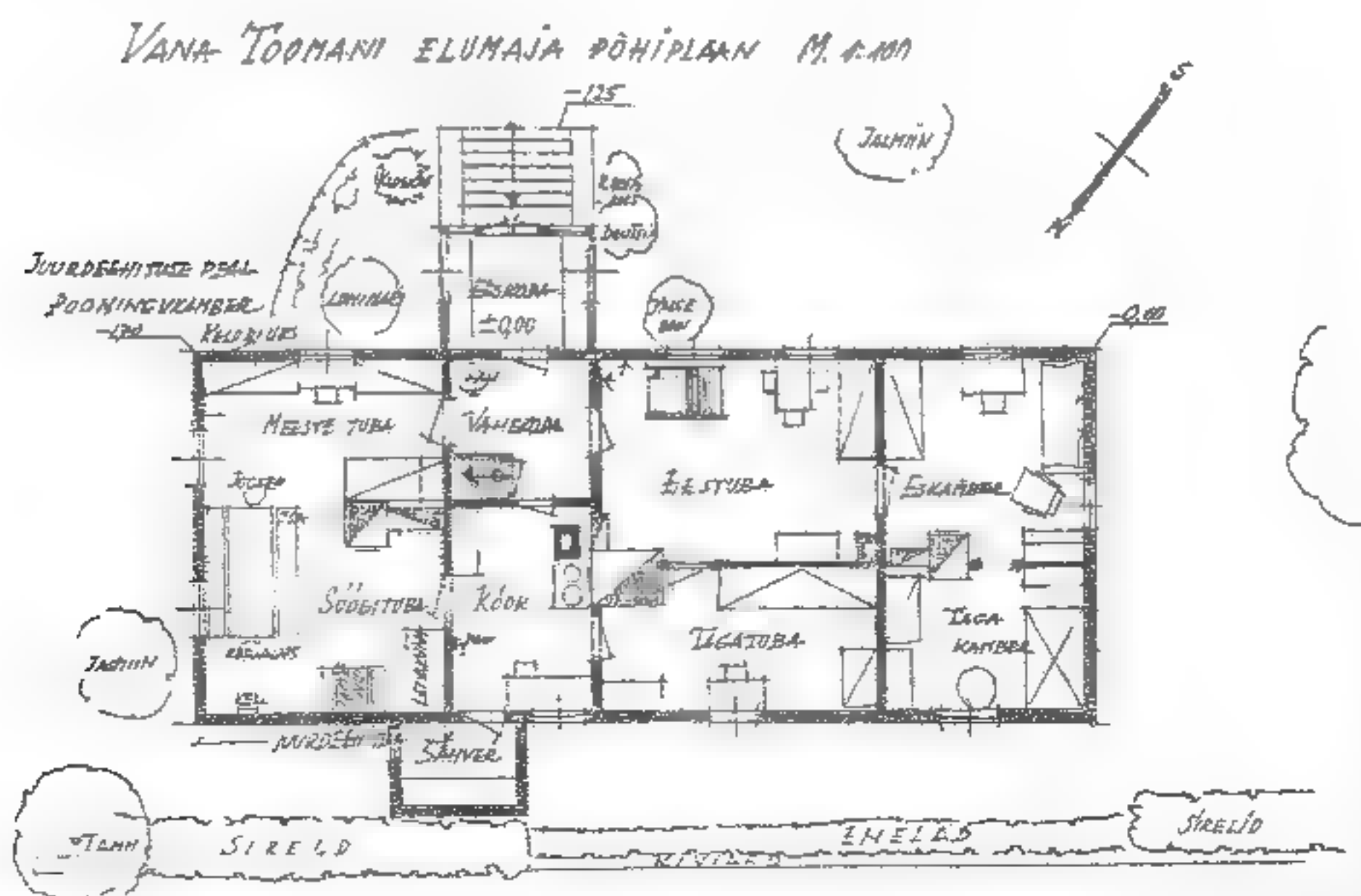
Lõunapoolsesse seinat tegin lusti jooksvate hobuste rühma, mis pidi kujutama kõiki Toomani hobuseid Aru Kargal. [---]

Selle remondi kohta ei olnud kellelgi vastuväiteid. Isagi ainult muheles, sellele vaatamata, et poearve "raamatu peale" toodud värnitsa ja muu arvel tublisti kasvab." (Nõva 2005: 36-37)

Eesti rahvaarhitektuuri üks omapärasemaid näiteid asub Agumäe talus Tsitre külas

Maja ehitaja ja omanik, Agumäe talu vanim perepoeg Joosep Oberg (1874-1930) oli maast mada ast armastanud nikerdada ja puutööd teha. Täiskasvanuna sai talt paadimeister, kes oli töötanud laevapuusepana ka Soomes ning peentisler. Muuhulgas oli ta osalenud Tsitre suvemõisa umberehitamisel, nikerdades nn suvesalongi ümbritsevad sambad ning Tsitre suvemõisa Väike-Tsitre karjamõisa hoone. Viimase

Muuksl Toomani talu elamu põhiplaan. E. Nõva. Äratrükk raamatust, Nõva 2005.

Meister Joosep Oberg ehitas 1915–1924 oma kodutallu Agumäele Eesti Ühe kõige omanäolisema talumaja. 1925. Erakogu.

juures oli mitmeid detaile, mida esineb kõnesoleva Agumäe maja juures, näiteks ripuvad pitslauad katuseviilul. Nurgakivi oli ta majale pannud samal päeval, kui sündis vennapoeg Hugo (31.10.1914), kellest hiljem sai kuulus orelikunstnik H. Lepnurm. Joosep toetas tublisti ka vennapoja muusikaõpinguid.

J. Oberg ehitas maja tasapisi kuni 1924. aastani. Esialgu tegi ta maja mesilaste tarbeks – siia tõsteti tarud talveks külmavarju, sellest jäi kulgeks ka "mesimaja" (koduses kõnepruut "messen"). Väidetavalt suures osas merest korjatud puidust maja ehitati kolmes järgus. Esialgses hoones oli

tuba (4 × 4 m) ja põhja pool väike köök (2 × 4 m). Kuna hoone jäi väikeseks, ehitas Joosep läänepoolsele küljele suure toa, mille pikkus on 8 m. Põhjapoolsesse otsa ehitati koos sellega veranda, mida kutsuti klaasmajaks. Hiljem tehti lõunapoolsesse otsa 3 m laiune tuba ning koos sellega idakülge lahtine trepikoda. Maja lõunapoolsesse otsa teisele korrusele tehti lahtine katusega rõdu, mida piiras samasugune pulkrinnatis nagu põhjapoolses otsas põhikorruse rõdu. Sae- pitskaunistused lisas Joosep siis, kui hoone oli valmis.

1960. aastail ehitati hoone mansardkorrus sisemiselt veidi ümber, et

kohandada seda prof Hugo Lepnurme suvekorteriks. Selle töö käigus ehitati kinni maja lõunaotsas mansardkorrusel asuv lahtine rõdu ja kaotati katusekelp.

Maja on oma peene rahvusromantilise saeornamentikaga, kiirja viilulaudise ja juugendlike akendega meie taluhoonete hulgas ainulaadne, oma pära lisab kergelt murtud katusejoon. Esiküljel on samas stiilis kauni kaarja avaga klaastrépikoda. Pärast 1971 aastat on tagaküljele juurde ehitatud katuseuuk ning lihtsustatud akende raamijaotust. Hoone tagumises otsas oli algselt kelpkatus, millest ulatus välja lahtine postidele toetuva katusega rõdu, nüüd on sinna tehtud viilkatus. Viimastel aastatel on hoonet remonditud, osa hävinud puitpitsist taastati 2009. Säilinud on ka Joosepi valmistatud ühtses stiilis hoone sisustus ja mööbel. Maja väljendab värvikalt siinse rannarahva avatud meelelaadi.

Rõhtpalkidest puitlaudisega hoone toetub maa-, pae- ja telliskivist vundamendile, mille soklosa on üle krohvitud.

Praegu on majal eterniidiga kaetud murtud pindadega viilkatus, mille ülemine kolmandik on tõstetud alumest paarkümmend sentimeetrit kõrgemale. Varem oli laastuga kaetud katuse lõunapoolses otsas poolkelp, millest ulatus välja viilkatusega rõdu. Põhjapoolse lahtise rõdu katus on valtsplekist.

Majal on kaks välisust: väikese valgmikuga tahveluks idaküljel lahtises eekojas ning kaks klaasitud kaarja ülaosaga tiibust põhjapoolses otsas. Selle kohal on mansardkorruse rõdu e avanev samasuguse kujundusega poolklaasuks. Klaasitud ülaosaga uks avanes varem ka teise korruse lõunapoolsele rõdule. Maja külgseintes ja lõunaotsas olid algselt kahe poollega kuueruudulised aknad, mis 1970. aastail vahetati lihtsamate vastu, kus kõik

Agumäe talu J. Obergi tehtud maja viiluehised. H. Pärdi, 2005.

Agumäe teisele elumajale lisab jumet lahtise ukseavaga palkon. H. Pärdi, 2005.

84 Pikakose suvetalu elumaja Valgejõe kaldale kavandas Hanno Kompus 1925. H. Päril, 2009.

raamid on ruudujaotuseta. Teistsugused, kaarja ülaservaga ning lihtsa must-riga väikesteks ruutudeks jaotatud kaasidega aknad on põhjapoolse siseranda otsaseinas ja esiküljel – "klaasmaail", selle kohal mansardiseinas ning esiküljel trepikojal. Sama must-riga on ka põhjaotsa poolklaasuksed põhikorrusel ja mansardil.

Maja on väljast vooderdatud kolme-osalise laudisega, mille alaosa on eestri kõrguselt püstine, laiem ülemine osa rööpne, räästaaluses aga taas püstine. Põhjapoolse viilulaudise keskosa rööpdu lauseit püstine, sellest väljaspool asetsevad lauad kiirjalt poolviltu – kiirjalt kiirja asetusega on ka lahtise külgröödu esiku viilulauad.

Räästa all katab rööplaud st ažuurse noolekujuliste otstega topeltlaudis. Sama kujundusega lauad piiravad ülevalt ka kõiki kumeraknaid ja -uksi ning lahtise külgröödu-esiku avasid.

Siinmail on ka mitmeid uuemaid, 1920.–1930. aastail arhitektide ainuprojekti järgi ehitatud elamuid. Üks esimesi selliseid on Jakob Hurda väimehe, pastor Aleksander Mohrfeldti Pikakose suvetalu Kõnnu vallas Valgejõe ääres.⁸⁵ Kunstikriitiku, Estonia teatri lavastaja ja arhitekti Hanno Kompuse projekti järgi ehitas ta 1925.–1928. aastatel siia koos oma väimehe, Estonia ooperilaulja Karl Viitoliga esindusliku valgeks krohvitud kuuekandilise nurgatorniga betoonkivist maja. Allkorruse põhiosa

85 Selle väikese talukoha (12 ha) ostis ta endale 1914 ning asus pärast pensionile laamist 1928 siia paikselt elama. Talus olid eeskujulik viljapõuaed ja koetatav kasvihuone ning õe väike elektritöökoda.

86. A. Volbergi projekti järgi olevat rema kodukülas Muuksis ehita tud veel kolm maja.

hõivab suur avatud eluruum, kõrval on peremehe kabinet, ülakorrusel 4 tuba. 1920.–1930. aastatel käisid siin suvitamas paljud Estonia näitlejad. 1950. aastail ostsid Laine ja Arvi Sundja osa majast endale ning pärast Helmi Viitol surma 1970 kogu maja endale. Praegu kuulub maja nende poja Hannese perele, kes austusest maja kultuuriloo suhtes on sisse seadnud kodumuseumi.

Mööda ei saa tõigast, et siitmailt pärit õde-venda Erika Nõva ja August Volberg kujunesid 1920.–1930. aastal juhtivaks maa-arhitektideks. Oma kodukandis projekteeris A. Volberg 1928 valminud Loigu talu paekivist elamu Soorinna külas ning natuke

hiljem oma onuie Joosep Volbergile kodukülas Muuksis Aedla väiketalu elamu koos kõrva hoonega⁸⁶

Nagu tõendavad H. Tiidermanni ülesvõtted 19. sajandi lõpust ja Päriskase pilt aastast 1927, leidis Kolga kandi majadega sarnaseid taluelamuid mujalgi Ida-Harjumaal, Jõelähtmel ja Harju-Jaanis (vt *Estonica* 2009: 94 ja 129, 130; EVM 76: 53).

Seda kinnitavad ka välitööandmed Rebase ja Parasmäe külast. Nimelt olla Rebase Kebja talus ning Parasmäe Mikul ja Nigula talus ehitatud 19. sajandi lõpus enne praeguste rehemajade ehitamist lahkelamuis. Kebja talus olevat vana maja keskel olnud koda ning kahe

Loigu talu elamu (1928) Soorinna külas on ehitatud Muuksist pärit arhitekti August Volbergi projekti järgi. H. Pärdi, 2009.

1931. a. talu elamu (1931) Muuksi külla kavandas A. Volberg oma onule Joosepile. H. Pärdi, 2005.

1936. a. Toomani talu uus elamu ehitati 1936 valmis arhitekt Arnold Välli projekti järgi. Kõrge kelpkatusesega maja sarnaneb tollal maal ja linnas levinud E. Velbri kavandatud majadele. H. Pärdi, 2009.

Tundmatu talu kusagil Harju-Jaani kihelkonnas, tõenäoliselt Peningil. AM F11684:159. H. Tiidemann, 1980. Andad.

Pärast uue elumaja valmimist ei lammutatud vana rehemaja maha, see jäi kas vanapere elukohaks või lihtsalt abihooneks. Uus elamu on keskeisest korstna ja sissekäiguga algselt tüüpi hoone. Tundmatu talu kusagil Harjumaal. EVM. Parikas, 1927.

pool suitsutoad (Troska 2000: 280-281). Väga stiinne lahkelamu ehitati 1903 Jõeläntmel Koila külas Koila talus.⁸⁷ See on avar, kane korstnaga poolkelpkatusega tahutud palkidest maja, mille õueküljel on klaasveranda. Majal olid algselt kuueruuduised aknad, seinad on väljast vooderdatud rõhtlaudisega, viilud kalasabamustris. Katuse oli algselt õlgedest, praegu laastust.

Eraldi on põhjust kõnelda Kareda külast Järvamaal, kus uuemate taluelamute juures leidub üht-teist omapärast. 20. sajandi algusest pärit talumajadest väärib esiletoomist kindlasti Kareda küla servas asuv Karjama talu häärber

1912 ehitatud palkhoonel on säilinud valdav enamus algupäraseid detaile. Seinte põhiosa on väljast vooderdatud rõhtlaudisega, väikese vahekarniisiga eraldatud alaosa aga püstlaudisega. Historitsistlikud ehisdetailid on väga sarnased samas külas asuva Kareda vallamaja omadele. 1896. aastal püstitatud kroonustilis vallamajast on oma majade juures ehitamisel eeskuju võtnud pea-aegu kõik selle küla talumehed. Kareda külas kujunes seetõttu välja lausa oma, kohalik taluhistoritsismi variant.

Kareda ja lähiümbruse (näiteks Kuksema) teise erijoonena nimetame elamute omalaadset õhutusviisi, kus

87 Ehitusmeister on kirjutanud ühele voodrilauale plnatsiga "See maja on Hans Lipsu ehitud 1903"

Koila talu elamu (1903) renoveeriti 2012. H. Pärdi, 2012.

Kareda küla uueaegse taluelamu terviklikumaid näiteid on Karjama talu maja (1912). H. Pärdi, 2006.

tube õhutati läbi seina pandud periskoobiladse metallitorude abil. Sarnast moodust on rohkesti kasutatud Paides 19.–20. sajandi vahetusel ehitatud puumajades, samuti 1905 ehitatud Aravete

vanas koolimajas ning 1931 valminud Koeru Tarvitajate Ühingu majal; Seda leidub ka Väätsa kandes, harva siin-seal mujalgi

Kui talumaju hakati ehitama projekti järgi

Nagu nägime Hällistes, algas arhitektide kaasamine talumajade püstitamisel vahetult enne Esimest ilmasõda 1913. Üldse kõige esimene teadaolev kindlalt projekti järgi ehitatud taluelamu oli Parisseljal Pärnu-Jaagupi kihelkonnas. Talu peremees J. Prints ehitas 1912 oma uue maja Soomest Uusimaa Põllumeeste Seltsi ehitusinstruktori tehtud projekti järgi, mille ta sai

kätte väga soodsa hinnaga (9 rubl 37,5 kop)

Suures moodsas mansardkatusega kolme korstnaga puumajas oli kahe korrusel pinda kokku umbes 350 m². Maja seinad olid kokkuhoiu mõttes "kõvematest vanamaja palkidest püsti vahvargi vahele ehitatud". Põhikorrusel oli lahtise rõdu kõrval eeskoda. Sealt pääses maja keskel asuvasse suurde

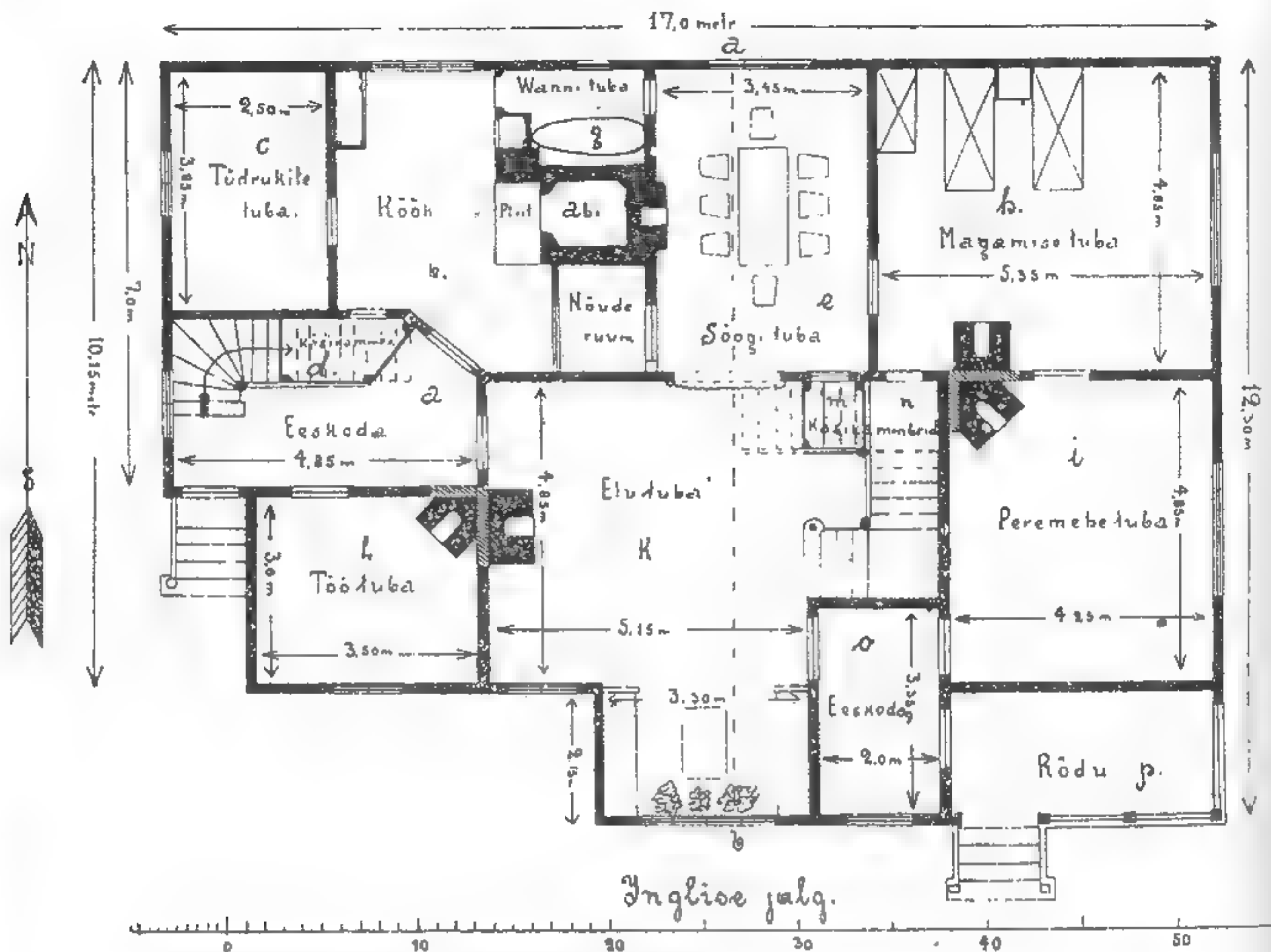
vä jaastega elutuppa (32 m²), mille kõrval, trepi all pa knesid nn käsikambri d. Lata ukseta ava kaudu pääses siit söögituppa, mille kõrval asus laiade ustega nõnderuum, kust pääses ka kööki. Keskmise eeskoja kõrval asus avar peremehetuba (21 m²), selle taga vee g' avaram magamistuba (26 m²) - mõlemas oma ahi.

Söög toa kaudu sai ka suure ahju taga asuvasse vannituppa. Kööki pääses samuti maja otsaesikust, kus oli ka trepp teise e korrusele. Esiku kõrval oli ahjuga töötuba, peaköögi kõrval nais-teenijate eluruum - "tüdrukite tuba", mis mu de oli kütteta, eraldi ruumid

olid nais- ja meestööliste jaoks, vannituba ning "kirjutusetuba" - peremehe kabinet. Tähelepanu äratavad veel eraldi "riiete-hoidmise ruum", "nõude ruum" ning toidunõude sahvver. Mansardkorrusel oli teine köök, mida lisaks "poiste toa" elanikele kasutas aednik, kelle jaoks siin oli omaette tuba. Siin oli veel suur eeskoda, kinnine rõdu ja suur võõrastetuba (31 m²). Kõik ülakorruse toad olid köetavad. Maja laastukatus ja osa seinu oli väijast värvitud Rootsi punaseks, akende piirded olid valged, uste tahvlid ja iivrid [?] kollased, uste raamid ja trepipiidad rohelised ning aknaraamid rohekad. (Lauri 1913: 163-165)

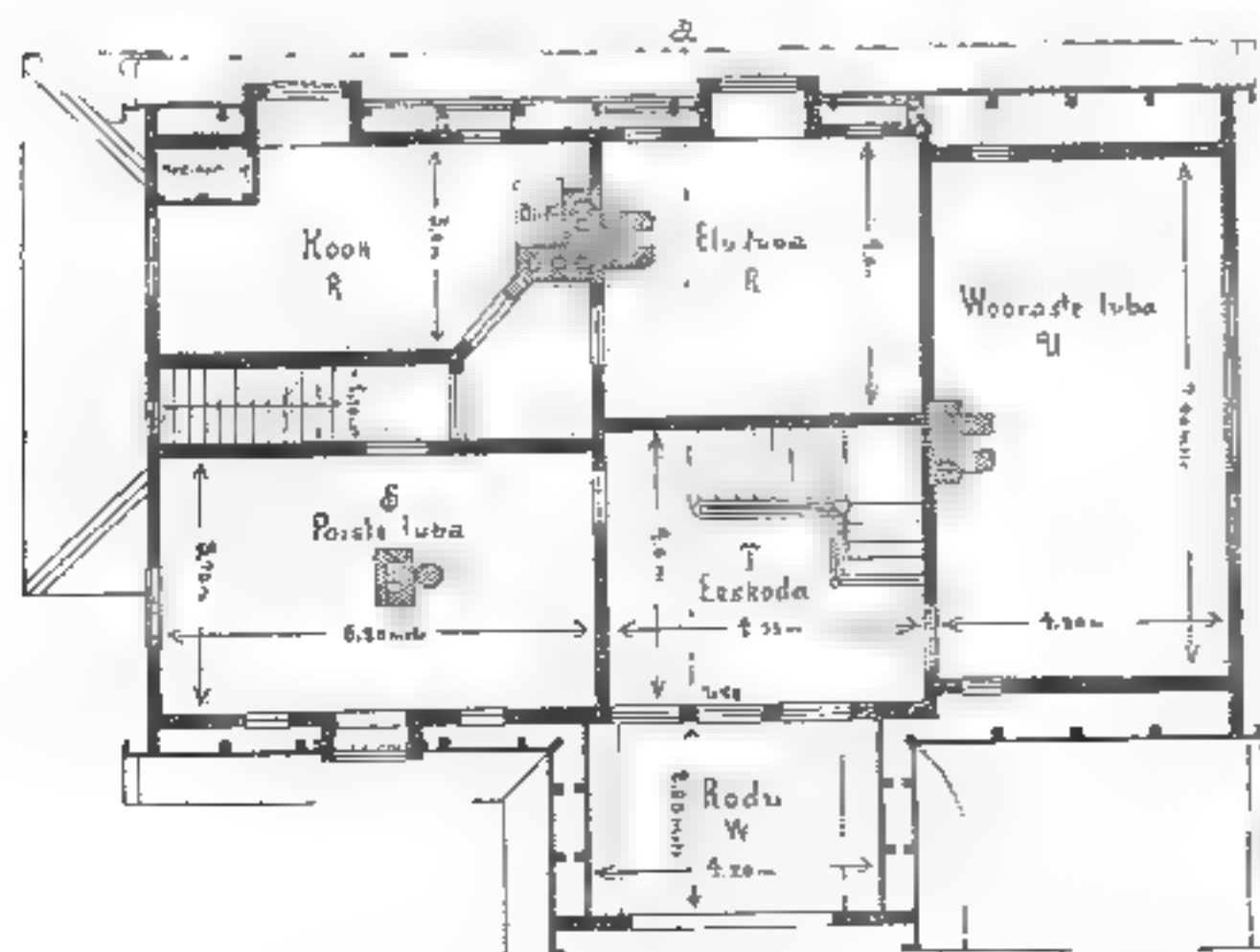
Arsselja talu suur elumaja Pärnu-Jaagupi kandis ehitati 1912 Soomest saadud projekti järgi. ERM. 1920ndad.

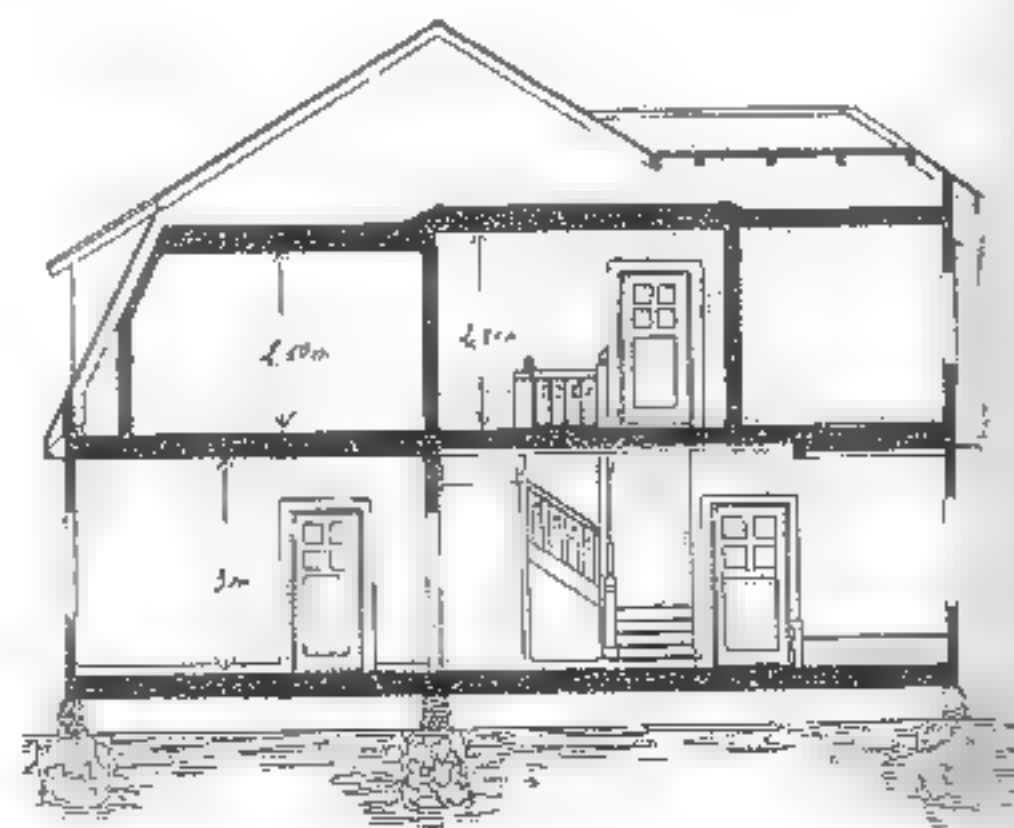

Parisselja talu elumaja põhiplaan. Äratrükk ajalehest Põllutööleht.

Parisselja talu elumaja ülaorruse plaan. Äratrükk ajalehest Põllutööleht.

2. Talu elumaja ülaorruse foor

3. Põhikülg a-b (mõõda lkt. 163 ja 164)

1914 avaldati ajakirjas Talu lisaks Eesti esimese taluelamu projektile (Puisi) veel ühe Burmani ja Perna büroos 1913 tentud talumaja joonised (Perna 1914: 48-49 ja 71-73). See oli eelmisest veel suurem mansardkorru-sega esinduslik kivihoone, kus kasu-likku pinda oli kokku umbes 470 m², sellest esimesel korrusel üle 350 m², teise umbes 120 m², lisaks avar kelder. Majas oli 12 tuba, sealhulgas saal (üle 30 m²), sama suur söögituba, avar kabinet, 5 magamistuba, neist 3 teisel korrusel. Kolm tuba oli mõeldud töö-perele – suur (üle 30 m²) ühine söögi- ja elutuba ning eraldi magamistoad

mees- ja naistöölistele (“poiste tuba” ja “tüdrukute tuba”). Pere ja peremehe poole vahel paiknes ühine suur köök, millest puhvetittoa kaudu pääses söögituppa. Huvitav on asjaolu, et pere-mehe kabinetti pääses nii eeskojast kui peretoast. Lisaks oli majas kaks rõdu (“balkon”), üks lahtine veranda ja üks kinnine veranda, vannituba ja kaks käimlat

K. Burman projekteeris selial veel mõned taluelamud: 1914 linakaupmees E. Kuusile Puka raudteejaama juures ning 1917 vanale kooliõpetajale J. Klausile Virumaal Anguse külas Sepa talus (lähemalt vt Gens 1998).

Linakaupmees E. Kuusi maja Pukas on ehitatud K. Burmani projekti järgi 1914. H. Pärli, 2006.

Sepa talu uue elamu lasi vana kooliõpetaja J. Klaus 1917 ehitada K. Burmani projekti järgi. Anguse k. Viru-Jaagupi. H. Pärli, 2004.

Pikemaält on põhjust peatuda Ärna talu peahoone Rapla ligikal Raikkülas, ühel Eesti kõige suurejoonelisemal taluelamul. Valgeks krohvitud, tsementkivist viilkatuse ja suurte tihedaruuduliste akendega tellishoone teeb omanäoliseks kõrge, harvaesineva lai-nelise viiluservaga ärkel. Esinduslikkust lisab nelja kandilise sambaga eeskoda, mille peal on rinnatisega rõdu. Esimese maailmasõja paiku ehitatud maja esiküljel ja otsas on kumerad väljaasted, viimase kohal samuti rinnatisega rõdu. Üllatav on leida sellist maja siit, suhteliselt keskmisel järjel olnud Harjumaa nurgast. Ärna ei olnud suure ega rikka nagu Mulgi talud, kuid peremees Ado

Erma oli kõvasti üle keskmise ettevõtlik ja lahtise mõistusega mees. Nüüdseks peaaegu hävinud hoone näo on tegemist hoonega, mil esarnaseid taumaju Põhja-Eestis teisi ei teagi ning muajagi on olnud ainult üksikuid. Välisilmelt meenutab see paljuski 1913 K. Burman & A. Perna büroos projekteeritud taluelamut (vt joon lk 103), mille järgi ehitati Suure-Losu talu Abja vallas; mõlemad on mansardkorrusega võrdlemisi kõrged valged kivimajad, mille esifassaadi ilmestab neljale kandilise eesambale toetuv keskne tuulekoda. Ärna on selle kohal valubetonist rinnatisega ääristatud lahtine rõdu, kust klaasist ärklükse kaudu pääseb katusekorrusele

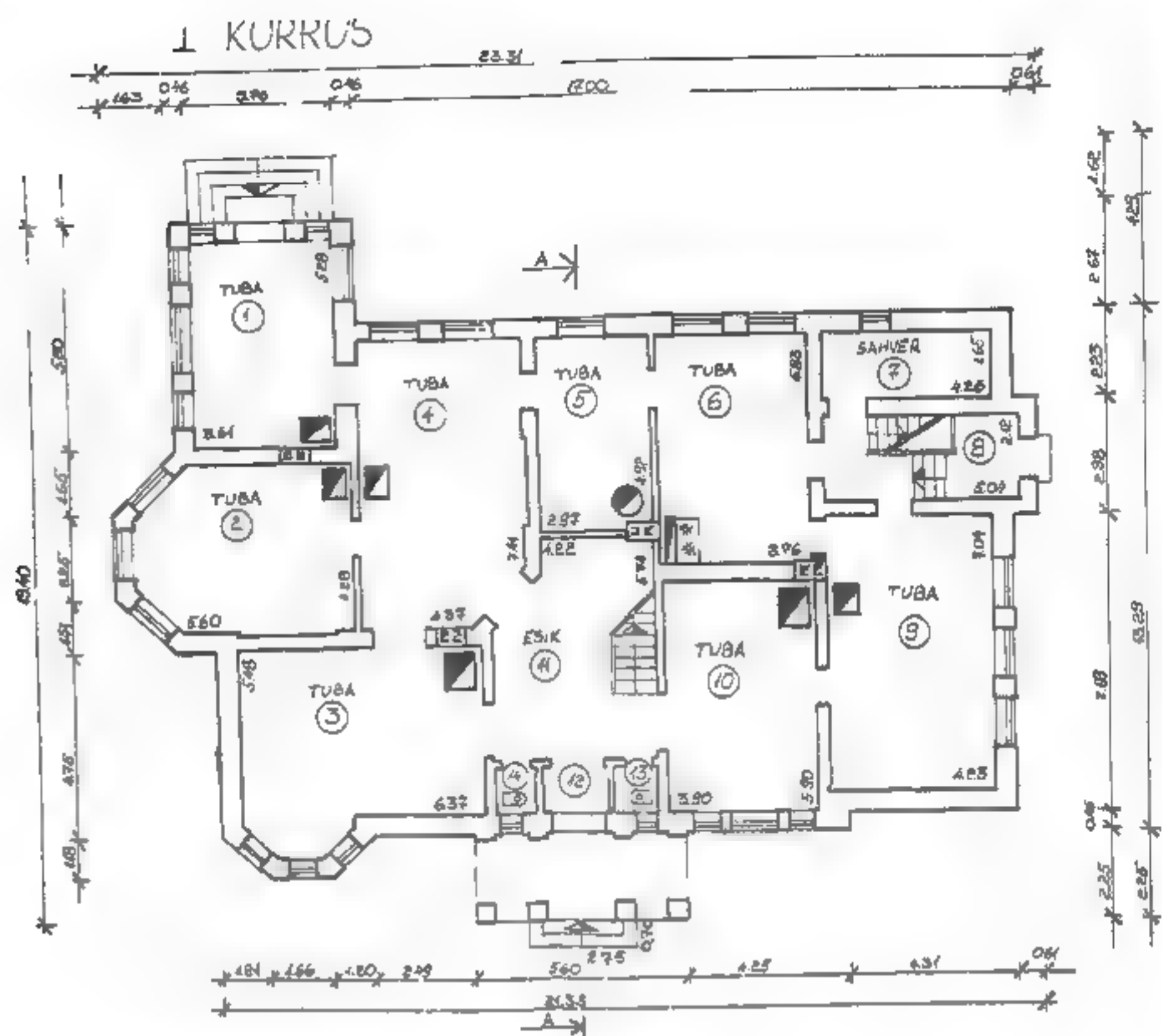
Majadei leidub ka mitmeid erinevusi – Losu majal oli laastudest poolkelpkatust, Ärmal betoonkivist viikatus. Projekti järgi oli kesksel katuseärgli murdkatus, nii oli ka Losu majal, Ärmal oli aga laineline joonega viikatus, mille ülaosa ehk ovaalaken. Vasakus otsas oli nii projektil kui ka mõlemal majal kumer kolmetahuline väljaaste, mille katusel oli lahtine betoonrinnatise (Losu majal seda polnud) rõdu, kust avanes üks ühte katusekorruse tuppa. Ärna häärberil oli esikülje vasakus otsas püramiidkatusega kumer neljatanguline väljaaste ning samas otsas tagakülje kõrgete akendega eeskodapalkon. Tagaküljel oli katuse allosas

kaks väikest kumerat uuki. Maja paremas otsas oli väike plekk-katusega eeskoda, kust pääses kööki ja keldrisse.

K. Burmani ja A. Perna projekti ning Ärna maja põhiplaani võrdlemise teeb keeruliseks tõik, et Ärna häärberi põhiplaan on üles joonistatud alles 1992. Plaanide võrdlus kinnitab siiski, et väga suure tõenäosusega on Ärna talu peahoone ehitamisel aluseks võetud Burmani ja Perna projekt. Sellele viitab väga suur kokkulangevus ruumistruktuuris, ehkki leidub ka lahknevusi. Kõigepealt – hooned on mõõtmeilt peaaegu ühesuurused (põhja pindala projekti järgi umbes 350 m² + põõningukorrus 12 m², Ärmal u 300 m² +

▲ —a talu peahoone (1910ndate!) oli üks suurejoonelisemaid terves Eestis. 1950. Raela küla Raikküla vald. EVM. K. Tihase.

Ärme talu peahoone põhiplaan. 1992. LVMA.532RP.3.9036.

120 m²), mõlemal on neli korstnat, ka ruumide kõrgus ei erine kuigi palju - põhikorrusel 360-380 cm, katusekorrusel 300-330 cm. Eriti sarnane on mõlema hoone põhiplaani keskosa. Mõlema maja peasissekäik läheb neli postiga lahtisest trepikojast edasi avasse eeskotta, kust pääseb vasakule saali, siis söögituppa, trepi kaudu teisele korrusele ning paremal asuvasse tuppa, mis projekti järgi oli kabinet. Seal asuvad mõlemal pool kahekordseid kahe poolega peauksi eeskotta avanevad väikesed ruumid, kus projekti järgi oli väljakäik ühes ruumis, Ärmal aga mõlemas. Esiku tagumises otsas on diagonaalsein, kust pääseb tiibukse kaudu (söögi)tuppa, mille kõrval paremal on väiksem (puhveti)

tuba ning selle kõrval köök. Söögitoad vasakul on mõlemal majal kumera väljaastega (magamis)tuba ning maja aiapoolsel tagaküljel väljaastes kinnine veranda, mis Ärmal on kaugemale väljaulatuv ja suurem. Erinevalt Burmani ja Perna projektist on Ärmal ära jäetud teine magamistuba, mille arveit on saal (plaanil nr 3) palju avaram - koos kumera väljaastega üle 35 m². Suuremaid erinevusi on maja parempoolses otsas, mis BP projektis on mõeldud tööpere jaoks. Projektis on teine sissekäik hoone tagaküljel, Ärmal aga maja otsas. Kui projekti järgi oli tööperele ette nähtud 3 tuba, siis Ärmal on samas osas trepikoda, sahvri ja üks suur tuba. Mõlema maja all köögipoolses otsas on avar kelder. Muudest erinevustest

märkimisväärt, et Ärmal polnud vanatuba, põhikorruse eluruumide kütmiseks oli seal tervelt seitse ahju ja soemüüri gaasipuit. Burmani-Perna projekti järgi pidid põhikorruse ära kütma neli suurt ahju, mis kõik soojendasid mitut ruumi ning soemüüri ja köögipliiti. Tõenäoliselt on Ärma majas ahje uuendatud ja muudki ümberehitusi tehtud vastavalt uutele vajadustele, sest alates Teise maailmasõja lõpust kuni 1960 aastateni kasutati maja kohaliku lastekodu ja erainternaatkooli õppehoonena, milles olid seal korterid.

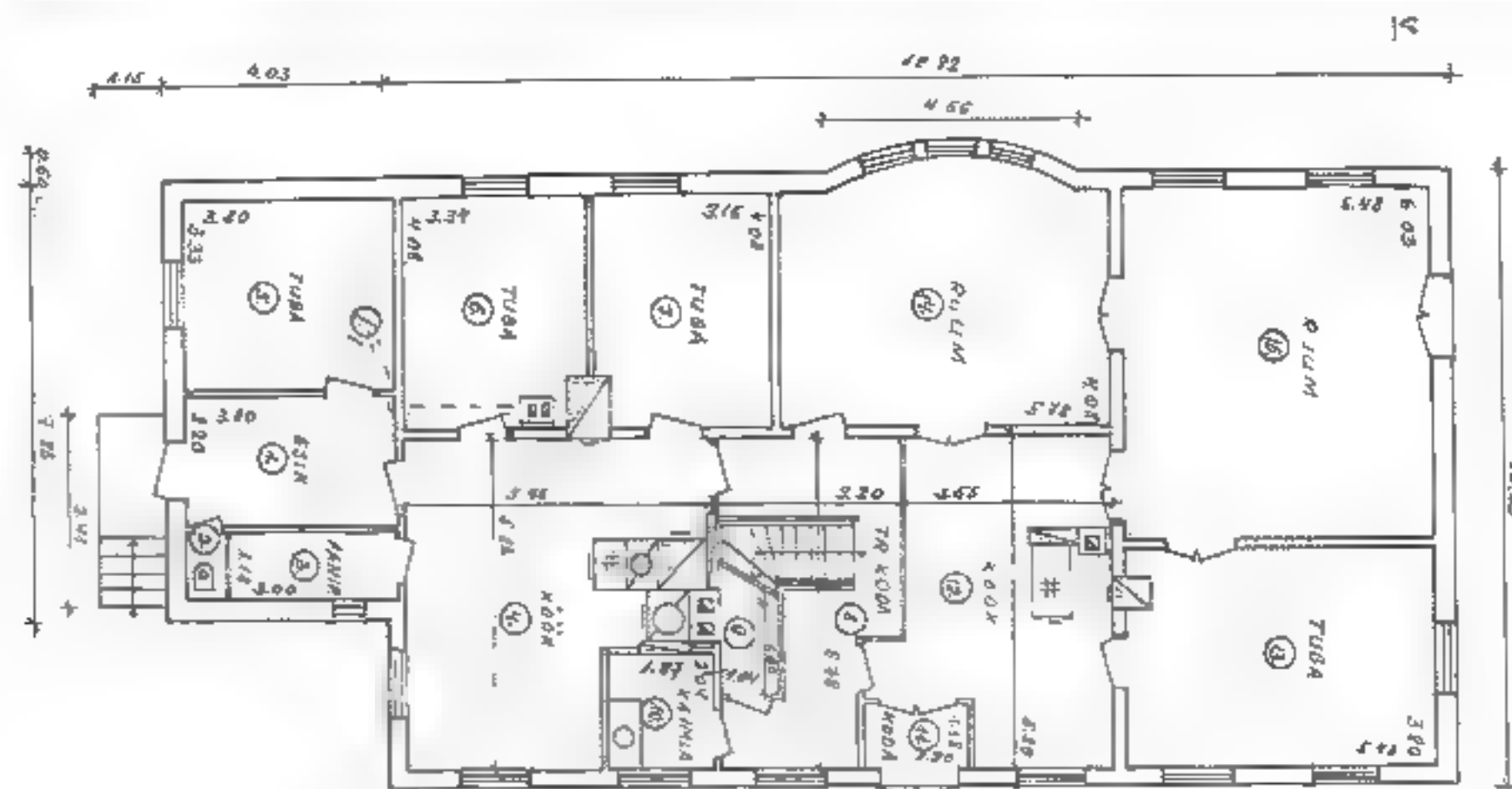
Ee toodud võrdlus ajakirjas Talu 1914 ilmunud K. Burman ja A. Perna tehtud moodsa taluelamu projekti ning Suure-Losu ja Ärma talu peahoone vahel näitab, et tõenäoliselt selle projekti järgi ehitatud kaks maja

erinevad nii teineteisest kui ka projektist mitmete üksikasjade poolest. Erinevusi leidub nii ruumiprogrammis kui ka välismuses, kusjuures välisilmelt sarnaneb Suure-Losu häärber projektiga rohkem kui Ärma. Suure-Losu maja sisemise ruumijaotuse kohta ei saa öelda midagi, sest selle põhiplaani ei ole õnnestunud leida.

Üks tähelepanuväärsemaid 20. saj algul ehitatud Eesti taluelamuid oli Kõnnu põlistalu peahoone Lati piiri lähedal Lillis Karksi kihelkonnas. Talu ostis mõisast välja Margus Kõiva/Koiva, kes muuhulgas oli olnud J. Hurda kirjasaatja. Alates 1904. aastast pidas talu tema poeg Hans. 1918 ehitati Tartu arhitekti Arved Eichhorni projekti järgi talu suur moodne elumaja. Tõenäoliselt

☛ talu elumaja (1918) projekti autor oli väidetavalt A. Eichhorn. H. Pärdi kogu, 1936.

Kõnnu talu elumaja põhiplaan. EAA M-909.1.2630.

korraldas uue maja projekteerimist Tartus elav perepoeg Juhan (*1866), kes töötas linnavalitsuses, tegutses panganduses ning oli agar seltsitegelane. Linnaarhitektina töötanud A. Eichhorniga saigi ta tuttavaks ilmselt linnavalitsuses.

Valgeks krohvitud suur esinduslik kõrge kivist murdkelpkatusega maja oli ehitatud püstpalkidest ning vooderdatud tellistega. Hoone esikülge ilmestas viilkatusega kõrge eend, mille ülaosas oli kahe kõrge akna vahel samasuguse kujuga tiibuks. Selle all-osas oli kauni ruudujaotusega klaasist kaarega peauks ning samasugused kaaraknad. Peauksest pääses pisikesse tuulekotta, sealst tiibukse kaudu väga avarasse eestuppa-trepikotta. Selle vasakus seinas oli üks päris avarasse käimlasse, edasi trepp teisele korrusele ning selle tagant avanes üks kööki. Otseuksest paases söögituppa, paremas seinas oli kaks ust – saali ja kabinetit. Põhikorruse (pindala 238 m²) paremas otsas, saali kõrval, kuhu pääses palkonilt. Maja tagaseinas oli söögitoas kumer väljaaste. Vasakus otsas

madalama katusega osas asus argipäine sissepääs – võõrus, sahter ja "poiste tuba" (meestööliste magamistuba). Võõrusest läks üks kööki, kus ol valgest kahlist soemüüri ja -kapiga suur pliit. Köögist pääses tööpere söögituppa, vannituppa ja "tüdrukute tuppa" (naisteenijate magamistuppa). Teisel korrusel oli olnud 6 elutuba ning eendis kahe suure akna ja klaasiksega palkon, köögipoolses otsas oli maaal avar kelder.

1940. aastal aeti pererannas natsionaliseerimise käigus talust välja ning Kõnnust tehti koos mõne naabertaluga sovhoos. Edaspidi kuulusid hooned erinevatele majadele, kes majutasid sin oma töölisi. 1990ndail hoone erastati, uus omanik lasi maja käest ära ning praeguseks on see hävinud.

Üks kõige isikupärasemaid taluelamuud, mis Eestis kunagi ehitatud, kuulus kunstnik Ants Laikmaale. 1917 ostis A. Laikmaa sõpradelt saadud laenuga poole Tammiku talust Kadarpiku külas Taebila lähedal Läänemaal. Talu kohta ütles ta ise: "Raskelt ilus ja kenvalt kaunis koht."

...aa elumaja esikülg. H. Pärdi, 2012.

...aa elumaja aia poolt. H. Pärdi, 2012.

A. Lalkmaa alamajake on ehitatud K. Burmani projekti järgi 1923. H. Pärdi, 2012.

Rahvusromantilises stiilis elumaja kavandas A. Laikmaa ise koos arhitekt K. Burmaniga, kuid töö käigus muutis ta korduvalt plaani. Seetõttu venis töö pikale ning kuigi Laikmaa ise elas alates 1932. aastast alaliselt talus, ei valminudki maja tema eluajal lõplikult. 1955 asutati siia kunstniku majamuuseum ning riigi rahaga ehitati päris kehvast seisust maja valmis 1960. Veidi eemal, aia sügavuses on K. Burmani projekti järgi (1923) ehitatud väheldane rahvusromantilises laadis aiamaja.

Puidust ja savist hoonel on madal maakivisokkel ja väga kõrge roost kelpkatust, millele lisavad omapära erikujulised katuseuugid. Kõrge elamuga

on ühe katuse all tunduvalt madalam hobusetall ja vankrikuur. Väljast on hoone osalt krohvitud, osalt vooderdatud valgete katteliistudega punase püstlaudisega. Omanäolisust lisavad kolmnurkne terrass aiapoolse peasissekäigu ees, poolringikujuline valgmiikaken ukse kohal, kolm umarakent jmt. Esikülje tallipoolises otsas on tagasaste ees kahe puupostiga lantiline uluaune. Maja otsas ja aiapoolsel küljel on puitrinnatisega võrdlemisi kõrge terrass. Allkorrusel on peale köögi ja abiruumide ka söögi- ja külastuba, ulakorrusel ateljee, töö- ja magamistuba, põranda all on kelder. Ruumides on algupärane mööbel.

Värvikalt kirjutas selle maja kohta omaaegne tuntiv arhitektuurikriitik Hanno Kompus: *"Laikmaa tared õhkuvad värskust, neil on vormi, isikupärast tegumoodi, oma nägu; mingi uljas fantastika paarisub sin romantilise intiimsusega; nad on nii ema kui isa nagu, võrsunud eesti talutare üsast, mida sigitanud Ants Laikmaa vikerlik rüht."* (Kompus 1996: 103)

Rapla ligidal Põrsaku külas asuva Juhani-Uuetoa talu elamu on ehitatud kas E. Velbri või A. Volbergi projekti järgi pererahvas ei mäeta enam, kumb neist selle tegi⁸⁸. 1930 võeti maja ehitamiseks 1000 krooni pangalaenu, mille eest tuli 1932. aasta lõpuks valmis ehitada 14 m pikk, 9,10 m lai ja 2,70 m kõrge plekk-katusega puust elumaja. Tegelikult tehti majale siiski

sindelkatus, mida vanaperemees oli lasknud kodakondseil iga paari aasta tagant üle värvida.

Maja põhikorrusel on eeskoda, kust läheb trepp ülakorrusele, käimla, köök, sahvver, kuus tuba ja palkon. Lisaks on kolm köetavat tuba katusekorrusel.

Ajakujunduse oli talule teinud omaaegne tuntud aiandustegelane Aleksander Siimon.

Väga suure tõenäosusega on arhitektiprojekti järgi ehitatud kaks väga sarnast maja Eesti eri paigus – Vanamõisa asunikutalus Harjumaal Hatu mõisa südames ning Maima põlistalus Soomevere külas Põltsvere ligidal (vt fotod lk 144).

Eriti hea pildil 1930. aastate lõpu moodsast talumajast annab ajakiri Kaunis Kodu 1937, kus tutvustatakse

88. Projekti olevat muretsenud perenaise vend Otto Tlef. Pärast Siberi vangilaagrist vabanemist 1955 elas O. Tlef suviti sinde juures. Lisagem, et umbes samal ajal projekteerisid E. Velbri ja A. Volberg kahekesi Rapla rahvamaja.

Juhani-Uuetoa elamu (1932) projekti autor on kas E. Velbri või A. Volberg. Põrsaku küla. Rapla. H. Pärdi, 2006.

Hatu mõisa südames Harju-Risti ligidal asuva Vanamõisa asundustalu elamu on ilmselt ehitatud arhitektiprojekti järgi. H. Pärdi, 2009.a

Maima talu uus elamu Soomevere külas Pillistvere ligidal on tõenäoliselt ehitatud sama arhitekti projekti järgi kui Vanamõisa talu Hatu Harju-ERM. L. Ingulskaja 1950.

arhitekt Anton Soansi projekti järgi Mikuri talu Hageris ehitatud uut elamut⁸⁹. Õnneliku juhuse tõttu on Mikuri talust keerukaid teid pidi jõudnud Eesti Rahva Muuseumi fotokogusse ka väike seeria püüde uue maja interjööri-dest. Need on seda väärtuslikumad, et taluelamute süstust on pildistatud ülharva

"Välimuselt on Mikuri elumaja täiesti maaehituse laadi, vanamoelise kõrge poole viiluga katusega nagu neid sageli näeme meie vanadel talumajadel. Arhitekt on teinud hästi, andes ehitusele just sellise meie põliseid talumaju meenutava välimuse. Kuigi elumaja pole oma välismõõtudel

(10 × 15 m) just suur, ei leidu siin ometi midagi, mis meenutaks uute ehituste puhul nii sageli tekkivat igava kasti muljet. Väline tagasihoidlikkus ja vanamoelisuus arhitektuuris mõjub siin soliidset, olgugi et hoone ise on tavaline kerge palkehitis. Lai ja kõrge katus on esimene, mis silma paistab hoonet eemalt vaadates. Tekib mulje nagu meie vanu taluehitisi vaadateski, et selle katuse all elada on soe ja mugav.

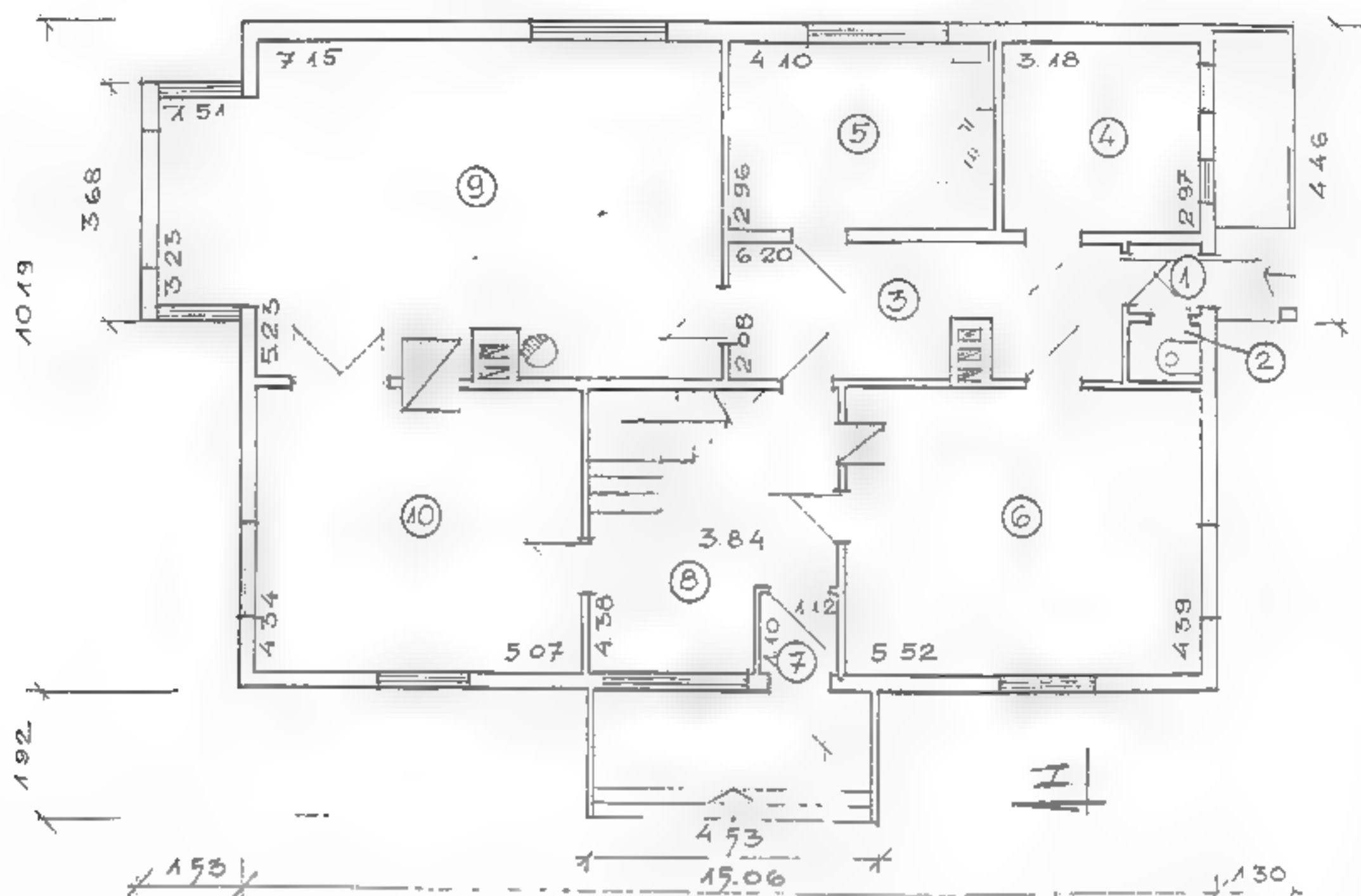
Ja mugav on siin tõesti. Ehituse soliid-
sust aitab tõsta avar trepp, mis maja esi-
küljel on kahe astmelise kogu trepikoja
laiuselt ja valmistatud hõõveldatud Las-
namäe paest. Ruumid on avarad ja val-
gusküllased. Kõige esinduslikum ruum

89. Mikuri talu (55 ha) osas Adama mõisast väija Karna-Koharu valla mees Karl Tamm. Nõu-
kogude ajal oli majas kohalik
kolhoosi kontor jmt. Tagastati
pärjatele 1990

Mikuri talu elamu (1937) Pihali külas Hageri ligidal projekteeris Anton Soans. Nüüd on päriljad maja uuesti korda teinud. H. Pärdi, 2008.

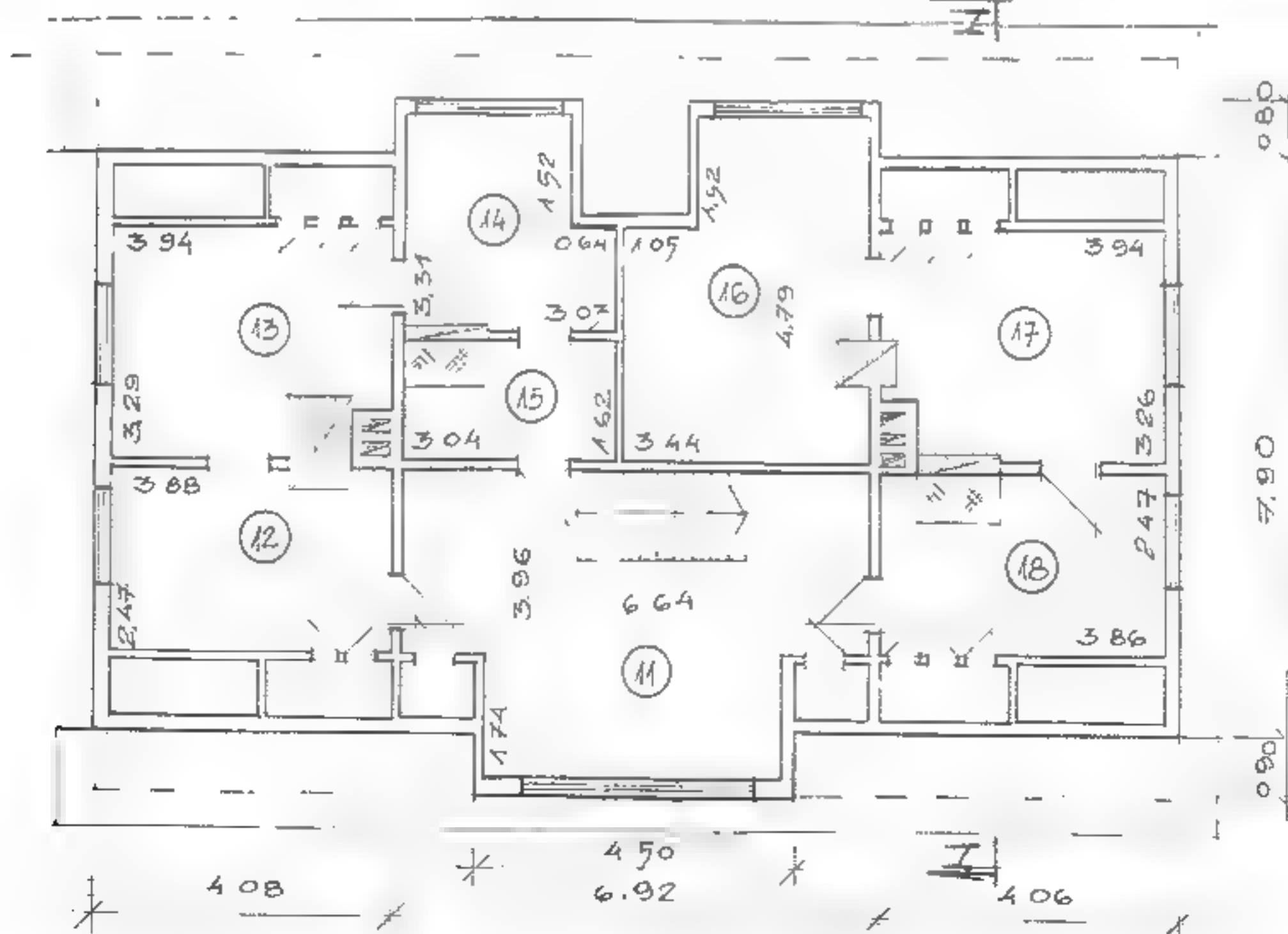

PÕHIKORRUSE PLAAN M 1:100

Mikuri talu elamu põhiplaan: 1 - koda, 2 - käimla, 3 - koridor, 4, 6, 9, 10 - toad, 5 - köök, 7 - koda, 8 - hall. 1990. LVMA.532RP.3.3482

KATUSEKORRUSE PLAAN M 1:100

Mansardkorruse plaan: 11 - hall, 12, 13, 14, 16, 17 - toad, 15, 18 - köögid. 1990. LVMA.532RP.3.3482.

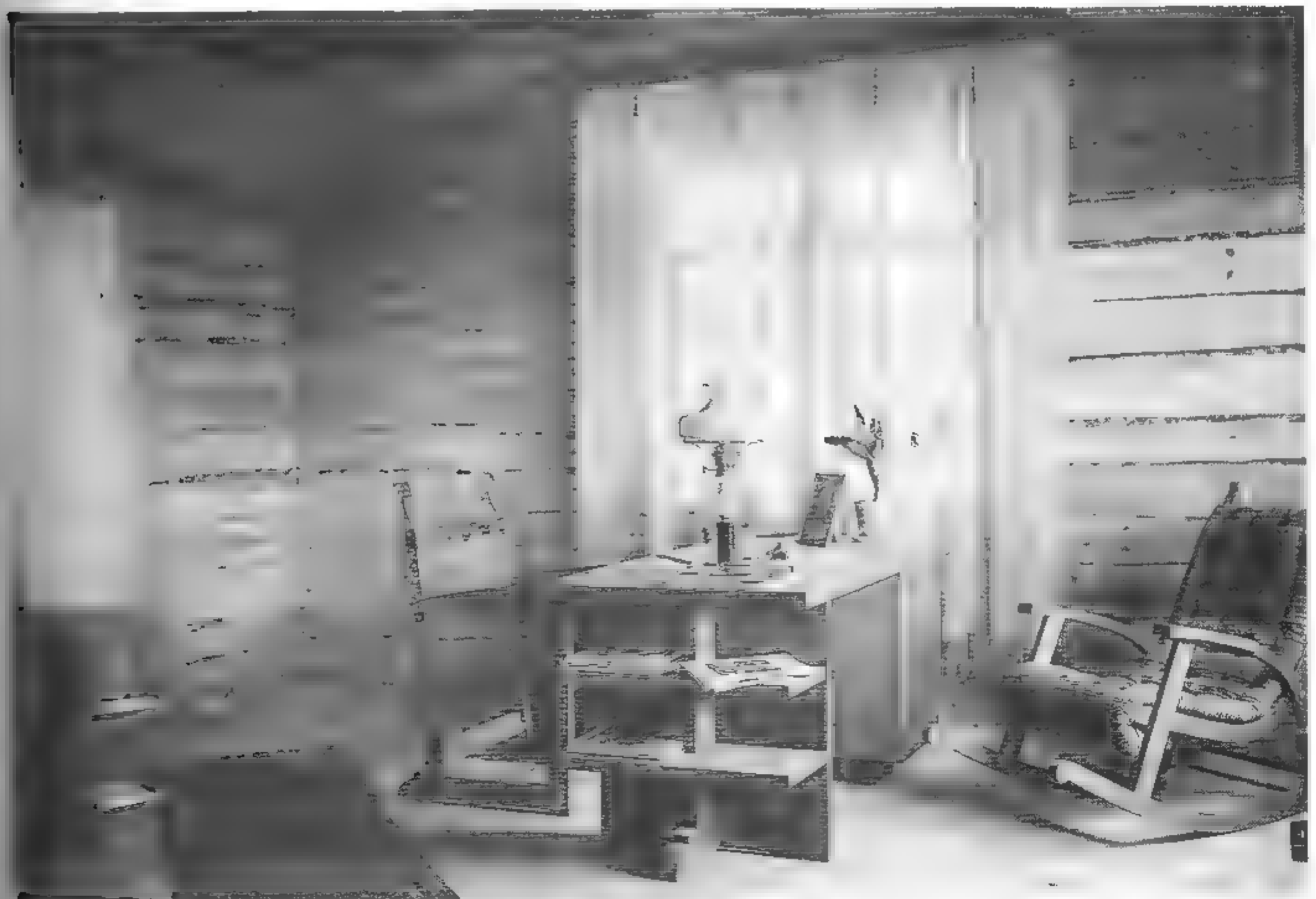

on sun trepikoda, mis ulatub maja teisele korrale, kus trepikoda on kujunenud olesklemiseruumiks seinast seinale ulatuva laia aknaga. Trepikoja lagi, samuti ka teiste eluruumide laed maja alumisel korral on puust, massiivsete tumedate taladega. Trepikoja sisustusest äratab tahelepanu alumisel korral perekonna vana lõigetega kirjatud värvimata riidekirst ja ülemisel korral tumeda liistuga raamitud, peaaegu kogu seinale täitev 1885. aastast päritolev käsitsi joonistatud valla kaart. Ülemine trepikoda, mis võib täita ka rõdu aset, on sisustatud lihtsate Saaremaa toolidega. Trepikojas leidub ka mitu seinakappi üleriie jaoks.

Eluruumid on avarad ja valged. Tumedad puust laed massiivsete taladega mõjuvad vanamoeliselt, kuid suursuguselt. Ehituse stiiliga kooskõlas on ka mööbel, mis tellitud Riigi Tööstuskoolilt. Peremehe toas näeme lihtsast rohekashalliks peitsitud männipuust kirjutuslauda, samas materjalist tugitooli, kiiktooli ja duvanit, mis lutub madala kapiga.

Kirjutuslauatool meenutab kõrvalolevas söögitoas asuvaid tooli. Selle nahast katted on kaunistatud värviliste vöökirjadega. Põrand on varvitud samuti rohekashalliks nagu see on ka kõrval söögitoas, millega peremehe tööruum on ühendatud laia kahe poolega klaasukse kaudu.

Peremehe tuba Mikuri talus. Tundmatu foto 1937. ERM.

Sõõgituba Mikuri elumajas. 1937. ERM

Ristpalkidest seinad on nii, nagu need on. Neid ei kavatseta ka tulevikus katta ei tapeediga ega krohviga. Just sellistena nagu need on praegu harmoneerivad need kõige paremini lagedega ja tubade sisustusega.

Söögituba on suurimaks ruumiks kogu majas. Massiivne madal kapp, mis ühelt poolt taidab puhveti, teiselt poolt aga raamatukapi ulesannet, jagab ruumi kaheks, jättes ühele poole söögitoaga lituva kinnise rõdu, teisele poole aga söögitoa oma vanamoelise soogilauaga ja toolidega, mis on samuti rohekashalliks peitsitud männipuust nagu teisteski elutubades. Vajaduse korral võib mõlemad ruumid hõlpsasti ühendada ühiseks ruumiks.

Keset maja asub koridor, mis saab valguse klaasuste kaudu kõrvalolevaist tubadest. Kuigi ollakse selliste koridoride vastu, osutub see siiski väga otstarbekohaseks. See valdib lahkäimist kõrvalolevaist tubadest. Koridori tõttu pole majas ükski tuba

läbikäidav ja kõikidest tubadest pääseb vajalikkudesse kõrvalruumidesse ja välja ilma teist tuba läbimata. Koridori, köögi, peretoa ja kõrvalruumide laed on krohvitud. Elamus on täielik vesivarustus sooja ja külma veega köögis ja vannitoas. Vesi soendatakse pliidiküttega. Külma vesi tuleb lauda peal asuvast paagist.

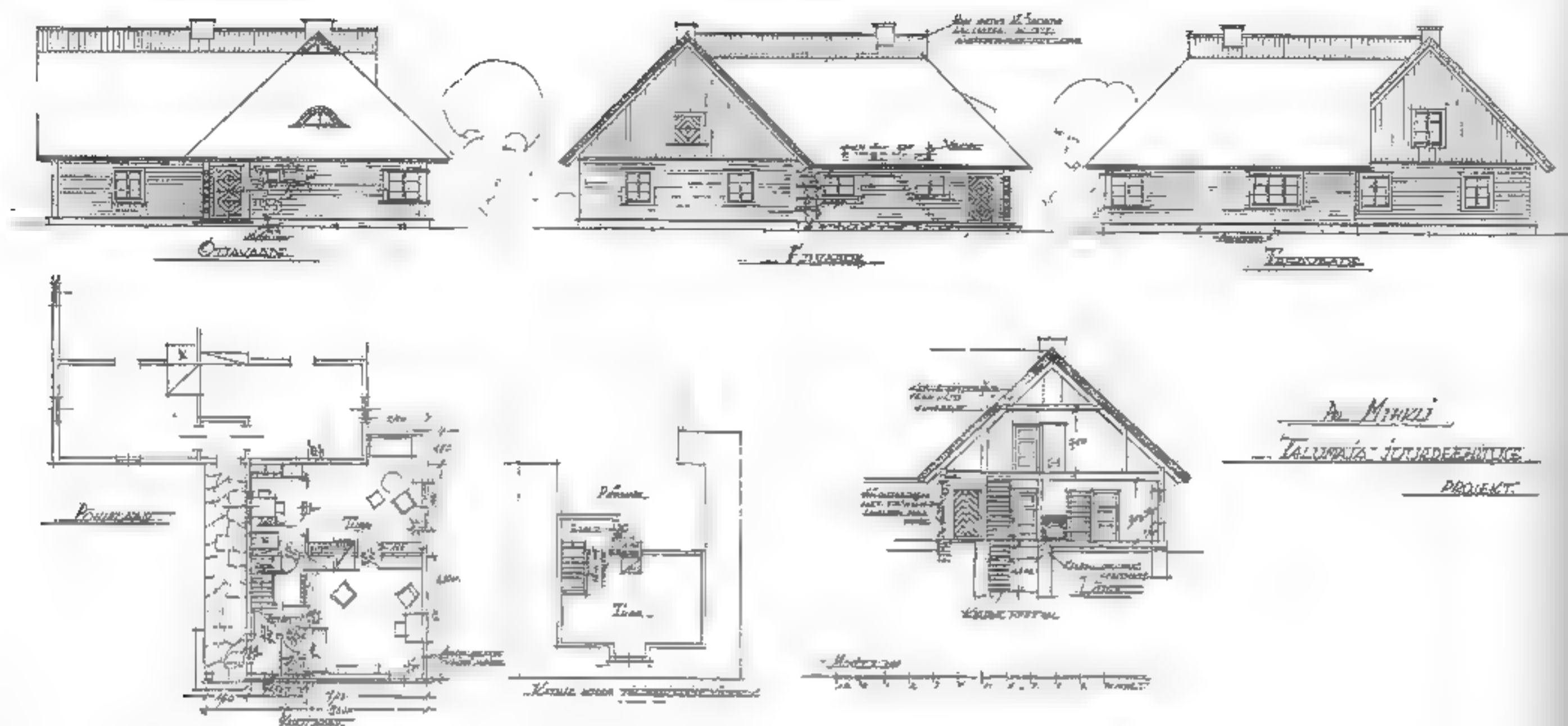
Ülemisel korral asuvad magamistoad, tuba vanale peremehele ja teenijale. Laed on siin samuti taladega, mille vahed on kaetud liistude abil kinnitatud toorpapiga.

Ruumide mitmekülsust aitavad tõsta ka ahjud, mis igas toas on ise värvi tumedatest glasuuritud pottkividest.

Arhitekt on pannud sellesse majja õige palju isikupärast. Ehituse detailid on kooskõlas ehituse üldilmega. Sobiv talu mööbel omalt poolt aitab veelgi tõsta ruumide omapärast ilu. Neis ruumides viibides on tunne, et just selline peakski olema uus eesti-laadiline talu. Vähemalt on see siin üks lahendus selles suunas. Ja peab

Trepikoda vaatega peremehe toale (vasakul) Mikuri talu uues elamus. Tundmatu foto 1937. ERM.

Mihklipere talu elumaja ümberehitusprojekt. E. Nõva, 1936. EAM.

E. Nõva projekti järgi 1939 ümber ehitatud Haljala Mihklipere talu elamu aia poolt. H. Pärdi, 2008.

E. Kargaja maja. Viitina. Rõuge. H. Pärli, 2008.

utlema – õnnestunud lahendus.” (Uus ees-
riparane talu 1937: 11)

Arhitekti käsi oli mängus ka Haljas
asuva Mihklipere talu 19. sajandi lõpust
pärit vana maja põhjalikul ümberehitamisel
1939. Projekti oli selle töö jaoks
1936 teinud E. Nõva⁹⁰. Ümberehitamisega
lisati hoonele uus tiibhoone. Töö käigus
on projekti üksjagu muudetud: vana maja
esialgne viilkatus on asendatud kelpkatusega,
on muutunud akende asukoht ja arv, esialgu
purdeenitise katusele tehtud pisike
ümber uuk on rännanud vana maja
katusele jmt. Hoone esiküljel on väike
katusega eeskoda, tiibhoone õue-
poolsel küljel on väike terrass, ukseid

on vooderdatud rombimustrilise laudisega,
üpris suured peaaegu võrdkülg-
sed aknad on kuue ruuduga

Roost kelpkatusega puumaja on
väljast vooderdatud pruunikasmusta
rõhtlaudisega, akende ja uste piirde-
lauad ning nurgaliistud on valged

Talu hooned võeti 1998 ehitismälestisena
muinsuskaitse alla

Mitu talumaja projekteeris 1930
aastail ka arhitekt Alar Kotli. Mees
nimega Eduard Kargaja oli saanud teenete
eest isamaa ees 91 ha maad Viitina mõisa
südames. Talu oli enne 1940 aasta juunipö-
öret moodne ja edukas. Siin olid olemas
kõik vajalikud põllutöömehinad: lokomobiil
ja veeturbiin,

⁹⁰ Projektile on punase plattsiga nurga peale kirjutatud “Seda maja on palju kudetud.”

Nõukogude ajal asus siin Viitnä kauplus, praegu, tagastatuna pärijaile, seisab maja tühjalt.

Nii arhitektuuri mõtte kui kultuurilooliselt tasub tähele panna Möldre talu eamut Emumäel Simunas. Selle lihtsa kena puumaja projekteeris 1930. aastate lõpus arhitektiharidusega tuntud näitleja Hugo Laur oma õele, kes oli Möldre talu perenaine.

Assamalla asuvas Kõrtsi-Hindreki talus elati 1939 üks Eesti küla jaoks haruldasi funktsionäse elamuid. Kui juba linnas võeti seiliseid "ilma katusetamaju" omaks väga pika hambaga, siis maal võis see talumeeste silmis olla

veelgi suurem näjanumber. Nagu taluhoonete puhul tavaliselt, puudub sellegi kohta projekt või mõni muu kirjalik dokument. Talu ja pere kohta on teada, et selle ostis Porkuni mõisast endale Joosep Vanderer. Tema kolm poega Rudolf, Artur ja Arnold omandasid kõik kõrghariduse: Rudolf õppis Tartu Ülikoolis arstiteadust ja agronoomiat ning rajas 1930ndail kodutalu linnaseekt-rakti tenase. Artur õppis Tallinna Tehnikumis ja sai ehitusinseneri diplomi, kolmas vend Arnold sai hariduse Tallinna Tehnikaülikoolis ja Tartu Ülikoolis keemia erialal. Teise maailmasõja lõpus 1944 pagesid kõik Vandererid

Möldre talu lihtsa stilise puumaja (1943) projekteeris arhitekt-näitleja Hugo Laur 1930. aastate lõpus. Emumäe. Simuna. H. Päril, 2007.

Kõrtsi-Hindreki funkvilla. 1950.–1960ndad. M. Kunturi kogu.

Lassi talu funkstiilis puitelamu on praegu suhteliselt kehvast seisust. Põlvkõla Tõri H. Pärki, 2008.

• Karkuse talu funktsionaalses kastmaja tõuseb Karkuse küla traditsioonilise taluarhitektuuri taustal väga selgelt esile. H. Pärdi, 2011.

• Karkuse talu elamu funktsionistlikult karme sirgjooni pehmendab kumer väljaaste ning esiku ümaraken. H. Pärdi, 2010.

Lagle ja Hälli – riiklikud näidistalud

Läände. Hiljem leidsid majas peavarju kohalik raamatukogu ja majandi kontor. Sõja tõttu pooleli jäänud maja ehitas lõpuni ja viimistles 1950. aastail kohalik majandusvooderdas väljast rõhtlaudisega ja värvis tumedaks. 2000. aastate alguses lasid välismaal elavad pärijad maja remontida, toode käigus pandi hoonele plastist välisvooder.

Stilipuhta funktsionalistliku puitvilla projekti tegi suure tõenäosusega Artur Vanderer. Hoone põhiosa on

kahekorruseline püsttahukas, mida ilmestab püstine trepikoja lintaken, mille kohal on ümaraken. Vasakul lihtsust tagasiastega madalam osa põhahoonega.

Lisaks Kõrtsi-Hindreki majale on Eestis praegu teada veel kolm funktsionaalset taluelamut: Lassi puitmaja Paasikülas Türi lähedal, Meierahva betoonkivivoodriga puitmaja Karkusel Ambla kandis ning Lepiku talus Püssis kivilmaja.

1930. aastate lõpupoole ehitati Tallinna külje alla Õismäe sooasundusse kaks iselaadset talu – Lagle ja Hälli, mida võiks pidada omamoodi riiklikeks näidistaludeks. Riigi kulul ehitatud taludest plaaniti üks anda pärast valmistamist "võtmed-katte" põhimõttel pidulikult üle ühele väljapaistvale kirjanikule (Lagle) ja teine lasterikkale riigiametnikule (Hälli). Neid võib vaadelda omamoodi ideaalina uue moodsa rahvusliku taluarhitektuuri edendamisel Loomuliku elukorralduse jätkumisel võinuks neist kujunedagi head eeskujud meie taluehituse jaoks.

Lagle talu hoonestusprojekt telliti Põllutöökoja Ehitustalitusest, kus 1936 koostas selle Edgar Velbri⁹¹. Ajakirjanikud olid väga varmad kajastama talu ehitamist ja muud sellega seonduvat.

"Kolmapäeval näidati ajakirjanikele talu Õismae sooasunduses, mis sügisel riigivanema poolt kingitakse ühele nimekale kirjanikule"⁹². [...] Nimetatud asundustalu asub Rannamõisa tee ääres, Harku jarve lähedal Õismäe rabas. Talul on maad 3,5 ha, ja kohta on hakatud harima juba 1935. aastal. [...]

Talu on juba täielikult hoonestatud, mõned väikesed viimistlustööd on veel teha. Talus on neljanurgelise õue ümber kolm hoonet. Elumaja, majandushoone ja saun. Esimesed kaks hoonet on omavahel ühendatud lahtise käiguga, mille müüri külge on ehitatud kasvuhuone küttevõimalusega. Majandushoone sisaldab kuurialuse, tööriistade hoiuruumi, mida võib kasutada ka auto-garaažina, lauda kahele lehmale, lammastele, sigadele, kanala, tööruumid, panipaiku ja eluruumi hooaja tööliste. Hoone on kahekordne, ruumikas ja soe.

Elumaja on avar ja valge ning mahutab tarviduse korral suure perekonna. Loetleme juba mõttes, et siia tuleb romaanituba, siia novellituba, luule-, draama-, komöödia jne toad! Kuidas kirjanik end siin sisse säeb, seda ei tea, kuid võimalusi on palju: ilusad toad, rõdu, suurem elutuba kaminaga, mugav köök, korralik kelder, sahvrid jne. Ahjud on ilustistega ja loodetavasti soojad. Hooned on ehitatud telliskividest, [...] ja väljast krohvitud ning valgeks vööbatud. Katused on punastest kividest.

⁹¹ Siin on Lagle arhitektiks peetud Erika Nõva, kuid Eesti Vabaõhumuuseumi tootaja Edo Lutsepp selgitas välja, et tegelikult projekteeris maja Edgar Velbri (vt E. Lutsepp 2012).

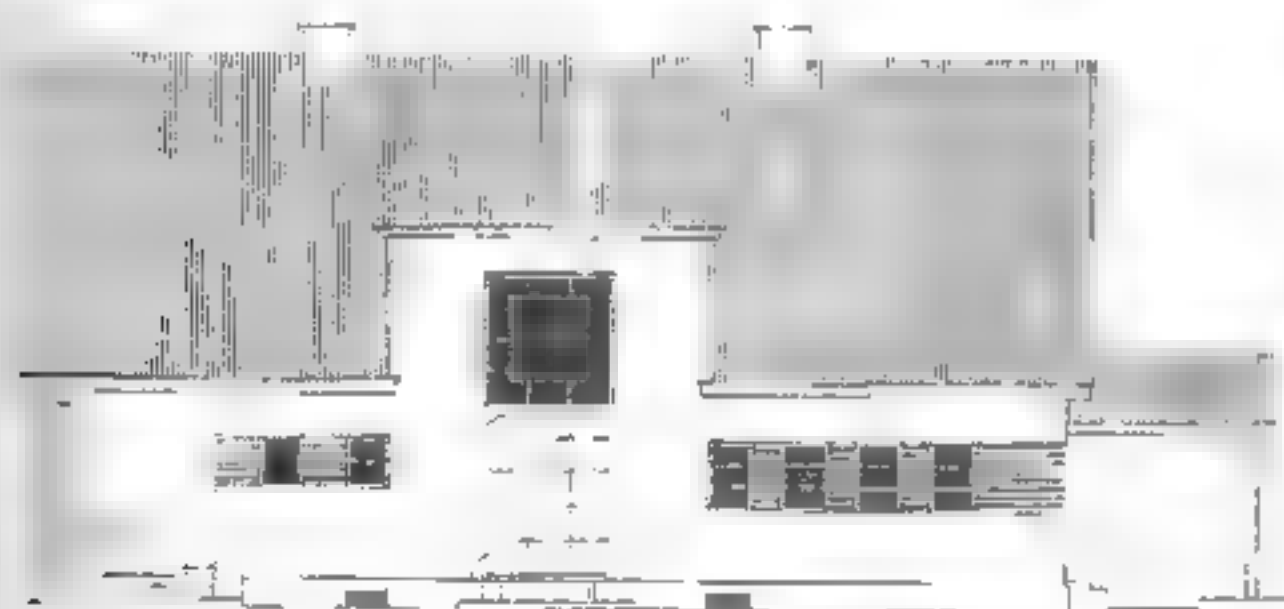
⁹² Lagle talu kingiti 1937. aasta kirjanik August Maigale.

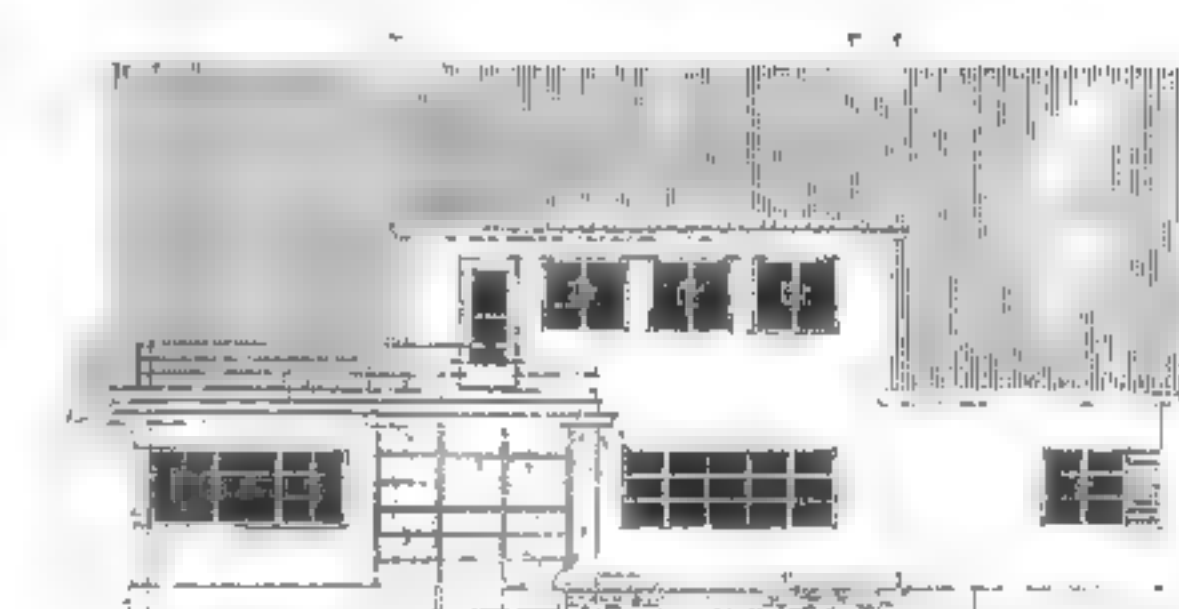
Arhitekt A. Mälgule kingitud Lagle talu hooneid Õismäel projekteeris E. Velbri. EAA, 1937.

Lagle talu elumaja põhiplaan. E. Velbri, 1936. ERA 31.5.839.30.

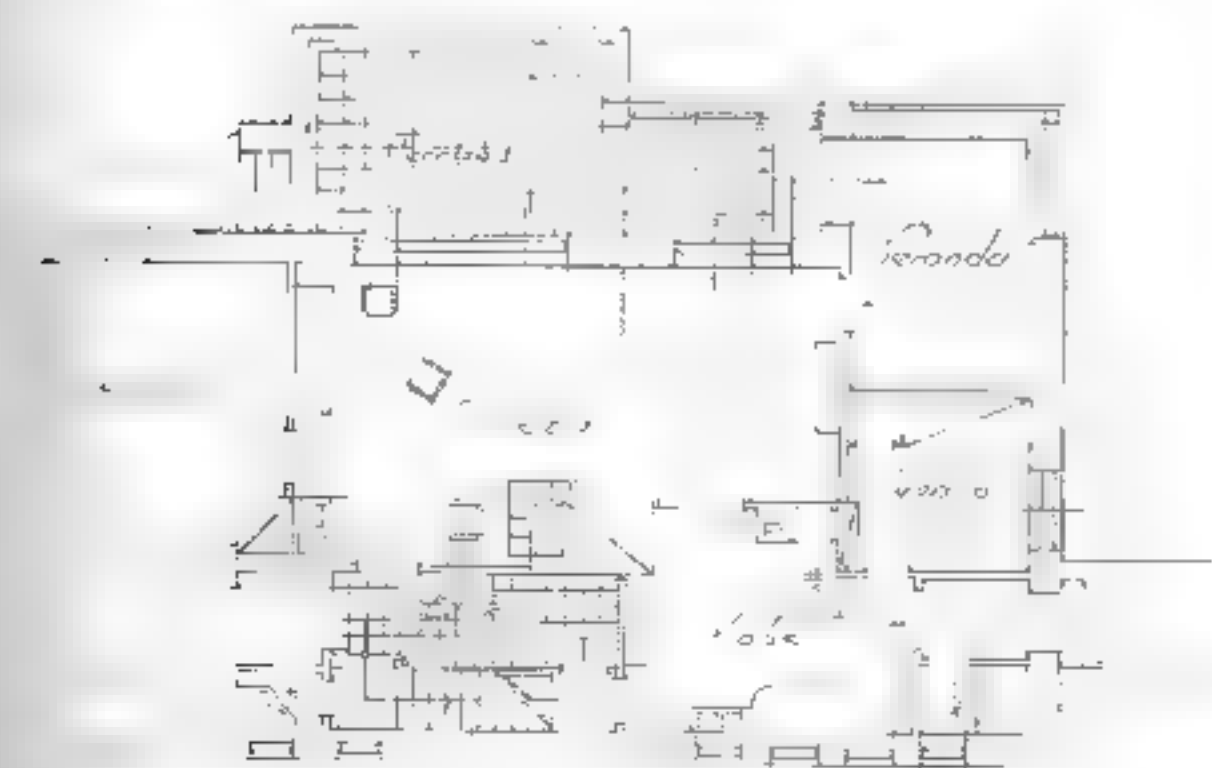
Elumaja kavand

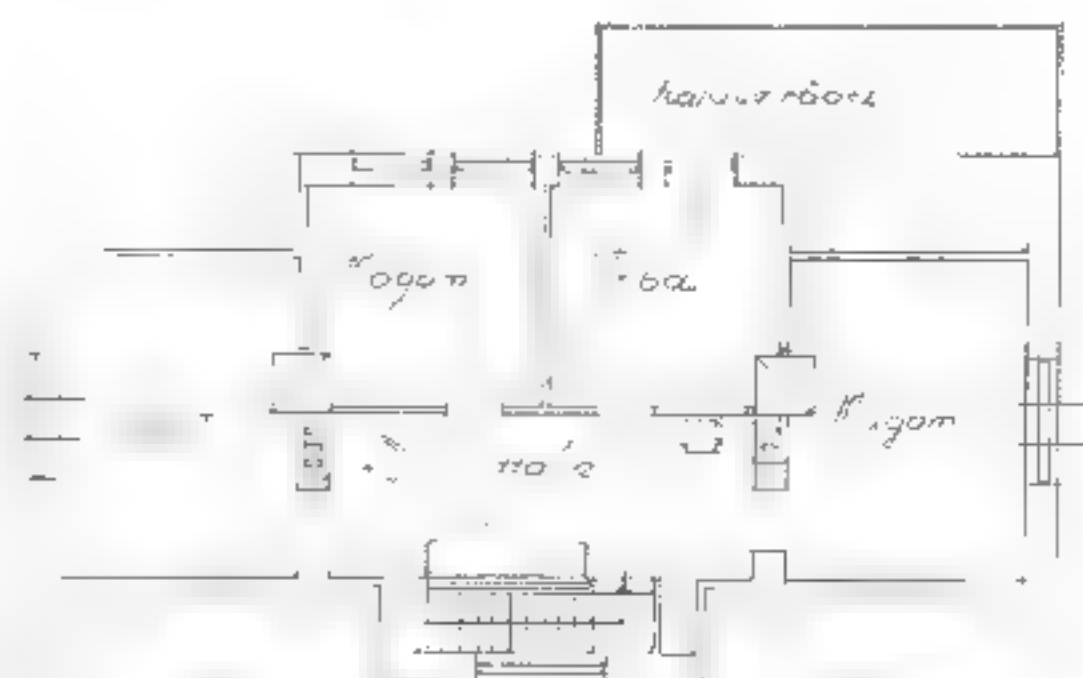
1:100

1:100

1:100

1:100

Hälli talu asub praegu Tallinnas Hälli tänavas. H. Pärli, 2008.

Saunas on rietumisruum, pesuruum ja vihusaun. Sauna juures on kahetoaline töoliskorter aednikule. Kõikjal on veevõrk, millist varustab veega õuel olev puurkaev. Tallu tuleb ka elektrivalgustus. Hooned on nägusad, elumaja ees lahtine rõdu pergolaga. Õue ümbritseb silikaatkividest aed, mis aitab mahendada esialgset lagedust." (Postimees 1937)

Väga värvikalt on talu kirjeldanud teinigi ajakirjanik:

"... Olgu tulevase Lagle talu kirjanikust peremehe hingepuhtusega kuidas tahes, ihupuhtuse eest on aga hästi hoolitsetud. Rietusruum, pesemisruum – viimaks kahhelkividest kerisega

ahi – kõik need on avarad ja valged. Sooja ja kulma vee kraanid on seintes, ainult tuli jääb tulevasel peremehel veel katla alla teha.

Sauna otsas on sulase kahetoaline elukorter. See jätab mulje, et kui selliseid meie taludes rohkem oleks, siis ei oleks ka maal karta tööliste puudust, vaid vastupidist. Selles mõttes võiks kirjaniku talu olla maapõllumeestelegi mustertaluks.

Teised kõrvalhooned on ühendatud kaetud käigu abil elamu kulge. Autogaraaž, võimalik kasutada ka puukuurina, puhaslaut paari lehma ja sigade jaoks, veel miskisugune kõrvalruum, kanala. Heledaksvõõbatud seinad, varvitud põrandad.

Lõpuks lehemehed leiavad, et tulusam kui kanapidamiseks kasutada, oleks selle ruumi suvitajatele välja üürida, sest paljudki peavad leppima tublisti viletsama suvituskorteriga.

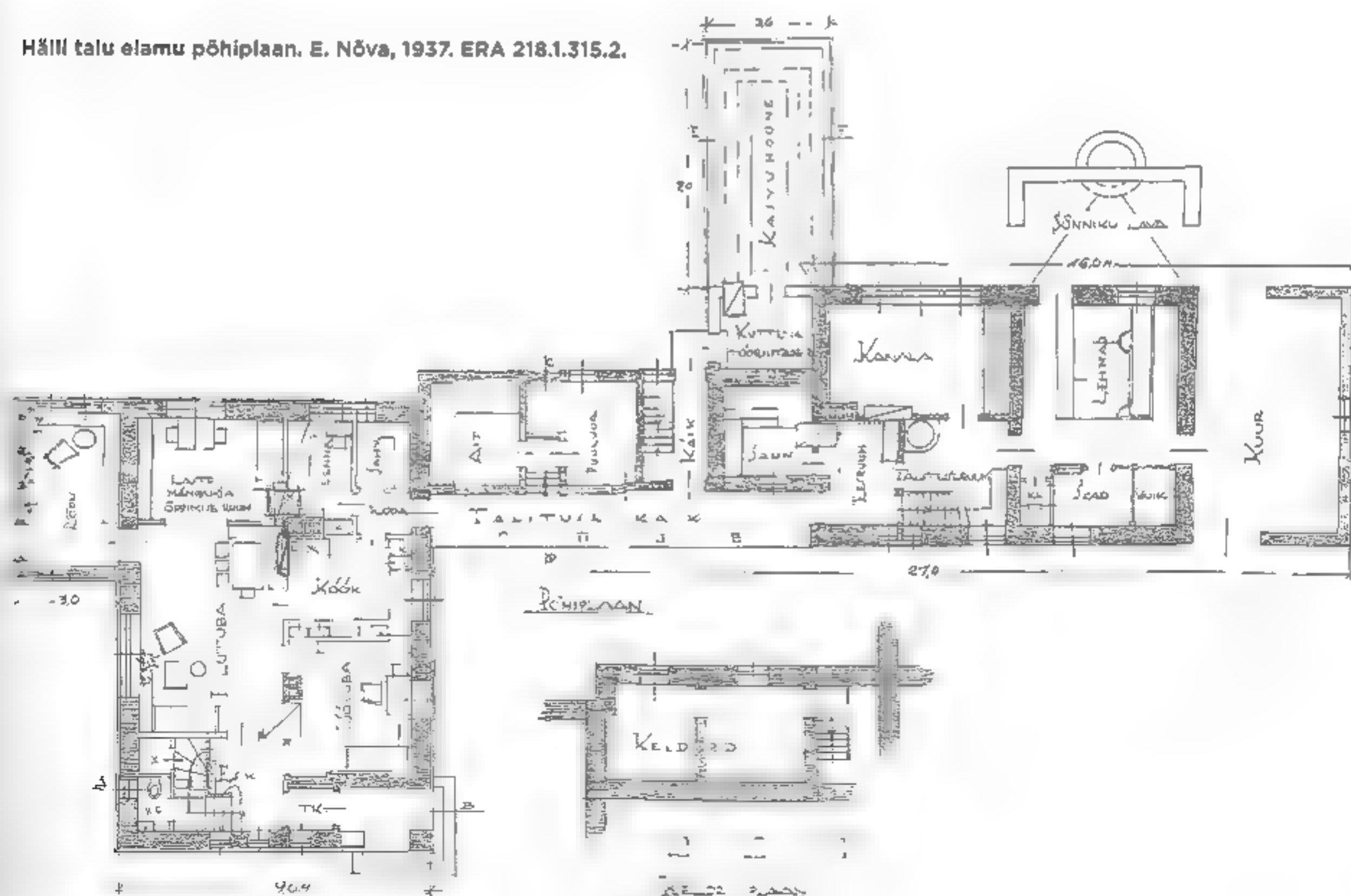
Lautade peal on ruum töötoaks (omanikule kui majapidajale, mitte kirjani- kule). Hoone ise on elumajaga ühendatud katusega käigu läbi, mille ühele küljele on paigutatud koetavad kasvumajad.

"Lagle lossi" peahoone on rohkete tubade ja rõdudega kahekordne kivist ehitis, mille juures on kasutusele võetud kõik arhitektuuri viimaseaegsed saavu- tused. Siseruumide seinakate on värvilt tagasihoidlik, kuid nägus. Osa põrandaid on kaetud parketiga. Seinatuhemikesse on püütud luua rohkelt panipaiku ja kappe ... käsikirjade jaoks, nagu tahendatakse. Maja juures on hoolitsetud ka elektri

sisseviimise eest, kuigi praegu Õismäel puudub veel pealiin. Viimast tahetakse tuua kas Tallinnast või, tõenäolikum, otse Ellamaalt üle Keila. /.../ Mõistetavalt on talu saamise küsimus olnud kaalumisel ka kirjanikkonnas. Tagasihoidlikkude eluviisidega harjunud Parnassi elanikud on seni leidnud, et talu ja majapidamine tuleks nagu pisut suur meie kirjanikke- dele. Nähtoonil on lisatud, et "Lagle lossi" võiks alles siis sisse kohida, kui oleks igal aastal kindlustatud vähemalt 3000 krooni suurune "elatispreemia", kuna muidu puu- dub võimalus auto, sulase jne pidamiseks." (Maa Hääl 1937)

Hälli talu projekt telliti Asundus- ametist, kus selle koostas Erika Nõva. See kinnitati 1937. aasta septembris ja kohe asus Asundusamet ka ehitama. Majandusruumidega L-kujuliselt kokku

Hälli talu elamu põhiplaan. E. Nõva, 1937. ERA 218.1.315.2.

ehitatud heledaks krohvitud kahe korstnaga kivimajal on S-kivist viilkatus ja tore võlvitud peasissekäik. Peakorruse keskel on suur elutuba, selle kõrval laste mängu- ja õppimissuum, töötuba, köök, pisike teenijatuba, sahv, WC, esik ja rõdu. Ülakorrusel on hall, elutuba ja kolm magamistuba – üks vanematele ja kaks lastele. Maja tagaküljel veranda katusel on lahtine rõdu. Esikus, köögis ja tubades on

tammeparketist põrandad ja sisseehitatud seinakapid. Esiku ja kööki kide tubade seinad nii all- kui ülakorrusel tapeediti. Köögis on valgetest grespottidest puitpraeahju, sooaveekata, leivaküpsetusahju ja soojakapiga, eluruumides on kokku neli glasuurpottidest ahju. Elumajas se- ja välissehitesse paigaldati ventiatsioon ning nooned olid varustatud veevärgiga

Esinduslikke ja edevaid

93 Talu sai kuulsaks juba 1905. aasta revolutsiooni ajal, kui mõisnike omavoli vastu massinud talumehed just siin kuulutasid välja "Vaali Vabariigi" mille eest ta ja peremees Mart Jürman, August Jurman sa koos mõrrekaaslastega karistussalklaste poolt maha lasti

94 Selle põlistalu ostis 1872 Vana-Kuuste mõisast vala Jaan Aavik, Üpris varsti ta müüs selle edasi Ado Mirkale, kelle järeltulijale kuulus talu kuni teise maailmasõjani. Sõja ajal oli talu Saksa lennukae kasutuses, pärast kasutas seda Tartu vangla abimajand, hiljem põllumajandid

Tolleaegsete taluelamute hulgas on üks omanäolisemaid Palsu talu häärber Vaali külas Järvemaal, mis väärib tähelepanu ka muus mõttes. See oli poliitiku, Asutava Kogu ja mitme Riigikogu koosseisu liikme ning paljukordse Eesti Vabariigi ministri August Jürima (1887–1942) kodutalu.⁹³ 1920. aastail ehitati talu suur, esinduslik traditsionalistlikus laadis puumaja, mille projekti A. Jürima isemelt kelleltki arhitektilt tellis

Ainulaadne on Tartumaal, Roiu aleviku ligidal asuva Kõivu-Andrese talu punasest tellisest elumaja⁹⁴. 1927 võttis peremees Andres Mirka 2500 krooni ehituslaenu, et ehitada segaehtisena 15 m pikk, 10,8 m lai ja 2,75 m kõrge plekk-katusega elumaja. Maja pidi lepingu järgi valmima 1. oktoobriks 1928.

Arhitektuurilt on see juugendlike ja *art deco*-like joontega tellisvoodriga palkmaja Eesti taluelamute hulgas ainulaadne. Hoonel on maakivisokkel, valtsplekist kõrgel keelkatusel on sujuvalt tõusvad räästad. Maja kõrge iseloomulikum osa on voolujoonelise viiluga kõrge katuseärkel, mille ees on metallrinnatisega kumer lahtine rõdu. Hoone vasakus otsas on kumer viietahuline väljaaste, mille ülemisel,

katuseärkli osal on kaaraknad. Nagu talumajade puhul ikka, pole projekti ega autori kohta andmeid.

Kõike muud kui Eesti külas tavaline on ka Tartumaal Kambja ligidal Sirva küll 1920. aastail peipsivenelaste arhitekt ehitatud Henno talu elumaja koos mõsaliku õuekujundusega (vt foto lk 152)

Edev juugendlik poolkepp-murdkatusega maja, millel on maakivist sokkel, heledaks krohvitud seinad, akende ja uste pöörded ning hambulised nurgaketid punasest tellisest. Seinad on osalt püstpaikidest, osalt savist, mille tähts on kasutatud puuhalge. Mõemal pool peasissekäiku on veidi eenduvad erald katustega külgosad. Hoone ürdilme määrab peafassaadi keskel asuv neljale vahele klassitsistlikule kivisambale toetuv poolsõõrikujuline betoonist valatud rõdu, mis on piiritletud kivipostide vahele kinnitatud puitrinnatisega. Rõdule avanevad dekoratiivse klaasijaotusega pidulikud tribuksed. Ruumijaotus on lihtne: kesksest trepikojust avanevad ukseid mõlemal pool asuvaisse avarasse ruumidesse ning samast läheb trepp ülakorrusele, kus on samuti väga avarad ruumid, sh üks tuba u 50 m. Igapäevased sissekäigud

Peasu talu esinduslik elumaja Vaali külas Järvamaal on ehitatud 1920. aastal. H. Pärdi, 2004.

Peasu taluarhitektuuris on Tartu lähedal Rolul asuva Kõivu-Andrese juugendlik tellismaja (1928) haruldane. H. Pärdi, 2003.

Sirvaku külas asuva Henno talu elumaja eeskujud on Tartus. L. Aasma kogu, 1920ndad.

on maja köögipoolses otsas ja tagakülje

Majal on selgesti äratuntav eeskujud – Tartu lastearst K. A. Pfaffi maja (ehit 1913) Kalevi 13, mille projekteeris V. Kessler. Praegu on maja lootusetus se sus

Peipsivene müürsepakunsti üks kõige suurepärasemaid näiteid Eesti taluelamute seas on Säämä-Tagakülas (Viru-Nigula) asuva Kingvitise talu maja. Talu peremees, kohaliku kooli juhataja, Avinurmest pärit Mikk Jalak oli tahtnud, et tema maja sarnaneks väliselt Avinurme kirikuga. Suure (184 m²) uhke kahe korstnaga, valtsplekist viilkatusega maakivist maja, mille avapiirded on laotud punasest tellisest,

ehitas Varnja kü ast pärit ehitusmeister müürsepp (vn k *murnik*) Aleksandr Dutkin 1924–1925. Koos kivilõhkumisega läks laetmatult hea müür töö maksma 132 658 marka. Majas on 5 tuba, köök, sahvver ja muud abiruumid. Maja esiküljel ja a.a pool olid ühesugused puust, suurte akendega palkonid. Viimastel lumerohketel talvedel (2010 ja 2011) said need vigas ja lammutati, ent taastatakse varsti. Maja lõunapoolset otsa ilmestab teisel korrusel stiilse sepišvõrega lahtine rõdu, viiluväljadel on kolm ümarat enisakent

Pilistvere lähedal Soomevere külas asuva tavalise Kesk-Eesti talu Tooma peremees Aleksander Sild oli keskmisest edumeelsem ja energilisem⁹⁵

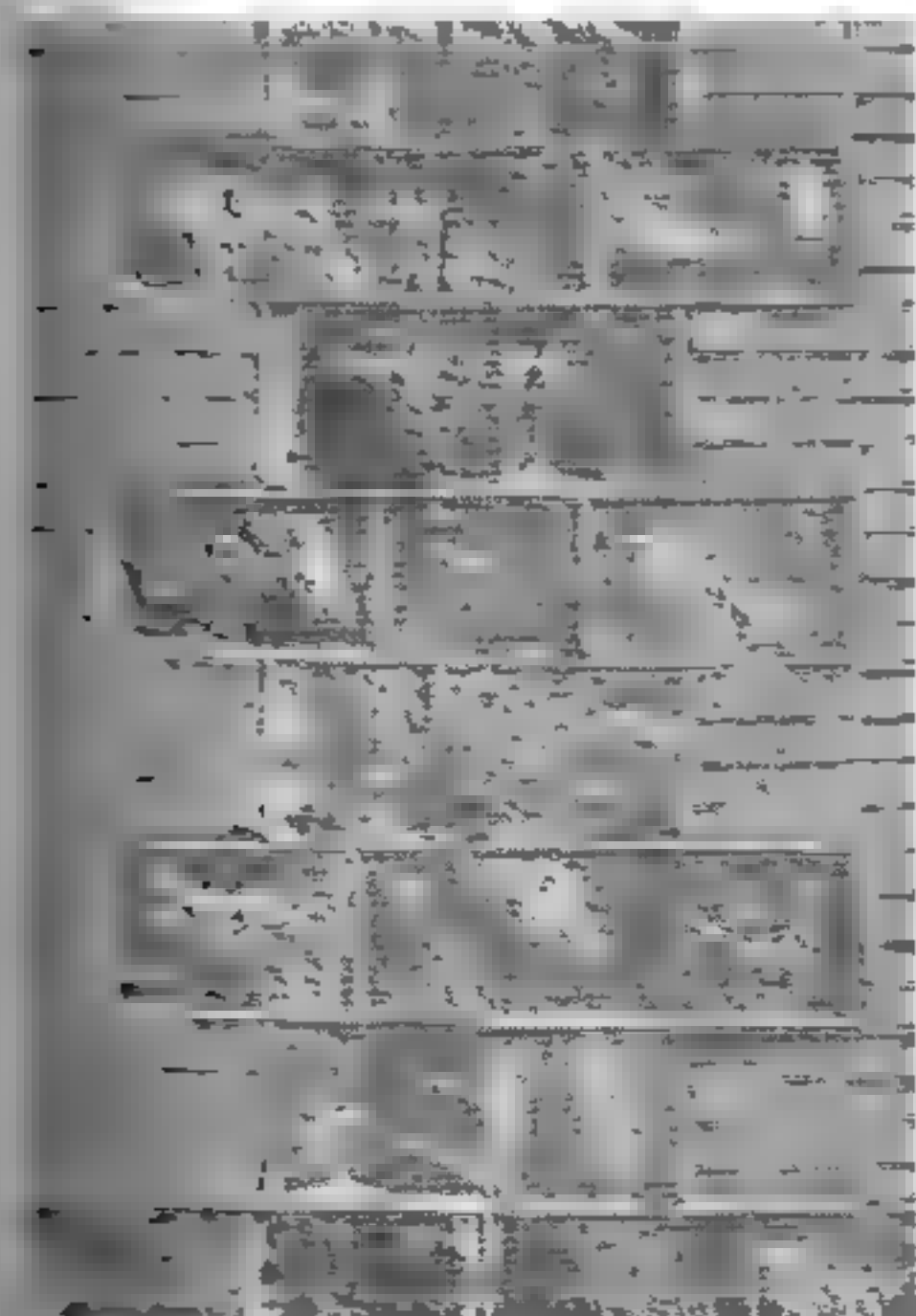
95. Praegu tuntakse rohkem Reinu nime all.

— Tagakülas Viru-Nigulas asuva Kingvitise talu kivist elumaja (1924-1925) on üks paremaid näiteid peipsivene müürseppade tööst.
— Arhitekt A. Dutkin 1925. H. Pärdi, 2011.

— Kivi- ja puu- se talu elumaja (1925) detail näitab
— Kivi- ja puu- se murniku A. Dutkini meistrikätt.
— H. Pärdi, 2011.

Kena sepsivõrega raudrõdu Kingvitise talu elumaja otsaseinas on Eesti taluarhitektuuris
üliharuldane. H. Pärdi, 2011.

Tooma talu häärber (1930) Soomevere külas Pilstvere kihelkonnas on omasuguste hulgas üks esinduslikumaid ja elegantsemaid. ERM. L. Ingulskaja, 1951

96. Täpselt samasugune katuseärkel on naabruses Kahala külas Kaarle talu enuma a.

Muuhulgas oli ta üks Pilstvere Majandusühisuse (1910) ja Võhma Ühispiimatäituse (1912) asutajaid ja juhatuse liikmeid. 1930 ehitas Aleksander kodutallu uue elumaja, kus pärast tema arreteerimist 1940 ja pere küüditamist 1949 paiknes pikemat aega kohaliku kolhoosi kontor ja korterid.

Suurel (põhja pindala 217 m²) esinduslikul, väljast kollaka pritskrohvi viimistletud mansardkorrusega püstpalkmajal on kõrge, kergelt tõusva raästaga (algselt S-kivist, praegu eterniit) poolkelpkatuse. Hoone välisline määravad nelja postiga lahtine

trepikoda ja selle kohal asuv omapärane, elegantse kupliga katuseärkel⁹⁶. Maja lõunapoolses otsaseinas on kaks kumerat väljaastet ning nende vahel teisel korrusel katusega ja puikrinnatise lahtine rõdu. Põhjapoolses otsas on väike trepikoda, kust pääseb kööki ja sahvrisse ning selle kõrval keldrisesik. Maja all on kogu ulatuses suur 7-osaline keelder. Tagaküljel on seinakesel petikuks ning kaldkatuse all kahe aknaga uuik. Hoone kõikide avade pildid ja nurgapostid on võõbatud valgeks, iga põhikorruse akna kohal on kaks roõpset {-kujulist valget joont

uste kohal üks keskeist tõusev laineline
joon. Siseruumide paigutust on aja-
jooksul üksjagu muudetud, sest maja
oli jagatud vähemalt neljaks eraldi kor-
teriks. Seepärast on piir esialgsest ruu-
mijaotusest veidi ebaseisge. Kindel on
see, et majal on kaks sissekäiku nii põhi-
kuika ülakorrusele. Põhnapoolsest väi-
kesest trepikojast, kus on käimla, pää-
seb köög esikusse. Seal läheb trepp
üakorrusele, üks uks avaneb sanv-
risesse ja teine avarasse (kokku 26 m²)
kööki, mida on hiljem väiksemaks teh-
tud. Köögist saab kõrvalasuvasse kahte
tuppa. Peasissekäigust paaseb avarasse
trepikotta, kust võib trepp üles, nur-
gas on käimla, siit avanevad tiibuksed
suurde saali (35 m², praegu vaheseinaga
pooeks jagatud) ja paremale, väikse-
masse tuppa. Saalist pääseb maja keskel

asuvasse tuppa, mis võis varem olla
söögituba, sest see asub köögi kõrval,
kuid praegu puudub seiles seinas uks.
Kokku on alumisel korrusel viis tuba.
Teisel korrusel on kaks esikut, mõlemas
otsas köök pliidi ja soemuüriga ning
ahjuga, 6 tuba ning rõdu. Kahte tuba
kütab üks ahi ning üks tuba on küttega.

Järvamaalt väärib esiletõstmist
veel Ramma külas asuva Lindre põlis-
talumoodne puitmaja, mis ehitati 1938
ilmselt Põllutöökoja Ehitustalituses
tehtud projekti järgi.⁹⁷ L-kujulise maja
välisvooder on kattelistuga püstilaudi-
sest, põhihoonel on kelpkatus, millesse
tõenäoliselt hiljem on tehtud aknauuk.
Maja esiküljel täisnurga all eenduva viil-
katusega klaaspalkoni ees on lahtine
nurgapostile toetuv ulualune, kus on
üks välisuks, teine uks on maja otsas

⁹⁷ 32 ha suuruse talu ostis
1879 Ramma mõlder Johann
Verner, müüs talu 1893 edasi
Jaan Raudlerile. 1897 ostis
talu okasjoniult endale Juhan
Lehtmets, kes 1902 müüs selle
edasi Mihkel Lõvile. Tema
poeg Oskar Lõvi (1892–1977)
oli sõja eel tuntud ärimees ja
avaliku elu tegelane, hiljem
eksilvalitsuse majandusminister
ja kirjanik (tuntum teos
"Kõlm naist" I–III).

Lindre talu elamu (1938) on tõenäoliselt ehitatud Põllutöökoja Ehitustalituse projekti järgi. ERM. V. Kutsar, 1973.

Rannakülade kaptenimajad

Omaette huvitava rühma meie maaelamute seas moodustavad rannakülade laevaomanike-reederite ja kaptenite majad. Kõige varem (1860 aastail) hakkas purjelaevandus arenema Liivi lahe ääres Häädemeestel, Kablis ja Orajões ning praegu Lätile kuuluvas Heinastes. Siin ehitati hulk esinduslikke kaptenimaju, millest suurejoonelisim on 1902 valminud kapten-reederite vendade Veidede maja Heinastes.

Häädemeeste ranna Kabli küla kõige tähelepanuväärsemad hooned on uhkete klaasverandadega helesiniseks värvitud rõhtlaudvoodriga kahe kuulsa kapten-reederi Mats Granti ning tema väimehe Jakob Marksoni elumajad. Granti väga suur palkmaja (üle 400 m², 7 elutuba) on ehitatud mitmes jaos: keskmise osa ehitas vana Mats 1860ndail, seejärel lisas poeg Otto põhjapoolsesse otsa uusi ruume ning 1920.–1930. aastail ehitas Tartu Ülikoolis töötanud arstiteadlasest pojapoeg Franz suure kauni verandaga suvetoa. Nõukogude ajal erinevate asutuste kasutada olnud maja on sisemiselt põhjalikult ümber ehitatud (vt lk 72).

Ehedamalt on säilinud J. Marksoni maja, mis on siiani tema järeltulijate käes. 1889 ehitatud rohke puitpitsiga ehitud viikatusesega palkmajal on sinine rõhtlaudvooder. Aknaraamid, -piirdelauad ja -luugid, rippviilud, nurgapiirded, raastakarbid ning ukSED on värvitud valgeks. Aluspindala (193 m²) on see üle kahe korra väiksem Grant omast, kuid kahel korrusel kokku on ka siin 7 tuba. Perepärimuse järgi olevat nii maja välimuses kui sisemuses mõjutusi Inglismaa sadamalinnades nähtust. Põhiplaani sarnaneb see summeerilise ruumilahendusega (keskel köök) taluhoone eriti Palmse valla

1902. aastal ehitatud vendade Veidede maja (1902) Heinastes on aja jooksul kaotanud nurgatorni ja väiksemaid ehisdetalle, kuid on kultuurimälestisena säilinud. Foto all. H. Pärtil, 2009.

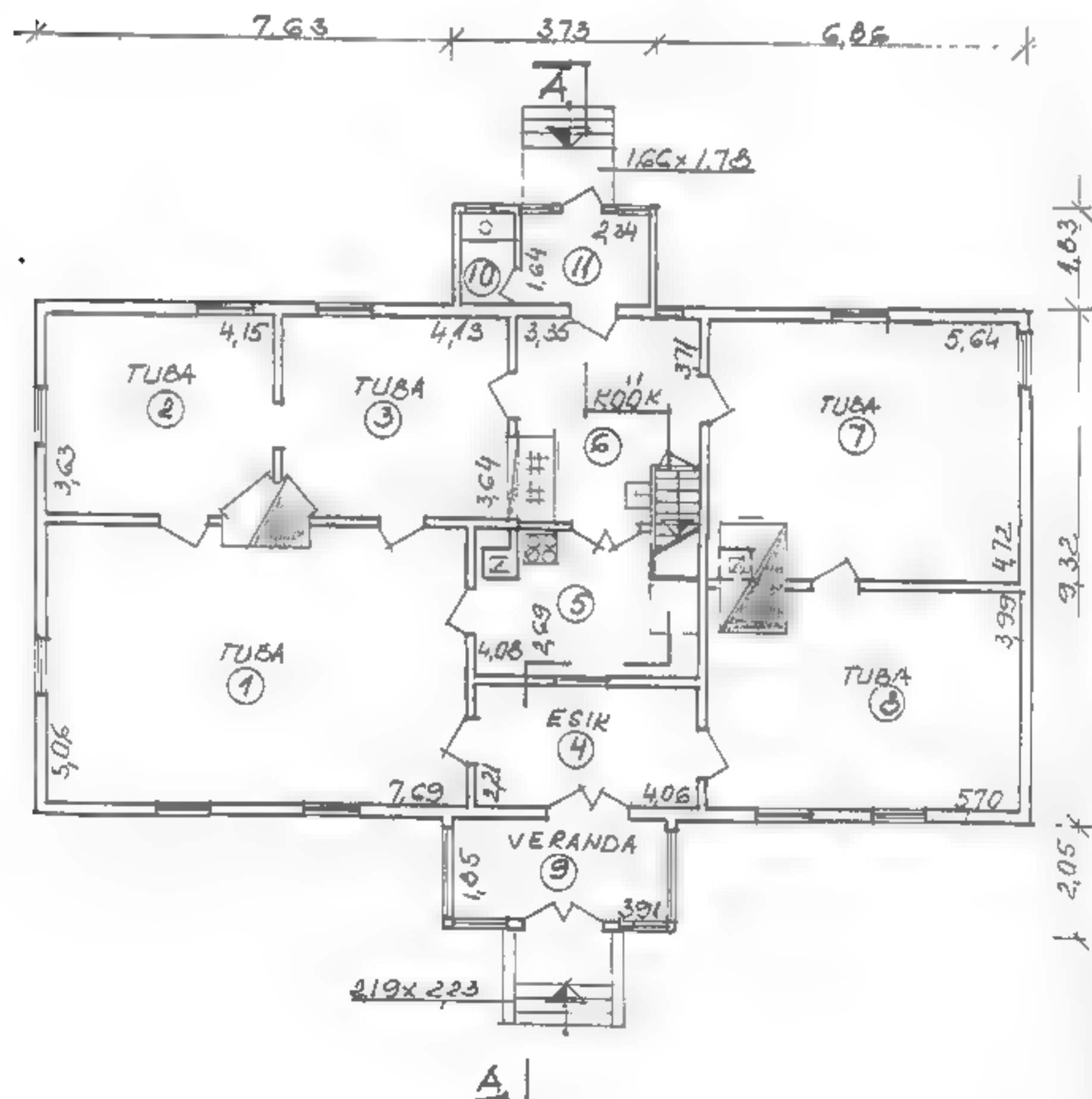
esinduslike talumajade 19. sajandi viimasest veerandist

Hoones on säilinud palju algupärast, sealhulgas stiilne stukklaagi saalis, toredad valged kahhelahjud, koduorel ning 20. sajandi algul Kaug-Idast toodud tume Hiina tapeet esikus. Kahjuks on kunagisest rikkalikust mööblist ja muust majakraamist säilinud ainult riismed, sest talveti tühjana seisnud majast viisid röövlid 1990. aastail väärtuslikumad asjad minema.

19.-20. sajandi vahetusel tõusid merenduse jõulise arengu tulemusel esile ka vaesed Põhja-Eesti

kalurikülad, sealhulgas kaptenikülana tuntud Käsma, Viinistu ja mõned teisedki. Käsma kujunes välja oma kaptenimaja tüüp viilkatusega lühne väheldane hoone, millele oli avar kasepalkon ning millele ajapikku lisati otstesse ja tagaküljele väiksemaid või suuremaid väljaasteid. Vägaast on need palkmajad vooderdatud kaheosalise ja -suunalise laudisega (üla rõht-, all kitsam osa püstlaudadest), viilulauad paiknevad kalasabakujuliselt. Tinti näeb säärast venepärast viilulaudist ka teistes siinsetes rannaküades

Kapten Marksoni maja (1889) põhiplaan: 5 - panipaik, 10 - köögi, 11 - esik. EAA P-1164.2.3035.

Kõik terviklikumalt säilinud kaptenimaju Lääne lahe Häädemeeste rannas on Jakob Marksoni oma (1889) Kabila. H. Pärli, 2010.

Osade taustal on 1900ndatel esindab tüüpiliselt vanemaid Käsme kaptenimaju. H. Pärli, 2009.

Oskar Tildemanni, ühe kõige kuulsama Käsnu kapten-reederi elegantne juugendlik Lainela villa hävis 1970. aastal kahjutules. Virumaa Muuseumis C. Sarap, 1930ndad.

98. Oskar Tildemann (1874–1963), Odessa ja Vladivostoki merekoolide haridusega mees, oli äriühingu Käsnu Laevaomanikud peadirektor. 1930. aastal tellis ta oma tütre Signe (1910–1935) hääle Jühan Raudsepalt kauni kupa, mis on praegu üks Käsnu sümboliteid. Parast Teist maailmasõda elas O. Tildemann Rootsis, Kanadas ja USA-s.

Jõukuse kasvades hakkasid siin sed kaptenid ja reederid enne Esimest maailmasõda ehitama hoopis uhkemaid elamuid. Just toliest ajast oli pärit ühe kuulsaima Käsnu kapten-reederi Oskar Tildemanni⁹⁸ elegantne suvitustevilla moodi elamu. Avaral juugendlike joontega puumajal oli kena katuserõduga klaasveranda. Nõgusaseinalisel katuseärklil oli suur kaunis klaasuksega juugendlik ovaalaken, mida on Käsnu jälgendatud ka hiljem. Paremas otsas asus tagasiastega esik, välisvooder oli kaheosaline – all püstine, ülal rõhtne. 10 eluruumiga maja oli varustatud veevärgiga. Nõukogude ajal pioneeri-

laagrite kuulunud maja hävis 1970. aastal tulekahjus.

Üks tänaseni säilinud esinduskuumaid Käsnu maju on kapten Eduard Kristenbruni villa (vt ka foto lk 172). Käsnule omaselt tsinkvalgeks värvitud uhke suure (aluspindala 205 m²) kõrgel maakivisokliil maja ehitamist alustas juba 1914 Käsnu merekooli juhataja K. Larens, kuid valmis enitas selle 1920. aastal E. Kristenbrun. Vä silme määravad pikihoonest pa ju kõrgem ristehitis ning kauniste kaarakendega otsaveranda, mis muuseas kangest, sarnaneb Kabilis asuva kapten Granti maja verandaga. Majas on 7 elutuba

algset osa iselt klaasiaega köök, avar trepikoda ja muud ruumid, põranda all suur kelder. Aja jooksul on maja sisetust korduvalt ümber ehitatud.

1920.–1930. aastail lisasid Põhja-Eesti rannakülade arhitektuurile võrtsi ja värvi piiritusekuningad, kes paigutasid osa oma kiirelt tulnud rahast majadesse kodukohas ja Tallinnas. Piirituseäri toel üles ehitatud majadest on üks elegantsemaid Tapurla külas Sameli talus. Kõrgel krohvitud soklii mansardkorruse ja murdkatusega avar

puumaja on ehitatud 1927.⁹⁹ Seinte põhiosa katab väljast rõhtlaudvooder, alaosal ja viiluväljadel on püstlaudis, kuueruudulised aknad on valdavalt kahe poolega. Väljast on maja värvitud sinepikollaseks, aknaraamid ja piirde-lauad, laudise raamistus, vahevööd ning nurgaliistud on valged.¹⁰⁰ Esikülge ilmestab murdkatusega kõrge ärkel ja peaukse kohal sepistarindiga varikatus. Tagaküljel on kaunis kahekordne kaas-veranda, millel on huvitava raamijaotusega aknad. Krooniks, mis eristab seda

99. Daatumid 14. XI 1926 a 25. XI 1926 soklibareljefidel tähistavad vundamendi valmimist Saarlaste arte-l olevat hoone valmis ehitatud 1927 a suve..

100. 1920.–1930ndatel olid akna-piirded, laudiseraam, vahe-voöd ja nurgaliistud värvitud tumedaks.

Tapurla külas asuva Sameli talu elamu (ehit 1926) on omasuguste hulgas üks elegantsemaid. Heiki Pärli, 2009.

Käsmu kapteni E. Kristenbruni villas (1914–1920) on praegu Eesti Kirjanike Lildu loomekodu. H. Pärdi, 2009.

Sameli talu elumaja tagakülge ilmestab kaunis kahekordne klaasveranda. H. Pärdi, 2007.

maja analoogidest, on väike kaheksakandiline klaasist harjatorn. Maja põhikorrusel on suur esik, viis tuba, köök ja sahvner ning lisaks kolm tuba

mansardkorrusel. Sokkis on neli looduspildi ja ehitamisajaga betoonbareljeefi. Hoone põranda all on kahe sissepääsuga suur kelder ning pumbakaev.

Kui mitte arvestada Bruiningi üritust 19. sajandi algul, oli esimene Eesti talumajade arendamise "projektijuht" kõikejõudev C. R. Jakobson, kelle eestvedamisel korraldati 1881. aastal Eesti esimene talumaja plaanide võistlus

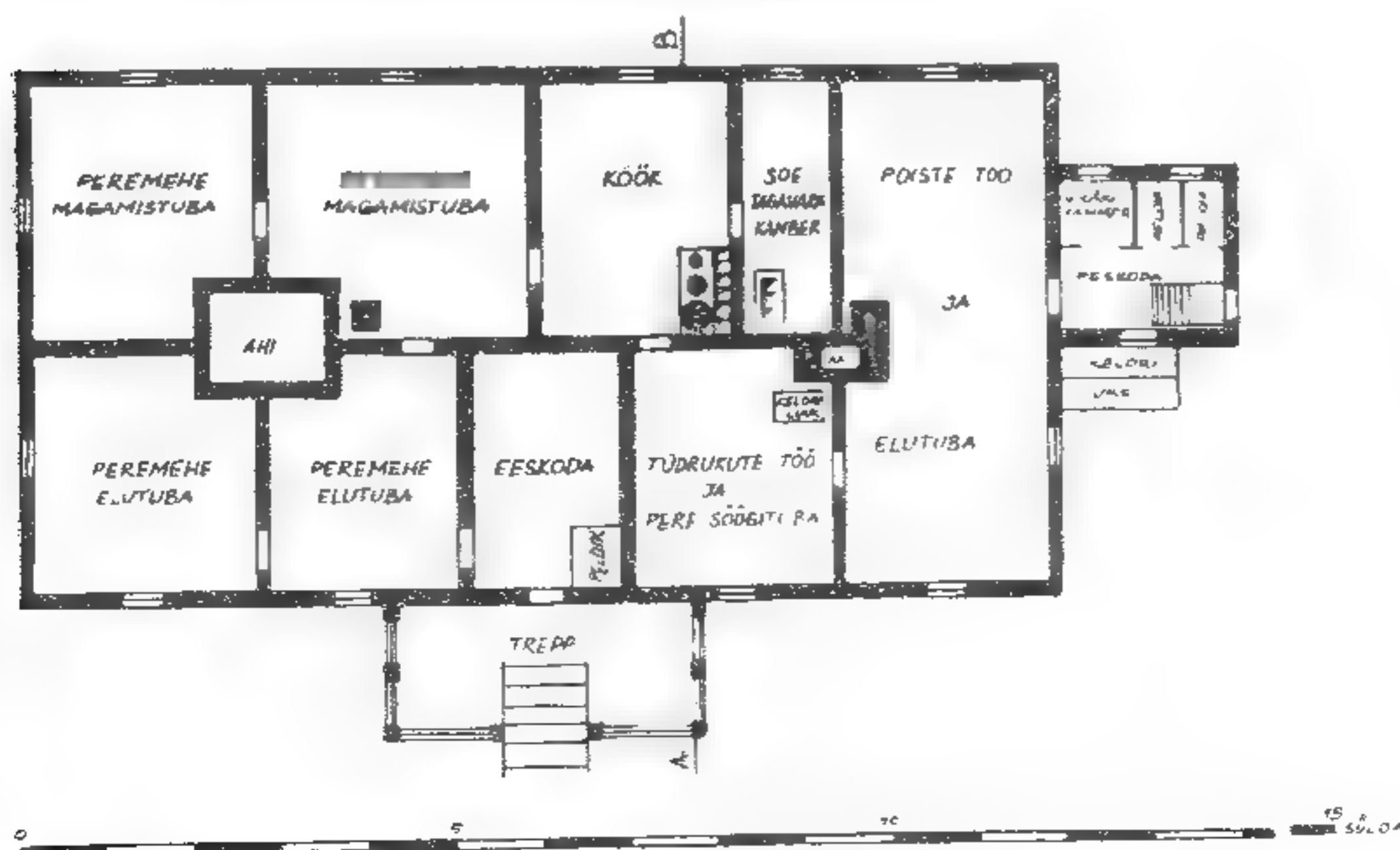
"Oma koosolekul 28. juulil on Pärnu põllumeeste selts nõuks võtnud kaks auhinda kõige parema talu maja plaanide eest välja kirjutada. Plaane peab olema kaks: üks talutoale rehetõuga ühes, teine ilma rehetõoga." (Sakala Liseht nr 45, 1880)

Seega sooviti saada uusi lahendusi nii traditsioonilise rehemaja jaoks kui ka moodsaite lankelamute plaane. Võistluse võitis muuseas Jakobsoni

enda projekt, kuid tema peatne surm 1882 ja seitsi rahalised raskused lukkasid plaanide avaldamise kumneks aastaks edasi. C. R. Jakobsonile võidu toonud talumajade plaanid avaldas ajaleht Olevik alles 1890. Toimetuse suhtus tema kavandesse kriitiliselt, sest nende püstitamist peeti Eesti talupojale üle jõu käivaks. Tegemist oli tööpoolest väga suurte, pajuruumiliste majadega, neist üks koguni kahekordne, mis talumeeste jaoks võis tollal tunduda päris pöörane. Uhekoruselise maja mõõdud $25,5 \times 12,5$ m olid võrreldavad keskmise rehemajaga, palju väiksem polnud ka kahekordne maja – $21,3 \times 13,6$ m

Avalikkuse abil taluelamuid arendamas

C. R. Jakobsoni koostatud talu elumaja plaan. 1881. Äratrükk ajalehest Olevik.

Ajal, kui valdaval enamusel talumajadel puudusid üldse korstnad, oli mõlemal majal lausa kaks korstnat. Soovida jättis ruumilahendus, mis polnud kooskõlas taluelu vajadustega – nä teks kööki pääsemiseks tuli mõlemas majas minna läbi teiste eluruumide. Mõlema maja köögipoolses otsas põranda all asus kelder, kuhu pääses nii väljast kui ka peretoast. Uuendustest väärivad tähelepanu omaette toad nais- ja meestöölisteile ning kolm sisekämrat: üks pererahva poole peal ning kaks tööperele

Need uuendused aga puudusid Jakobsoni moodsais rehemajades, kus ei olnud eraldi tube poistele ja tüdrukutele ega sisekämrlaid. Seevastu oli siin peale rehetoa, rehealuse ja aganiku rehetoa taga veel viljaküün, rehetoa tagaseinas soe sahver ning rehetoa ja elutubade vahel ristil läbi maja paiknes köök-pere söögituba. Maja paremas otsas köögi kõrval oli pere töö- ja elutuba, seile ees vä ke eeskoda, kust pääses nii kööki kui ka pererahva elutuppa, sealt edasi nende magamistuppa. Üks korsten oli reheahju ja köögipliidi ning

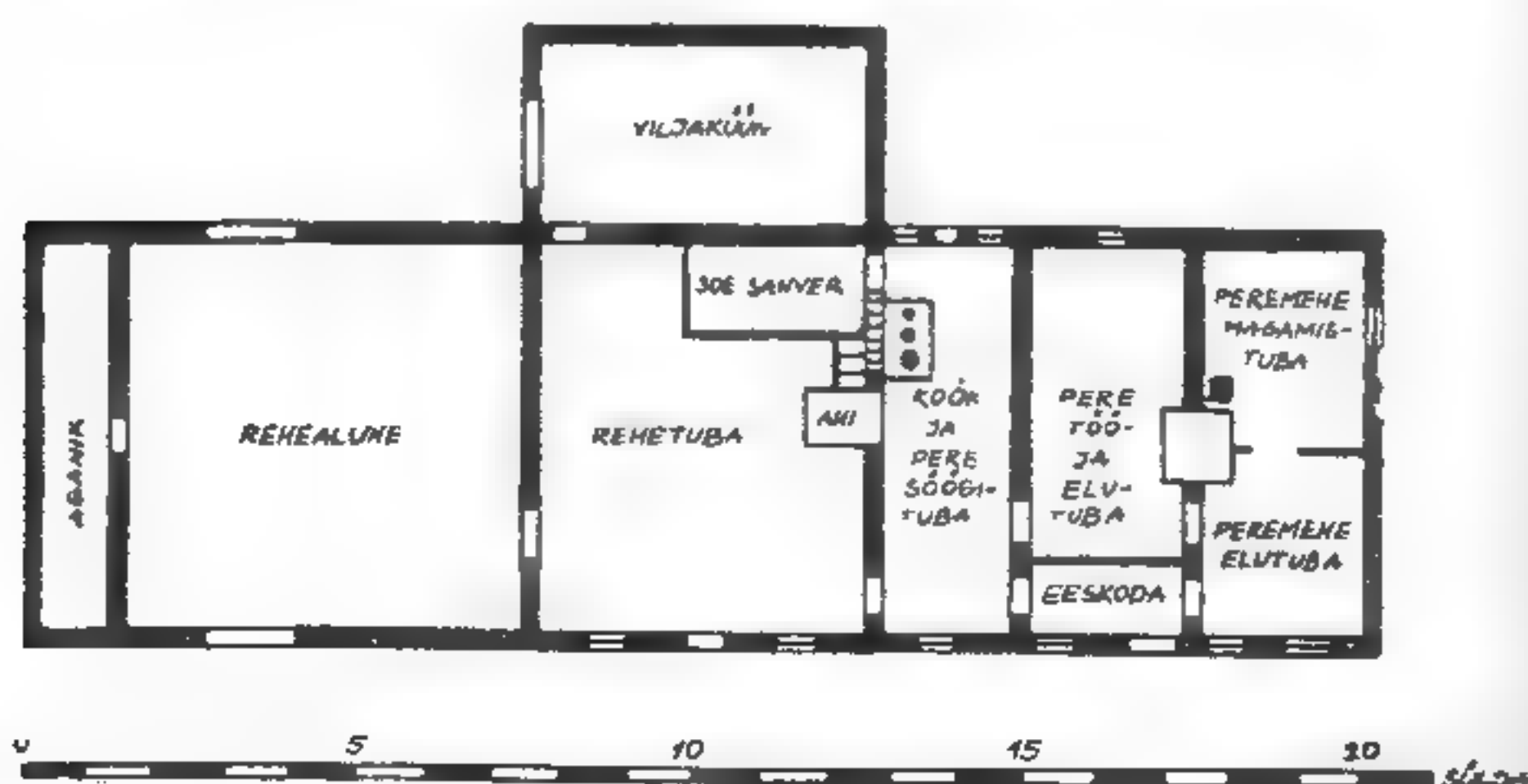
teine suure elutoa ahju jaoks. Sel eski majas ei olnud ruumijaotus kõige otsustarbekam, sest pererahvas pääses oma eluruumidest kööki ainu t eeskoja või peretoa kaudu

Ehkki võistlus ei andnud ühtki sobivat ehituskavandit, ärgitas see s isk talumehi ehitama moodsa'id elamu'id ning juhtis tähelepanu ehitusjoonste vajalikkusele (Vt ka Peterson 1967: 732-735 ja 1968: 34-38)

Kolm aastat hiljem avaldas ehitusmeister Jaan Jaakson a,akirjas Kündja kirjutise "Talumaja plaanid" ning nelja maja joonised. Ta kirjutas

"Aga kuidas on majaplaanidega lugu? Talutaat, kes maja ehitada laseb, loodab ehitusmeistri peale, sest kes maja ehitada mõistab, küll see ka majaplaani mõistab teha. Aga lugu ei ole mitte iga kord nii, palju on niisugusid meistrisi, kes vaevalt palki palgi peale mõistavad panna, aga kasuliku plaani tegemisest pole juttugi; seda peab talutaat teadma, missuguse plaani järele ta oma maja ehitada laseb. Seal saab siis puuduliku plaani tundmise pärast vana mahalangenud majasisu omale uue koore ümber, aga vana sisu uue

C. R. Jakobsoni koostatud uutmoodi rehemaja põhiplaan. 1881. Äratrükk ajalehest Olevik.

koore sees pole sugugi paremaks läinud. Seepärast oleks soovida, et see, kes oma le uue maja ehitada tahab, ka hea plaani eest hoolt kannaks." (Kündja 1884, 3, lk 25)

Suurema talu peremehele, kes eelistas renemaia, soovitas ta suuremat enda kavandatud rehielamut. Selles oli kolm elutuba: peremehe puhas elutuba ja magamistuba ning suur peretuba. Rehetoa ja peretoa vahele paiknes väheldane köök, kust avanes üks sahvrisse

• Rehetoas, mis väga hästi sobib vilja kuivatamiseks, ta elada ei soovita, sest üheainsa akna tõttu napib seal valgust. Autor kiidab väga rehetoa ees paiknevat "sissevedamiskohta", kuhu pannakse viin, mis edasi viiakse rehetuppa kuivama. Muul ajal võib seda kasutada hobuseristade ja vanakirjade hoidmiseks. Reheahju taga on väike soe võõrus (esik), kust pääseb peremehe puhtasse tuppa. See on mõeldud pidulikuma esikuna "kust mitte perel ei pruugi sisse ega välja käia ja seepärast puhas seisab, kuni seda paremal päeval tarvitatakse".

Poolkelpkatusega majal on kaks korstnat, kuid teine korsten, mis asub rehetoa ja rehealuse vahel, on laudadest. "Korstna läbi saab põnk rehealuse lae pealt (laudil) ja rehetoa peal suitsutamise eest hoitud, ka seisab rehetuba kütmise aeg lahe, sest suits seisab parte tasa ja ei tule ialgi alla poole"

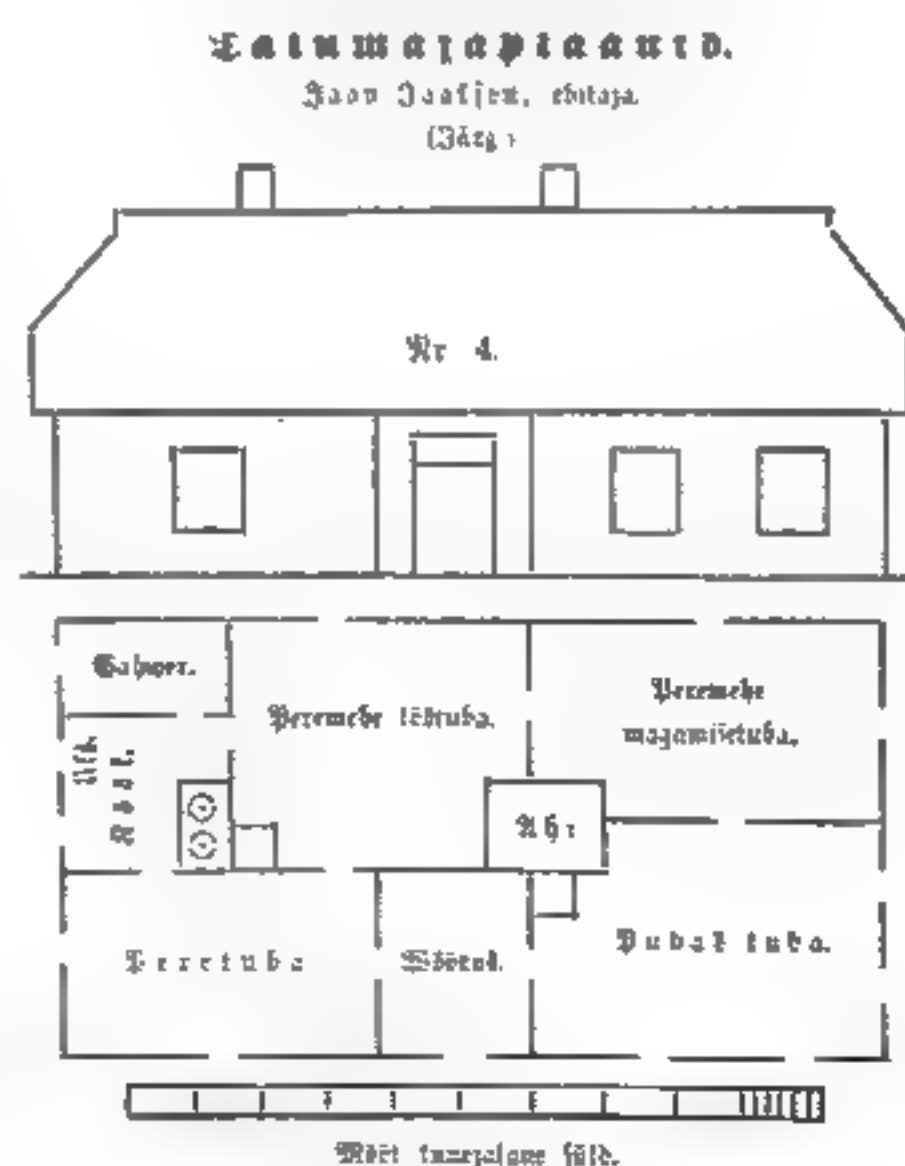
Jaaksoni teine rehemaja on väiksem ja odavam. Siin ei ole eraldi köök, plii t on reheahju ees. Eluruume on kolm: pererahva tuba ja peretuba ning t iluke kambar ahju taga, kust pääseb ka välja. Rehetuba on liigtoa ("liialaenune") võrra suurem, selle ees on kõrvuti võõrus ja sahvri

Kaks väljusest sarnast lahmakat ahkelamut on ühesuurused (22 m x

13,7 m) kahe korstnaga lihtsad poolkelpkatusega majad. Ruumijaotuselt erinevad need aga teineteisest üksjagu. Maja nr 3 on sümmeetrilise ruumipaigutusega: maja keskel asuvast võõrusest pääseb läbi sahvri kööki, vasakul asuvad pererahva ruumid – puhastuba eespool ning magamistuba taga. Neid kütab ühine ahj. Teisel pool võõrust-sahvrit-kööki paikneb väike peremehe töötuba, kust pääseb ka tööpere magamistuppa. Viimasest läheb üks suurde peretuppa, kust teisest uksest saab kööki. Neid kolme ruumi köetakse ühe suure ahjuga. Ruumide paigutus ei ole siin kõige mugavam, sest peretuppa pääseb läbi sahvri ja köögi või peremehe töötoast ja tööpere magamistoast. Ainus privaatsem mitteläbikäidav tuba on pererahva magamistuba.

Maja nr 4 plaan sarnaneb ruumijaotusest paljude tolaaegsete taluhäärberitega, ent on mõnevõrra lihtsam. Majas oli neli väga suurt tuba: keskel, võõrusest vasakul oli peretuba ning paremal

Ehitusmeister J. Jaaksoni tehtud talumaja plaan. 1884. Äratrükk ajalehest Kündja.

puhastuba. Peretoast pääses peremehe töötuppa ja kööki, kuhu pääses ka maja otsauksest. Köögi kõrval asus sahvver. Puhtast toast viis uks pererahva magamistuppa, mis omakorda oli ühenduses töötoaga. Peremehe töötoa, magamistoa ja puhastoa kütmiseks oli üks suur ahi, peretuba köeti ümselt köögipliidi soemüüriga.

Need pöinud kaugertki ainsad tollastes ajalehtedes ja eriti põllumajandusajakirjades avaldatud kirjutised ning majaplaanid. Endiselt oli kirjutiste üks põhiküsimusi, kas peaks ehitama rehjelamu sarnaseid koosmaju (majandusruumid ja elamu ühe katuse all) või moodsamaid lahkelamuid. Odavusele ja karjatalituse mugavusele mõeldes kalduti eelistama koosehitisi, teisalt sundis uus elustiil, eriti puhtusenõue, eelistama eraldi elumaja. Ühest seisukohta siiski ei kujunenud, sest rehemaja-traditsioon oli väga tugev ning talumajandid erinesid üksteisest väga palju. Ajakirjanduse kaudu õpetati maarahvast põletama telliseid ja lupja, värvima maja, tegema vundamenti, aastukatust ja puhasnurka, valgendama lubjaga tube jmt. Suur nõudmine oli majaehitusplaanide järele. Nagu kirjutati, oli nende avaldamine kulukas ja vahetasuv, aga seda tehti siiski

1897 avaldas Walguse Põlluteadusline Lisaleht pikema kirjutise taluhoonete ehitamisest ning kahe lahkelamu ja ühe rehemaja ehitusplaanid. Kõikide nende järgi olevat Pärnu-, Tartu- ja Viljandimaal "palju uusi hooneid ehitatud ja ehitatakse praegu veel"

"Kui ka Tallinna maal alles suurem jägu elumajasi muti mulla hunnikuid meelde tuletavad, siis Riia maal, kus talu kohad enamalt päriseks ostetud, väga suuri ja ilusaid talu elumajasi leida. Seal on tihti talusi,

kus hooned nii suured ja ilusad on, et neid veikese mõisakesega võrrelda võib."

Karmi enesekriitika kõrval (Walgus oli Tallinna leht) arutleti taaskord se üle, kas teha koosmaja või lahkelamu. Mõlemal on oma head ja vead – hääberis on kergem puhtust pidada, aga talutöid teha tül kam, seevastu rehemaja on odavam ning talitused kõik ühe katuse all. Mõ stagi oli jutt mood-sast, korstnaga rehje amust. Autor rõhutas, et "köök piab aga tingimata rehe ja toa või kambri vahel olema. Vana moodi kaks kambrit, kust tare seinast labi suitsu tuleb ja peremees teenrite kambrit labi käib, ei kõlba kuhugi. Uue moodi järele läheb köögist teine uks pere tuppa, nagu teisele talule. Perel on ise pliit, mille tuli lõõrides nende tuba soojendab."¹⁰¹

Esimese, üpr s avara lahkelamu (umbes 15 m x 9 m) juures tõstab kirjutaja esile köögi asendit maja otsas, "et tarvis ei ole vett, puid ja muud tubadest läbi vedada". Köögist pääseb otse nii peretuppa kui ka söögituppa, kõrval on sahvver. Need ruumid kütab soojaks köögipliidi soemüür. Maja te-ses otsas on pererahva puhastuba ja magamistuba – "tagumised tuad on puhtad ja sinna ei tule keegi perevanemate rahu rikkuma. Neist tubadest läheb teine puhas uks lõuna poole õuna aeda, kus soovimata inimestel tegemist ei ole. Tuleb mõni auusam või peenem võeras, siis võib teda sealt kaudu puhtasse tuppa tuua. Seda viisi võivad perevanemad kergesti rahupõlve maitseada ja suuri saksa mängida."

Teist, sümmeetrilise ruumigaotusega maja soovitab kirjutaja iseäranis soojalt

"Kööök on sun suur ja lahe, kaks sahvrid köögi otsas ja iga elu kammer koguni

¹⁰¹ On märgata Lõuna-Eestiga sama arengusuunda – tööperet hakatakse kasitlema talu-perest lahus, mida väljendab ka ruumikasutus

iseäranis. Suuremat viga enam ei ole, kui tuast välja ja teisest tuast teise labi käiakse. Seal ei ole rahu magades ega üleval olles, ei suies ega juues. Uhele perele on need ruumid suured, mitmele kõlbmatud. Siin võib aga igas tuas ise perekond pidada. Kõik kavad köögist välja, kui oleks nad linna uirulised. Ühel ei ole uhega ega teisel teisega tegemist, olgu sus, kui külaline käima tuleb." (Walgus 1897: 4-6)

Sellest nähtub eriti hästi, kui tähtsaks peeti juba sel ajal vajadust privaatsuse ja eraldatuse järele. Muutus oli toimunud väga kiiresti.

1908 korra das uute talu amuplaanide saam seks võist use Põllutööleht Üleskutses märgiti: "Elumaja on põllumehe kodu, sõna kitsamas mõttes. Sellepärast peab talu eluhoone nõudmisi koduse tervishoiu otstarbekohasuse ning ilumaitse asjus täitma. Eesti taludes jatavad aga hooned tihti mitmeid neist tingimustest täitmata."

Hindamistoimkonda kuulusid insener ja arhitekt G. Hellat, põllumajandusteadlane dr J. Raamot, Põllutöölehe toimetaja A. Eisenschmidt, valitseja J. Havk ning kaks taluomanikku G. Grünfeld ja P. Koik. Osavõtt oli kasinam kui loodeti ning tööde tase jättis soovida paremat. Anti välja kaks teist ja üks kolmas auhind. Teise preemia said põllutööinstruktor A. Johansson Tallinnast ja koolõpetaja K. Neumann Otepäält ning kolmanda V. Jürgenstein Vändrast. Auhinnatud tööd lubati ajalehes kohe järgmise aasta algul tasuta ära trükkida, et neid saaks juba samal aastal ehitusel kasutada (Põllutööleht 1908: 273). Tegelikult ilmusid paremad tööd alles 1910.

Esimesena avaldatud töö autor A. Johansson kirjeldab päris põhjalikult oma kavandit.

"See on 50 jalga pikk ja 26 jalga lai ja selle ruumid on vana Eesti talutare eeskujul ära jaotatud. Eesküljel on koda, mis ka vanal talutarel oli. Kojas on trepp, mis poõningule vub ja trepikõrval valjakäigu koht ("kullakammer"), mida paaasjalikult ööajal ja haiguste kordadel tarvitada tuleks ja mis põrmanda aluse toru läbi korstnaga ühenduses on. Kojast paremat katt läheb uks peremehe puhtassetuppa, mida kirjutusetoa ja saali eest kui ka võõraste vastuvõtmiseks tarvitada võib. Selles on laud, raamaturiuul ja kapp. Tarvilikul korral võib sinna ka sohva ja toolid mahutada, ehk nende puudusel üks sang asendatud saada. Sus läheb uks peremehe magamise tuppa ja säält edasi peretuppa. Viimasesse pääseb ka eeskojast ning koogiukse kaudu. Mis vanas rehetares rehetuba oli, sedasama on selles uues talu elumajas peretuba, ainult selle vahega, et viimases rehte ei pekseta. Peretoas on leivaahi, lööpink jm peretoa tarvilikud sisseseaded. Peretoa pahemal pool kõrval on väike tuba pere magamise jaoks, ehk kui talus vanaisa ja ema juhtuvad olema, siis võib seda nende eluruumiks tarvitada. See väike tuba taidab uues elumajas vana rehetoa aset, mis iseäranis vanadele inimestele armas koht on. Peremehe ruumid soojendab raudahi ja peretuba raudahi, kuna "ahjutagusele kambrile" pliit ja müüri pada soojust annab. Peretoast läheb uks kööki. Köök on uus juurdeehitus, mis vanas talutares täielikult puudub. Kööki on ajanõuded tarvilikuks teinud. Selles on kahe auguga pliit, müüripada ja praeahi. Peäle selle on sääl veel pere soõgilaud, köögiriistade kapp ja muud tarvilikud koogi asjad. Köögi alla võib väga hästi ka kelderi teha, mis aga nü tehtud peab saama, et keldri õhk kööki ei pääse tulema, vaid see põranda aluse toru kaudu korstnasse läheb. Toidu taga arakammer on köögi

kojas [---]. Köögi jaoks peaks igas elumajas eri eeskoda ja välimine uks olema. Selle ukse kaudu võib kööki puid ja vett kanda ning suuremat puhtust ja korda alal hoida, kui eest paraadtrepki kaudu kandes [---]. Maja sisemised ruumid tuleks kuni 10 jalga (305 cm) kõrgeid teha ja nendes hää õhupuhastuse sisseseade eest hooldada. Õhupuhastus peaks korstnate kaudu toimima. Aknate suurus olgu kõige vähem 10 osa põranda pinna suurus [---]

Mis maja välimusesse puutub, siis peaks see nõnda ehitatud saama, et see lihtne, aga siiski nägus oleks. Ei ole sünnis, et aknad ja ukseid korratumalt ära jaotatakse ja üks aken teisest teistsugune tehtakse. Ka ei tohiks trepp niisugune olla, mis üldise ehitusviisiga kokkukõlas ei ole. Mõne nurga väikepõllumehed on viimasel [ajal] oma elumajadele suvemajade eeskujul klaasseintega treppisid hakanud ehitama. Seda viisi ei taha mina järgimiste pärast rääkides kiita ega soovitada: klaastrepp läheb kaunis palju maksma ja suve ajal läheb ta üleliig soojaks, mis sääli viibimise piinlikuks teeb. Kui trepi seinteks veel mitmevärvilised klaasisid on tarvitatud, siis sünnitab see kergesti päavalu ja silmade päale pahasti. Palju odavam ja otstarbekohasem on lahtine trepp, mis mõnesuguste väankasvudega ümbert ära kasvada on lastud. [---] Aga siiski jäägu selles asjas igale ühele täielik vabadus. Üldise pean mina seda soovitavaks, et majade ehitamises mitmekesidus valitseks, sest mitmekesidus äratav mõtteid ja mõtted järeldavad tegusid."

Ehitusmaterjalidest soovitas A. Johannson neid, mis on kohapeal kõige kättesaadavamad: mõnes kohas puit, teisel savil või paas. Tervishoiu seisukohalt peab ta meie kliimas parimaks siiski puitu ja soovib ehitada erinevaid hooneid-ruume ühe katuse alla,

sest nii on otstarbekam ja odavam (Johannson 1910: 33-34, 43)

1911 avaldas A. Johannson ajakirjas Talu oma projekti uuesti (vt jooni lk 181) Sealjuures rõhutas ta, et ei taha seda "üleüldiseks järeletegemiseks soovitada, vaid ainult eeskujuks". Olulisim erinevus algsest projektist oli katusekatte asendamine: endise pappaluse rõhtlaudkatuse asemel pakkus ta nüüd võrdlemisi kõrget õlgedest poolkelpkatust. Oluliselt oli lihtitud ka hoone välimust: sel on korralik paekivisokkel, keskne lahtine trepikoda on saanud kõrgema katuse ning viilukujundust on muudetud dekoratiivsemaks. Endiste T-kujulise ruudujaotusega akende asemel on nüüd suuremad, kuid pisikeseruudulised aknad ning lisatud lintsa ehisega luugid. Maja sein- ja viilupinnad on toonitud tumedaks, aknaraamid ja -luugid, ukseid ja nende plirded ning nurgaliistud on valged.

Vana talumaja peapuudusteks peab A. Johannson "korratut sisseseadet", mis raskendab puhtuse pidamist ning on tuleohtlik. Kõige tipuks olevat vanad majad üldse uue aja vajadustega vastuolus. Uute majade juures tuleb need puudused kaotada, ent samas ei tohiks hoolimatult kõrvale heita kõike vana, "mis aastasadade jooksul meie rahva lihase ja luusse on kasvanud".

Lõpuks rõhutas ta: "Uus Eesti taluelumaja peab otstarbekohane olema ja kõikepidi aja nõudeid täitma; kuid kõige selle juures peab ta oma sisemuse ja välimuse poolest vana Eesti taluelumaja meelde tuletama." (Johannson 1911: 143-146)

Lopsaka sõnastusega põhjaliku seletuskirja lisas oma majaplaanide all auhinna saanud Vändra mees V. Jürgenstein. Tema keskmise suurusega maja (13,5 m x 8,7 m) kavand pid

sobima nii kõige väiksema kui ka suurema talu jaoks. Eriti rõhutas ta köögi ja teiste ruumide aruka paigutamise vajadust, et kergendada perenaise tööpõlve

"Selle maja ruumid on nõnda ära jagatud, et tootuba [peretuba, H. P.] enam teistest isearaldi oleks ja töö kära, tolm ja puru mitte magamise ja peremehe eluruumidesse ei pääseks. Kook, see perenaese tahtsam toopaik majas, on enam keset maja, kust perenaene mõne sammuga sahvrisse, magamisetuppa ja peretuppa paaseb ja veel paari sammuga köögi trepi päale, kust tema õuet üle vaadata võib. Kes ise talupidaja, ehk koguni talu perenaine on olnud, see teab, kui mitmel-setmel korral need teed üle käia tulevad. Igaüks samm, mis nende teede pääl rohkem käidud, teeb aastast sadasid verstasid välja. Perenaestel, kes kauemat aega talu pidanud, on tihti jalad paistetunud ja kanged.

Sellepärast on iga samm majade jagamisel vaja kokku hoida. Selle maja plaani juures on seda silmas peetud.

Et valgus elu on, ka seda on tähele pandud, sest valged on selle maja ruumid.

11-jalgne [3,35 m, H. P.] maja sise mine kõrgus töötab puhast õhku selle maja ruumidesse anda.

[---] Hästi valmistatud suur leivaahukutab kaks magamiseruumi ja suure peretoa kullalt ära, milleks plüdi lõõrid kaasa aitavad.

Hästi tehtud plüü sooja semaga soojendab tudrukute ja sellest laudvaheseina läbi lahutatud poiste magamisetoa küll ära, sest et need ruumid kuigi suured ei ole. [---] Üksi kulmematel aegadel tuleb raudahjukutta, suurema osa aega saab ühe ahju ja plüdiga küll läbi. [---] Suures töötoas peavad lõsnad [talad, H. P.] partega üles seatud olema, sest kuhu panevad teenrid [talutööliised, H. P.] oma marjad riided ja jalanartsud kuivama ja kus kuivavad

perenaese tulehakatuse ja kohvipuud? Ka on partel hää laudu ja tarbepuid kuivatada. [---] Kolm akent on töötoal talumajas hädapärast tarvis: ühe akna all seisab tiseri pink, teise akna all kangatelijed ja kolmanda all võib keegi veel midagi teha, mida üsna järjest vaja on. Selle kolmanda akna all seisab ka söögilaud.

Keldrid maja alla ja kullakammert [kämmla, H. P.] ei tule talumajasse mitte teha, need olgu majast väljaspool; ka õnnelikkudemaal on pikem tee niisuguste käikude jaoks määratud! Raske haiguse korral saab sellega ka muul teel õigeks.

Maja värv olgu Neapel-kollane [Naapolikollane, H. P.]. Aknaraamid rohu karva rohelised. Suure töötoa, köögi ja toidukambri põrandad on prügitatud lubja ehk tsemendiga, neid võib üle värvida. Teised on laudpõrandad.

Maja maksab sellele, kes meistrile kepiga näitab: "siia kohta tehke selle plaani järele mulle maja" ["võtmed-kätte", H. P.] 1400 rbl.

Kui aga peremees ise materjali osalt omast käest saab ja ise vahetevahel kokku veab, siis võib seesugust maja alla tuhandet rubla valmis teha. Siin on nõnda arvatud, et ehitusmeister ka midagi teenida võib. [---]

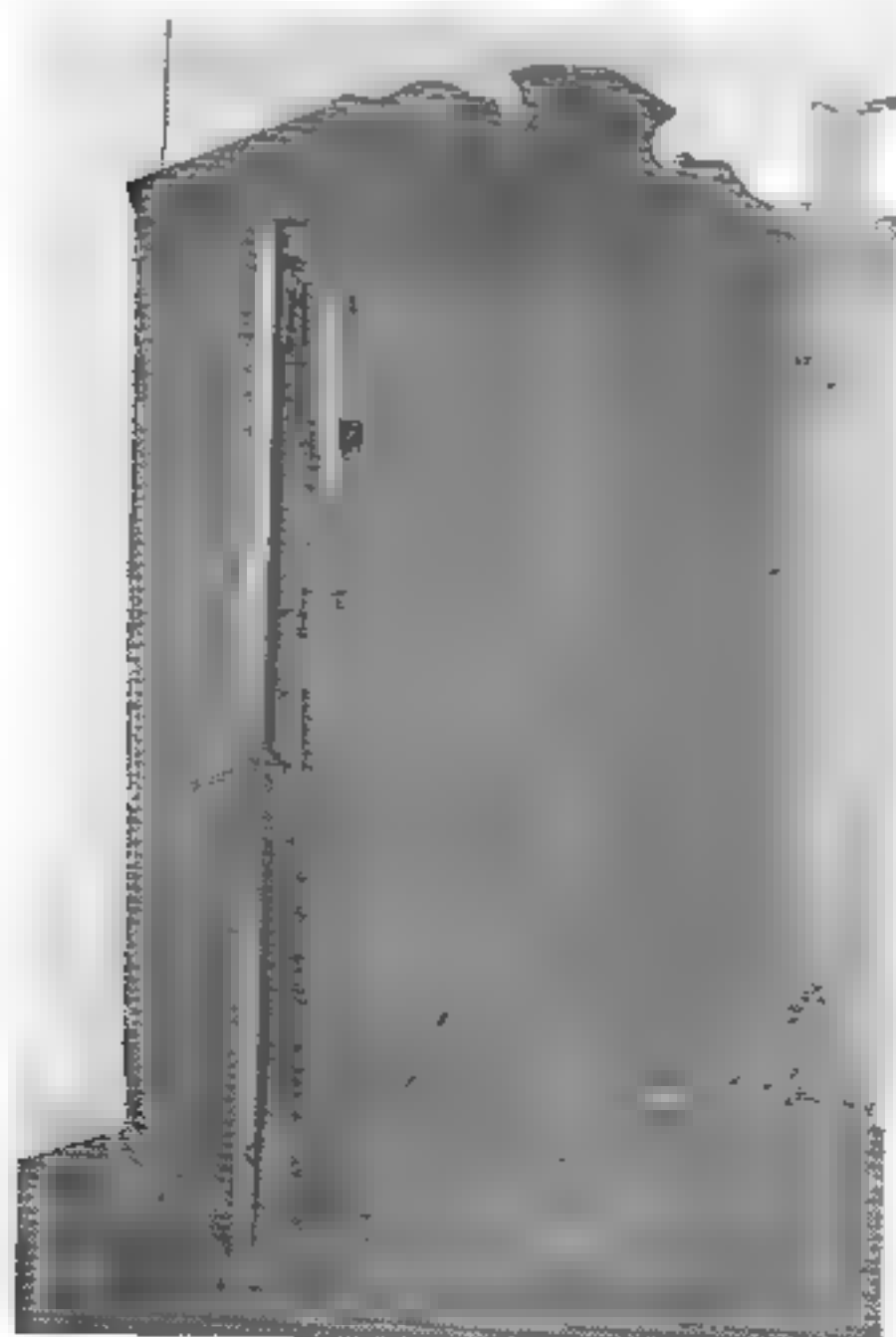
Maja ukсед peavad suuruse poolest lähedad olema ja mitte üks kõrgem, teine madalam ja alt põrandani ulatama, et mitte üle uksepaku tarvis "turnida" poleks. [---]

Väljaspool maja võib "mitmekesisus" väliseda, minu parast tehtagu kas või mitu rõdu maja külge. Sisemiste ruumide jagamisel on aga üks ainuke keskmine kuldtee, mis talumaja juures tarvitusele tuleb võtta, kui meie mitte ühest toa otsast putru teise toa otsa püümasse lastmas ei taha kaia. Maja ehitamisel peaks mitu testamenti teha, aga ühe saagu sellest. Maja peab

puhta õhuga, kauakestvast materjalist ja käepäraste avarate ruumidega ning võimalikult võrdlemisi hääde tingimiste juures odavasti ehitatud olema, ilma ülearu uhkust ajamata, lihtne, aga moekas. Ka selle päale on siin rõhku pandud." (Jürgenstein 1910: 103-105)

Kultuuriloo seisukohalt on plaanidele lisatud seletuskirjad isegi kõnekamad kui kavandid ise. Neis avalduvad tollased arusaamad taluelust ja -majast ning ka üldisemad arusaamad ja hoiakud. Eelmise sajandi alguseks oli ühiskonnas valdavaks saanud mõte, et vanad talumajad ei vasta enam uue moodsa elu nõudmistele. Milline peaks olema uus taluelamu, sellele ei olnud ühest vastust. Ühel meelel oldi vaid seiles, et uued talumajad peaksid olema otstarbekad, puhtad, odavad, nägusad ning loomulikult vastama taluelu vajadustele.

Mulgimaa häärberis leitud sisekäämlaid juba 20. sajandi algul, samal ajal polnud väga paljudes Eesti taludes siis veel üldse peldikuid. Albi talu käimla Hallistes. H. Pärli, 2008.

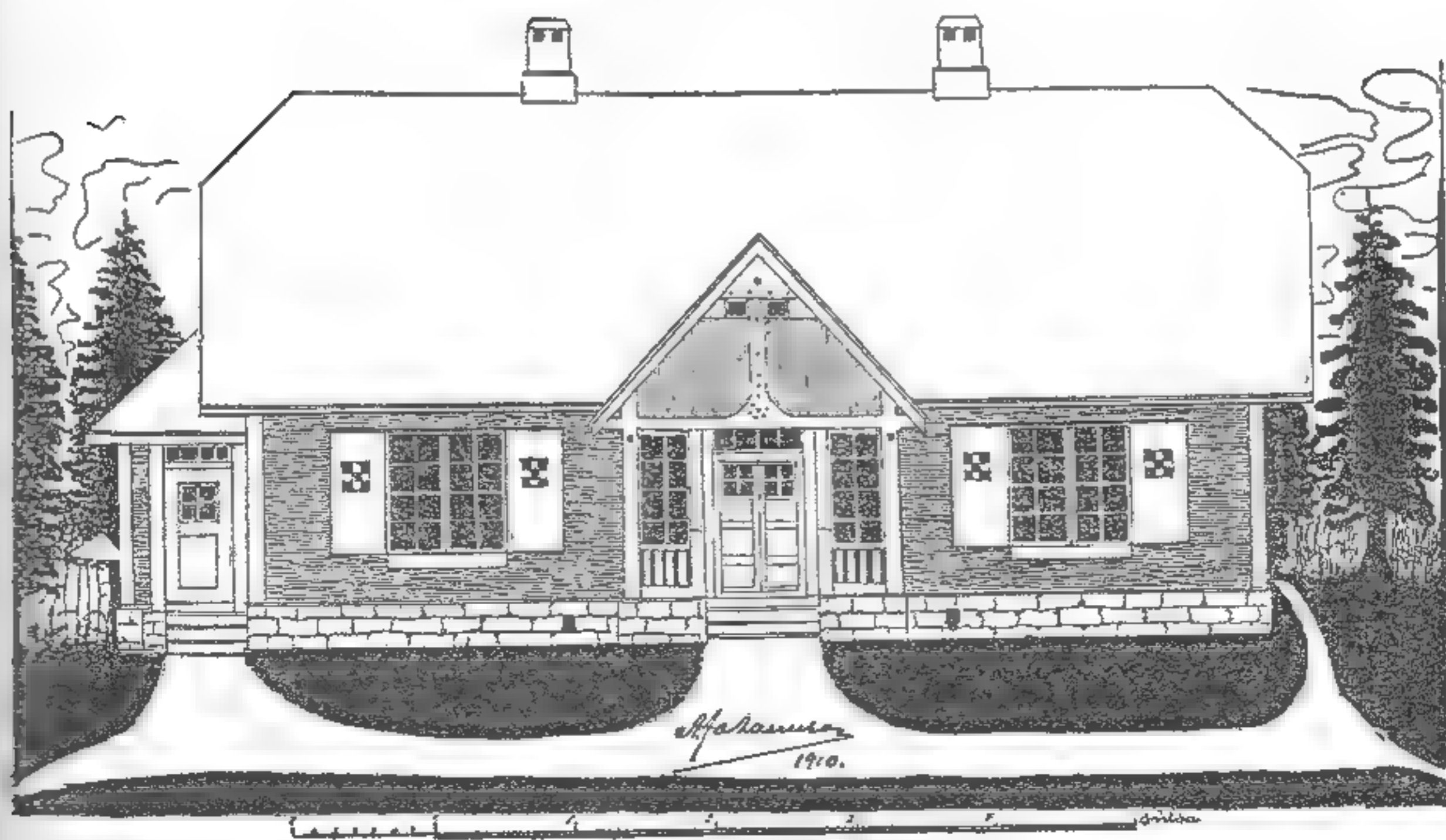
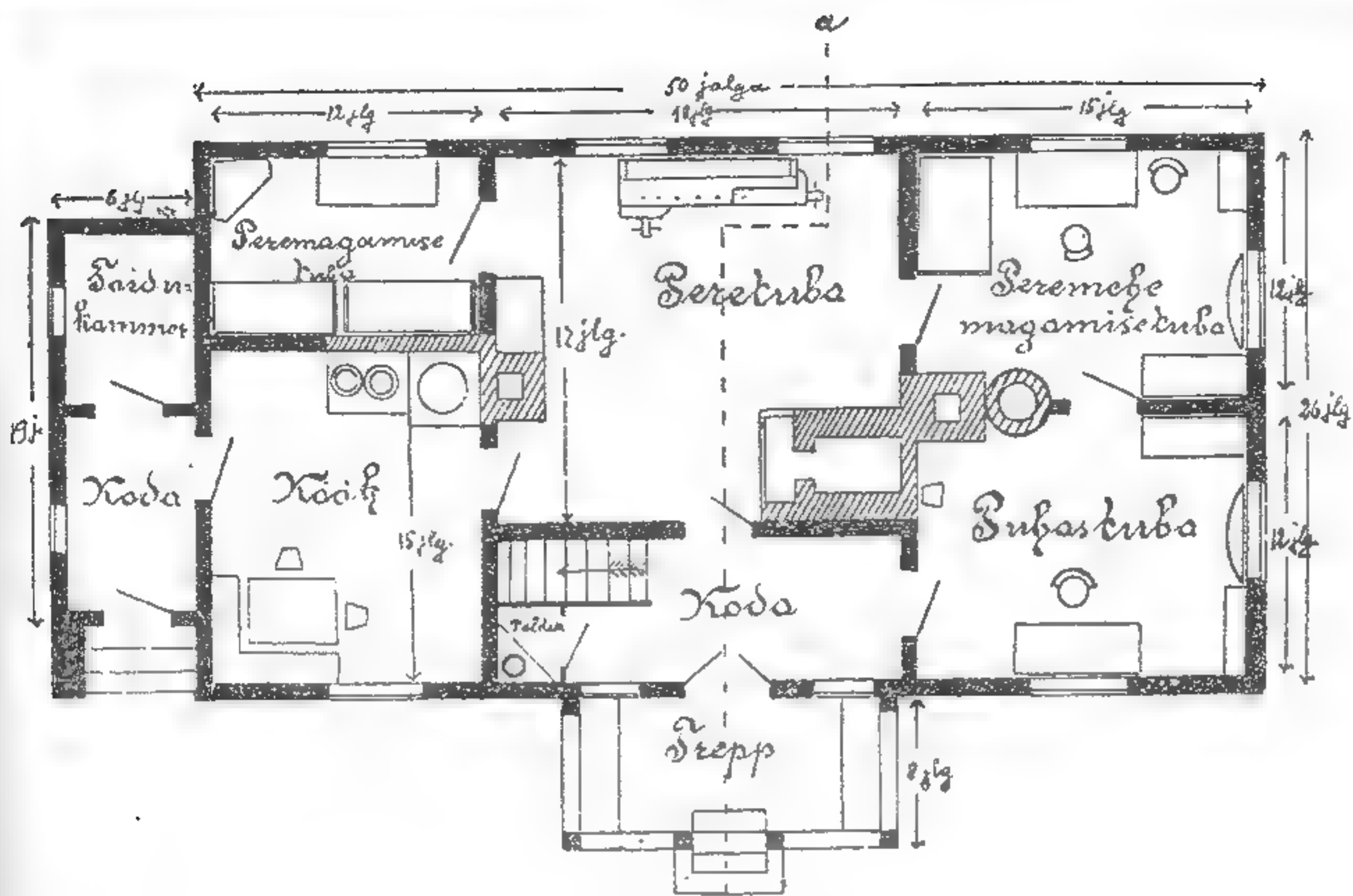

Üks valdkond, milles tollane kultuurimurrang selgesti kajastus, oli hügieen. Siin lahknesid ühiskonna erinevate osade ning üksikute inimeste vaated ja arusaamad üksteisest väga põhjalikult. See ilmneb ka kõnealuste projektide puhul. Näiteks leidsid nii need, kes tingimusteta pooldasid sisekäämla ehitamist majja, teised leidsid, et võiks teha küll, kuid kasutada tohiks neid ainult erandkorras (haigus, kõva külm), kolmandad aga eitasid nende ehitamist üldse. Kui isegi kümme aastat hiljem – 1920ndate alguses, puudus peaaegu pooltes Eesti taludes üldse väljakäik, oldi enne Esimest maailmasõda talumajja sisekäämlat kavandades omast ajast tubli sti ees.

Vähem kõnekas pole ka suhtumine kööki, mis samuti oli talumajas veel üpris uus nähtus. Nii sellel kui ka eelmisel võistlusel kritiseeriti esitatud töid köögi ebaotstarbeka asendi pärast. Rehemajas tehti köök enamasti rehetoa ja kambrite vahele, keerulisema ruumilahendusega lahkelamus valmistas seilele õige koha leidmine üksjagu muret. Köögi asukoha tähtsust pere-naise jaoks põhjendas väga veenvalt V. Jürgenstein: *"igauks samm, mis nende teede pääl rohkem käidud, teeb aastas sadasid verstasid välja."* Uudne oli mõte kasutada kööki söögitoana.

Suuremates taludes pöörati nüüd varasemast rohkem tähelepanu talu tööpere (vallalised sulased, teenijad, tüdrukud jt) elutingimustele. Suure peretoa kõrvale, mis oli tööliste elu- ja tööruumiks, kavandati poiste ja tüdrukute jaoks eraldi magamistoad.

Paar aastat hiljem arvustas A. Johansson senise taluehituse üldist mahajäämust ja vähest tähelepanu hoonete välimusele ning kritiseeris linnamajade jõudsalt paranenud taset. Tema

Uue Eesti talu-elumaja eeskülje vaade.

A. Johansonil "uue Eesti talu elumaja" põhiplaan ja vaade. 1910. Äratrükk ajakirjast Talu.

meelest ehitati elamu endiselt liiga tihti kokku rehealusega, kuigi vajadust selleks enam polnud. Sobivama projekti korral saanuks ka kallimad talumajad teha hoopis nägusamad, kui need olid

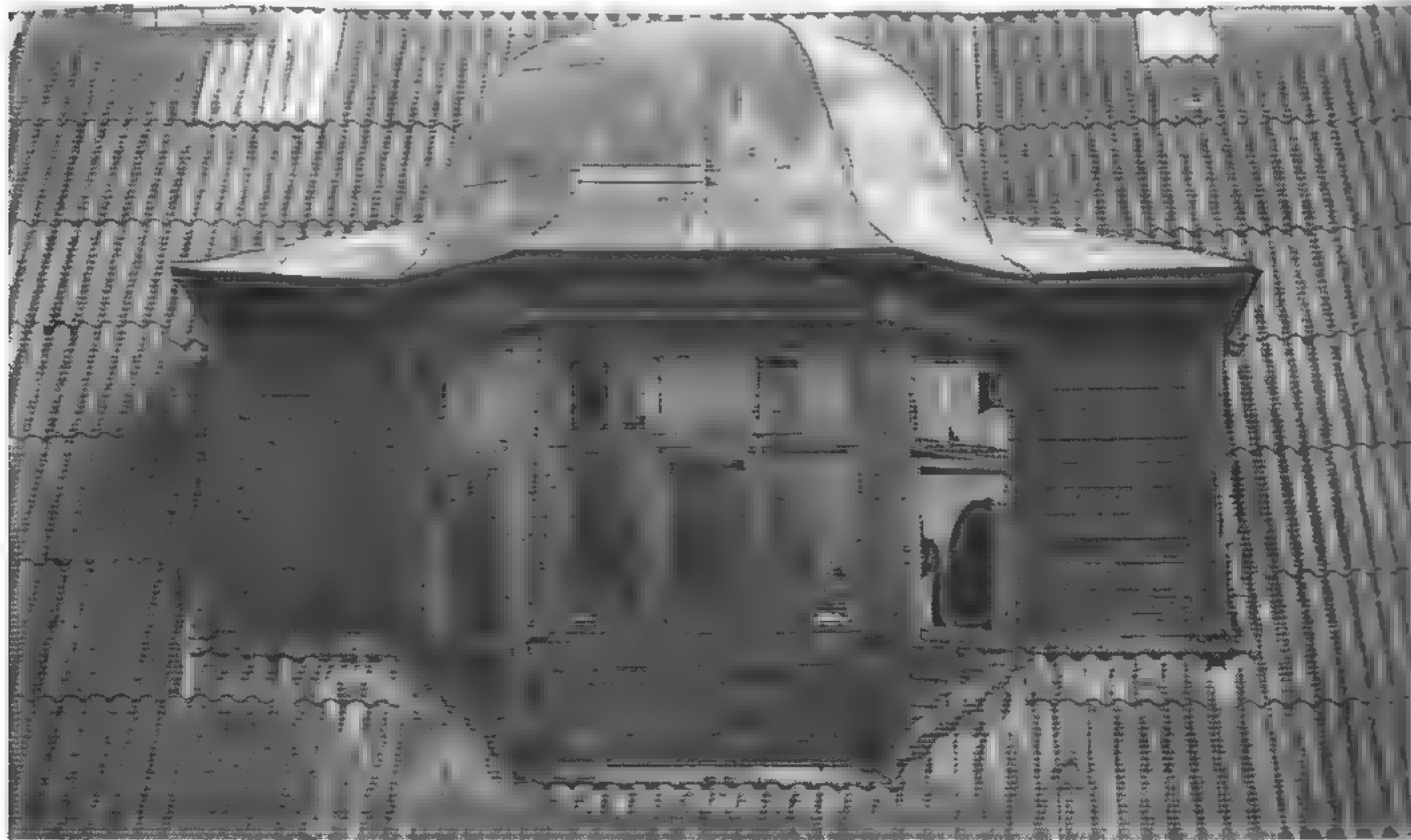
"Peab tahendama, et uuem ja nägusam elumaja stiil lihtsam on ja niisil selle järele ehitamine ka odavam tuleb. Pealegi on nüüsgune maja vastupidavam. Kõiksugu väljasaetud vigurid ja simsid, mida senise ehituseviisi juures tarvitati, tegivad ehituse kalliks ja õrnaks. [---] Kui elumaja puust ehitatakse, siis tuleksid aknalauad ja ukсед valgeks, muu osa aga mustjastõmmuks värvida. [---] Tõmmuks värvitud maja valgete uste ja

aknalaukidega näeb roheliste puude vahel iseäranis nägus välja. Suski on aga värvi valimine enam meeldimise- ehk maitse asi." (Johannson 1913)

Eriti vilgas maarahva õpetamine ja nõustamine läks ajakirjanduses laht 1920ndail, kui mõisamaade riigistamise tulemusel loodud kümne s tuhandeis asunikutaludes tuli üles ehk tada tohutu hulk hooneid. Nõustajad ei väsinud rõhutamast, et kõige tahtsam hoone talus on elumaja, ent talumehed kipusid eelstama lautu.

"Kuigi meie põllumees on väga lihtne ja vähenõudlik mitmesuguste elumõnustuste järele, kuigi on harjutud läbi ajama kitsastes, madalates ja poolpimedates

Katusekorruse väljaehitamine võimaldas lisaks uutele ruumidele tublisti ilmetada lihtsa maja välimust. Kaarle talu kupilga katuseärkel Kahaa külas Võhma ligidal püüab pilku tänapäevani (vrd lk 164). H. Pärdi, 2006.

• Eesti Kloostri metsa talu sulase magamistuba oli eeskujuilik. EFA, 1930ndad.

eluruumides, siiski ei tohiks uue elumaja ehitamisel nendest vanadest harjumustest kinni pida. Korralik põllumees ei tohiks teiste põllumajanduslike hoonete kõrval unustada elumaja. On tõesti väärtustav vaadata kohti, kus karjalaut on korralikum elumajast" [---] Talu elumaja peab olema esiteks otstarbekohane, ehitatud kindla kava järele, et ei peaks seda varsti hakkama ümber ehitama. Teiseks peab ta olema odav, kolmandaks on oluline, et maja oleks vastupidav, neljandaks peab maja olema nägus

"Maja ilu seisab õigetes mõõtudes, joonte vahekordades, peamiselt aga puhtas töös ja üksikute osade kokkukõlas, mitte aga värvides ja soppides." (Sepp 1925: 1-2) Endiseit oli päevakorral küsimus, kas ehitada elamu kokku lauda ja teiste kõrva hoonetega või omaette hoonena. Praktisest seisukohast kalduti ehitama kõrgune-katuse-all maja, sest see on odavam kui mitu eraldi hoonet.

Muudele 1920ndail soovitati katusekatteks soojat õlg, eelkõige nende vastupidavuse aga muidugi ka

odavuse pärast. Õlgkatus oli betoon-kivikatusest üle kahe, plekkkatusest aga lausa 3–4 korda odavam. (Sepp 1925:10)

1920. aastail hakati üha rohkem soovitada katusekorruse väljaehitamist, eelkõige odavuse pärast, sest selle ehituskulud olla üle kahe korra väiksemad kui põhikorrusel. Ent talurahva sõna otseses mõttes maalähedase hoiaku muutmisega oli tükk tegemist

Rehemajaga sidus uusi elamuid mõte, et peretuba ja töötuba soovitati nüüdki panna kokku ühte avaramasse ruumi. See pidi asuma maja päikese-poolsel küljel, kust avaneks vaade talu õuele ja teistele hoonetele. Peretoas tihti ka magati, söödi ja tehti tööd. "seega on ta talu hing"

Puhastuba ehk saal oli paljudes talumajas tollal rohkem uhkuseasi kui eluruum. Sinna koguneti ainult pühade aegu oma pereringis või külaliste vastuvõtuks. Ruumi paremaks ära kasutamiseks anti nõu paigutada sinna mõned voodid, sest avarus pidi tagama piisavalt puhast õhku

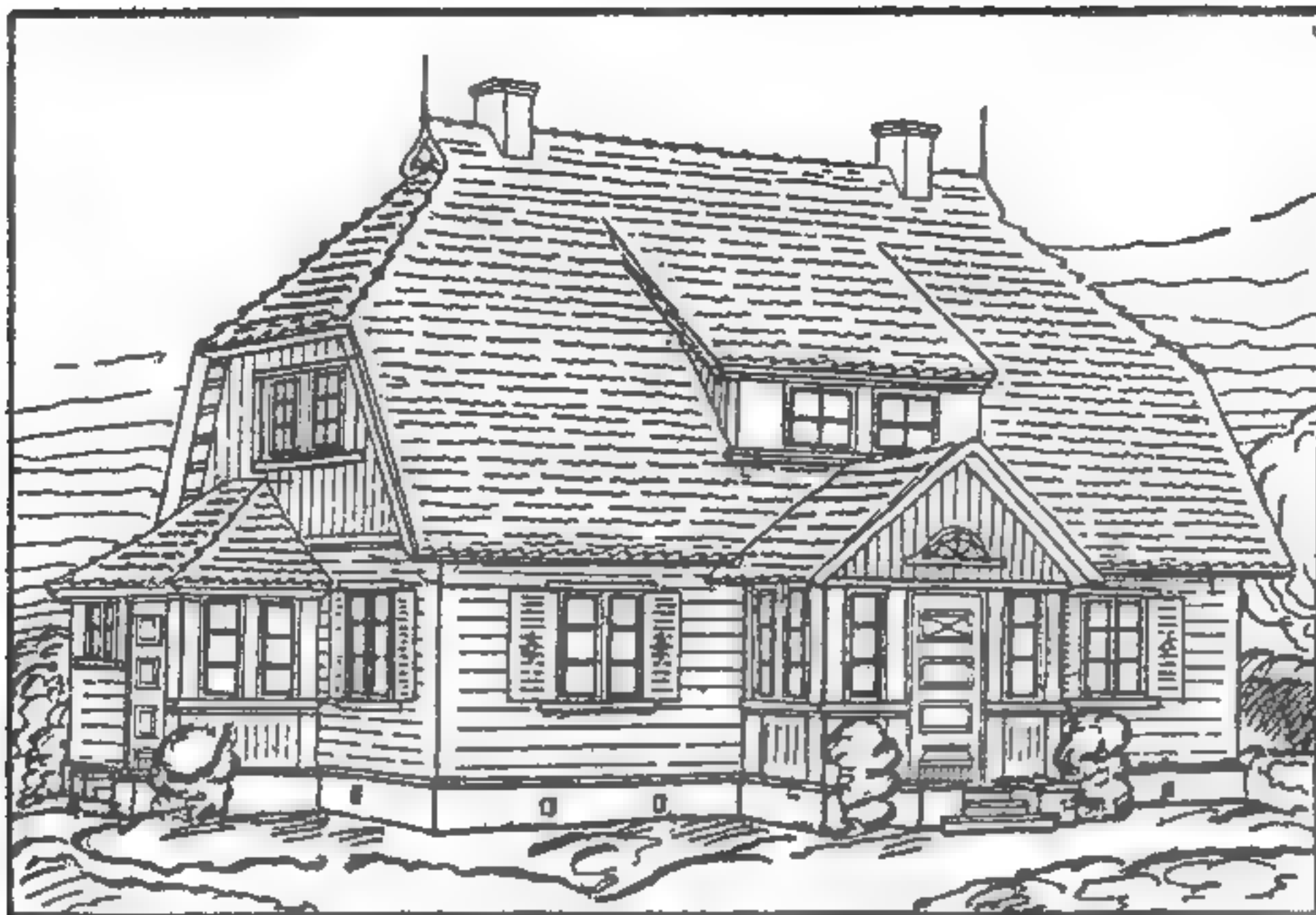
"See ruum peaks kujunema ühtlasi perekonna kogumispaiaks, kus üheskoos vaba aega mööda saadetakse ja sellega tihedamaid sidemeid perekonna üksikute liigete vahel loodakse. Majades, kus puudub suurem peretuba, pühitsetakse kõik perekondlised pidustused selles ruumis. Sellepärast peab see tuba olema piisavalt suur – soovitatavalt 4,5 x 6 m kuni 6 x 6,7 m ning asuma maja lõunaotsas. Talus peab peremehel-perenaisel olema eraldi magamistuba, kus saab magada ka üks laps. Üldse peab magamistuba hästi vaikne ja valge olema."

Söögituba võis olla maja kõige ärikäidavam ruum, peasi, et ta asuks köögi kõrval. Majandusruumidest peeti kõige tähtsamaks kööki, mille puhul

rõhutati otseväljapääsu õuele ning teisalt ei peetud õigeks, et maja peasissekäik oleks läbi köögi. Selest pahest hinnati priiks ainult viiendik meie taue lamuist. Käimla puhul rõhutati, et see peaks asuma maja sees või selle läheduses (Sepp 1925: 6-7)

Uustalunike-asunike vaesuse tõttu valitses tollal nõudmine eelkõige väikeste lihtsate ja võimalikult odavate majade järgi. Ühe taolise, keskmise suurusega (6 x 4 sülda e 12,8 x 8,5 m), üpris lihtsa talumaja projekti esitas 1925 noor arhitekt A. Volberg, kes töötas Asunike Liidu Harju maakonna ehitusnõunikuna. Ise pidas ta oma kavandit sobivaks nii asuniku- kui ka ühe teise väiketalu jaoks (vt joon. lk 185 ja foto lk 186)

Poolkelpkatusega ärklikorrusega rõhtpalkmajas on all 4 tuba, köök, saniver, kaks eeskoda, rõdu enk veranda ja sisekäimla. Katuses on mõlemal küljel uugid ning ülakorrusel eestuba-esik, köök ja kolm tuba. Majal on kaks sisekäiku nagu juba 19. sajandil esinduslikemate talumajade juures tavaks o. Esiküljelt pääseb koja kaudu saali, söögi- ja töötuppa ning siit läheb trepp katusekorrusele. Söögitoadest viib üks magamistuppa. Teine uks maja vasakus otsas on vajalik igapäevasteks talitusteks köögi ja lauda vahel. Siit pääseb töötuppa, kööki ja seile all paiknevasse keldrisse, kuhu läheb trepp väliskojast. Keldritrepi kõrval on käimla. A. Volberg soovitas soojalt teha toad ka katusekorrusele, sest nii ehitamine kui hilisem kütmine on seal odavam kui all. Projekti järgi on seinad rõhtpalkidest, katus pilbastest, teeliselahul on pottkivist välisvooder. Seinad soovitas arhitekt väjast vooderdada, kuid mitte

A. Volbergi 1925. aastal tehtud talumaja projekt, mis sai väga populaarseks vaade ja põhiplaanid. Äratrükk ajakirjast Uus Talu.

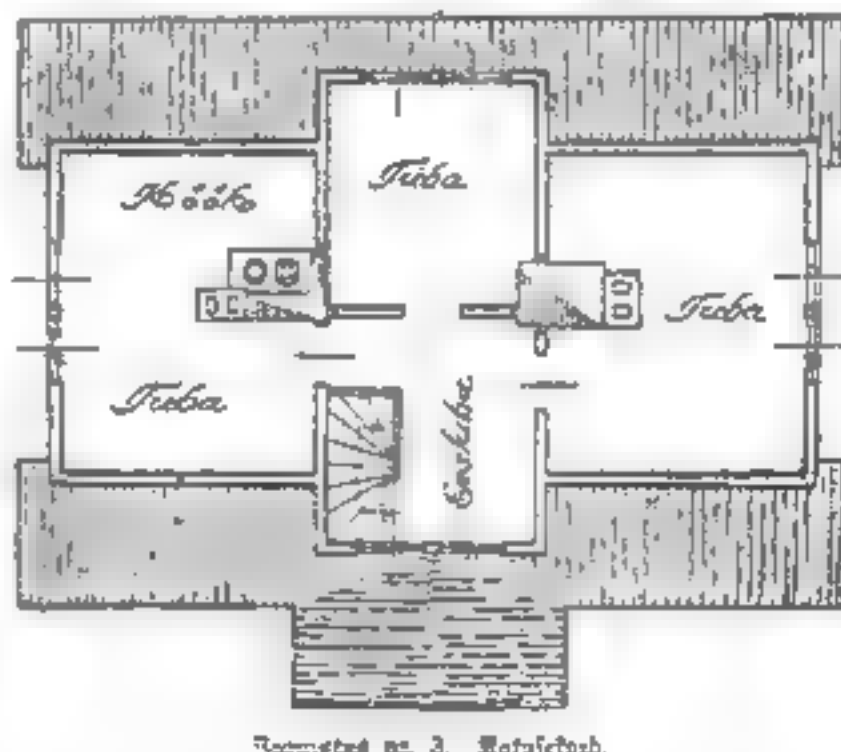
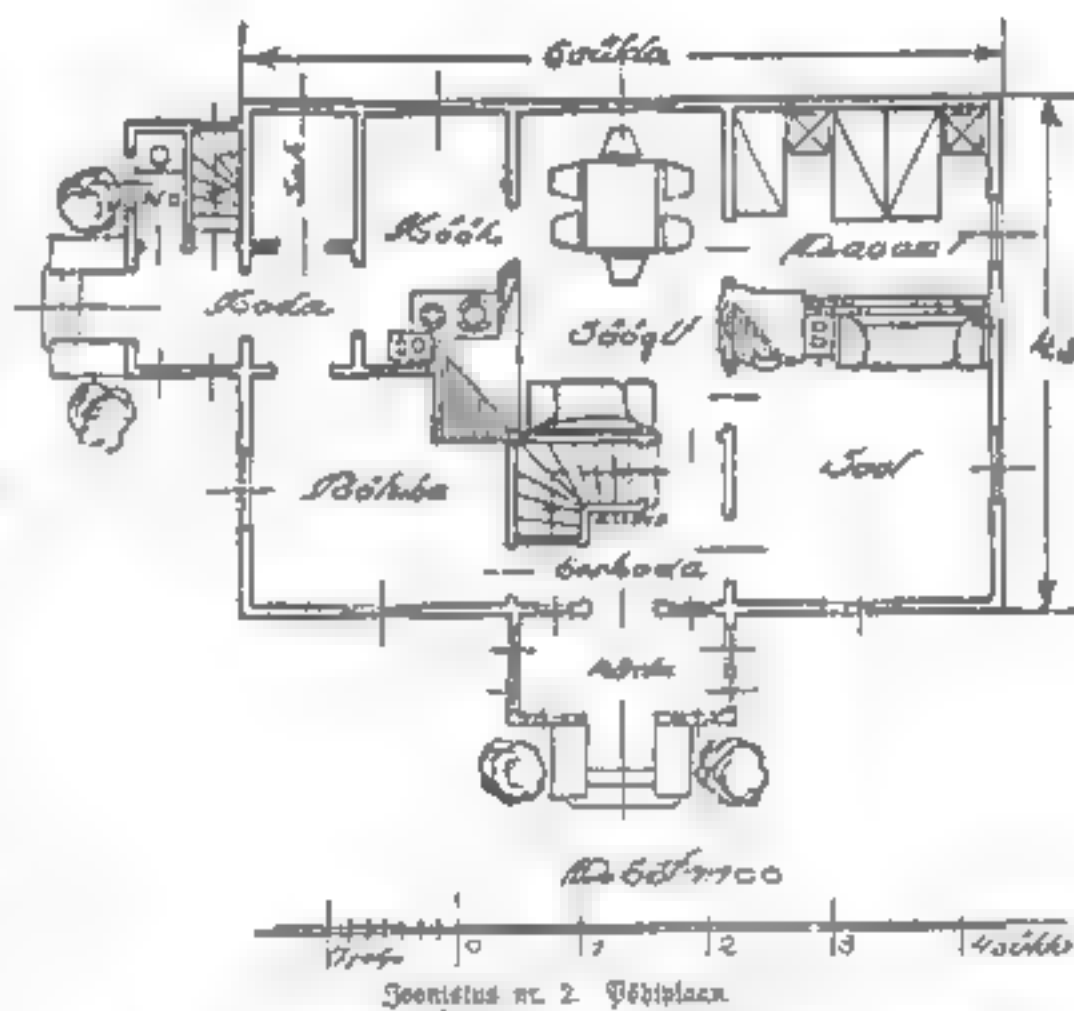
enne kahte aastat, sest hoonei tuli lasta vajuda. L'satud oli ka väga täpne ülevaade vajaminevate ehitusmaterjalide kogusest ja sisust. (Volberg 1925: 29-32)

Õige varsti tutvustati projekti vee ühes väljaandes ning anti sellele väga kiitv hinnang

"Seega on väikese põhiplaani juures 7 ruumikat tuba, 2 kööki, 3 koda, sahv, väljakäigukoht, rõdu ja kelder mahutatud, mis iseenesest tänuväärt lahendus. Ruumide jaotus on üldse hästi õnnestunud ja ei jäta peaaegu midagi soovida. Ka väliselt mõjub see maja kaunis hästi." (Sepp 1925: 11)

Ilmselt vastas see kavand tõesti väga hästi talumeeste vajadustele ja võimalustele, sest selle järgi ehitati 1920. -1930. aastail Eestis kümneid kui mitte sadu maju.

Teist sarnast, kuid lihtsamat, väiksemat ja odavamat, Eesti Põllumeeste Keskseksi "tehniker" A. Buschi

A. Volbergi projekti järgi ehitatud asunikutalu elamu Tartumaal, EPM.

102. Märkus, et käimla võib jätta ehitamata, näitab kenasti meie väga õhukest hügieenikutuuri.

koostatud kavandit tutvustati 1926 ajakirjas Põllumees.

"Need joonistused, mis senini meie põllutöökirjanduses ilmunud, on rohkem keskmistele põllumajapidamistele kohased. Aga kuigi nende järele ka väiketalu võiks ehitada, läheb nende järele ehitamine üli- liig kalliks, sest neil on kaks korstnat, kaks ahju jne. [---]

On arusaadav, et mida väiksem maja, seda raskem on selles ruumide otstarbekohane jaotus. Sellepärast on ka maja väiksusel oma piir, kui sellesse vähegi otstarbekohaseid ruume tahetakse saada.

See maja on 35 jalga (10,7 m) pikk ja 28 jalga (8,5 m) lai. Sisemisi ruume on: 2 keskmise suurusega tuba, avar köök,

sahver, vannituba, koda trepiga, avar veranda, köögikoda ja väljakäigu koht (viimane võib soovi korral ka ära jääda).¹⁰² Katuse all on 2 ärklituba. Tarvilikul korral võib ka maja alla keldri ehitada.

Köök on nii suur, et seda ka söögitoaks võib tarvitada. Alumise korra tubadest võib üks söögi ehk magamisetoaks olla, kuna teine puhtaks toaks ehk kabinetiks on. Tarvilikul korral võib aga teine tuba töötoaks olla ja magamisetoaks ärkliruumi tarvitada. Ärklitoad on nii seatud, et neid lahus võib kasutada, uhte peremehe ja teist pere magamisetoaks. Ärklitubadesse sissekäik on maja katuse sees oleva akna labi valgustatud. Majas uudiseks on vannituba, mis senini meie talumajades

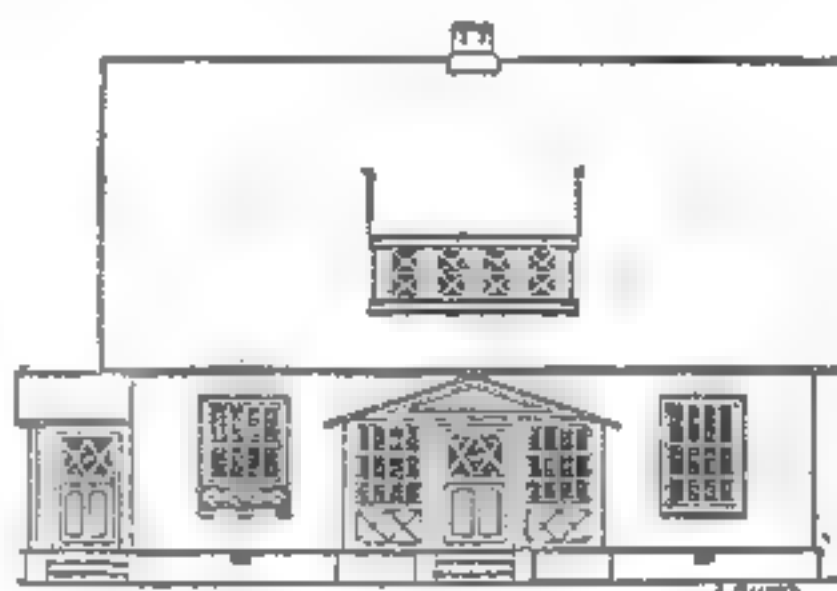

puudunud. See on aga väga tarvilik ruum, iseäranis talve ajal, mil väljas saunas kaes kergesti kulmetada saab ja haigeks võib jääda."

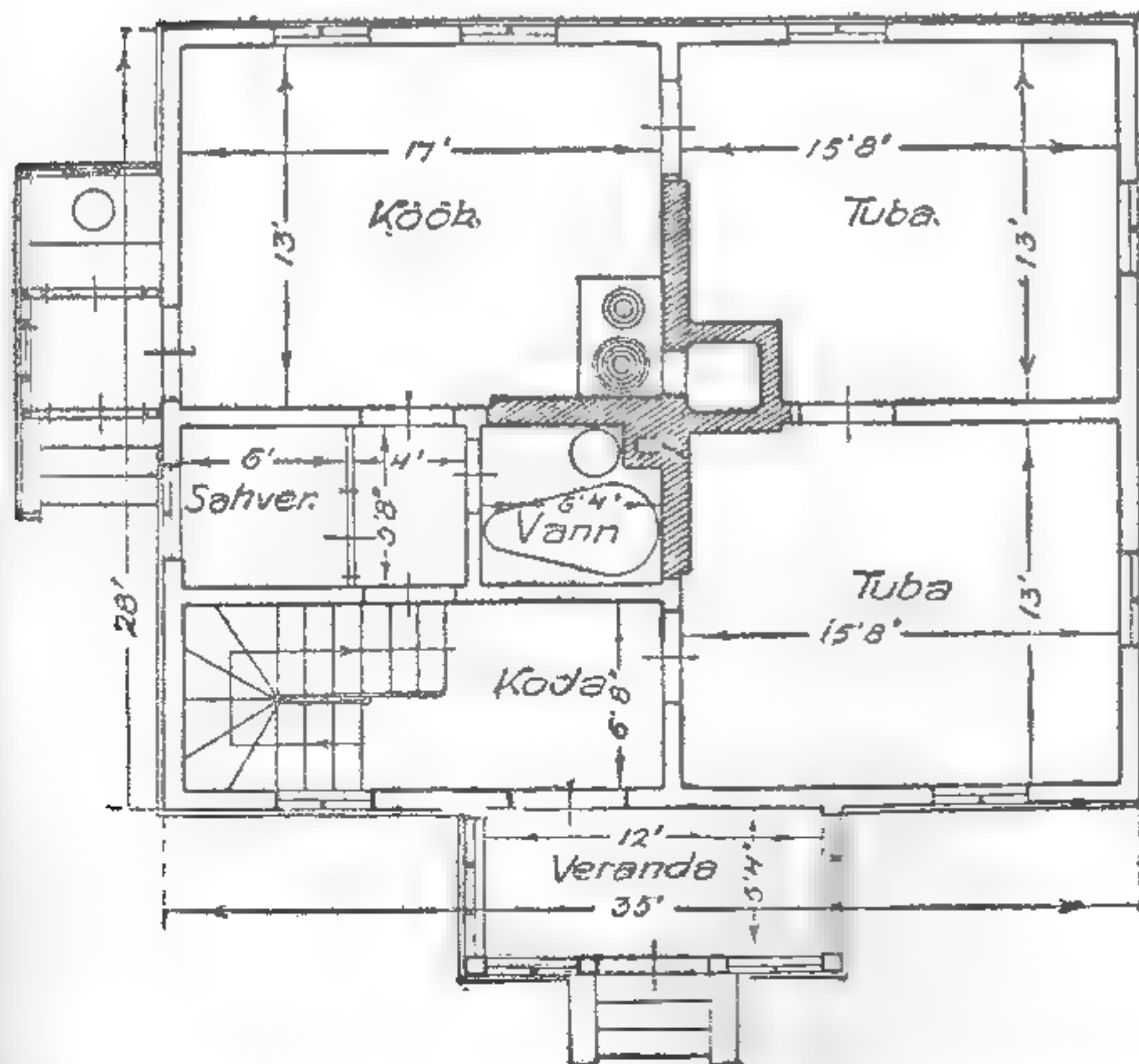
Vannitoa üheks eelseks sauna ees peetakse vähemat küttekulu. Kõõgist pääseb vannituppa väikese esiku kaudu, kust teine uks läheb sahvrisse ja kolmas eeskotta. Ehitusmaterjali puhul jäeti võimalus valida puu, kivi, savil või muu vahel, mis "kohapeal kõige odavam kätte saada on". (Johanson 1926: 65-67)

Tõesti riitsa välimusega väheldase maja ruumilahendus oli hästi läbi mõeldud ja otstarbekas. Väikesele pinnale oli ära manutatud hulk vajalikke taitlusi, sealhulgas talurahva jaoks väga uudse asjana vannituba ning käimla.

Oli mõeldud ka veranda kasutamisele suvise söögikohana, ent selleks pidanuks see asuma kõõgile palju lähemal. Päril üllatav, et nii väikeses majas, juhul kui katusekambrid välja ehitada, saab eraldi magamistoa ka tööpere. See maja vastas hästi nii maarahva kui laiemale avalikkuse soovile, et eelkõige peab talumaja olema lihtne, odav ja otstarbekas.

Ehitustehnik A. Buschi koostatud talumaja projekt 1925. põhiplaan ja vaade. Äratrükk ajakirjast Põllumees.

Asunikud, uudis-asundused ja ehitustegevuse riiklik suunamine 1920–1940

1920. aastate lõpupoole muutus avalik arvamus nn agulistilis talumajade suhtes kriitiliseks ning järgmisel kümnendil süvenes see hoiak veelgi enam.

"Selle ilmetu, silmale inetu maa-aguli saamise eest võlgname tänu nõrgale järelevalvele ja teiseks maaehitusmeistritele, kes oma tööoskuse maitse ja laadi omanud aguli ehitusi püstitades ja põllumehele ehitades ei suuda ega teagi püüda vabaneda agulilaadist. Kui mõne sarnase meistri katte antakse ehitada põllumehele kavandi järgi hooneid, mis koostatud arhitekti poolt, maale sobivas ehituslaadis, siis sarnase meistri esimene mure on kavandi

ümbermuutmine vastavalt agulimaitsele. Seda soodustab veel põllumehe kriitikata suhtumine linna."

Kriitikat pälvis tõik, et eelnenud kümnendi hoogtöö tulemusel ehitatud kümnetest tuhandetest uutest hoonetest oli enamik lõpetamata – seinad olid vooderdamata, ustel ja akendel polnud piirdeid, verandadel olid valmis ainult postid, põrand ja katus. Leiti, et asunike jaoks tuleks kavandada palkmaju, mida ei peakski vooderdama. Selleks oli tarvis muuta ehituslaenu määruse punkti, mis nõudis pa koonetele puhast nurka. (Velberg 1935)

1919. aasta maareformiga võõrandati Eestis peaaegu kogu mõisamaa (96,6 %), riigimaa ja osa kirikumaa-dest, mida oli kokku üle poole põllumajandusmaast (2,3 miljonit ha). Enamik põllumaast jagati välja endistele mõisamoonakatele asundustaludena, mille suurus oli keskmiselt 16,4 ha. (A. Pajor 2005: 59) Üldse loodi Eestis 1918. –1940. aastatel juurde üle 56 000 uue talundi ja ehitati umbes 70 000 uut talumaja. Eriti hoogne oli ehitustegevus aastail 1919–1929, kui püstitati üle 40 000 elamu, millest valdava osa moodustasid asunikumajad. Järgmisel kümnendil ehitati juurde veel umbes 30 000 uut talumaja. Arvud näitavad, et 1920. –1930. aastail ehitati ka põlis- taludes väga palju (u 14 000) uusi elamuid. Vanataludes uuendati elumaju peamiselt nuud seal, kus see varem oli jaanud rahapuudusel tegemata. Kesk-, Lääne- ja Põhja-Eestis

Asunikud olid vaidavalt endised mõisamoonakad, vaesem rahvas, kel nappis raha ning enamasti ka oskusi

ja kogemusi hoonete üleehitamiseks. Arusaadavalt ei suutnud asunikud ise ehitusprojekte teha ning siingi tuli riik neile appi. Oma poliitikaga püüdis riik suunata majaehitajaid kasutama tulekindlaid materjale ja säästma metsa. Puidu liigohtra kasutamise tõttu ehitustöödel tunti Eesti ajakirjanduses metsade pärast suurt muret ning rõhutati ka puumajade tuleohtlikkust. Laenuandmisel arvestati, mis materjalist kavatsetakse maja ehitada: puumaja laen tuli tagasi maksta 30, kivimaja oma 40 aastaga, kusjuures puithoonete ehitamiseks anti 60%, kivihoonete jaoks aga 80% ehituskuludest.¹⁰³

1926 võeti vastu asunike ehituslaenuseadus. Raha saamiseks tuli esitada ehitatava hoone plaan, et ehitist vastaks majanduslikele, ehitustehnilistele ja tervishoiu nõuetele. Seaduses esitati ehitatavale hoonele mitmeid tehnilisi tingimusi. Säteti, et hoone vundament peab ulatuma vähemalt maa külmumispõrri sügavusele; puusavi-, tsement- ja telliskiviseinad tuli-

¹⁰³ Riigi Teataja 1926, nr 56, lk 7, nr 7, 1.

isoleerida niiskuskindla materjaliga vundamendist; palkseinad tuli raiuda puhasnurgaga; elumajaal pidi siseruumi kõrgus olema vähemalt 245 cm; elumakna- ja põrandapinna suuruse suhtarv pidi olema vähemalt 1:10, uste kõrgus vähemalt 200 cm. Nõue oli katusteka kontak: s ndiitest või laastudest katuste kõrgus pidi võrduma vähemalt poolega hoone laiuusest, plekk-katuse puhul 1/4-1/6 laiuusest. Samas määrati ära noonete suuruse piirmäärad: maatöölise, käsitöölise, kalamehe ja ametniku talundi (põldu kuni 3 ha ja üldpindala kuni 10 ha) elumaja – 230 m², laut-tall – 350 m²; väiketalul (põldu kuni 10 ha, üldpindala kuni 25 ha) elumaja – 290 m², laut-tall 410 m² ning normaaltalul (põldu üle 10 ha, üldpindala üle 25 ha) elumaja 440 m² ja laut-tallil 630 m². Lühidalt – seni Eesti külas tooni andnud pärimuslike ehitustraditsioonide asemel tuli nüüd hakata lähtuma asjatundjate koostatud ehitustehnilistest normidest. Tõsiasi oli muidugi see, et sageli jäi projekt ainult paberile, sest maja ehitati valmis teisiti, lihtsamalt (vt Peterson 1965).

Taluehitiste riiklikult suunatud projekteerimine algas Eestis 1920. aastail, mil see oli päevakorras kogu Põhja-Euroopas. Siiani oli taluarhitektuur arenenud pärimusliku isetegemise vaimus, see oli rahvaarhitektuur – arhitektuur ilma arhitektita. Ainult erandjuhul oli projekte tellitud arhitektidelt, sest see oli jõukohane vaid üksikuile rikastele peremeestele. Tüüpprojektide koostamisega asunikele tegi juba Vabadussõja ajal algust Põllutööministeeriumi Tehnika Peavalitsuse juhatajana töötanud ehitusinsener Ferdinand Peterson. Ta koostas neid ise ning korraldas 1919–1920 taluehitiste plaanide

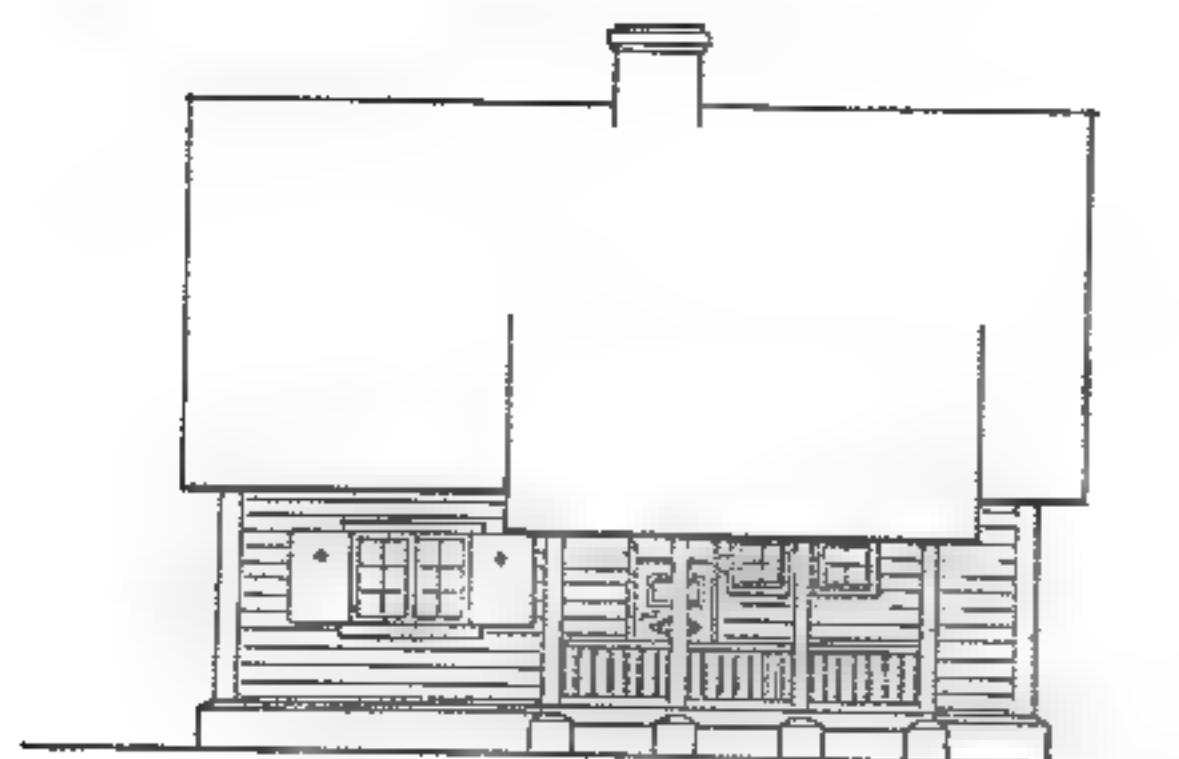
avaliku võistluse, mille žüriisse kuulus nii arhitekte (Herbert Johanson) kui ka agronome (Teodor Pool). Projektid tuli esitada kolmes rühmas: tüüp I oli mõeldud väiketaludele, kus maad kuni 10 ha. II tüüp pidi rahuldama umbes 25 ha suurusi talusid ning III tüüpi soovitati 40–50 ha suurustele taludele. Võistlusel auhinnatud projektid koos Petersoni enda töödega avaldati eraldi väljaandes. (Peterson 1921) Avaldatud projektid jagunesid kahte suurde rühma: lahkelamud ja koosehitised (elamu ja laut ühise katuse all). Mart Kalm on nende hulgast paremaiks pidanud F. Petersoni enda lihtsaid ja asjalikke projekte

F. Petersoni kavandatud tüüp I väikeses (9,2 m × 7,1 m) ja odavas majas oli olemas ainult hädatarvilik, ei enam: põhikorrusel köök ja avar elutuba, väike toidukamber esikus ning teisel korrusel veel kaks korralikku tuba. Alumiise korruse kütmiseks on soemuüriga köögipliit ja sellega kokku ehitatud leivaahi. Viilkatusega lihtsa voodrita rõhtpalkmaja välisilmet elavdab laheline nelja postiga veranda esiküljel, mida soovi korral võib ka klaasida, ning aknaluugid. Maja alla pidi tulema kelder. Autor lisab:

“Puust elumaja on kulude kokkuhoidmiseks projekteeritud võimalikult vaeke, aga süski nii, et temas üks perekond kaunis mõnusalt elada võib.” (Peterson 1921: 12)

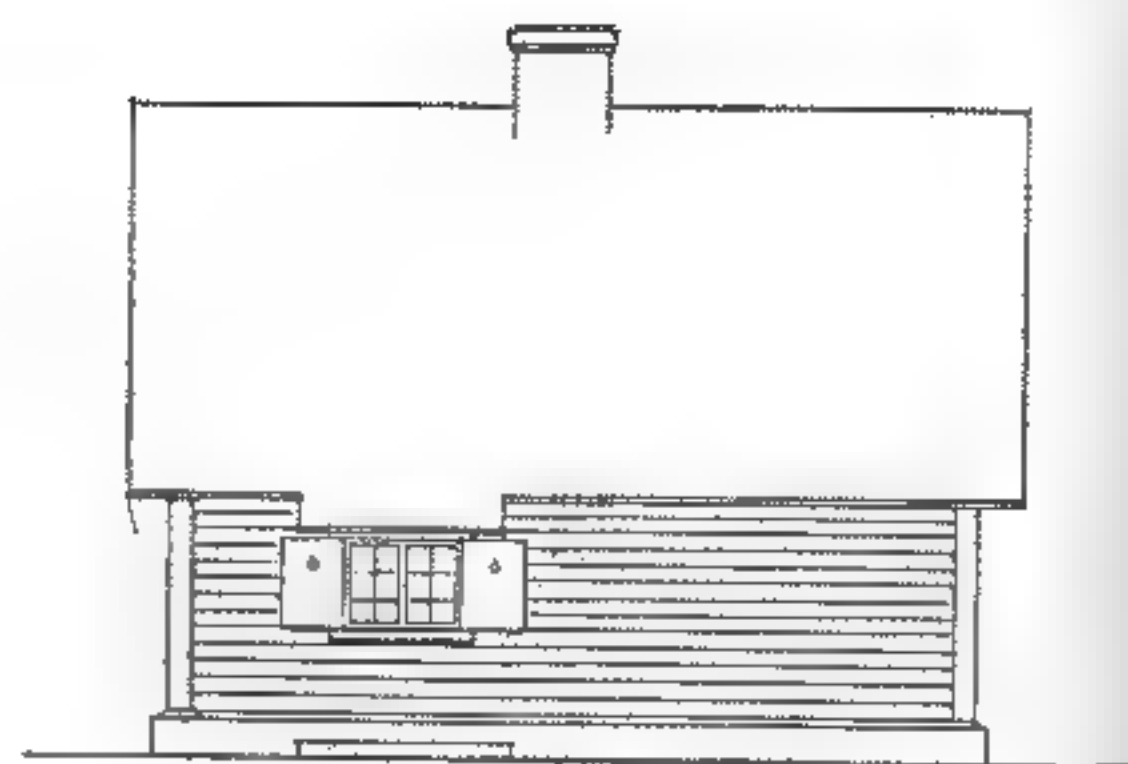
Lisame F. Petersoni “kümme käsku” uutele talunikele elumaja ehitamiseks

1. Ruumid olgu avarad ja valged
2. Eeskoast ehk eesttoast peab pääsema kõikidesse tubadesse, see peab ühendama lautube muude ruumidega.
3. Sissekäimiseks peab olema isearanis hookeat.

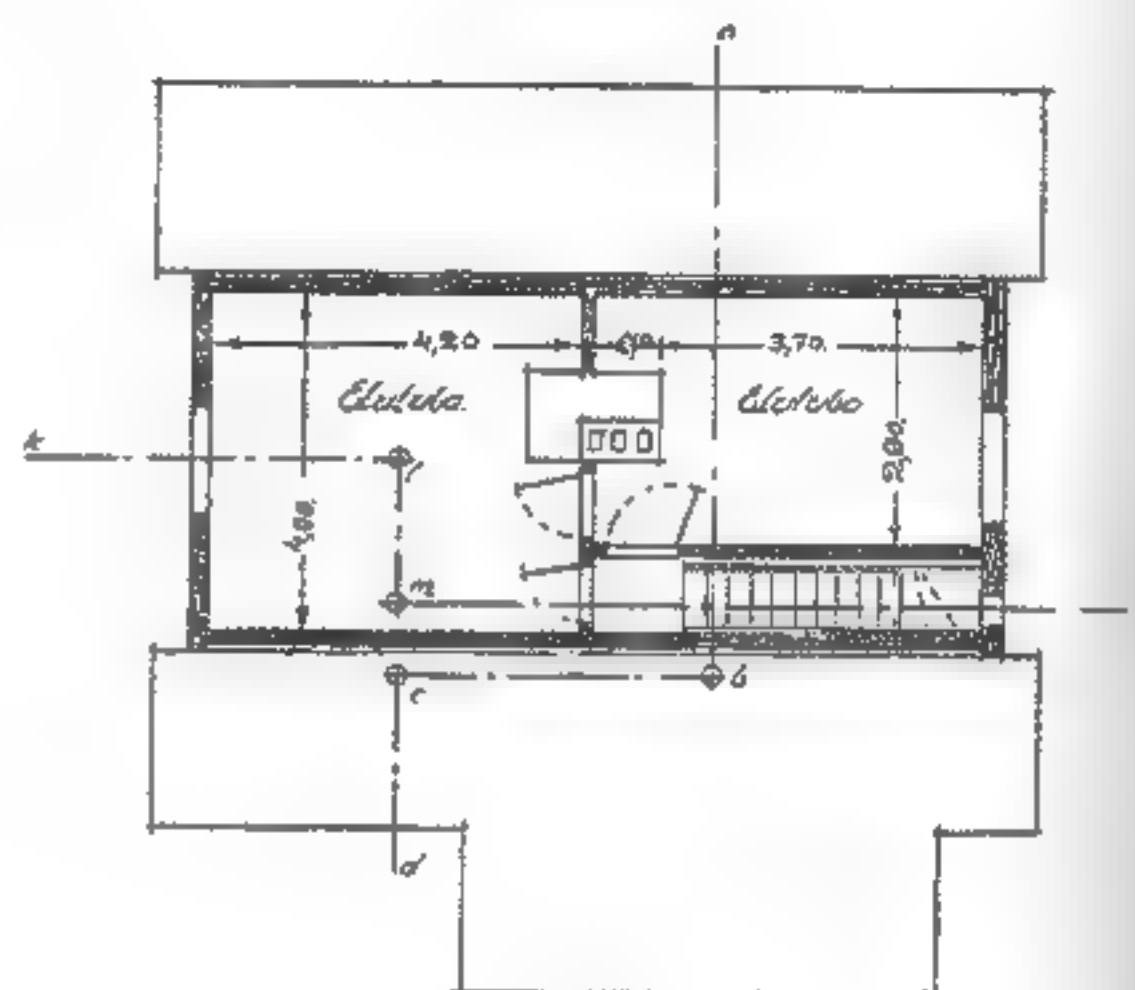
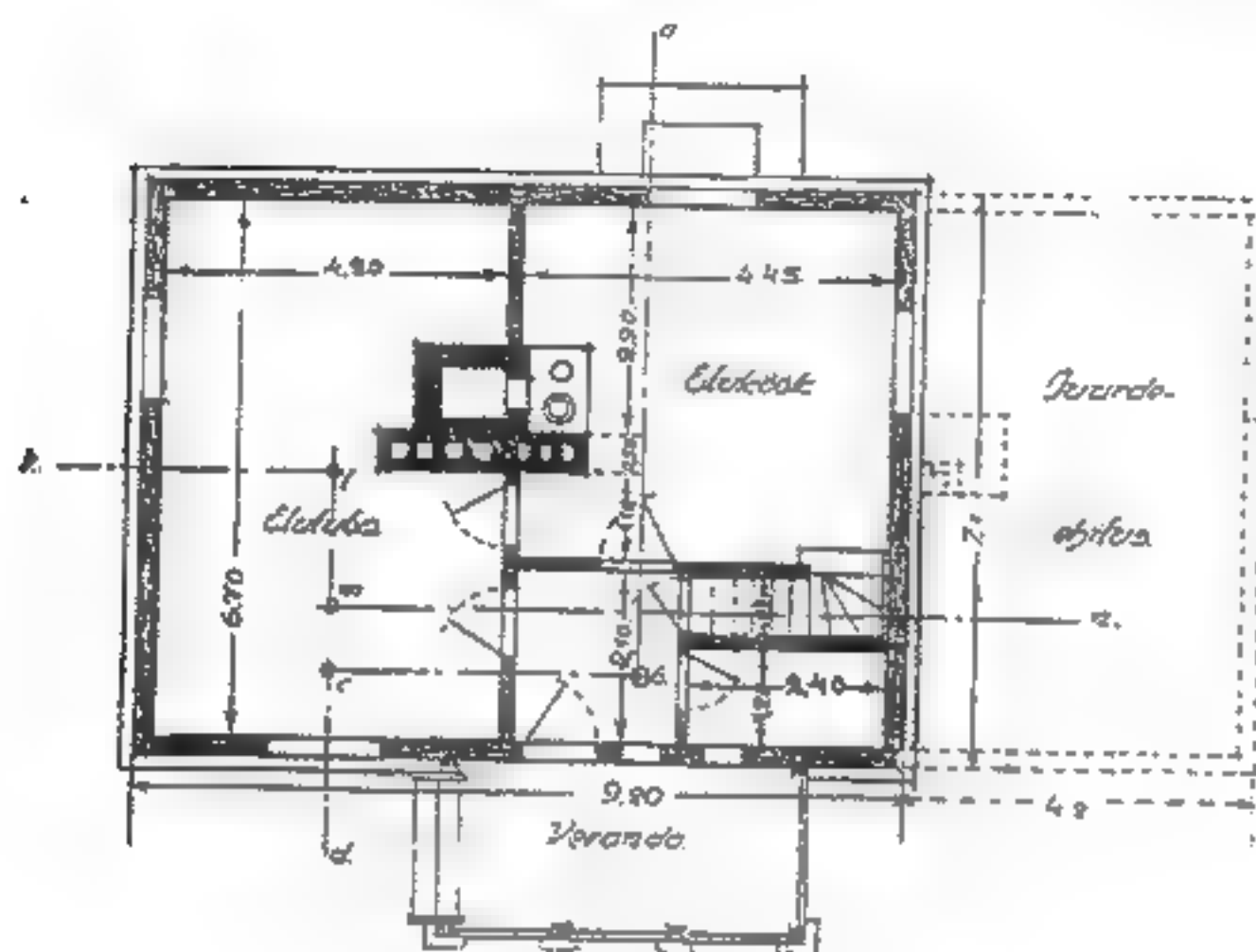

Esivaade

Mööbl 1/100

Küljivaade

Ehitusinsener F. Petersoni koostatud talumaja põhiplaan. 1920. Äratrükk F. Petersoni raamatust "Taluehitused".

4. Sokkel peab olema vähemalt 50 cm kõrge
5. Katus olgu enne kõrgem kui madalam
6. Köök olgu soe, ruumikas ja valge ning siit peab pääsema otse õue
7. Toidukelder tehtagu maja alla
8. Suur (leiva)ahi peab asetsema maja keskel, et kütta võimalikult rohkem ruume
9. Sooja ja odava maja saab palkidest, kõige parema ja kallima tellistest

10. Trepid olgu võimalikult otse (Peterson 1921: 8-9)

Siinjuures väärrib tähelepanu töö k, et Põllutööministeerium ost's võistlustöö "Oma kodu on Kuldala" nime all esitatud rehemaja, kus reheahi oli nagu muiste, ilma korstnata. Seletuses on lisatud: "See kavand pakub huvi sellepolest, et on kokku seatud Eesti suutsurehega taluhoone järele ja võib olla sellega heaks eeskujuks vanade rehetubadega ja rehealustega taluhoonete umberehitamisel."

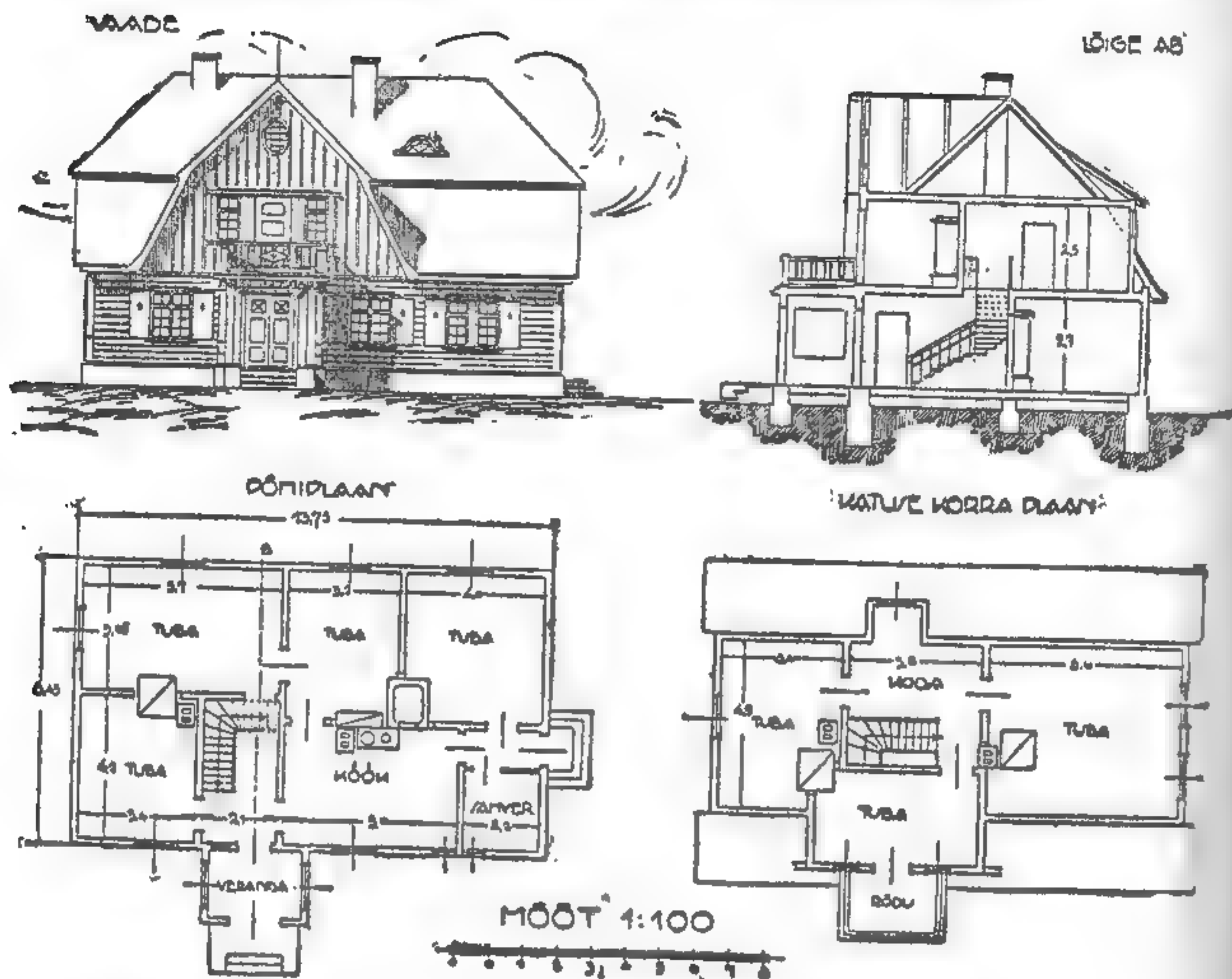

Edaspidi hakkas taluarhitektuuri arengut suunama Asunikude, Riigirentnikkude ja Talunike (A. R. T.) Põllumajandusliidu Ehitustalitus, mida 1927–1932 juhatas arhitekt Erich Jacoby. Seal töötasid seal noored arhitektid August Volberg, tema õde Erika Volberg (hiljem Nõva), Edgar Velbri, Arnold Väli ja August Esop. 1932 korraldati asutus ümber Põllutöökoja Ehitustalituseks, mida hakkas juhtima A. Volberg ning kus peale tema töötasid veel E. Velbri, J. Linnakivi ja A. Väli. Aastail 1932–1939 projekteeriti ehitustalituses 2643 taluelamut, mis moodustas tollal ehitatud talumajadest peaaegu kümnendiku. Paraku on väga keeruline Ehitustalituse projektide järgi ehitatud maju tuvastada, sest sageli erinevad need kavandeist märgatava t. Tuli näha palju vaeva, et veenda talumehi uut moodi, projekti järgi ehitama. 1920ndate teisel poolel ei olnud veel maal ehitusprojektist veel suurt midagi arvatud, sest isegi avalikke hooneid ehitati ilma nendeta (Põllutöökoja aruanne 1933: 51). Projekti oli tarvis üksnes pangalaenu saamiseks, aga ehitati ikkagi nii nagu iga mees õigeks pidas. On mitmeid näiteid selle kohta, et projektidesse suhtuti sama oominguliselt nagu varemgi. Kõige eavaatamata põhjustas Põllutöökoja Ehitustalituse tegevus Eesti maaehituses tohutu murrangu, mida kunstiteadlase Mart Kalmu meelest võib pidada lausa sündsõnna seerimiseks (Kalm 2001: 208).

Ehitustalitus avaldas valiku oma kavandeid nime all "Maaehitus" I ja II. Saatesõnas pidas baltisaksa päritolu Eesti arhitekt Erich Jacoby väga tähtsaks vanu taluehitustraditsioone, mis 19. sajandi lõpul olid kahjuks hakanud taganema linnaaguleist laenatud

ehitusvõtete eest. Ta taunis dekoratiivse ruudujaotusega püstaknaid, lauduste asendamist tahvelustega, liialdamist tiibustega, pisikesi kitsaid verandasid, mansardkatust, kitsast profiillauast voodrit jmt. Muuhulgas ütles E. Jacoby:

"Möödunud sajandi lõpul hakkas ehitustegevus meie maal arenema suunas, mis kaugele kõrvale jättis endised proovitud, meile kohased ehituseviisid, võttes omaks Vene riiklikkudelt projekteerimisbüroodelt laenatud vormid, mis meie maale ja oludele olid võõrad ja mille tõttu "arene-mine" tähendas pigemini tagasiminekut kui edu. Ka sellele järgneva noorusestiili (juugendstiili) ajajärk ei möödunud meist jälgi jätmata. Selleaegsete rohkete kergete vormide abil taheti hooneid odavalt "ilustada" ja unustati hoopis meie vanu ehitisi nii omapäraselt iseloomustavate tasakaalustavate võrrete, proportsioonide, tähendus ja mõju. [...] aknad on madalate tubade jaoks liig kõrged ja liig kitsad [...] ruudujaotuses on püütud rõhutada dekoratiivsust viimase võimaluseni, mille tagajärjel tubade valgustus on ebahühtlane ja akende puhashoid raskendatud. Lihtne lauduks pidi igal pool taganema tahvelukse eest, ka seal, kus viimane ei olnud kohane dekoratiivsetel ega praktilistel põhjustel. Analoogilisi nähtusi tuleb ette veel paljudes üksikasjades: näiteks peetakse kahe poolega ust ikka "elegandiks", ka siis kui ta on nii kitsas, et ühe poole avamisega temast vaevalt läbi pääseb; mõnd verandat peetakse ilmingimata tarviliseks, olgugi, et nii väike, et temas istumise võimalust ei ole [...]. Väga armastatud on meil murdkatus (mansardkatus), iseäranis Edela-Eestis, kuid seda katusevormi, mis meil ei ole kodustunud, tuleks tarvitada suure ettevaatusega, sest vaevalt ta tähendab kokkuhoidu võrreldes terve ülemise korraga [...]" (Jacoby 1928: 7)

Arhitektuuriõpilase E. Teinburgi (J. Linnakivi) Tartumaa Vara valla Järva talu elumaja vaade ja plaanid. 1926. Äretrükk ajakirjast Põllumees.

Juba paar aastat hiljem võis ta rahuldusega nentida, et "tunduvalt on vähenenud vastuseis uuendusile ja täiendusile, millise nähtega Ehitustalitusel omategevuse algaastail mõnikord tuli pidada kibedat võitlust. On vähenenud halvad, aguleist omandatud ehitusvormid, mis meie maaehitajaskonnas arendasid väga segaseid kujutelmi praktilisest ja ebapraktiliselt, ilusast ja mitteilusast, lastes paista ilusana ainult seda, mis näib "linna moodi". (Jacoby 1930: 7) Eesmärk oli meie maaehitistest välja tõrjuda

20. sajandi alguses mõ saarhitektuurist üle võetud historitsism ja juugend ning asendada need põlisest taluehitusest lähtuva suunaga.

Taluehitisi projekteeriti tollal ka Põllumeeste Keskseksi Ehitustalitusel, kuid selle tegevuse kohta on andmeid üpris kasinalt. Lisaks juba ee pool tutvustatud A. Buschi väikemaja projektile avaldas seitsi ajakiri Põllumees 1926. a arhitektuuriõpilase Eduard Teinburgi (uus nimi hiljem Jaagup Linnak vi) kaks projekti: ühe järgi ehitati Jõusa talu

elumaja Vara vallas Tartumaal ning teise järgi Loodesalu elamu Penuja vallas tolasel Pärnumaal (praegu Viljandimaal). Mõlemat kõrge mansardkatusega ja kahe korstnaga puumaja ilmetavad katuseärklid, rõdud ja verandad

Seetuskirjas ütles autor: "Maapanga pikaajalise laenu abil on viimasel ajal õige rohkesti uusi taluhooneid ehitama hakatud. Ühtlasi lastakse ka asjatundjatel hoonete plaanid valmistada, et need otstarbekohased ja nägusad oleks.

Paljude põllumeeste soovil avaldame kaks talu elumaja plaani, mis vastavate taluomanikkude nõuete kohaselt projekteeritud on. Siin on peale hoonete otstarbekohasuse ka õige suurt rõhku pandud elumajade nägususe peale".

Jõusa talu võrdlemisi avara (13,75 x 8,45 m) ja esindusliku maja üldilme määrab kõrge puitkattega murdkatus koos suure, ebasümmeetriliselt paigutatud ärkliga. Seintel on rõhtlaudvooder ning ärklil püst audis, väikeseruudulised aknad on varustatud luukidega

"Maja on ehitatud mansardkorraga, sest niisugune katus võimaldab katusealuseid tube 1,5 meetri võrra laiemaks ehitada kui lihttäisnurkne katus. Tubade kõrgus on all 2,7 m, mansardkorral 2,5 m. Ruumide jaotus on järgmine: eesküljel on väike valge veranda, mille katus moodustab rõdu. Verandalt viib uks trepikotta. Trepikojast, mis valgust saab verandale viivast aknast, on võimalik pääseda kõigisse tubadesse ja mansardkorrale. Pahemat kätt olevat tuba võiks tarvitada peremehe toaks ehk kabinetiks. Paremat kätt läheb uks kööki, missugust ühendust on vaja mansardkorral olevate tubadega. Trepilt viib uks puhtasse tuppa, mille kõrval asub soogituba. Köök on ruumikas ja valge, nii et siin süüa ja koduseid

käsitöid võib teha. Köögis leiavad aset pliit, praehi ja leivaahju suu. Viimane on nii asetatud, et tuliseid süsa võib otse pliiti tõmmata. Köögist viib uks eeskotta, kust pääseb sahvrisse, peretuppa ja õue. Mansardkorra trepp on ühe kurvega ja viib avarasse kotta. Kojast on eraldi sissekäigud, nii et tube võib lahus kasutada. Ühte suuremat tuba võiks kasutada peremees magamistoaks ja kahte vahemat pere magamistubadeks. Eesküljel asuvast mansardkorra toast viib uks rõdule, kus avaneb vaade kogu taluehitiste peale."

(Teinburg 1926: 642-643)

Maja¹⁰⁴ alumist korrust kütab suur ahi peremehe kabineti ja puhastoa vahel ning teise poole ruumi pliidi soemuür ja leivaahi söögitoa ning peretoa vahel. Ülemisel korrusel oli samuti kaks ahju. Õigustamaks väikeseruudulis aknad leidis Teinburg päris huvitava põhjenduse: "Aknate tihe ruutude jaotus ei taha küll perenaistele meeldida, kuid klaasi kokkuhoidmise mõttes on sarnane jaotus väga soovitatav". Oma panuse maja välismusse annab ärkliviilu ovaalaken

Loodesalu maja erineb Jõusa omast mitmeti – kivikatusega puithoone on mõnevõrra väiksem (10,6 m x 8,5 m) ja püstlaudvooduga. Allkorrusel on siingi neli tuba, köök, sahvri ja lahtine trepikoda, kuid maja otsas asub väljaastena suur veranda, mille katuse on rõdu ning tagumises trepikojas uue asjana väljakäik. Katusekorrusel on kolm tuba ja ruumikas eeskoda

Peakorrusel asub trepikoja kõrval vasaku avar puhastuba ehk saal, kust pääseb edasiverandale ja söögituppa. Viimasest avanevad uksed köök, saal ja veranda. Kuna arhitekt soovis tabu veiks ka gutada soogituba. Kojas trepilt on köök avanev sahvri. Maja

¹⁰⁴ Praegu on see maja upris armetus se suu

Peetri talu elamu (1933) Aavere külas Anijal. H. Pärdi, 2007.

paremas otsas, kõõgi kõrval asuvaist tubadest esimest soovitas autor pere-mehe toaks ning tagumist magamis-toaks.

Põllumeeste Keskseitsi Ehitustali-tuse projekti järgi on teadaolevalt vähemalt veel üks talumaja valmis ehi-tatud – Peetri talus Anija vallas Aavere külas. 1933 valmis saanud avaral kahe korstnaga palkmajal (183 m²) oli kivist

poolkelpkatus. Kavandi järgi pidid sernad olema väljast vooderdatud rõhtlaudisega, kuid tegelikult on kitsa katteliistuga püstlaudvooder, välja arvatud otsaviiludel, ärkliviilul ning tagaküljel katuseuugil, mis on vooder-datud rõhtlaudisega. Es külje keskel on projektijoonisel poolkelpkatusesega kahe aknaga ärkel. Tegelikult on seile katus kahejärguline (vt foto), põhikatuses kel-bad on lühemad kui plaanil näha. Maja

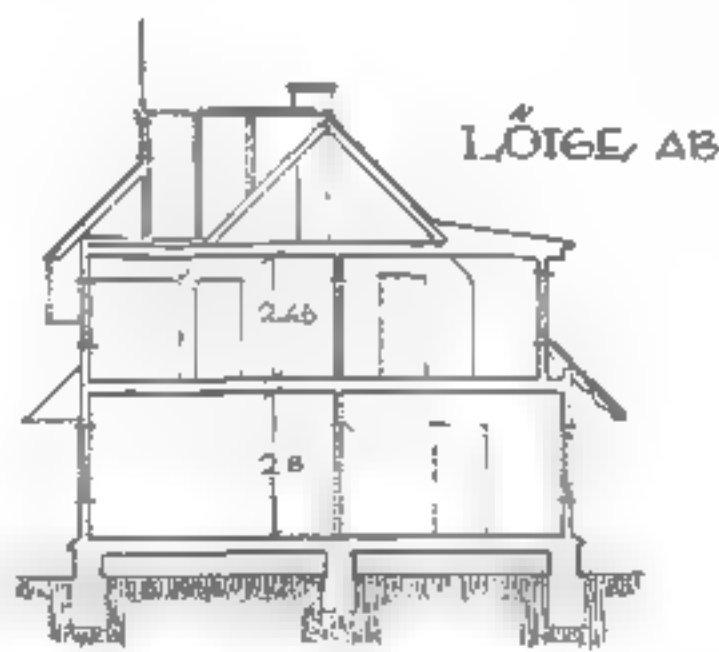
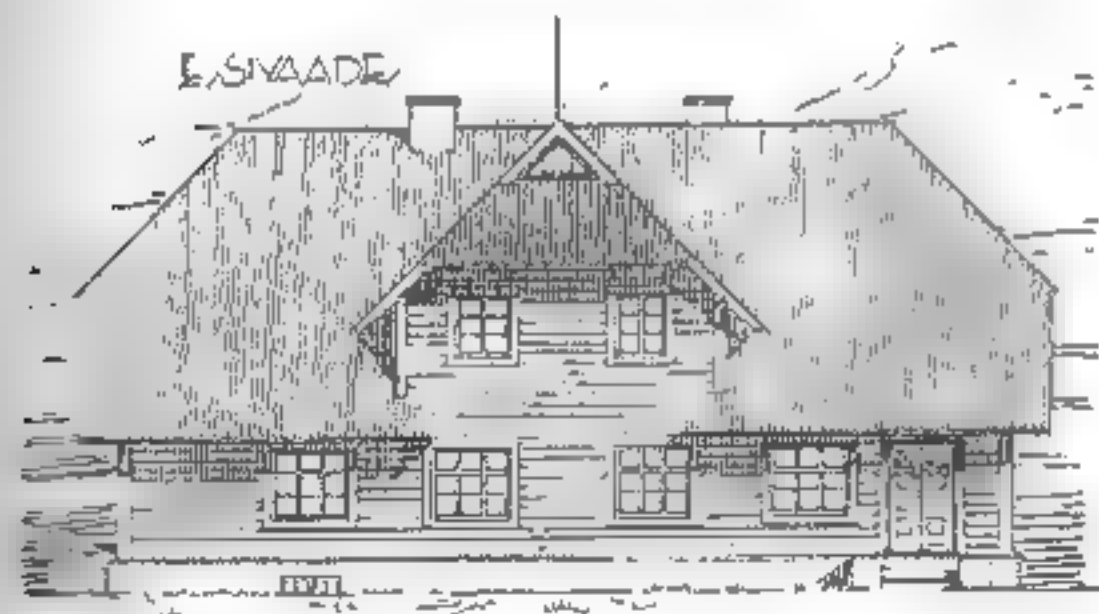

on kolm s ssepääsu, esiküljel paremas otsas asuvast uksest pääseb esikusse, kus asub käimla ja trepp teisele korrusele. Esiku kõrval on avar puhastuba ehk saal (27 m²) ja pisike peremehe tuba, kuhu pea e esiku pääses ka saal. Samas otsas maja tagaküljel olev uks viis verandast aeda, vasakus otsaseinas olevast uksest pääses kööki, sahvrisse, keldrisse ja peretuppa. Köögist viivad ukseid peretuppa, teise sahvrisse ja vannituppa, kust teise ukse kaudu pääseb magamistuppa. Sahvri ja vannitua taga asub söögituba, mis on maja keskne ruum, kust lisaks köögi avanevad ukseid magamistuppa, saali ja verandasse. Põnikorruse ruume

kõetakse kahe suure ahjuga - üks asub peretua ja magamistua vahel ühe korstna peal köögipliidi ja soemüüriaga, kust kõetakse ka vannituba. Teine soojendab söögituba, saali ja peremehe kambrit. Katusekorrusel on samuti kaks ahju, mis kütavad kokku nelja tuba. Köögi ja peretua all on korralik kahe ruumiga kelder.

Nõukogude ajal müüs üksiküks jäänud perenaine maja kohalikule sovhoosile, 1983 ostsid selle ära praegused omanikud. Pole teada, kui täpselt peeti ehitamisel kinni projektist, aga ümberehitusi (aknad ja osa ukseid) tehti nii 1960.-1970ndail, kui ka 1990ndail

Peetri talu elamu projekt tehti Eesti Põllumeeste Keskseitsi Ehitustalitusel. ERA 31.5.839.30.

PEETRI TALU ELUMAJA
KAVAND

ANJA ASUNDUS

OMANIK H. KRÜS

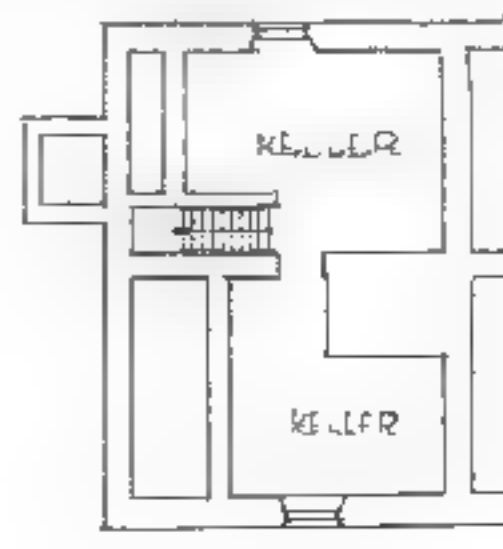
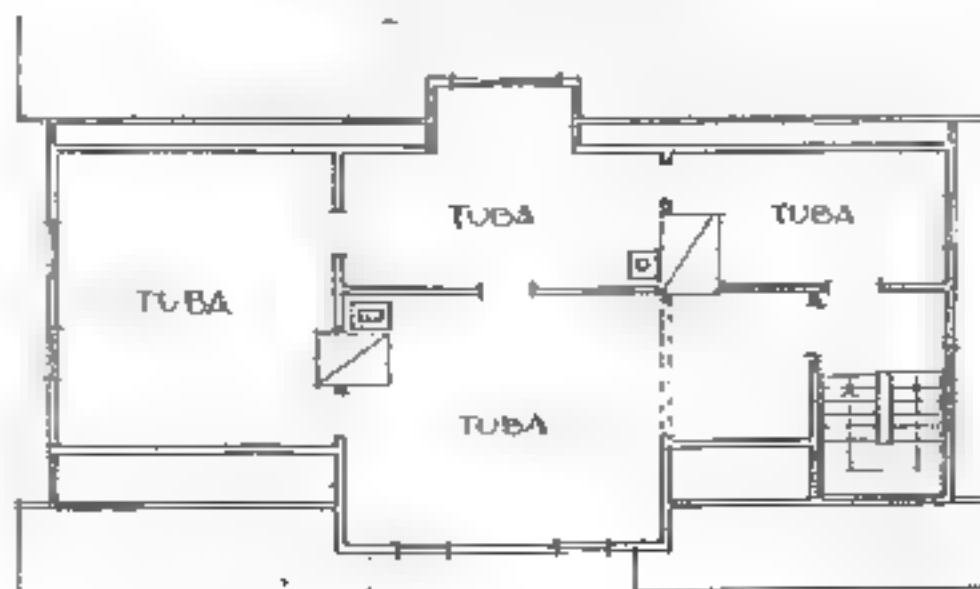
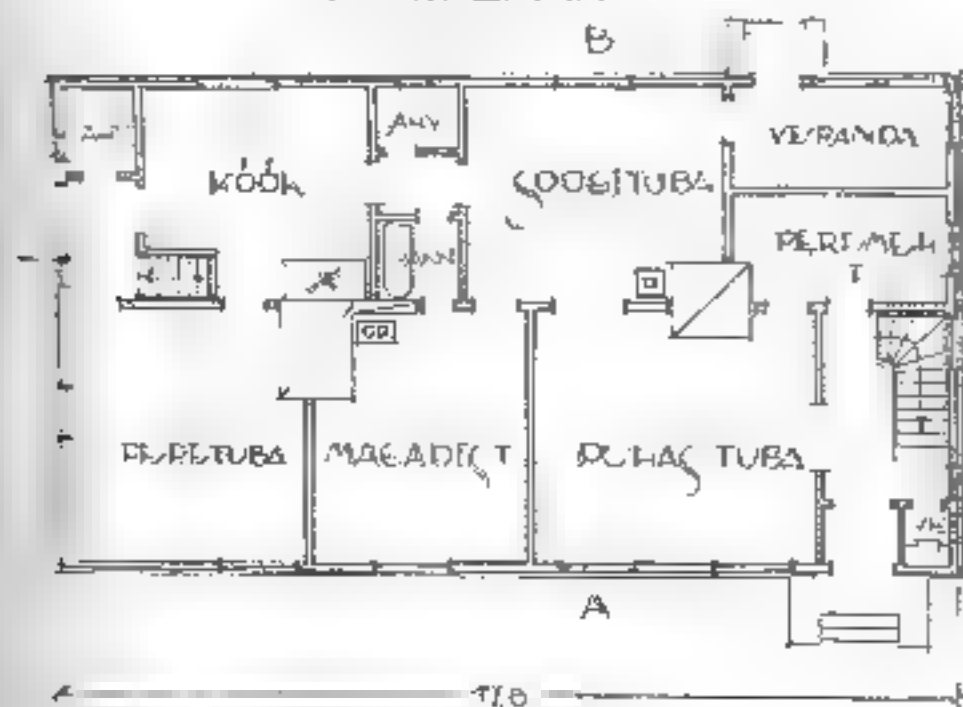
MÕÖT 1:100

1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 MTR

PÕHIPLAAN

KATUSE KORD

KELDRI KORD

Asundus- komisjon ja Asundusamet

Rahva maanälja rahuldamiseks tuli riigil lisaks mõisamaade jagamisele veel midagi ette võtta. 1929 loodi Põllutöoministeeriumi juurde Asunduskomisjon (alates 1935. a Asundusamet), mille ülesanne oli riigi tagavaramaadele uudismaasunduste kavandamine ja rajamine. Esialgu tegutses Asunduskomisjonis arhitektina Anton Soans. 1933. aastal, kui asutust juhtis arhitekt August Esop, kutsus ta sinna tööle Erika Volbergi (Nõva), hiljem lisandusid veel Johannes Ilmas ja Arnold Väli.

Peamiselt riigi rahadega ja odava pikaajalise laenuga rajati riigi tagavaramaadele umbes sada asundust, millest tuntumad on Pikavere, Lepplaane, Pillapalu, Peressaare ja Mustamäe (Lutsepp 2006: 16). Üldse loodi sel moel ligi 4000 talundit, millest umbes pooled ehitasid üles omanikud ise. 1920 aastail anti umbes 2000 uudismaatalu rajamiseks asunikele riigi poolt esimeseks 30 aastaks maa tasuta kasutamiseks, kuid kõige muuga, sealhulgas uudismaa ülesharimisega, pidid nad ise toime tulema¹⁰⁵. Järgmisel kümnendil tegi riik tulevaste asunduste alal ära maaparandustööd ning aitas asunikke ka hoonete rajamisel. Nii mõisamaadele loodud asunikutaludes kui ka uudismaa-asundustes kujunes põhiliseks hoonevormiks koosmaja, kus elamuga ühe katuse alla paigutati laut ja panipaigad (kuur, ait, jmt). Nõnda oli aastail 1929–1935 tüüpprojektide alusel ehitatud 311 taluhoonest 211 ehk $\frac{2}{3}$ koosehitised (Elkokkuvõtteid 1939: 401–404).

Suhteliselt lühikese ajaga juurutati ehitusse uued tulekindlad materjalid – seni peamiselt kasutatud puidu asemel hakati uusasundustes kasutama betoonkivi. See muutis tublisti Eesti

küla ilmet: hallikspleekinud, madala räästaga, väikeste akendega palkmajade asemel ilmusid nüüd lubivärvidega he edaks võõbatud suurte akendega tsementkivist taluhooned, kus elutoad olid ka ärklikorrusel. Aates 1935. aastast oli kõikidesse tüüpmaajadesse projekteeritud ka käimla. Vaatamata mõnede puudustele (lütsevad nikerdatud rõdupostid, aknaluugid, keeruline ruumilahendus jmt) sisaldasid Asundusameti koostatud tüüpprojektid nii ehitustehnoloogias kui ka hoonete ruumijaotuses Eesti taluarhitektuuri jaoks palju kasulikke uuendusi.

Päris suuri muutusi toimus ka sseviimistluses. Siseseinu hakati krohvima ning katma lubivärvidega, mis aatas kaasa moodsa aja hügieeninõuete täitmisele. Aknaid ja uksi hakati esialgu kruntima ning 1930ndate lõpus majanduslikult veidi kosununa ka värvima.

Uudisasunduste rajamise a guses (1929–1934) enitati eri asundustes erinevate projektide järgi ja arhitektuuri üldpilt oli päris mitmekesine. Alates 1934. aastast, kui põhiosa projekte koostas Erika Nõva, muutus asundustes valdavaks lihtne heledavärv line pikk tsementkivist taluhoone, mille eritunnusteks oli suur 9-ruuduline elutoaaken, kalasaba- või romblaud sega peauks ja tellisrustikaga ümbritsetud ukseava. Asjatundjad on pidanud tüüpprojektide laialdast kasutamist 1930. aastail Eesti maaehituses heaks ja õigeks. See oli ka esimene katse kasutada tüüpprojekte laialdaselt taluhoonete puhul. Suur osa asundustalude hooneid ei saanud kunagi valmis – Teine maailmasõda ja kõkseliega kaasnenu katkestas üh'skonna loomuliku arengu (vt Lutsepp 2006: 79–82).

105. Sinberg, Thomas 1936. Uue asundustegevuse arengum 1929–1935. a. – Konjunktuur 8/9, lk. 510.

Vara elamuga Luuka asunikutalu rehemaja (1928) ehitasid kaks venda kahasse. Mõisaaseme küla, Rapla. H. Pärdi, 2010.

Va dav osa taluhooneid ehitati tollal siiski end selt ilma igasuguse projektita, sest õppinud arhitekte oli vähe, ehitajaid aga palju. Eeskuju võeti I saks alevi- ja linnamajadele kindlasti ka raudteearhitektuurist, eriti kitsarööpmeliste e teedele rajatud arvukatest jaamahoonekompleksidest. Uued alevi- ja agulimajad olid arhitektuurilt paiguti ülalavalt vanamoodsad ja küündimatud, sest suurem osa neist ehitati tennikute ja inseneride jooniste järgi, kes kuu ekalt taitsid tellijate tihtvõga vähiklikke ja auahneid soove.

Asunike ja uusasunduste kõrval ehitati uusi rehemaju ja koosmaju

jätkuvalt ka vanataludes, kus ju samuti elamuid uuendati. Siingi olid peapõhjusted ühelt poolt odavus ja otstarbekus ning kindlasti ka tugev traditsioon.

Ent jätkuvalt ehitati siiski ka uusi rehemaju – lisaks tavapärasele omatar-kusele tehti neid ka arhitektide projektide järgi. Rehemajatradsiooni jõudu näitas tõik, et 1935. aastal plaaniti Asundusametis tehtud tüüpprojektide järgi ehitada Võiduküla (Timmkanali) sooasundusse Häädemeestel kolm ja Lepplaane asundusse neli rehemaja-aadset koosehitist. Kaks projekti on al kirjastanud arhitekt J. Ilmas, teised kaks E. Nõra.

Undiaugu talu rehemaja Tännassilma külas Türi ligikal ehitati 1936 Põllutöökoja Ehitustalituse projekti järgi. H. Pärdi, 2007.

Ehedast rehemajast eristasid neid põhiliselt rehetoa ja rehealuse palju väiksemad mõõdud ja moodsam välisilme, aga oli ühist ka. Nime poolest olid majades olemas nii rehetoad kui ka rehealused, kuid nende otstarve oli kitsam kui vanasti. Rehetoaks nimetati võrdlemisi avarat kööki, kus asus pliidiga kokkuehitatud suur (leiva)ahi. Traditsiooniliselt oli rehetuba kõigil projektidel ülejäänud ruumidest kõrgem, elutoad enamasti 2,5 m, rehetuba aga 3,5 m kõrge.

Samal ajal ehitas Undiaugu vanatalu peremees Leibak Türi ligikal Tännassilma külas endale uue rehelamu Põllutöökoja Ehitustalituses 1936. aastal tehtud projekti järgi (vt lk 58).

Sellelgi projekti puhul on lähtutud vana rehemaja ruumijaotusest, kuid erinevus on selles, et rehetuba ei ole muudest ruumidest kõrgem.

Kindlasti ei ehitatud rehemaju tolal enam peamiselt mitte vilja kuivatamiseks. Pigem oli asi tarumeeste arusaamades ja mõtteviisis, mille järgsäärane majatuup tundus olevat kõige kohasem, seda enam et nūsugustes majades oli elatud põlvest põlve. Tegelikult võib neid hooneid rehemajadeks nimetada siiski tinglikult – nimepoolest oli siin rehetuba küll olemas, ent seda ei kasutatud enam viljakuivatamiseks. Teiseks oli rehetuba siin palju vaiksem kui traditsiooniliselt.

Vere, ajaloo ja kultuuri poolest on lätlased meile kõige lähedasem rahvas maailmas, ka Läti uusaegne taluelamu kannab meile sedasama

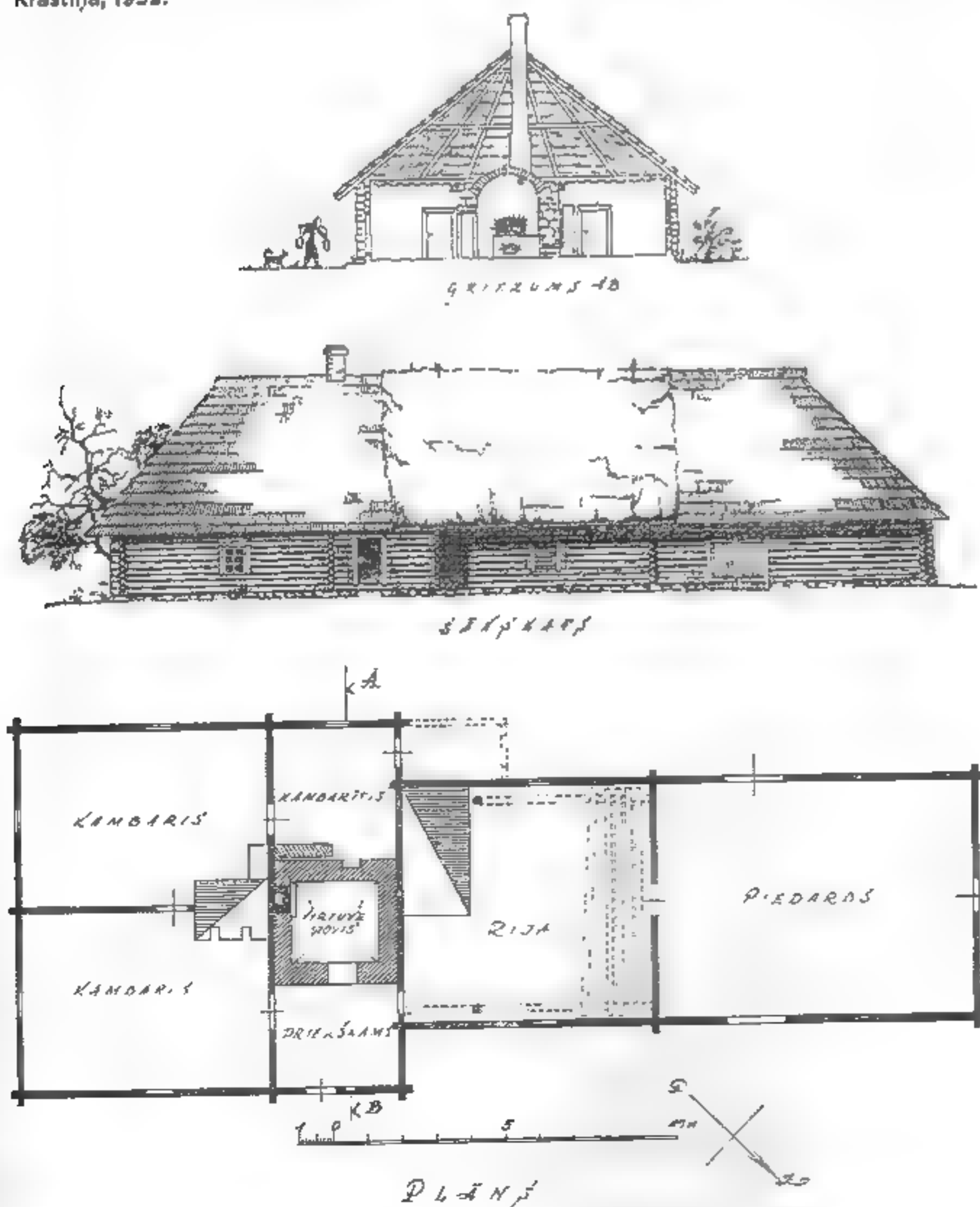
Juba 19. sajandi alguse taluelamute uuendam sürituse käigus toodi Läti rehemaju eestlastele eeskujuks. Mõnikümne aastat hiljem kiitis lätlaste moodsaid puntaid ja avaraid häärberi moodi elamuja oma aia lehes J. W. Jannsen

Muide, Lätis nagu meilgi tundsid rehemajade moderniseerimise vastu eriti huvi mõisaomanikud. Eelmainitud poleemika talumajade parendamise

asjus näitas, et eelkõige majanduslike põhjustel olid rehemajad mõisnikes väga populaarsed. Rehelamud andsid puidu kokkuhoidu ehitamisel, kuid veelgi rohkem säästeti puid suitsumajade kütmisel. Seepärast eelistati pikka aega suitsumaju. Mõned Läti mõisnikud olevat talumaju uuendanud järjekindlalt – iga aasta asendati vanu hooneid uute ja täiuslikumatega (näit tulekindlate köökidega), kusjuures rentnikud olid kohustatud töödes osalema. On teada, et sagedasti lähtuti rehemajade ehitamisel mõisaomanike

Lätita läbi ei saa

Norlase talu rehemaja põhiplaan ja lõige Valmiera kandist Põhja-Lätist. Äratrükk raamatust Krastiņa, 1959.

korraldustest ning neil oli selleks "kindel plaan". (Kundziņš 1934: 607)

19. sajandi algul oli Lätis juba rohkesti köetavate kambritega rehielamuid, Eestis neid peaaegu polnudki. O. Huhni andmeil olevat 1815. aastal mõnes Vaka maakonna vallas olnud peaaegu kõigil rehemajadel üks või isegi mitu kambrit. (Kraстіга 1959b: 393) Suure tõenäosusega olid need ka soojad, sest Kundziņši andmeil hakati kambreid kütma juba 18. sajandi lõpus. Selle tulemusel koondus talupere elamine kambriisse, tööperele jäi rehetuba. Kambri poolitamisel kaheks anti teine neist perele. (Kundziņš 1934: 621) Esimeste, korstnata kambriahjude kolle avanes muide rehetuppa, kus reheahju ees oli suitsukumm, millest aegamööda arenes välja korsten (samas: 601). Põhja-Lätis, Vidzemes leidus ka omalaadseid kivist roovialuse köögiga rehemaju (vt joonis lk 199), Eestist pole teada ühtegi taolist.

Läti rehemajadega (valdavalt üheaadused, kuid erineva kõrgusega rehetuba ja rehealune), sarnaseid maju leidus arvukalt Karula kihelkonnas (Kundziņš 1934: 598 ja Habicht 1961:76)

Rehemajadest loobuti Lätis talude päriseksoostmisega 19. sajandi teisel poolel, mil värsked taluomanikud hakkasid eelistama lahkelamuid. Tänu mõisnike kokkuhoidlikkusele säilis rehemaju veel väljaostmata renditaludes (Kundziņš 1934: 622)

Jueaegsed, 19. sajandil ehitatud Läti ja Eesti taluelamud on omavahel väga sarnased. Vanemad nende seas olid enamasti nn algbalti tüüpi poolkelpkatusega hooned, mis Lätis erinevalt meist olid sageli roovialusega. Eespool oli juttu nelja jõuka läti talupoja elamust, mis arhitekt J. W. Krause

1814 üles joonistas. Neist kaks on sümmeetrilise põhiplaaniga – roovialune köök asub maja keskel, teisel on köök hulga väiksem ning asub maja otsas. Kõigis majades oli suurim tuba tööperekasutuses, kaks vähemat olid talupere käes. Kõigis majades olid olemas ka sahvrid ja muud panipaigad ning suurima uuendusena ka sisekõlmad.

Uhest majast on lisaks põhiväänle ära trükitud ka eest- ja otsavaade. See on poolkelpkatuse ja ühe korstnaga maja, esiküljel paikneb esiküta peauks, tagaküljel asuvas kōjas on kaks kalmat ja sahvrid. Maja ise on väga avar (10,6 m × 17 m), esikust vasakul asub väga suur (umbes 65 m²) läbi terve maja ulatuv peretuba. Hoone keskel paikneb roovialune köök, kust köetakse nii peretoolahju kui ka teist, mis soojendab kahte elutuba pererahva poolel. Köögist paremal paiknevad pererahva eluruumid on sama suured kui tööperetuba.

Ilmselt võtsid taolistest majadest eeskujul mulgid, kui nad 1850.–1860. aastail oma taludesse moodasid elamuid hakkasid ehitama. Ainsana loobusid mulgid roovialusest, mis tänu korstnate levikule oli selleks ajaks oma aja ära elanud. Erandina siiski ehitat mõned roovialusega taluhäärberid ka Mulgimaal ja lāniaal – kõik päris Lāti-maa piiri peal. Varasemad Mulgimaal ja mujal Lōuna-Eestis ehitatud taluhäärberid jālendavad asümmeetrilise põhiplaaniga Lāti maju, kuid kõige vanemate hulgas oli päris palju ka hoone keskel asuva köögiga maju. Sümmeetrilise ruumijaotusega maja (vt joon 199, A) oli väga suure tõenäosusega eeskujuks Palmses 1840.–1860. aastail ehitatud moodsatel taluelamutele.

Ka punasest tellisest ehitatud lātilased 19. sajandi teisel poolel talumaju

Josti talu teillishäärber Virkenis Ruhja ligdal Põhja-Lätis sarnaneb samaaegsete Mulgi häärberitega: poolkelpkatus, kaks korstnat, klaasveranda eia pool, argislasepääs maja otsas. Ainus suurem erinevus on nn trempelsein. H. Päril, 2008.

ning ega need suurt ei erine meie (eriti Mulgi) te lishäärpereist.

Natuke hiljem, 19. sajandi lõpus, äksid Lätis nii nagu Eestiski moodi rohkem või vähem saelõikemustritega, ehisviilude, -pennide jmt kaunistatud historits stlikud viilkatusega majad. Üh ne oli seegi, et 19.-20. sajandi vahetuse paiku muutus nii meil kui neil pea-aegu kohustuslikuks ehitada talumajaile juurde kiasrõdu e veranda.¹⁰⁶

Ka 1920-1930. aastail ehitatud taluelamud on Lätis ja Eestis üpris sarnased, erinevusi leidub rohkem ehistes ja sisekujunduses. Nii dekoratiivseid

ja värvikaid rahvuslikus stiilis seina- ja laekujundusi nagu on Läti Vabaõhmuuseumisse üle toodud asunikutalus, Eestist teada pole. Nagu meil nii ehitati Lätiski väga palju üpris avaraid poolkelpkatusega kahe korstnaga puumaju. Nende iseloomulikeks tunnusteks olid katuseärklid ja klaasverandad, neil oli kaks sissekäiku ning laudvooder.

1930. aastail ehitati jõukais Läti taludes ka solidseid heledaks krohvitud telise'amad nagu otse Eesti-Läti piirijoonel asuvas Žuldiņi talus Valga ligdal.

Sarnase t Eestiga asus ka noor Läti r k ta lumen - er t -ustalun kke uute

106. Lätis ehitati muuhulgas talumaju hoone all keldris asuva telise, nn musta, karjaköögi. Sellele on vasteid ka Mu.gimaai, näiteks Ijolstres Peedi talus ning Helmes Mac-otsal.

Historitsistlik talumaja Lukstese talus Ruhja lähedal. H. Pärdi, 2008.

50jaaseil aastakümneil olid nii Eestis kui ka Lätis väga populaarsed avarad poolkelpkatusega kahe korstnaga, katuseärkilttega ja klaasverandaga talumajad. Meireni talu, Vecplebaiga küla, Cesise raj. H. Pärdi, 2007.

hoonete ehitamisel suunama ja abistama. Arhitektid projekteerisid talu- e üks sob likke, kuid samas moodsaid elamuid ja majandushooneid. Asunikutaludes ehitati nii Lätis kui Eestis enamasti väiksemaid ja lintsamaid elumaju, sest uustalunikel oli mõlemal pool piir jõukust napilt. Ka arhitektuurilt olid uustalude majad päris sarnased

S iski ilmneb ka erinevusi. 1930 aastal arhitekti koostatud väikese taluelamu juures (vt joon 204) pälvib eril st tähelepanu taluelu jaoks väga vajalik rõivakuivatusruum, mis paikneb avaras esikus vastu ahjuseina. Teine erinevus on see, et isegi nii väikeses

majas (10 m x 8 m) on eraldi ruumid (köök ja elutuba) talu palgalistele teenijatele.

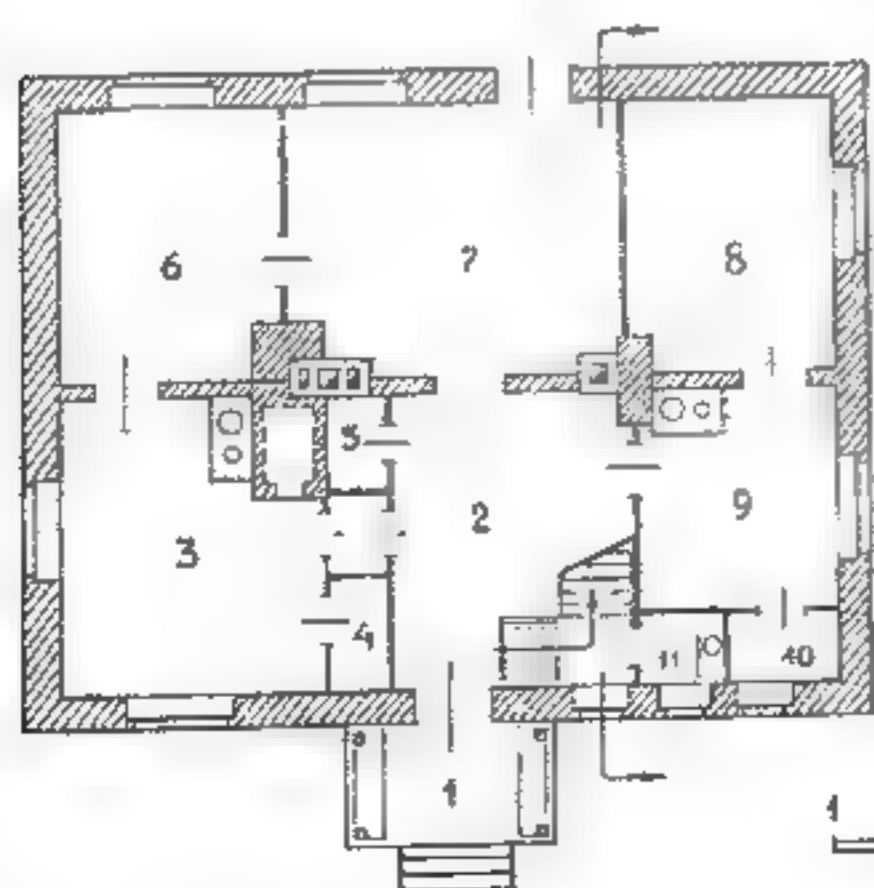
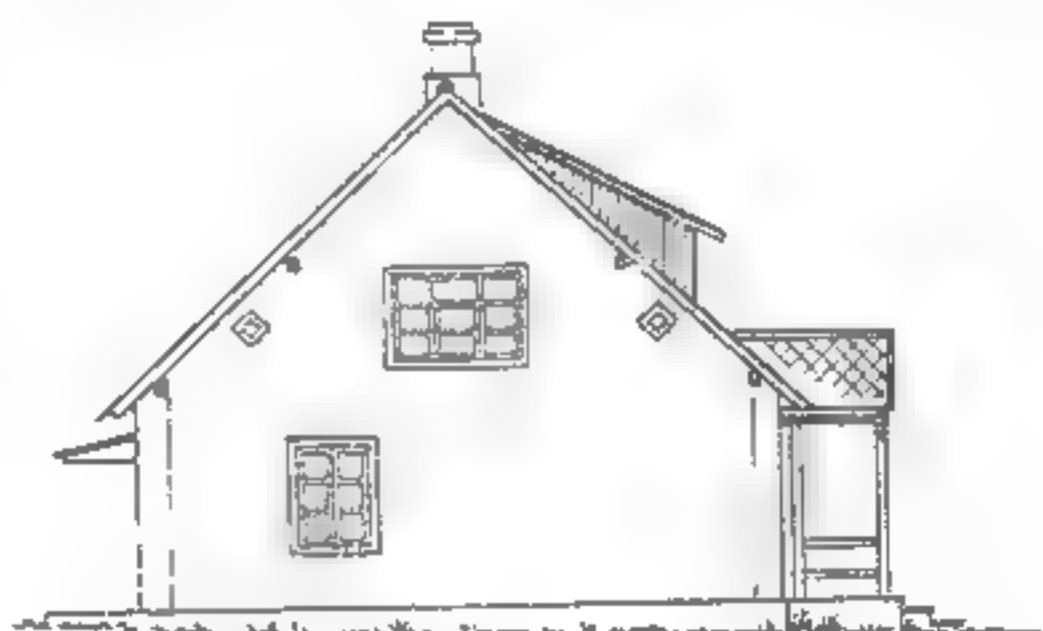
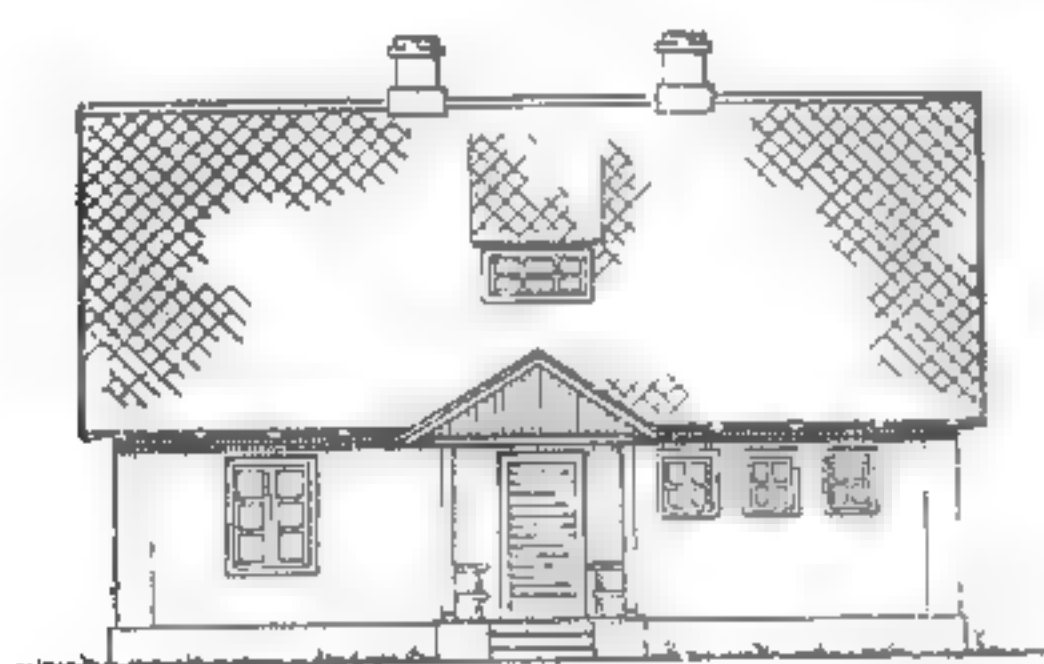
Ning lõpuks: samal ajal, kui meil 1930ndate keskpaiku asuti hoogtöökorras kodusid kaunistama, korraldati Lätis arhitektuurivõistlus uute täluhoonete ja taluõuede kujunduse saamiseks. Võidu pälvis traditsionalistlikus vaimus suur kolme korstnaga puitelamu, millel on poolkelpkatus, ees keskel lahtine postidele toetuv katusrõduga trepikoda ning selle kohal võrdlemisi suur kelpkatusega ärkel. Peakorruse väikeseruudulised aknad on varustatud tormiluukidega

Esinduslik Läti talumaja 1920.–1930. aastaist. Žuldiņi talu Valka ligidal. H. Pärli, 2008.

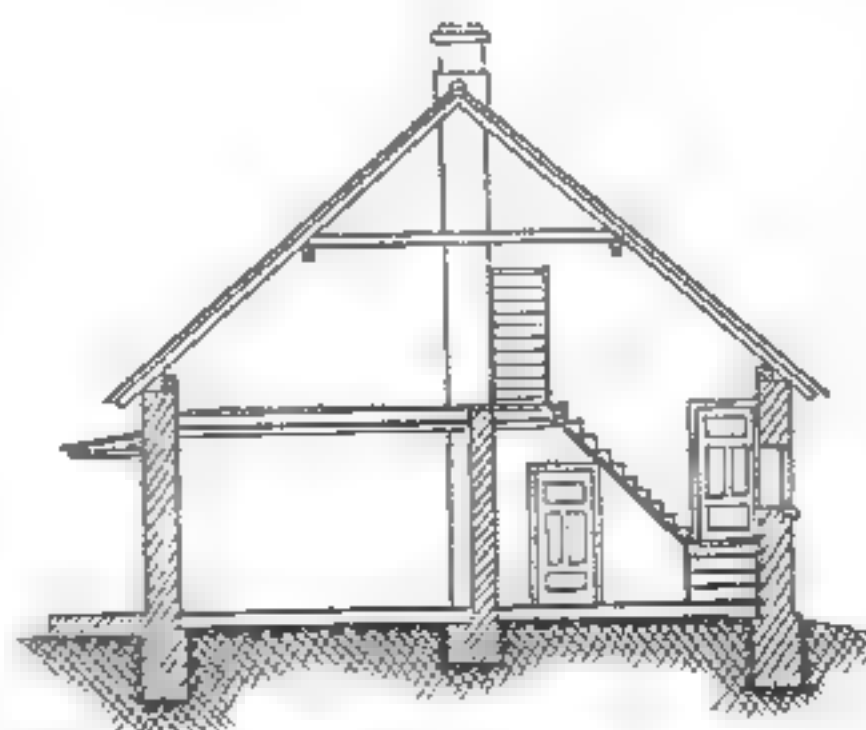

Ezermalase asunikutalu elamu Arakste mõisas Eesti-Läti piirilal Penuja ja Laatre vahel ei erine kuigi palju meie talumajadest. H. Pärli, 2003

1 0 1 2 3 4 5 M

Arhitekti tehtud
väikese Läti talu-
maja plaan (1930)
1 - trepikoda, 2 - esik,
3 - pererahva köök,
4 - sahv, 5 - rii-
guivatusruum,
6 - 7 pererahva elu-
toad, 8 - teenija (töö-
pere) köök, 9 - teenija
(tööpere) elutuba,
10 - (tööpere) sahv,
11 - käimla. Äratu-
raamatust Krastma
1963.

Uusaegsete talumajade, sealhulgas näärberite vastu hakati tõsiselt huvi tundma alles suhteliselt hiljuti, 1960. aastail. Sellepärast on nende kohta andmeid võrdlemisi napilt, sisustuse ja selle kohta, kuidas seal elati, veeigi vähem. Aja jooksul on elamuid kõige rohkem muudetud sisemiselt, sellepärast ei saa neid uurida ka kohapeal.

Valdavalt oli suuremas talumajas 4-6 elutuba, nende seas alati suur saal ehk võõrastetuba ja peretuba, mida võib pidada häärberi põhitunnusteks. Enam-vähem kõigis majades oli söögituba, pererahva magamistuba, lisaks köök, mitu esikut ja sahvrit, peaaegu alati ka veranda ehk palkon, harvem kirjutustuba ehk peremehe kabinet ning väga harva sisekäimla ja vannituba. Uuemais häärbereis hakati suuremat tähelepanu pöörama ka tööpere ruumidele. Nende ühiseks elu- ja tööruumiks jäi suur peretuba, kuid selle kõrvalt hakati enitama eraldi magamistube poistele ja tüdrukutele. Tavaliselt oli terve maja peale üks köök, kuid tööpere jaoks olid alati oma sahvrid, päris moodsaits majades, näiteks arhitektiplaani järgi ehitatud Püsi ja Suure-Losu, olid tööliste ka eraldi sisekäimlad.

Moodsa elumaja ehitamisel ja sisustamisel oli taluinimestel peamise eeskujuna silme ees mõisahäärber. Elamu ruumikasutuses aga kindlasti mõisa ei jäljendatud, sest mõisnike mugav ja pilav jõudeelu erines taluelust nagu öö ja päev. Mõisas oli enamik ruume pidevalt n-ö avalikus kasutuses, seevastu talumajas kasutati kõige esinduslikumaid ruume ainult pidu- ja pühapaeviti. Mõnes häärbereis olid ruumid paigutatud pidulikult anfilaadis: ilmselt esimesena jäljendas seda C. R. Jakobson Kurgja peahoones, Albi talus Hallistes

on see ümberehitustega kaotsi läinud nagu ka samas Puka talu peahoones. Säilinud on anfilaad aga näiteks Kopli talus Alatskivi ligikal. Enamasti oli meie taluhäärbereis kasutusel 19. sajandi keskpaigast mõisates kodunenud läbikäidavate ruumidega intümsem, vabam siseplaneering.

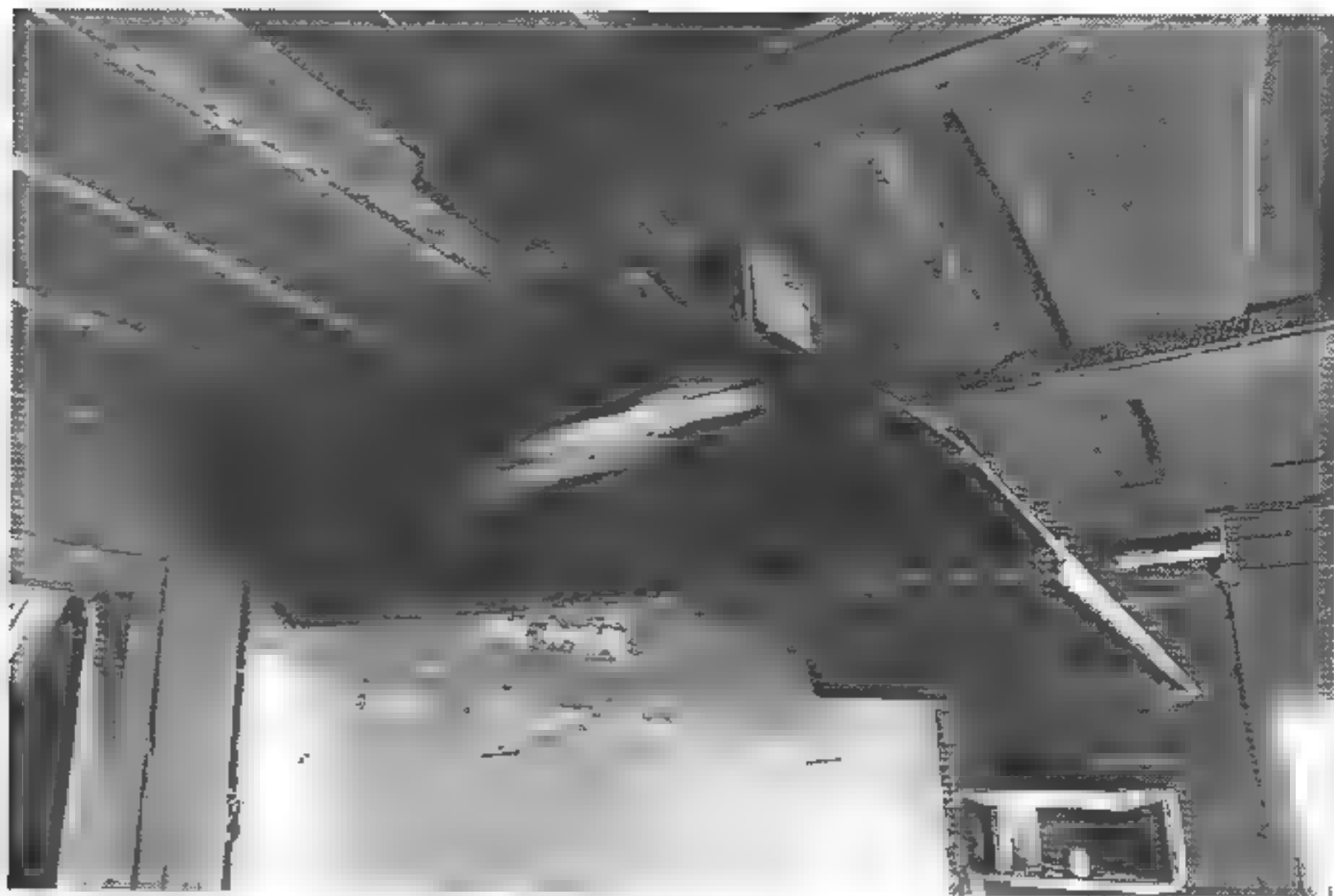
20. sajandil hakati läbikäidavaist tubadest tasapisi loobuma koridor-süsteemi kasuks. Hea näide on 1913. a K. Burmani ja A. Perna projekteeritud Püsi ja Suure-Losu ning eriti 1930ndate lõpus valminud Kangru talu elamu. Uuemad häärberid erinevad vanemaist ka selle poolest, et peaaegu kõigis majades on mansardkorrusel elutoad, mida varem esines väga harva.

Koguteose "Pärnumaa" Halliste kihelkonda käsitlevas osas öeldakse: *"Eluruumides valitseb suurelt osalt tarvilik puhtus, ruumikus ja valgus. Suurte ruumide juures puutub aga silma mööbli vähesus. Kõige tarvilikumad asjad, küllalt korralikud jõukamates taludes, esinevad mööblina, mugavuse peale ei näida palju rõhku pandavat. Koduse käsitöö oskus ei jää varjule: igas talus nägusad kodukootud aknaeesriided, laudlinad, põrandavaibad ja muud."* (Pärnumaa 1930:294)

Peaaegu üldse ei ole säilinud suurtalude omaaegset elamuisisustust. Häärberite ruumikujundusest 20. sajandi algul annab ettekujutuse ime läbi säilinud Halliste Albi talu häärberi saal. 1890 ehitatud vanamoelise lihtsa puumaja sisekujundust uuendati põhjalikult 1900. aastail. Selle käigus kaunistati juugendlike trafarettmaalikutega esindusruumides (saalis ja söögitoas) seinad, laed kui ka saali pottah. Praeguste omanike andmeil on samasugused maalitud säilinud ka

Uue taluelamu ruumid, sisustus ja elukorraldus

Laudadest pliidikumm Peedi talus 1900ndatel Holstres. H. Pärdi, 2006.

söögitoas, kuid on hilisemate remontide ajal kaetud tapeediga. See on ainus teadaolev nii terviklikult säilinud Eesti taluelamu interjäär 20. sajandi algusest (vt foto lk 77)

Üksikasjalikumat teavet taluhäärberite kohta saab Eesti Vabaõhumuuseumis 1960. aastail kogutud andmeist Mulgimaa suurtalude kohta (eelkõige G. Troska) ning 2000. aastate alguses ERMi küsimuskavade alusel laekunud kirjasaatjate ülestähendustest. Natuke leidub sellekohast ainet siin-seal mälestustes. Väga haruldased on ka fotod, millel on jäädvustatud elumajade sisemust 19. saj või 20. saj algus-kümnendel. G. Troska kogutud aines omaaegsete Mulgi taluhäärberite kohta ulatub ajaliselt tagasi 20. sajandi algusele ning paraku polegi muud süstemaatilist materjali selleaegsetest haärberitest. Järgnevas toetume G. Troska käsikirjale, lisatud on kirjeldusi ERM kirjasaatjatelt.

Võrreldes haärberite s. sustust rehekambritega leiame neis väga palju ühist. Tavaliselt hakkas söögitegemine rehemajades 19. sajandi lõpupoole tasapisi kanduma rehetoa eeskambrisse, kuhu tehti pliit. Suuremades taludes ehitati uuemaisse rehemajadesse rehetoa ja kambrite vahele juba eraldi köök. Haärberites koondusid söögitegemine, loomatoidu ettevalmistamine ja muud majapidamistööd kööki. Siin paiknes suur korralik praeahjuga pliit, samuti asus köögis leivaahi või selle suu ning suur müürikatel vee soojendamiseks. Pliidi kohale oli tehtud laudadest või puitraamile tõmmatud tihedast riidest kumm, kust juhtiti välja keeduaaurud, suits jmt.

Varem olid köögiseinad kas paljastest tahutud palkidest või lihtsalt üle krohvitud, laed olid lõõdud nn Poola laudisega (kolmelaualagi – kane laua vahekohta katab kolmas). Köögi põrandad tehti tervenisti või ainult pliidi ja ahju ümbert serviti või lapit

kalasabamustris või toimselt laotud tellistest. Mööbel ja kogu sisustus oli taluköörides lihtne ja napp.

Kind asti oli seal pink veepan- gedega, akna all väike laud, mõned pingid või toolid, toidukapp ja seintel nõuderiulid. Sagedasti oli siin ka taar- tünn ning loomulikult erinevad looma- söödanõud. Valgust andis köögis kõige kehvem ja väiksem tattnina amp. Hilisemaist kirjeldustest ja talumajade põhipaanidest on näha, et köögid muutusid avaramaks ning sisustus täienes.

Köögid olid taludes tavaliselt suu- red ja avarad. Seal tehti peaaegu kõik seesmised majapidamistööd, eriti aga talvel, kus kraasiti villa, kedrati, korru- tati, haspeidati, kooti kangast, paran- dati ning kooti uusi kalavõrke.

Loomulikult oli köök ka tööpäevane külaliste vastuvõturuum, oli selleks külaliseks siis naaber, tuttav või võõras. Teati, et tööpäeval ei tulda niisama lusti pärast, et tulla hädalise asja pärast ja see asi aeti korda sealsamas köögis. Külalisele asetati tool ukse kõrvale või ahju suu ette, peremees ise istus laua

K. Pätsi Kloostri metsa talu sulase köök annab aimu, millised võisid need olla mujalgi. EFA, 1930ndad.

Sulase elutuba Kloostrimetsa talus erines ilmselt enamiku ametivendade omast, ent mingi ettekujutuse nende elutingimustest siiski annab EFA, 1930ndad.

äärde, küljeti, et oleks näoga rääkija poole. Kuigi tagumised toad olid alati korras, peeti tööpäevadel juhuslikult tulnud võõra tagatuppa kutsumist liigseks peenutsemiseks. (KV 946: 204 Tori)

Kohustuslikeks ruumideks talumajades kujunesid toiduainete panipaigad – sahvrid. Suuremate talude suuremais majades oli neid tavaliselt rohkem kui üks – kaks-kolm pererahvale ning üks-kaks tööperele. Leidus talusid, kus eri sahvreid oli rohkem, näiteks oli eraldi piimasahvreid või loomasöödasahvreid

jmt. Sahvrite viimistlus ja sisustus oli veel tagasihoidlikum kui köökides. Toiduainete paigutamiseks olid seintel lihtsad riulid, võis olla ka mõni laud osa asju võidi panna ka lihtsalt põrandale. Sahvris hoiti ka toidunõusid: leivaastjat, piimanõusid, potte ja padasid. Siin seisis taarinõu ja mõnikord säilitat ka hoidiseid.

Suurim ruum taluhäärberites o peaaegu alati peretuba. Üldiselt saab seda võrrelda vana rehetoaga või hilisemast ajast rehemaja suure eeskamb- riga. Siin söi, tegi tubaseid töid, puhkas

ja magas talu tööpere: poisid, tüdrukud ja karjane. 19. sajandi lõpupoole hakkas inimeste soov olla omaette üha rohkem peegelduma ka taluelamute ruumijao- tuses – nüüd enitati meestööliste ja tüdrukutele era di magamistoad, vahel tenti neid isegi eraldi elutube.

Peretubade viimistlusaste ja sisus- tus erinesid peremehe ruumidest tagasihoidlikkuse ja lihtsuse poolest. Vaadavalt olid seinad katmata palki- dest, harvem ka krohvitud, laed olid nagu köögis ja sahvriski lõõdnud. Poola laud sega. Põrand oli peretoas tavaliselt värvimata laudadest. Tavapärase sisustuse moodustas pikk söögilaud, mis paiknes kas traditsiooniliselt otsaga vastu akent nagu rehetoas või jutumoodi, keset põrandat. Kahel pool söögilauda olid pikad pingid. Seinte ääres seisis 3–4 voodit ja mõned toolid. Ka oli siin tindi toidu- ja nõudekapp sängiserva all kassis hoidsid poisid oma varanatukest, seljariided ja käterätt olid voodi kohal nagu või naela otsas. Pärast tavaline oli see, et peretoas, mis oli ühtlasi töötuba, asusid vook ja kangasteijed. Puutööpinke leidus taluhäärberites harva, rohkem oli neid rehemajades. Peretoa valgustamiseks kasutati väikest kassiga petrooliampi, mida sa- seinale kinnitada. Suuremais taludes andis peretoas valgust suurem, kuid lihtne laia plekkkupiiga laelamp, mis rippus söögilaua kohal. Kell oli sellal peretoas suur haruldus, maja ainus kell asus reeglina peremehe poolel. Peret- toas ei mäletata olnud ei aknakardin- naid, põrandariideid ega muud sarnast. Enamasti köeti seda ruumi suure lihtsa tellistest leivaahjuga.

Vanemate häärberite söögi- ja magamistubades oli märgata vana- de rehekambrite ja isegi rehetoa

sisustuslaadi mõju. Näiteks pikk söögi- laud asetati traditsiooniliselt otsaga vastu akent, mitte keset tuba nagu nägi ette uuem mood. Igapäevaselt ol- söögilaud katteta, ainult pühapäevadel ja pühade ajal pandi selle peale valge lina. Tasapisi hakkas 20. sajandi algul igapäevase lauakattena moodi minema vaharite ehk vakstu.

Sagedasti oli söögituppa paiguta- tud lihtne toidukapp lauanõude ja toi- duainete hoidmiseks, jõukamais talu- des võis selle asemel olla ka hoopis uhkema välisilmega puhvetkapp.

Väga sageli paiknesid söögitoas vanaperemehe-perenaise, vahel harva ka mõne teise pereliikme voodid. Need olid kaetud triibuliste villatekkidega, päitsis kaks ülestikku patja.

Pererahva söögitoas asus ka suur seinakell, mille järgi taluelu korraldati. Söögitoas oli lihtne tumedam mööbel nagu see mujal rehetarekambreis sel ajal oli. Kuna siin elasid vanemad inime- sed, oli päris loomulik, et nad juhindu- sid ruumi sisustamisel ja kujundamise oma noorepõlve eeskujudest, milleks oli eelkõige rehemaja tagakamber.

Talumaja magamistoas oli pere suu- rusest sõltuvalt kaks või rohkem voodit ning lisaks oli siin tavaliselt ka veel hääl (vt foto lk 48). Siin magas tavaliselt talu peremees oma naise ja väiksemate lastega. Peale voodite oli magamistoas kindlasti veel laud akna all, riidekapp ja/või kummut. 20. sajandi algul oli ka siin enamasti samasugune lihtne tüme mööbel nagu tarekambreis – tüme- daks värvitud-peitsitud puuvoodid, kapid, kummutid, kaunistatud treitud nuppude ja nikerdustega. Arusaada- valt leidsid suuremais ja jõukamais taludes ka hoopis paremini sisustatud magamistube, kus olid hoopis heledaks

peitsitud ja lakitud väärspuust voodid, riidekapid ja kummutid. Leidus nikerdistega toole, punasest puust poleeritud lauakesi, peegleid ja muud sarnast. Slingi olid voodid tavaliselt kaetud triibuliste villatekkidega, päitsis kaks sulgpatja. Levima hakkasid ka valged päevatekid, voodi kohale riputati pildiga vaipu. Akende ees olid kas kodukootud või osturiidest õhukesed kardinaad, põrandal kaltsuvaibad.

Väga levinud komme oli paigutada kummutile mitmesuguseid nipsasakesi: peegleid, küünlajalgu, raamitud fotosid jmt. Magamistuba valgustas väikese vaige, rohelise või kollase kupiga lauaamp.

Lausa märgilise tähendusega ruumiks taluhäärberis, hiljem ka väiksemais talumajades, kujunes saal. See asus reeglina maja aiapoolisel küljel, nurga peal. Saalist viis uks verandale, kust pääses otse aeda. Põhimõtteliselt täpselt samas kohas ja samasugused olid saalid Läti talumajades. On põhjust arvata, et saali sisustamises võidi Lõuna-Mulgimaal eeskuju võtta peale mõisate ka Läti taludest. Lätis olid talud 19. sajandil üldiselt paremal majanduslikul järjel kui Eestis ning ka kodukultuurilt olid lätiased meist ees. Tuletame meelde kas või talumaja uuendamise aktsiooni 19. sajandi alguses, mil Läti talusid toodi meile eeskujuks küll korstnate, küll lahkelamute ajal. 19. sajandi keskel tegi sedasama J. V. Jannsen, kes ei jõudnud ära kiita Vidzeme talumajade avarust, puhtust ja ilu.

Saal kuulus raudkindlalt Mulgimaa, aremalt ka kogu Eesti suurtalude elamute juurde (vt fotod lk 77, 78, 79, 81, 85). On teada, et esimesena (1870) olivat pehme mööbli komplekti ja suure seinapeegli endale muretsenud Halliste

kihelkonna Uue-Kariste vala Nahksepa talu, kus muuseas esimesena pandi ka tapeet seina. Saalisisustuse ise oom, stiil ja tase sõltus peremehe-perenaise haridusest, maitsest, arusaamadest ning talu jõukusest. Kindlasti seisis saali keskel neljakandil ne või ümmargune linaga kaetud ja toolidega ümbritsetud laud. Neid oli erinevas stiilis ja laadis – küll Läti toole, riidega kaetud kõvu või pehmeid polstertoole. Saalnurka, kahe akna vahele paigutati sageli sohva, mille ees oli veel teine, väiksem laud. Väga sageli seisis siin traditsiooniliste nipsasade, pildide ja peegluga kummut. Vähepeenud neidkäärberid, kus saalis oli kaver või koduorel.

Kindlasti oli saalis potililli, mis olid paigutatud põrandale, lille audadele, samuti akendele. Neid võis olla päris rohkesti – 1902. aasta üleskirjutuse järgi oli Hallistes Põka talus 12 ja Kõrve 11 erinevat toaili. Mulgimaal olid tola armastatud toataimed kummipuud, oleander, mirt, asparaagus ehk spargel, filodendron, fuksia, palsam ehk balsamiin ja erinevad sibullilled. Näeme nende hulgas taimi, mis on üle Eesti, nii maal kui linnas olnud populaarsed ka palju hiljem. Pidude ja pühade puhul ehiti saali ja teisi esinduslikumaid ruume ka lõikelil edega.

Saaliakende ees olid alati kardinaad – enamasti omakootud koekirjakangast või siis ääreprintsidega kaunistatud ostetud riidest. Sageli riputati saaliserintele pilte – esivanemate ja pereliikmete ülesvõtteid ning erinevaid trükipilte. Saali valgustamiseks kasutati tavaliselt maja kõige suuremat ja uhkeimat lampi. Sõituvalt talu jõukusest ja peremehe maitsest oli neid üpris erinevaid. Mõnes kohas oli päris lihtne

plekkkupi ja lamp, mida teistes taludes kasutati tavaliselt peretoas, teisel jäile uhke, kettidel rippuv keerukalt kujundatud klaaskupi ja õlipaagiga laelamp, mõnes talus aga suurema kupli ja laelamp. Leidsid ka häärbereid, kus kohtas elegantseid pörandalampe

Mõnedes taumajades oli omaette kirjutustuba ehk kabinet, kus peremees korras talu juhtimist. Varaseim, Esimese maailmasõja eelsest ajast pärit kirjutustoa kirjeldus käib Polli valla Tulli talu kohta. Seal oli olnud kaks linaga kaetud lauda, toolid, pulkade raamaturiid, süng külalise jaoks ning seinal põdrasarvest nagid. Paar kirjeldust on ajast pärast Esimest maailmasõda. Helme kihelkonna Lahtre talu kirjutustoa oli kahe poolega kirjutuslaud, nahkpõhjaga tool, kirju katteriidega diivan, kaheosaline puhvekapp, pörandala vaip, akna ees heegeldakardin. Uhes teises Helme talus, Mäeotsal, koosnes kabineti sisustus kirjutuslauast, lihtsast raamatukapist, kummutist, valge päevatekiga voodist, akna all olid lilled, pörandala vaip ja akna ees ostetud pitskardin. (Troska 1970: 53-67)

Üksikasjaliku kirjelduse oma kodutalu Kamara-Peetri elumaja ruumide ja sisustuse kohta koostas 1989. a Salme Nael.

"Esikute, köögi ja veranda seinad olid värvitud õlivärviga, samuti kõik laed ja pörandad. Kõik teised toad olid maast laeni tapetseeritud peenemustriliste tapeetidega, kus oli ka porte-riba. Uksed ja aknad olid värvitud õlivärviga valgeks, ahjud olid tavalistest pottidest ja pealt õlivärviga tapeedi toonis varvitud.

2.¹⁰⁷ Pluit oli praehjuga, köögis oli ka suur katel ja leivaküpsetamise ahj. Köögis oli veel suur koogikapp-riid ja pink vee-pangede paigutamiseks ja korstnajaalg. Köögist läks uks ka vaikesesse sahvrisse.

3. Ka kasutati esikut, kuhu läks uks söögitoast, sahvriin. Uks välja oli kogu aeg lukus.

4. Teenijate toas elasid teenijatüdruk ja kaugel sugulane, omanikega umbes ühealane vanatüdruk-virtin. Toas olid nende voodid ja kapid. Maas oli pörandariid, akna ees pitskardinad.

5. Meestetoas olid vendade Eeduardi ja Jaani voodid, suur laud otsaakna all, toolid, mugavad leentoolid, väiksem laud nurgas, millel raadioaparaat, laua kõrval telefon seinal, kahe akna vahel suur raamaturiid, millel all kapp. Selle riidi ees väike ümmargune laud pitsilina ja nipsasjadega. Voodi kõrval tugitool ja ahju ja voodi vahel riidevarn. Maas pörandariid, akende ees pitskardinad. Vooditekid olid villased, mustriid, padjapüürid pitsidega; nii teenijate kui ka meeste toas olid seinal veel käterätivarvad. Maale seinal ega lilli ei olnud. Seintel olid ainult tabelkalendrid. Suvel olid alati lilled vaasidega laudadel.

6. Sellest esikust läks trepp teisele korrusele, kus kummaski elamu otsas oli üks tuba. Neid ei kasutatud elamiseks, seal hoiti veranda korvmööblit ja muid mööbliesemeid. Seal magati, kui oli palju külalisi, seal olid ka ahjud sees. Poõningul olid truubid, mis ühendasid nii ülal- kui ka allkorruse ahjusid korstnatega.

7. Veranda oli nn klaasveranda nagu naha fotol. Uksed olid kahe poolega.

8. Esikus oli 2 kappi, kus olid meeste riided. Seal olid ka riidevarvad seintel ja vahest ka vaip pörandal

9. Pimetuba kuhu paases söögitoast. Üle kogu pimetuba ulatas hingelast-kirst, kus hoiti talu lause riide tagavarasid; käterätikuid ja voodilinasid, suurrätte jne.

10. Saalis oli stiilne mööbel: ovaalne nikerdatud ja poleeritud laud, sohva nikerdatud seljatoe ääri, kaetude otsade ja

¹⁰⁷ Numbrid tähistavad vastavaid ruume haaberis põhiklaan. (vt lk 214)

Univere talu häärberi (1906) veranda kahekordsed ukсед pidid sooja hoidma. H. Pärdi, 2007.

jalgadega. Samasugused olid ka 4 tugitooli ja 12 tooli. Mööbel oli kaetud roheka põhi-värvusega ripsiga, millel olid mitmes roosa ja kreemi toonis pojengid ja tulbid. Komplekt oli väga ilus. Ka trümoopeegli puitosad ja raamatukapp olid samas stiilis. Saalis oli ka Anette-preili suur riidekapp, mille ustel olid reljeefsed vestroosid. See oli hili-sema aja toode. Kapi kõrval oli klaver too-liga ja maas hiigelsuur budermeieri stiilis roosivanikuga ja nurgamotiividega vaip. Kuna haarberis ei olnud elektrivalgustust ega veevärki, siis valgustamiseks olid suu-red ja uhked lambid, saalis kristalltilguli-tega laelamp, söögitoas samuti ilus laelamp pronksist kettide ja õlinõuhoidjaga, valge kupliga. Teistes tubades olid tavalised 15-liinilised laualambid klaas- või nikkel-pommidega õli jaoks.

11. Preili Anette tuba. Seal oli voodi, voodi ees väike ovaalne väljaõmmeldud vaip, maas suurem vaip (plüüsist), laud, leentoolid, toolid, nikerdatud kummut koos peegli ja selle all asetseva ilulaekaga. Ka peegliraam oli rikkalikult nikerdatud. Voodi jalutsis oli veel punutud reisukorv. Preili Anette ja tema õde Pauline, samuti vennad Julius ja Carolus olid lõpetanud Parnus koolid – poisid saksa poisslaste gümnaasiumi ja tudrukud kõrgema tutarlaste kooli. Mõlemad õed laksid Venemaale mõisnike ja rikaste kaubahar-rade perekondadesse guvernantideks – peamiselt lastele saksa ja prantsuse keelt õpetama. Nad said koos oma leivavane-matega kogu Euroopas palju reisida ja olid hästi toredad inimesed. Kodumaale tulid nad tagasi esimese ilmasõja puh-kekes. Vennadest lõpetas Julius Moskvast ülikooli, õppis rohuteadust ja töötas kogu elu Paldiskis apteekrina. Vend Carolus aga rändas välja Ameerikasse ja jäi teadmata kadunuks. Vend Jaan käis mõne aasta Parnus gümnaasiumis, siis tuli koju tagasi

vanematele appi ja Eduard käis vaid kohalikus küla- ja kihelkonnakoolis.

12. Söögitoas oli keset tuba suur ümmargune söögilaud, toolid ümber, saali ja pimetoa ukse vahel oli hiigelsuur puhvetkapp, ikka jälle nikerdustega. Üle-mised kapid klaasustega, alumised puust, nikerdustega kaetud ustega. Kogu puhvet oli täis nõusid. 24 inimese lõunaserviis, jumalikke tee-kohviserviise, Euroopa rei-sudelt toodud, oli vist küll 5–6 komplekti, klaase, vaagnaid, muid taldrikuid, magus-soogiserviise, sahtlid täis lauahõbedat ... Söögitoas oli ka suur raamatukapp, klaas-ustega, laiem ja suurem kui see, mis asus saalis. See oli täis saksakeelseid nahkakõi-detud leksikoni väljaandeid, Welhagen ja Klasingi¹⁰⁸ kuukirjade koiteid, prantsuse, saksa, eesti ja venekeelseid raamatuid.

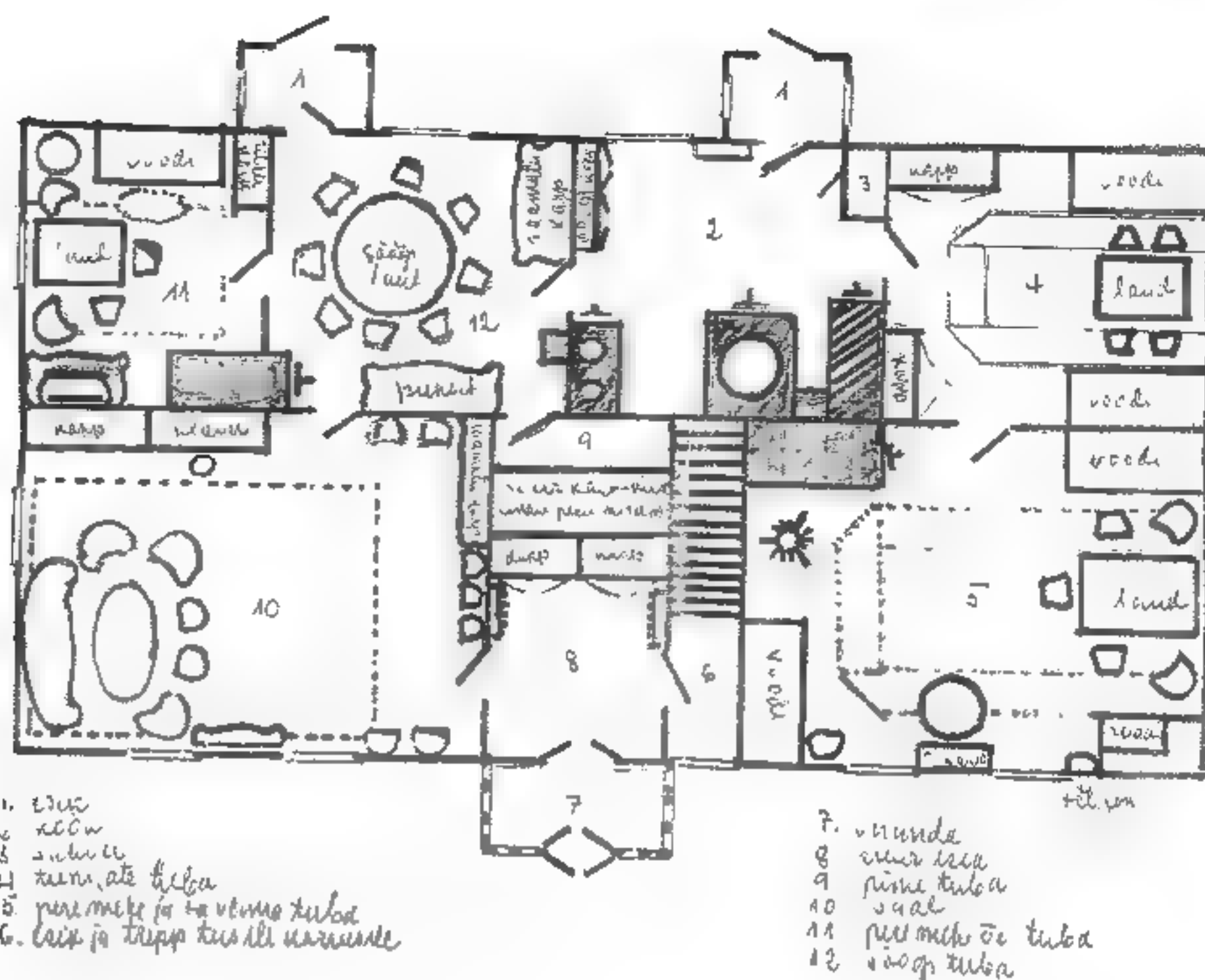
See pisike kuubik plaanil aga oli raudne rahakapp, tolle aja pärandus, mil pereisa Juhan Kull pidas linakaupmehe ametit.

Kõikide akende ees olid tüllpitsist kar-dinad. Kardinaid oli palju ja paljumustri-lisi, neid vahetati sageli. Preili Anette kum-mutil oli palju Moskvast ja mujalt kaasa toodud nipsasjakesi, hasti ilusaid ja vai-mukalt valmistatud, mitte seitsset elevanti nagu see korra moes oli. Nipsasjakesi oli ka saalis trümoopeegilaulal. "Sohvalaulal" aga olid sametiste kaantega ja metallilus-tustega perekonnaalbumid. Kamaral oli ka loruga grammofon.¹⁰⁹

See kirjeldus koos põhiplaani-le märgitud mööbli ja muude eseme-tega annab hea pildi ühe jõuka Mulgi talu elamust ja selle sisustusest 1930 aastail. Suurem jagu sisustusesemeid pärines ilmse t 20. sajandi algusest, ujemast on ainsana mainitud "preili Anette" riidekapp saalis. Ulevaatest ilmneb, et kamara talu sisseseade sar-nanes väga suure, määralt Tartumaal asuva Lepkuta u Interjöörile nagu see

¹⁰⁸ Saksamaal Bielefeldis asunud kirjastus

¹⁰⁹ S. Naela kiri EVMi teadusd. rek-ronile 17. 02. 1980

Abja valla Kamara talu hääberri põhiplaan.

110. Abja-Perakülas asuva 87-hektarise talu osts Abja mõisast 1853. aastal 1870 rubla eest Henn Kissa. 1867 parandas vana Henn talu oma pojale Jaanile, kes 1886 muutis selle 3400 rubla eest oma vennale Hennule. 1930 parandas Henn talu oma õetütrelle Hilda-Katarina Varrikule. Vanaperemehe Henn Kissa surma järel 1930. aastal algul päris talu õetütar Hilda-Katarina Varrik, kelle mees Mihkel oli Viljandi Haridusseltsi Tütarlaste Gümnaasiumi direktor. Varrikud ehitasid endale Viljandis maja, talu pidasid rentnikud. alates 1936 kirjelduse autor Irene Karpa sa, kelle pere elas seal 1949. aastani. 1944. äksid Varrikud arvanud, talu oli parast kohaliku majandi kaes. Maja ja teised talu ooned hävitati maaparan-dustööde käigus 1980. aastal, nii nagu mitmed teised talud Abja-Perakülas.

on jäädvustatud 1910 tehtud ülesvõttele (vt foto lk 78). Huvitava detailina väärib eritählepanu rauast rahakapp – mälestus paljudele mulkidele rikkuse toonud linakaubandusest.

Ilmselt leidus tollal säärast sisustust paljudes jõukais taludes, mida kinnitab naaberkülas asunud Longi talu hääberri kirjeldus¹¹⁰. Suur (22 m x 15 m), uhke kahekordse klaaspalko-niga puumaja oli ehitatud ilmselt 1910 aastail. 1936. aastal oli majal valge rõhtlaudvooder, akna- ja uksepiirded ning nurgaliistud olid värvitud kollaseks. Põhikorrusel oli 7 tuba: saal, suur- ehk peretuba, väike tüdrukute tuba, elutuba, peremehe tuba, tagatuba ja magamistuba. Veel oli majas suur köök, avar koridor, suur palkon, 2 sahvrit ning kaimla. Lisaks oli kaks koetavat tuba ja palkon katusekorru-sel. Köögi põrand oli valatud betoonist,

peretoas oli värvimata, teistes eluruumides värvitud laudpõrandad. Majal oli neli sissepääsu: mõlemas otsas, keskel ja esikupoolse külje otsas, kust väikese siseesiku kaudu pääses peretuppa ja kööki. Teise otsasissekäigu ees asuv väike esik muudeti 1936. aastal sahvriks. Aiapoolne otsauksest pääses palkoni kaudu saali, seda peaaegu ei kasutatud.

ERMi kirjasaatja Irene Karpa (*1930) mäletab oma kodumaja 1930. aastate lõpus nõnda: "Longi elumaja oli val-jastpoolt kena, korralik valgeksvärvitud laudvooderdisega, maja otsad [nurgaliis-tud, H. P.] ja välisukse ja akende püüad olid kollaseks värvitud, ega sisemusegi üle nuriseda võinud. Igal kevadel-suvel lub-jati seinad ja laed. Laed lubjati valgeks ja seinad toonitati kas kollakaks, roosakaks või sinakaks, iga tuba võis olla ka eri värvi. Elumaja pääses õuest kolme ukse kaudu,

kolmas uks oli põhja pool ja sellest esikust pääses otse peretuppa (nn suurde tuppa). 1936. a pandi see uks kinni ja esikust tehti sahvri. Neljas uks oli aias, sealt sai palkonisse ja saali. Sealtkaudu peaaegu ei käidudki. Meie pere ja tööinimesed käisid ühepoolsest uksest. Sellest sai esikusse, sealt kööki ja peretuppa, eestuppa. Nn paraadsissekäigust suurte kahepoolsete klaasustega (samasugused nagu palkonil) sai vanaperenaise (meil öeldi vanapere) Mari Kissa poolsesse majaossa. Sellest uksest kaisid ka taluomanikud Varikud, kui nad suvel maal suvitasid ja nende teenijad. 1936. a oli meie pere kasutada kaks tuba – elutuba ja magamistuba. Ühiseks kasutamiseks oli suur peretuba ja endisest sahvrist tehti teenijatüdrukute tuba.¹¹¹

Elumaja vundament oli tehtud maa-kividest, mis olid tsementmördiga ühendatud. Vundamendi sees olid tõenäoliselt drenitorudest (nende moodi) õhu- ja tuulutustorud. Vundamendi kõrgus oli nii suur, et ma mahtusin põrandal all vabalt istuma (umbes 70–80 cm). (Küüditamise ajal olin ma põrandal all üle nädala, istusin tuulutus-õhuavade juures, sest seal nägin ka lugeda.) Põrandal all oli liiv ja sellel põrandatalad (tahutud palkidest-prussidest). Neile prussidele, mis olid teatud vahemaa jargi, olid loodud naeltega punnitud ja hõõveldatud põrandalauad. Põrandalauad olid laiad ja küllaltki tihe-dalt üksteise vastu (pragusid peaaegu ei olnudki), st tehtud kuivadest laudadest. Suure- ehk peretoa põrand oli varvimata. Selle igalauaevane valgekskuurimine oli suur töö ja selle toa pesemine võttis palju aega. Köögis oli hall sile tsementpõrand. Kõikides teistes tubades ja muudes ruumi-des olid põrandad värvitud pruuni põrandavärviga. Seinte ääres olid põrandalauadel põrandalistud, mis samuti olid pruuniks värvitud. Tubade seinad olid

tehtud palkidest. Palkid olid üle löödud krohvimattidega ja krohvitud-lubjatud. Suure peretoa vahesein, mis tehti enne sõda, oli laudadest, ka ülemise korruse tubade vaheseinad olid laudadest. Alumise korruse laed olid nagu seinadki krohv-mattidega ja krohvitud-lubjatud. Ülemisel korrusel olid laudlaed ja värvitud valgeks, seinad helepruuniks.

Meie Longis elamise ajal ehitati kööki pumpkaev, teistes taludes polnud sedagi.

Longis oli küttekolleteks kolm ahju, kaks allkorrusel, üks üleval. Need olid pottahjud. Sooja andsid ka pliidi- ja katla-müürid ning leivaahi. Leiba tehti igal nädalal. Katla all oli (v. a suvel) päev läbi tuli. Peretoa soemuür oli alati soe ja ahju-kapis sai kuivatada sokke, kindaid ja muid märgi esemeid; sai istuda, mõnuleda ja lugeda. Ka elutoas, kus oli pliidi soemuür, oli kaks ahjukappi. Neist üks oli nii suur, et kaks väiksemat last võisid seal istuda. Toad olid kõrged ja külmal talvel eriti soo-jaga hiilata ei saanud. Kütta tuli iga päev üsna kõvasti. Põrandatel põrandavaipu ja põrandariideid polnud, v.a vanaperenaise saal, mida talvel peaaegu ei kasutatud. [---] Longi talu köögis oli suur puuküt-tega pliit kolme auguga. Aukude peal olid ümmargused pliidirõngad nn rauad. [---] Köögi ukse taga oli pikk pink veeambrite ja pesukausi jaoks. Pingi all olid padade ja nõudepesuveega seasolgi panged. Oli ka ruul köögis vajaminevate asjade jaoks. [---] Peale nende oli köögis paar väikest pinki, mille peal sai kartulikooremise või mõne muu tegevuse puhul istuda, puude-kast. Meie köögis lauda ei olnud, see oleks seganud inimeste käimist suurde ehk pere-tuppa, elutuppa ja õue. Laual tehtavaid toiminguid tehti peretoa laual. Vanapere toas oli väike raudplii, sellel oli plaat ja plidirõngaid ei olnud. [---] maja kuiv-käimla oli vanaperepoolses otsas. Algul

¹¹¹ Sahvri muutmine teenijatü-drukute toaks näitab, et üldine vajadus isikliku, intimsena, ja privaatsema ruumi järele oli kiiresti kasvanud. Paarküm-mend aastat varem, maja ehitamise ajal, see veel nii teravalt päevakorral ei olnud. Teiseks näeme, et peretoad olid talumajas jätkuvalt n-õ avalikud ruumid, kus võisid vabalt käia ja olla kõik talus elavad inimesed. Seevastu pererahva ruumid olid teistele suletud

kasutasid seda sealpoolses otsas elavad inimesed, hiljem ka meie toasoleku ajal. Meile ehitati käimla puukuuri aiapoolsesse otsa/nurka. [---]

Vanaperel oli üsna suur saal, kuhu sai minna koridorist kahepoolsete uste kaudu või palkonist (viimase ukse olid enamasti kinni). Saalis oli kaks suurt maast peaaegu laeni nikerdustega peeglit, millel umbes poole meetri kõrgusel oli nikerdustega plaat ja sellel mõni nipsasjake. Need olid uhked suursugused peeglid eriti meie, laste, silmis. Keset tuba oli suur-lai laud, millel olid jämedad treitud jalad, viies jalgisegi laua keskel. Laua ümber olid nikerdustega (samasugused nagu peeglitel) toolid. Toolide peal olid valged puuvillased või linased toolikatted seotud toolijalgade külge. Ahjumüüri lähedal seina ääres oli väiksem laud, kus oli raadio. [---] Akendeta seinal rippus peremees Henu, perenaine Mari ja poeg Arnoldi suuredatud ja raamitud rinnapildid (fotod). Põrandal oli peaaegu meetrilaiune ja pikk põrandariie, mis oli lastud kududa telgedel. See oli villane punastes-kollastes toonides mustriaga. [---]

Suures peretoas oli suur-lai söögilaud ja kaks lauapikkust pinki kummalgi pool lauda, mõned toolid. Kummalgi pool toa otsas oli kaks voodit. Põhjapoolse akna all oli kruvipink, leivaahju taga nurgas ema riidekirst, uks nn laiskliisu tool ja sara-puuokstest tehtud omapärane korvtool. Leivategemise ajal seisis suures toas soojas ka leivamõhk (astja). Igal nädalal tehti leiba. Ühte peretoa nurka ehitati maast laeni seinakapp, kus hoiti toiduaineid ja sööginõusid, mida igapäevaselt tarvitati. Kui karga kontrollassistent oma ringkäigul meile jõudis, siis temagi suur kast (mida talust tallu veeti) oli suures peretoas. Seina ääres olid mõned nagid, kuhu sai riideid riputada, kuivatada.

Peretuba oli kogu pere söögituba ja sulaspõiste magamistuba. (Suvel meeldis neil ka küünis heinte sees magada. Teenijätidrukudki ei maganud alati toas – neil oli aidas igal oma suur tühi viljasalv, kuhu oli viidud voodi, tool ja kombineeritud lauake). Talvel tehti peretoas mitmesuguseid töid. Toodi tupp kangasteljed, kääriti ja kooti kangaid, toas oli siis ka vokk, kraasiti villu ja kedrati. Kruvipingil meisterdati igasuguseid asju ja mööblit (pinke, laudu, vajalikke kappe ja riivleid), hõõveldati vajalikke laudu jne. Talvel oli peretoas ka laste mangumaa, seal oli laaste, naelu, haamreid, hõõvleid. [---] Pühade ajal, eriti enne pühi, sai suure laua ääres osaleda korpide, pirukate, saiade tegemise juures ja munapühade ajal sai igaiüks mune värvida-lakkida. Kui Longis oli simman, siis tõsteti mööbel kokku või viidi mujale ja peretoast sai tantsuruum – pingid, toolid seinte ääres. [---]

Elutoas oli söögilaud, toolid, nikerdustega ja kenade uksetahvlitega riidekapp ja suur kolme poolega (peaaegu laeni) nikerdustega (viinamarjakobarad, pirnid jm puuviljad) puhvet. Alumistes kappides olid pesud, ülemistes nõud. Ülemise ja alumise kapi osa vahele jäi umbes 0,5 m tühimik, kuhu sai panna muid asju. Magamistoa ahju müüri vastu oli korvtool, kus võis istuda paar inimest. Akna lähedal seinal oli peegel ja selle all ümmargune laud. Elutoas pakuti külalistele süüa." (ERM KV 152: 52-85)

Eluruumide laed ja seinad viimastel sajandil ehitati savikrohvi ja lubi-värviga. Neid oli kasutatud juba 1860 aastail nagu võib näha Pen'kerdi talu elumajas Kallistes

Ida-Eestist pärit naine (*1912) meenutab

"Vanad Tudulinna talumajad olid ühe plaani järgi ehitatud avarate kambritega madalad ehitised. Metsa oli külluses,

valgeks lubjatud laudseinale kantud omalaadne värviline muster Hiumaal Selja külas Matse talu rehemaajas. EVM. J. Metslang, 2011.

ehitusmehi igas talus, ja kui plaan oli olemas, kerkis küla tais ühesuguseid elamuid. Kula pered olid sugulussidemetega tihedalt seotud ja sellest tuligi see põhimõte, et "mis on sul, võib olla ka mul" ja rõõgiti vanaaja naljajuttu sellest, et kõikidel majadel pidi olema katusel kolm korstnat ja kui seda majas vaja ei olnudki, ehitati kolmas korstnaots katusest ikkagi välja. Igal ruumil majas oli oma nimetus. Kamber tähendas perekonna uhe või mitme inimese isiklikku elamisruumi. Sõna juurde lisati nimi, kellele see kuulus, näit. isa-ema kamber, vanaisa kamber jne. Järgmine tähtsam ruum oli töötuba, see kuulus tervele taluperele ja selles ruumis kudusid naised kangaid ja mehed

tegid puutööd või muid talus ettetulevaid töid. See oli avaram ruum majas ja kogu päeva oli see pere ühine töötegemise koht. Mis aga Tudulinna talumajades kindlasti eraldi ruum oli, see oli söõgituba. See oli pikem kitsas ruum, kuhu mahtus vaid pikk söõgilaud kahel pool pikkade istepinkidega. Ruumi mõlemas otsas oli vaid ühel pool suur kapiga seinakell, mida pommidega "üles tõmmati" ja teises otsas oma külameistri valmistatud toidunõude kapp. Pääle nende ruumide oli igas majas "saal", s.t külaliste vastuvõtmise ruum. See oli paremini sisustatud ruum, selles ruumis oli peamiselt pereema kummut, suurem laud (harilikult lauaklappidega lahtitõmmatav), mõned toolid ja ka mõnes majas

kulameistri tehtud sohva – kõva polstriga seljatoega mugavam istekoht. See ruum oli maja esindusruum, selles peegeldus taluperenaise ilumeel ja maitse. Erilist luksust siin ei olnud, aga puhtuse pidamine torkas eriliselt silma.

Kummuti pääl oli kindlasti peegel, kupliga petrooleumilamp ja mõni kingituseks toodud portselanist iluasjake. Mis aga ka enamasti iga kummuti pääl ilutses, oli "sattul" [sks k Schatulle, H. P.]. See oli naispere ehteasjade, kirjade, piltide või väärtasjade hoidmise karp. Põrandal olid kaltsudest kootud heledamat tooni põrandariided ja vaibad, aga seinavaipu ma talumajades ei mäleta. Need tulid mõni aeg hiljem ja olid villase või linase riide peale tikitud luigepaar või hobuseraud ristikhema lehtedega. Need käsitööesemed kadusid aga ruttu, kui pääle Vabadussõda tuli uus kultuur külaellu ja see avaldus ka naiste käsitöodes /.../ Minu lapseas oli tubade sisustamisel mõnes asjas eeskujuks võetud mõisa majapidamisest. Klaver oli minu koduküla sümbol, oli väga vahe talumajasid, kus see puudus." (KV 746: 21-22, 23 Tudulinna)

Kodus hakati selgemalt märgistama alasid, kuhu sisenedes kehtisid kindlad reeglid nii võõraste kodakondsete (sulased, teenijad jne) kui ka oma pere liikmete jaoks. Muigimaal sulaseks olnud saarlane mäletab 1930 aasta st

"Siis ei tohtinud minna ei pererahva tubadesse, välja arvatud soogituba, rehetuba, kus panid enda rüüd ja jalatsid kiu vama ja magamiskamber. Tavaliselt oli see rehetuba." (KV 751: 130 Jämsä)

"Isakodus oli 2 tuba, milles iga päev ei käidud. Ja polnud ka asja sinna minna, sest kogu talu elu käis koogis ja magamistoas. Suur tuba ja puhastuba olid kasutusel siis, kui tuli külalisi puhade ajal või tähistati mõnd pere sündmust.

Seal olid põrandatel uued tekid, sohvad, linnast toodud toolid jne. Lühidalt, need toad hoiti puhtad ja korras ja nendes [oli] kasina talumööbli parem osa." (KV 746: 442 Paasvere)

Kasvanud privaatsuse- ja intimsusevajadusest johtuvalt eraldati muudest ruumidest üpris rangelt peremeheperenaise magamistuba

"Tuba [isa-ema magamistuba, H. P.] oli puhas ja korras alati. Osalt kindlasti ka sellepärast, et kõigile teistele pereliikmetele, loomulikult ka võõrastele, oli see tuba tabu. Võiks öelda, et mingi kirjutamata ja valjakuulutamata seaduse jargi me teadsime, et sinna võib minna siis, kui kutsutakse (hõigatakse!) ja siis, kui kästakse: too mu prillid! too kamm! too käärid! too mu suitsupakk! Ja nõnda edasi." (KV 946 205 Tori)

"Sünnikodu kõige ilusam tuba oli isa-ema tuba. See oli väga intiimne, aga ema vestles sugulastega ikka seal, niipalju kui taluperenaise tööst aega üle jäi. Isa [oli külavanem, H. P.] külalisi võeti vastu avaras köögis ja vesteldi suure köögilaua taga. Ema pakkus kohvi." (KV 945: 319 Jõhvi)

"Otsakamber kuulus isale ja emale. Sin oli voodi, akna all väike laud, millel seisis pubel ja lauluraamat, isa prillid ning samuti ajalehed. [---] Sellesse kambriselaksid lapsed vaid vajaduse korral, kui oli tarvis isa või ema kaest midagi küsida. Aga kui ukse avamisel nähti, et isa luges piiblit või laulis, siis ei mindud segama." (KV 751: 78 Jämsä)

"Tagumine puhas tuba oli talus nagu mingiks puhamuks. Põrandaid katsid trübulised kodukootud kaltsust põrandariided, kummutile või lauale heegeldati linikuid, akende vahele vatikihile pandi talveks iluasjadena mereäärast leitud elektripirn. Lakke riputati suurem

Harjumaal asuva Nõva kooli juhataja elutuba-kabinet esindab maaharitlase elustiili 1930. aastail. EFA.

petrooleumilamp, mille traadist osad mahuti värviliste krepp-paberitega, seintele riputati perekonnapiirte. Seal hoiti ka mitmesuguseid mälestusesemeid." (KV 939: 253 Kihelkonna)

"Ranna talu [kirjutaja ema kodutalu, H. P.] kord ja puhtus oli teada kogu ümbruskonnas¹². Külalapsed öelnud korduvalt: "Tet'tel ju söhuke sakste elamine". Meie kodus olid juurdunud kindlad tavad: igahommikune, laupäevane ja pühadeelne korteri koristamine (2).

Siinjuures tahan lisada, et meie peres olid voodid nagu "pühad paigad", see tähendab: nendele ei istutud, ei visatud

käest asju, lapsed ei mänginud kunagi vooditel (nagu külaperedes nägime lapsi tegevad) (7).

Mida võõrad arvavad me kodust, seda arvestati kindlasti. Arvestati ka ümbruskonna elanikke, et nad näeksid, milline peab olema ilus kodu (13).

Pidulas [seal olid perel suuremad toad, H. P.] ei soõdud kordagi köögis, vaid ikka ja alati nn söögitoas, mis asus köögi kõrval. Seal oli suur ummagune laud, kaetud valge linaga ja toolid ümber selle. [— Söögitajaks laua katmine oli mõlema kättis ühesugune: kasutati ainult portselap. nõusid. (Mitte ial plekkkaussi

¹² Kirjasaatja vanavana (1869–1922) oli noorena olnud mõisas toateenija, seeläbi otsustas ka arusaamad pühuse-korra kohta.

kas või toidu serveerimiseks). [---] Igaks söögiajaks sai laud kaetud nii, nagu võis igast tolleaegsest ajakirjast (Taluperenaine jt) pilte näha. Meil, lastel, olid kõik reeglid selged, kuidas noad-kahvlid jne lauale paigutada.

Meil kodus oli käibel lause: "Söö kodus kui kuninga juures, siis sööd kuninga juures kui kodus". (KV 940: 15, 20, 26 Kihelkonna).

Nõudepesu tehti iga söögikorra järel. Sellist asja, et sööginõud jadvad peale sööki pesemata, ei maleta kull. Eks selles oli oma osa ka just sellel, et ema oli kodune. [---]

Nõusid pesti ikka sooja veega. Nõusid pesti nõudepesuvannis nagu meil seda nimetati. See oli plekkvann ja muuks otstarbeks seda ei kasutatud. Nõud ka alati loputati ja pandi siis nõrguma. Ja tingimata kuivatati seejärel." (KV 940: 30 Kihelkonna)

Magamistavad

Moodsat koduelu iseloomustab ka varasemast põhjariikult erinev magamiskorraldus. Vanasti magasid taluinimesed "nii nagu juhtus ja kus kohta oli" – põhk külje all ja vana kasukas peal. Talvel pidi kogu suur talupere magama koos rehetoes, mis oli ainus kõetav ruum majas. Hea hulk inimesi mahtus magama seinakülge kinnitatud paari meetri laiustel lavatsitel, aga alati neist ei jätkunud. Oli väiksemaid, külje- ja otsalaudadega varustatud seinasänge, kuhu mahtus magama paar inimest, selliseid oli rehetoes mitu. Osa inimesi magas söögilaual juures asuvail nurgapinkidel, ahju peal või isegi parsil, mõnikord magati ka põrandal. Põranda ajal magasid kõik põrandal õlgedel, sest magamisasemed viidi seks ajaks toast välja. Suvel, soojal ajal, kolisid noored inimesed esimesel võimalusel välja magama. Selleks sobisid peaaegu kõik kohad, kuhu sai magamisaseme teha – ait, laudalakk, rehealune, heinaküün. Noortele meeldis see eriti sellepärast, et pääses ära vanemate valvsa pilgu alt.

"Sui kui rihalone tuhi oli, magati rihal küll. Mõnel oli rihale ase, teine magas ree peal või oli oort parandal moas einte peal, kudas juhtus ja kudas kedagi sai. Oli kohe souksi magamis lauti [aitasid, H. P.] kus

sui magati. Monel oli magamis laut aida otsas teisel sauna otsas ja kus kedagid ta omale oli teind. Noored inimesed ja sulased suulised nee magasid sui ikka nurga ääri kauda, rihale, lautas ja lauda peal. [---] Noorde inimestel oli see õnneks, kui kevade välja magama pääsis, vanade silma alt ae. Ööse oli oma voli, tüdruk sai poisist juure votta, poisist võis kauam külas olla. Sõuksed noorde suhted olid vanade eest kõik salaja," meenutas Villem Nõgu (*1876) Ridala külast Saaremaalt 1962 aastal. (KV 116: 720 Poide)

Seni kuni magati lavatseil, põrandal ja muudes taolistes kohtades, puudus tänapäeval tavaline voodivarustus – madratsid, linad, padjad, tekid. Külje all olid pikad rukkõled, mis kaeti linase palakaga, pea alla pandi õlgedega või kaerakestadega täidetud kotike või mõni rõivatukk, peale võeti villane vaip või mõni muu riie, külmemal ilmaga lisaks kasukas. Ka voodites magati alguses samamoodi. "Voodi põhja pandi üks kubu pikki õlgi pikuti voodi ja peale lautati takune ruuduline tekk, õhtul, kui õled ülesse kohendati, võeti kastist takune lina, mida silmade alla lautati, puusade ja jalgade kohal ei olnud üldse muud alust kui ainult õled. Enne kui tarvitusele tulid voodi-sangikotid, küljealuselinad ja tekk.

niis 80-90 aastat tagasi [üles kirjutatud 1962, H. P.], magati süngis, kus külje all olid pikad rehega rabatud rukkiõled pikuti aset, õlgedel, kui oli, päal mõni vana rudehilp, paa all õlekott ja katta võeti kas kasukas talvel ja suvel kergem rõivas." (KV 109: 763 Rapina)

Sama asja mäletab ka 20. sajandi algul (1910) sündinud vanamees: "Voodipesu selle tänases mõttes minu lapsepõlves (st mõisapuusepa peres) nimetamisväärselt ei tuntud. Olid pikad õled voodis, millel oli suurepärane magada ja lihtne linasest või toimest puuvillariidest heinu täis topitud kotike pea all padja asemel, mis pesti iga kord, kui sisu (heinad) välja vahetati. Arvan, et see toimus mitte tihemini kui kuu või isegi kahe möödumisel, igatahes küll enne suuri kirikupühi või pööripäevi, rääkimata aastavahetusest. Tekid olid meil mäletatavasti minu lapsepõlves enamasti küll lapitekid, mis minu arust olid üsna kenad ja ka soojad, kuna neil oli all vatt või mingi muu vooder." (KV 945: 80-81 Vaiko-Maarja)

Õlekotte kasutati voodites paiguti seegi kuni 1960. aastateni: "Minu lapsepõlvkodus ei kasutatud vooditel poestostetud madratseid. Need ilmusid alles 1960. aastatel. Vooditel olid jamedast linasest riidest tehtud põhukotid. Põhku vahetati tavaliselt kord aastas, sugisel, kui vilja peksti." (KV 947: 154-155 Pilsivere)

"Aluslinad olid küll olemas [---] Ei mäleta, et pealiskinu kasutati (oma kodus) [---] Paasveres (Virumaa) nägin peret, kus voodis olid paljad õled. Ei linu ega muud (1950ndate paiku). Mustust oli seal kandis palju." (KV 948: 255 Ingerimaa, Virumaa)

"Tekilina või -kotti laste voodites ei olnud. Ainult linnaonule ja isale nõobiti teki alla poerudest pitsiga lina, neil olid ka varviliste niitidega väljaõmmeldud lillelise mustriaga tekid." (KV 945: 378 Vaiko-Maarja)

"Tagumises magamiskambris ja köögis, kuhu haruharva võõra inimese jalg sattus, polnud puhtusest ja korrast jälgegi. Tean seda sellest, kui vana Kutt suri ja Sander tuli meie isa paluma appi teda pesema ja riidesse panema. Ka mina laksin tookord millegipärast isaga kaasa. Sus sättingi nende magamiskambrisse esimest korda. Voodis polnud isegi põhukotti, laudadest kastvoodis oli määrdunud lina all sületäis põhku, mis tolmas ja haies. Korstnajakalast läbi imbunud pruun nõgi värvis lubjatud pinna lutikate vere värvi pruunikirjaks.

Ma ei taha sellega alla kriipsutada midagi taunitavat. Niisugune olukord oli paljudes kodudes, sõltuvalt võimalustest ja ka tahtmistest ning harjumustest. Kui sõjajärgsete aastate noored püüdsidki midagi parandada või muuta, pörkus see sageli vanade vastuseisule põhjendusega, et eluaeg on mitmed põlvkonnad elanud ja viga polnud midagi, mis siis nüüd äkki viga? Kui tahate, tehke ise oma mingi puhtam nurgake, kuid see ei tohi segada kogu perekonna sissejuurdunud harjumusi. Sellest vastuseisust lähtudes ehitasid mitmed noored tulevased peremehed isatalu õue uue sõltumatu elumaja." (KV 939 272-273 Kihelkonna)

"Olid puuvoodid, sees põhukotid (põhku vahetati), linased linad peal, isal ja emal oli tekilina, lastel oli vist vanadest mähkmetest lipakad, mis traageldati teki külge ja jalgadeni ei ulatanud, neid vahetati ka mõnel saunapäeval," mäletab oma lapsepõlvest 1914. aastal sündinud maanaine. (KV 943: 406 Türi)

"Mõnes peres kasutati pitsilisi ja pilutatud äärega tekilinu, millised nõobiti vatitekkide külge. Meil sellist "peent kommet" ei olnud. Magasime ilma tekilinata kareda villase teki all, põhukotile laotatud aluslinal. Kellel magades külm hakkas,

võis tekile lisaks peale võtta mõne talve palitu või lambanahkse kasuka." (KV 940: 156 Muhu)

"Voodites olid magamiseks ölekotid. Need olid koduskootud takustest lõngadest trübulised kotid. Sasiti õled ära ja topiti kottidesse. (Seal peal oli väga hea magada.) Kui õled peeneks läksid, pandi uued õled kotti. Kotil oli lina, padi ja tekk. Vatitekkidel olid tekilnad. Suvel magati õhukeste villaste tekkidega. Neil ei olnud linasid all. [---] Ma ei mäleta hästi, kui tihti voodipesu vahetati. Vaadati, kui padjapiüürid mustaks läksid, siis vahetati. Aluslinad olid kas kuu aega või vähem. Aluslina keerati pärast teistpidi. Pühadeks pandi ikka vooditesse puhas pesu. Vahel pesti ka tekkisid." (KV 943: 370 Järva-Madise)

Voodilnade teatud aja takka ümberpooramine tundub olevat üpris levinud toiming.

"Pesu vahetati vast kord kuus, 2 nädalat ühtepidi, siis poorati linale teine kulg." (KV 943: 370 J-Madise)

"Meil magati kahe lina vahel," kirjutab Saaremaal rehemajas üleskasvanud vanaeit (*1905). "Oli kohti, kus teki all lina polnud. Isegi jõukal Mulgimaal polnud 1930. aastal teki all lina." (KV 947: 12. Valala)

Vana naisõpetaja (*1915), kes mäletab oma lapsepõlvkodu väga puhutana, kirjutab: "... tekilnasid ei kasutatud. Amult külalistele anti magamiseks uus tekk ja tekilna. Taludes olid suured pered: ema, isa, vanaema, lapsed, sulane ja teenijatüdruk. Kes oleks jõudnud neid suuri tekilnasid pesta. Voodipesu vahetati kahe nädala tagant." (KV 943: 394 Peetri)

"Mäletan ka seda, et sulastele amult aluslina anti. Peale anti korrutatud lõngast kodukootud mustiline tekk. Ma ei saa aru, kas seda tekki oli siis hõlpus pesta." (KV 947: 270 Saare-Jaani)

"Voodipesu jättis mõnigi kord soovida, oli voodeid ju hästi palju. Linasid oli ikka kaks, üks aluslina ja teine teki all, kuigi tekialune lina oli rohkem ümber kaela, kui teki all, sest tekikotte ei mäleta, neid ei olnudki ja lina teki alla õmblemisega ka keegi ei tegelenud. Voodipesu vahetati tarviduse järgi, otsustajaks oli ema silm, kes alati kõik üle vaatas. Poisid, pojad, kes juba künniealised, pidid endid igal õhtul pesema, me, nooremad, saime mõnigi kord jalgu pesemata teki alla pugeda. Vähemalt puhade ajaks olid kõik voodid puhtad ja kui polnud kahte vahetust padjapiüüre, tuli üks öö, piuri pesemise ajal, ilma piurita magada. Pesu vahetus toimus vähemalt üks kord kuus, sest ema hoidis teki all ikka lina, et mitte tekki laikima kasutada, sest niusuguseid näiteid oli mõneski naabritalus näha." (KV 941: 122 Jüri)

Tekilina kasutamine oli sage i pere-mehe-perenaise eesõigus, mis laienes külalistele, kuid mitte oma lastele ega sulastele-teenijatele.

Hoopis teistsugune voodikultuur valitses muidugi linna ja maa harblasperedes: "Voodipesud olid meil alati ainult valged (autori rõhutusega). [---] Olid olemas tekilnad ja aluslinad. Nendel oli selge vahe. Tekilnad olid absoluutselt ja ainult pitsi või pilutustega (mõnel lisaks ka monogramm tikituna) ühel lina otsal ja teine ots lihtsa masinpalistusena." (KV 940: 31 Kihelkonna)

Eeltoodust ilmneb, et üleüldiseks muutus kahe lina vahel magamine alles 20. sajandi keskpaiku

Üks mees (*1923) kinnitab, et n. kodus kui ka mitmes Tallinna korteris kus ta elas, magati kuni 1950. aastate keskpaigani ainult aluslinaga

"Reielamu perioodil magasime kolmekesi rehetoa otsas olevas kambris (ema, isa ja mina). Isal ja emal oli kokkulukatai

kaheinimesevoodi, mina magasin väikeses puuvoodis. Voodites olid õlgedega täidetavad kotid. Kasutati ainult aluslina. Teki juures tekilina/-kotti ei kasutatud. [---] Uues elamus maal oli isal ja emal omaette, minul omaette magamistuba. [---] Voodites olid ikkagi õlgedega täidetud aluskotid. Olid ainult aluslinad, tekilina ei kasutatud. [---] Alluürnikuna Tallinnas (1944–1954, suhteliselt uue kolmekorruselise 12 korteriga elamu kolmetoalises korteris, täiesti võõraste inimeste juures) oli minu kasutada omaette väike tuba, mis oli nii söögi-, elu- ja magamistoaks. [---] Ka siin oli ainult aluslina, vatitekk oli ilma ümbrislinata.” (KV 942: 322 Rapla)

Vanasti ei olnud magamiseks mingeid eririideid. “Meesterahvad magasid aluspesus: takustes pükstes ja linastes hamedes, naistel oli magades seljas pääle omakoetud jakuga pikkhammõ (kuni vööni-nabani oli paälmine käistega hammeosa linane, alumine hammõosa kuni poole sääreni oli jämedam takune), veel villane lai kõrtsi-undruk-undrik. Et talvel külmaga soojem oleks magada, kanti ka jalas piki villaseid sukke ja pääs oli naistel magades ka ratik, et juuksed magades ära ei vassuks.” (KV 109: 764 Rapina)

20. sajandil hakkas ühiskond elamuile uusi ja väga kindlaid nõudeid esitama. Selleks oli erinevaid teid: esimese Eesti Vabariigi ajal kasutati kaudseid, nõukogude ajal otsesemalt administratiivseid sunnivahendeid. Eesmärgid olid aga samad – inimeste eluruumid pidid vastama kindlatele nõuetele, muidu neid ehitada ja kasutada ei tohtinud.

Endisaegses argielus leidis palju tänapäeva-inimesele arusaamatut ja isegi vastuvõtmatut nagu näiteks koos magamine. Tänapäeval tähendab kellegagi ühes voodis magamine midagi väga intiimset. 20. sajandi algul jagasid Eesti külas üksteisega aset ühe pere inimesed, enamgi veel – ka talus õõnvaid võõraid võidi panna mõne “omainimesega” ühte voodisse magama (vt näit M. Martna rehemaja kirjeldust). Ka vaesemad linnainimesed elasid kitsastes korterites üpris sarnaselt, magades mitmekesi vahetevahel isegi terve perega ühes voodis. Ilmselt ei olnud maalt pärit esimese põlve linlaste jaoks selles midagi imelikku. Kellegagi koos magamisse suhtuti varem tõesti praegusest väga erinevalt: näiteks Sindi kalevivabriku tööliselamus pidid võõrad tüdrukud kahekesi ühes voodis magama, sest tubades oli ainult üks kaheinimese voodi. Muide, üpris sama moodi elati tol ajal ka mujal Euroopas või USA-s. Koos ühes ruumis aga eraldi voodites magasid eri soost, eri vanuses ja isegi eri perekondadest pärit inimesed hoopis kauem. Kitsaste olude tõttu magati niiviisi kohati veel pärast Teist maailmasõda.

1920. aastail oli uute, teaduspõhiste nõudmistega kooskõlas ainult väike osa Eesti talumajadest. Sanitaarnormidele vastas ainsana elamute avarus ehk õhuküllasus. Ettekirjutuse järgi pidi eluruumides olema ühe inimese kohta õhku vähemalt 10–15 m³ – sellest piirist allapoole jäi ainult 10% elamuid.

Elumajad ja ehituslikud sanitaarnormid

113. Koostatud sanitaartopograafiliste maakonnaülevaadete põhjal.

Tabel 2. Elamute avarus (õhuküllasus m³/in, % üldarvust)¹¹³

	alla 10	10-20	20-30	30-50	üle 50
Harjumaa	12,5	34,9	24,3	20,4	7,9
Järvamaa	13,3	25,5	21,0	24,5	15,7
Läänemaa	10,3	44,9	21,4	17,7	5,7
Petserimaa	25,2	37,0	17,8	12,2	7,8
Pärnumaa	7,4	23,9	21,4	29,9	17,4
Saaremaa	3,9	28,2	38,3	23,6	6,0
Tartumaa	9,3	29,0	23,4	27,6	10,6
Valgamaa	6,9	23,3	29,5	26,6	13,7
Viljandimaa	6,4	23,8	22,2	27,7	19,9
Virumaa	7,0	30,7	22,9	27,4	12,0
Võrumaa	12,0	32,1	19,6	20,2	16,1
keskmiselt	10,4	30,3	23,8	23,4	12,1

Mitmete muude näitajate poolest oli elamute olukord tunduvalt halvem. Valdavalt olid toleaaegseis taluelamuis väga madalad ruumid; minimaalselt rahuldava laekõrgusega (üle 2,5 m) elamuid oli peaaegu 1/3 (tabel 2 esimene tulp). Veel halvem oli olukord loomuliku valguse pääsemisega talumajadesse

(tabel 2 teine tulp). Tervishoiu seisukohalt sobiva suurusega aknaid (akna- ja põrandapinna suhtarv väiksem kui 1:10) oli ainult umbes 1/10 talumajadest, mõnes piirkonnas nagu Petseri- ja Valgamaal puudusid sellised peaaegu täiesti.¹¹⁴

114. Madalate lagiude ja väikeste akende jätkuvat tekitamist põhjustas peamiselt talumeeste veendumus, et kõrged toad ja suured aknad muudavad maja kumma.

115. Koostatud sanitaartopograafiliste maakonnaülevaadete põhjal.

Tabel 3. Eluruumide kõrgus (m) ja valgustatus (akna- ja põrandapinna suhtarv)¹¹⁵

	üle 2,5 m (%)	alla 1:10 (%)
Harjumaa	31,7	9,6
Järvamaa	13,3	23,0
Läänemaa	21,9	17,4
Petserimaa	12,5	2,0
Pärnumaa	43,0	8,8
Saaremaa	66,9	7,1
Tartumaa	46,7	15,5
Valgamaa	59,5	3,0
Viljandimaa	39,4	9,7
Virumaa	25,0	23,0
Võrumaa	35,8	9,8
keskmiselt	36,0	11,7

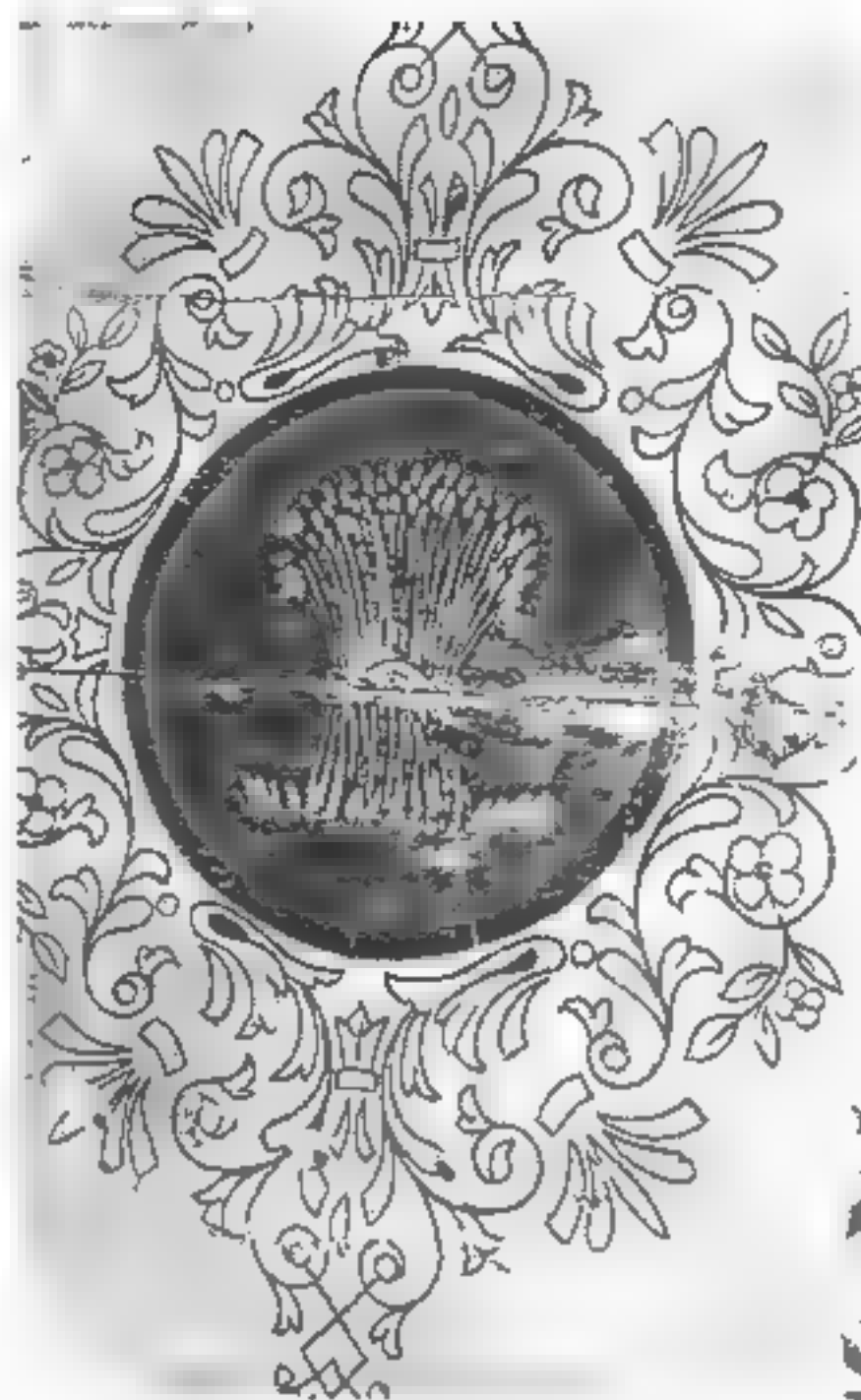
Tegelikult olid valgustingimused ruumides veel kehvemad kui võiks arvata nende andmete põhjal. Sageli

tähistasid valguse pääsemist ruumidesse ümber maja kasvavad vilja- ja ilupuud. Aiad rajati tavaliselt eumaja

otsa ja taha, mõnikord oli maja eluruumide osa tervenisti ümbritsetud aiaga. S is polnuuki midagi imestada, et "aknast tinti taevast üldse mitte ei näe, päikest peaaegu sugugi". (Tartumaa 1938: 38) L'saks puudeti vähendasid tubade valgustatust paksud eesriided ja akendele pandud toalilled. Veeigi hāmaramaks muutsid ruume vaigust neerivad tumedad palkseinad.

1930. aastate lõpus hakkas tasapisi umbusk avaramate ruumide ja suurte akende suntes hajuma ning uued elamud ehitati kõrgemate ruumidega ja suuremate akendega. Oma osa oli siin ka nõudmistel, mida riigilt ehituslaenu saamiseks tuli täita. Kasutusele võeti ka õhemad ja läbipaistvamad (marli, mt) kardinaid, toataimi hakati aknaudade asemel pa gutama pinkidele ja muude e alustele.

1920. aastail olid Eesti talumajade eluruumid siseviimistletud üpris tagasihoidl ku t. Samal ajal näeme seinte viimistluses paikkonniti päris suuri erinevusi. Saaremaal olid seinad viimistletud

Eesti ajal pandi talumaja seina mõnikord päris huvitavaid osalt käsitsimaalitud tapeete. Nurga talu, Annikvere küla, Haljala vald. H. Pärdi, 2008.

vähem kui kümnendikus talumajades, samal ajal Lõuna-Eestis oli seda paiguti tehtud rohkem kui pooltes majades.

Tabel 4. Elamute siseviimistlus (põrandad, seinad)¹¹⁶

	puutpõrandad (%)	tapeet (%)	krohv	kokku viimistletud seina
Harjumaa	andmed puuduvad			
Järvamaa	86,2	11,0	19,5	30,5
Läänemaa	75,1	13,0	4,9	17,9
Petserimaa	97,6	13,0	11,6	24,6
Pärnumaa	89,7	5,2	25,2	30,4
Saaremaa	72,7	1,3	8,5	9,8
Tartumaa	95,8	6,9	29,4	36,3
Vaigamaa	97,2	5,1	45,1	50,2
Viljandimaa	89,8	6,7	31,0	37,7
Võrumaa	98,4	15,8	5,2	21,0
Võrumaa	91,7	3,6	19,3	22,9
keskm selt	89,4	6,9	20,0	26,9

116. Koostatud sanitaartopograafiliste maakonnaulevandete põhjal.

Kord ja puhtus

Toodud andmed näitavad, et 1920. aastail oli valdav enamus eluruumi puitpõrandaga, kuid seinad olid seestpoolt enamasti ($\frac{3}{4}$ majades) vooderdamata. Viimistlemisel kasutati kõige rohkem krohvi, kolm korda vähem tapeeti.

Majade puhtusele ei pööratud enne 18. saj mitte kusagil Euroopas peale Hollandi kuigi suurt tähelepanu. See ei tähendanud, et ruume üldse poleks koristatud, ent Hollandis valitsenud ülim puhtus oli siiski väga erandlik. Puhtusele üldse, sealhulgas ka eluruumide kasimisele, hakkas tõsisemat tähelepanu pöörama tekkiv kodanlus. (Dülmen 1990: 78)

20. sajandi alguses pakkus Eesti talu korra ja puhtuse seisukohalt moodsale euroopalikule vaatlejale üpris lohutuid pilte. Taludes valitsevast kasimatusest ja vähesest tähelepanust puhtusele ilmus ajakirjanduses lühemaid ja pikemaid lugusid, milles kirjutajad värve kokku ei hoidnud

"Lähme kuskile talusse, siis puuduvad juba ukse ees kuuseoksad või õlematt jalgade pühkimiseks. Eeskoja põrand on igasugu rämpsuga kaetud: säääl on õlekõrsi, puupilpaid, riideräbalaid ja vanad jalavarjud. Ühes nurgas on kapsatünn, teises tühi silguveerand, nõnda, et vaevalt teerada käib läbi kambri. Seintel ripuvad hobuseriistad, vanad riided jne. Kui mäardinud uksest tuppa astud, esineb sulle niisamasugune lohakas pilt. Seintel on vanad perekonnalehtede pildid, noodilehed ja punase-sinise kirjud kauplusekuulutused. Need täidavad seinapaberite [tapeedi, H. P.] aset. Põrand, ukсед, aknad ja ka majariistad ei ole oma tervel eluajal vett ega harja näinud. Laua pääl

Hügieeni ja tervise seisukohalt p das d arstid kehva s sevimistlust epasoovitavaks. Seinapragudes leidsid endale soodsaid pesapaiku mitmesugused parasiidid nagu prussakad ja lut kad.

on sagedasti kuni järgmise söögikorrani kartulikoored ja silgupääd segi, mille keskel must ümargune pann nagu külmit seisab. Nurkades on voodid katmata, kas unustatud või meelega jäetud; voodi all on sagedaste must pesu hunikus. [---] Perenaise kutse peale tahatuppa minnes näed, et lugu ka seal palju parem ei ole, ehk see küll tagakambri nime kannab. Põrand on siin sedavõrd puhtam, et ta aastas kolm korda, iga suurte pühade eel pesta saab. [---] Köök, perenaise kuningriik. See on koht, kus must ja valge kokku saavad. Ühes nurgas vedeleb üks pada, teises teine. Pliit on pesemata sööginõusid täis, suvel kärbseid kogumas. Laua all on mitmesugused tööriistad, küll sepa, puusepa ja kingsepa omad. Köögis on muidugi mõista kõiksugu loomasoogi-nõud. Siis veel, kui lammas talle ära põlgab ehk Punik külmal ajal vasika toob, peavad need tingimata köögis enesele ulualuse leidma. Kui nüüd perenaine puhta põllega kööki laheb, siis on see varsti niisama must kui käterätik, mis köögi seinal ripub. Kõike seda mustust vabandatakse ajapuudusega ja vaesusega [---] Vahest tahaks tütar tuba koristada, aga siis ütleb ema kohe: "Mis sa tast ikka kraabid, vaata, et oma veimevaka valmis saad ...". Nii kirjeldas üks Sahkapuu kodumajanduskoolis õppiv neu talus valitsevat mustust. Kirjutaja on veendunud, et maarahvas ei saa puhtuse vajalikkusest aru – talus justkui polevatki seda vaja. Aega, mida talunaised

kulutavad "aegavõtivate" käsitööde tegemiseks, peaks tema arvates kasutama pigem tubade kraamimiseks." (Vitsmann 1914: 61-63)

Te ne sarnane lugu kirjeldab ilmselt üht tavalist Põhja-Eesti talu.

"Eemalt paistab enamiste poollagunenud ja sammeldunud õlekatus. Lähme ligemale, näeme viltusi palkseinu ühes kõrgeläveliste ustega, tanava ääres vanast vigastest püstandaialogu – kusagil õige nähtavas kohas asub lohakile kistud haovirn. Sõravägi marsib kõige suurema südametunnetega mööda õuet, kellede hulgas "pekkloomad" õue muru pahempidi pööranud. Pardid ja aned paterdavad just uste all olevas haisevas muda lombis; eest kojast tulevad kukk kanadega vastu mitmet karva "kribu-krabu" maha jättes. Lillepeenarde aset täidavad enamiste mööda seinu ja aia ääri asuvad nõgese ja kobrulehe põõsad. Peale mõne tapulati või karumarja põõsa ei näe silm mitmel pool mingisugust silmalõbususe ja elumõnuse tundemärki, mis XX aastasajal Eesti talu ülendaks. Astume hurtsikusse sisse, siis pole seal puhtuse ja korraga paremat lugu. Põrand on alles kas mullast ehk konarlisest paekivist, paremal juhtumisel kruusast, lubjast ehk arukordadel lauast. Enamiste on esimesed auka ja künkaid täis, kuna viimased paksu mudakorral all ägavad. Saad vaevalt pool lagunenu õlepõhjaga toolile istunud, mille lahke perenaine madalaid uksi ja lage vabandades alla annud, siis tuleb tundmus, justkui istuks kusagil sipelgapesa äärel: "küünte ja kapjadega putukad" asuvad oma kõhu küsimisega platsi. Rehe toa uksest, mis parajaste lahti juhtub olema, puiluvad terve leegion tünna ja tonna puhtama poole, s.o kambri poole, selle juures mitmet sugu kuiva ja marga lõhna enesest välja puhudes. Ahju redeli taga mudistab

vasikas, kelle kõht haisu järel otsustades kordas pole; taga semas, otse kanade tooliga kõrvu asub lammas kahe tallega ja kui kõrv ei peta, on kusagil põrsa vingumist ka kuulda.

Kambri või puhtama poole puhtusega pole palju paremat peale hakata. Põrand mudane, lagi ja seinad suitsunud ja ämbliku võrkudega kaetud; tagaseinas seisab särg oma täies õieehtes s.o õled ripuvad eest ja tagast küljelt üle serva, padja kohut täidab riideta kasukas, mille peal hiirekuningas nurru lööb. Seintel ripuvad mitmet sugu ülikonnad, pereide kirikuseelikust kuni taadi rehepüksteni. Juhtub seal mõnda karjuvates värvides pilti nägema, mis üleni karpse mustaga kaetud, siis on seinte kujutus kaunis täielik." (Tomson 1917: 121-122)

Tagantjärele on päris keeruline otsustada, kui tihti või harva tol ajal meie taludes sellist pilti näha võis. Üldist hügieenitaset arvestades ei saa neid kirjeldusi pidada erandlikeks, pigem vastupidi. 1920. aastail Eestis valitsenud sanitaarolukorra kohta leidub ulatuslikku ainulaadset ainet ERMis. Sealne sanitaar-topograafiline arhiiv (STA) sisaldab tolleaegse tervet Eestit hõlmanud uuringu algmaterjale¹¹⁷. Sanitaartopograafide arvates mõjutas uute elumajade ehitusviisi elanike majanduslik olukord ja ehitusmaterjalide kättesaadavus, kuid kõige rohkem siiski harjumused, traditsioonid ja otstarbekus (Tartumaa 1938: 26). Näiteks Viljandimaal pandi tähele, et puhtamad ja paremini sisustatud olid need jõukamad talud, kus leidis parema haridusega noorrahvast (STA Viljandimaa: 1260-1262, 1265, 1280 Tarvastu). Virumaalt toodi esile seda, et uue ehitusviisi poolest paistsid siin silma rannalad ja suvituskohadest ning tootus- ja majanduskeskustest mõjustatud

117 Sanitaartopograafilise arhiivi kohta lähemalt vt näiteks II. Päril 2002a ja 2002b.

Ida-Virumaa talud. Seal leidis arvukalt moodsa sisustusega lahkefameid, kus valitses sisemaataludega võrreldes palju suurem puhtus (Virumaa 1931:17). Ometi ei saa väita, justkui kaasnenuks moodsate elamutega iseenesest ka uus elustiil. Pärn sageli tuli ette, et moodsa elumaja ning selle kasutamise vahel valitses talurahva vanade harjumuste tõttu üpris suur ebakõla, mida kinnitab järgnev näide. "*Saal – suur ruumikas – kolme nelja avara aknaga, kuid milline üllatus – keset saali – lae all – ühest nurgast teise ulatab pikk latt ja latil kuivab vastset nülitud lambanahk – tuba vastiku lõhnaga taites.*" (STA Pärnumaa: 981 Sauga)

Tollal pööras talurahvas elamise välisele küljele argipäeviti üldse väga vähe tähelepanu. Inimesed olid keskendunud eluga toimetulekule, sest "naturaalmajanduslik talu elu koosneski tööst ja seisis töö varal püsti" (Ränk 1995: 110). Enamik talupoegi elas endiselt vana moodi rehemajades koos kaunis visalt püsivate vanade arusaamadega. Tuletame meelde, mida kirjutas G. Ränk korstnaga reheahju kütmise kohta 20. sajandi algul. esimene suits lasti ikka tuppa – muidu ei läinud maja seinad soojaks. Lääne-Eestis oli rehetuba 1920. aastail eluruumina veel üsna levinud, kambreisse hakkas elu kanduma alles järgmisel kümnendil. Rehetuba kasutati köögina ja tööruumina, samuti hoiti seal hobuseriistu, tarbepuid jmt. Paiguti pekti Läänemaal kunni Teise maailmasõjani rehetoaas käsitsi rehte, et saada katusekatmiseks pikki rukkiõlgi (Karu 1964: 61).

On tähelepanuväärne, et ka Mulgimaal, majanduslikult ja kultuuriliselt ühes arenenumas Eesti piirkonnas, leidis 1920. aastail hügieeni seisukohalt

üpris palju laiduväärset. Näiteks Põhja-Vallas olevat enamik talumaju ja õuesid olnud mustad, saunas käidud vähe ning ainult 60% taludes olid olemas peldikud. See näitab, et asi polnud eelkõige mitte vaesuses või rikkuses, vaid arusaamades.

Mitte asjata ei kritiseeritud ajakirjanduses olukorda, kus sead elavad paremini kui inimesed, sest segi on aetud eesmärk ja vahendid (töötada selleks, et elada või eelada se eks, et töötada): "*Tea talu, kus sigadel on keskiute ja viimane virtsa tilgakene nõristatakse moodsasse virtsakaevu, aga oma elukorteris lasevad viletsad ahjud suitsu läbi ja inimeste väljaheited vedelevad haisevas hunnikus "toataga".*" (Laur 1930:891)

Eriti väärneb tähelepanu see, et ajakirja Uus Talu toimetuse eristas ennast sellisest mõttesuunast ja avaldas artikli lühendatult. See näitab, et põllumajandusteadlaste ja publitsistide seas valitses puhtpragmaatiline arusaam talust kui tuluettevõttest. Mõtted kodukaunistamisest, puhtusest ja ilust olid ühtviisi võõrad nii talumeestele kui ka paljudele haritlastele.

Muidugi erines varasem hügieenikultuur tunduvalt 1930. aastate omast, kui uued arusaamad tänu moodsa kodukultuuri jõulisele propagandale olid saavutanud palju suurema leviku. Eeskujuks toodi inglise taluperenaiste elu ning rõhutati sealsetes kodudes valitsevat puhtust. "*Elamu on avar, puhas, mugav ja kodune. [...] Köök on valge ja puhas. [...] Käsikamber on köögi läheduses. Jälle avar, õhurohke ja väga puhas.*" Loo moraali on selles, et inglased oskavat teha oma kodu iseenda e armsaks just sellega, et see muudetakse hubaseks, mugavaks ja kenaks Eesti kodudel need omadused aga

puulduvat (Taluperenaine 1930: 46-47) Tasa-
p'si hakkas uusaegne puhtuseideaal
jõudma maarahva sekka. Talupoe-
gade jaoks olid läbi aegade peamiseks
Euroopa kultuuri vahendajaks ja ees-
kujuks olnud mõisad. Eriti järjekindlalt
võtsid mõsast eeskuju need talud, keiel
oli olnud mõisaga otsesed ja lähedasi
kõrvaldusi – näiteks oli perenaine
olnud noorpõlves mõisas toatüdrukus,
pesunaiseks või teenijaks. Põhjarannikul
võeti puhtuse alal eeskuju ka soomlas-
telt, kellega sealkandi rahval olid igipõ-
liselt tihedad suhted.

*"Majapuhtuse pidamisel võeti eeskuju
neist, kes elasid eraldi ehitatud elumaja-
des. Rehielamud olid ikka mustemad. Juba
seest lihtsalt palkseintega. Minu isa ehitas
tallu oma perele eraldi maja juba 1915.a.
Selles elati kuni 1933. aastani. Maja oli
ühe õue peal vana rehielamuga." Ka nähti
puhtuse eeskuju sellest, kuidas Simuna
ja Väike-Maarja alevi rahvas elasid. Ka
Avispeal elas palju inimesi juba oma
renetoast eraldi ehitatud elamu. Kor-
ralikke ruume nähti ka mõisas, Triigis,
Avandusel. Samuti kirjeldusi ajakirja-
dest. (KV 945: 343 Väike-Maarja)*

*"Kodukorda ja maja puhtust peeti
ikka uhkuse asjaks. Suis oli kombeks, et
elati eestoas ja tagatuba oli hästi ilus ja
korras. Mina arvan, et eeskuju majapi-
damise puhtuses võeti juba sakslastelt ja
mõisnikkude käest, sest vanaema tuletas
ikka meelde, kuidas mõisates oli ja tehti.
Mõisates valitses ju suur kord ja puhtus,
aga taludes ei olnud ju seda võimalik jäl-
jendada." (KV 949: 33 Põlva)*

*"Minu ema hindas väga pesu puhtust,
head pesemist. Arvan, et talle oli saanud
eeskujuks mõisas nahtu. Ta oli mõisas
pesutüdruk. Mäletan, et ta näitas mulle,
kuidas pesu triikimisel kokku panna, lisa-
des sinna juurde, et "proua laskis teha nii".*

*"Oli uhke ja õnnelik, et külas olevat õel-
dud, et "kui NT pesu õues kuivab, siis õu
särab". (KV 945: 158 Viru-Jaagupi)*

*"Eeskuju võeti ikka jõukamate talu-
dest ja korralikumatest inimestest. Üsna
palju eeskuju võeti ka tolleaegsetest mõi-
satest. Need, kes elasid mõisale lähemal,
võtsid ju kogu aeg eeskuju sealt ja paljude
pere lapseki olid mõisates toatüdruku-
teks ja tallipoisteks. Ka minu ema vane-
mad olid Kumna mõisa teenijad ja ela-
sid mõisa häärberist ainult mõnekümne
meetri kaugusel. Minu ema rääkis alati,
kuidas üks või teine asi oli mõisas korral-
datud." (KV 941: 139 Keila)*

*"Võõraste inimestega arvestati väga.
Kui aknast nähti, et keegi tuleb, puuli toas
kiiresti korda luua. Kõige piinlikum oli soo-
giaeg, eriti kui kartulikoore hunnikud olid
laual ja polnud õigeid toidunõusid. Kõige
rohkem häbeneti koolimaja proua ees.
See oli meie koolijuhataja abikaasa. [---]
Eeskuju võttis ema koolimaja perest, kuna
käisime nendega läbi. Isa ehitas uue maja
ka koolimaja järgi – suurte akendega ja
kõrgete tubadega." (KV 940: 214-215 Kuulamaa)*

*"Siis puudus jalatsite vahetamise
komme. Alles õhtul, kui välistööd ja lau-
datoimkond valmis oli, sai pere toasisesed
jalanõud jalga. Meil olid need peamiselt
isa tehtud tuhvlid. (3)*

*Mäletan, kuidas ema sättis toole ja
pinku laua äärde korralikult ritta või ase-
tas neid sinna, kus oli nende koht. Peaasi,
et nad poleks korraldult või rivist valjas,
nagu sageli istujatest jäi. Ka kapiuksed ju
sahtlid, kui nad juhtusid irdakil või praakil
olema, lükkas ema hooletuid manitsedes
kinni. Ja kardinad. Need ei tohtinud sora-
kil olla ning põrandariided kortsus. (10)*

*Üks ruum, kus igauks rohkem kui üks
kord päeva jooksul käis, oli ema ja minu
pideva kontrolli all. Kui seal midagi oli
"juhtunud" või korrast ära, siis tuli see*

otsekohe korda teha, hoolimata sellest, kes need tilgad istelauale jättis. Me teadsime, kes. Peale seda, kui isa sulasele ütles "vana mees juba, kas sa ei õpi end ükskord kusetama!", seisis see vaike ruumikene võõrusel jälle kaua korras. See paik majas on nagu visutkaart. Võid kohe öelda, kes seal elavad. Kuna maja asus maantee ääres ja oli teistest parema väljanägemisega, tuli nii mõnigi kord hädaline võõras paluma, kas võib meie väljakäiku kasutada. Muidugi võis. (21). Kutsutud külaliste puhul kaeti söögilaud söögituppa. Seal oli suur lahtikaiv (vaheplaatidega) söögilaud, sellele laotati suur valge ja värskelt triigitud laudlina. Kortse olla ei tohtinud, kuid selgelt nahtavad pidid olema kokkupanemise kohad, mis olid kuuma triikrauaga maha pressitud." (KV 941: 341, 348, 359, 365 Kuusalu)

Oluliselt mõjutas talumajade puhtust see, et Eestis paiknesid loomapidamisruumid ja inimeste eluasemed enamasti väga lähestikku. Ka tuhandetes uutes asunikutaludes ehitati 1920.–1930. aastail loomalaudad elamuga ühe katuse alla. Ühest küljest oli see väga otstarbekas, sest kergendas oluliselt kodutalitust, kuid mõjus halvasti elamuhügieenile. Väga palju aitas elamu puhtusele kaasa eraldi karjaköögi olemasolu. Eestis rajas esimese talu karjaköögi ilmselt C. R. Jakobson aastal 1875 Kurgjal, mis suure tõenäosusega jäi pikaks ajaks ainsaks omataoliseks. Karjaköövide ehitamine hoogustus mõnevõrra alles 20. sajandi algul, ent need jäidki meie taludes pigem erandlikeks. Loomatoitu tehti taludes valdavalt ikka sealsamas, kus inimestelegi – köögis, suveköögis või saunaesikus. Loomulikult ei saanud taluköögid sellepärast olla kuigi puhtad.

Sanitaartopograafide kogutud andmed kinnitavad veenvalt, et moodsa

hügieeni seisukohalt vaitses 1920. aastail Eesti taludes väga ebarahuldav olukord.¹¹⁸

Kodu heakorra ja puhtuse eest hoolitsesid nii maal kui linnas eranditult ainult naised. Meestele, kelle huvid olid suunatud väljapoole – tööle ja ühiskonnale, läks eluruumide väljanägemine ja puhtus tavalise tõe vähe korda.

"Puhtuse eest kandis hoolt ikka naispere – kuna meesperele oli peaaegu uksepuha, milline see kodu välja nägi. Aga naispere oli väga huvitatud, et kodu oleks ilus." (KV 949: 28 Põlva)

Samas pidid talunaised tegelema kogu majapidamisega ega saanud keskenduda ainult koduperenaise-tööle. Üks talumajade ebapiisava puhtuse põhjusi peetud ka vanemate talumeeste kartuses, et sagedane pesemine mädandab värvimata laudpõrandad ära. Pahanduste vältimiseks pidid perenaised põrandaid pesema peremehe eest lausa salaja.

"Minu lapsepõlvkodus olid põrandad lihtsad laudpõrandad. Minu vanaisa ei ole lubanud neid põrandaid pesta, et vest mädandab lauda. Ainult kevadel ja jõuluks oli lubatud pesta. Vanasti käidi hobusega linnas, kui vanaisa laks pikale teekonnale, siis tütrede kiiresti põrandaid küürima, et jõuaks enne korda teha, kui vanaisa tagasi jõuab. Seda raakis mulle jällegi vanaema." (KV 940: 230 Vigala)

Sama mäletavad veel mitmed teisedki kirjasaatjad, sea hulgas ka üks Siberi-eestlane.

"Kuna ema ja ka isa olid oma nooruses juba palju mujal kolanud ja linnades elanud [ema oli olnud mitmel pool Venemaa linnades, näiteks Kanskis ja Vladivostokis teenijaks, H. P.], siis siin valitses üksmeel. Aga vanaisa oli ikka pahane, kui laupaeviti põrandaid pesti.

Lauad saagiti seal käsitsi, ränga vaevaga ja vesi ju mädandab põrandat ära. On meele pilt: ema peseb põrandat, üle poole on juba pestud, vanaisa tuleb tuppa ja läheb poriste saabastega puhta osa peale kella vaatama. Kuna sõnad olid vist mitmel korral juba oeldud, sus nii näidati oma pahameelt. Sama kordus ka hiljem." (KV 949: 339 Krasnojarsk)

Keskkonna ja elulaadi kiire moderniseerumise tõttu muutusid hügieenilolud linnades ja alevites põhjalikult erinevaks küla omadest. Isegi väga kitsastes ja kehvades korterites elasid vaesemad linlased palju puhtamalt kui neist peajagu jõukam talurahvas. Linnaelanike hügieeniharjumusi ja -arusaamu mõjutasid muidugi ka linnade rangemad hügieenilised ettekirjutused ja tugev sotsiaalne surve puhtusepidamise suhtes (vt Masak 1971, 1973, 1981). Arusaadavalt oli linnaelanikele teistsuguse eluviisi tõttu palju lihtsam hoida oma kodusid talumaadest puhtamana.

Kuidas hoiti eluruumides ja üldse majapidamises puhtust ning millal hakati sellega tõsisemalt tegelema? Põliseit oli asi talumajas sajandeid käinud nõnda:

"Suitsutoas oli savipõrandat, sügiseste rehetööde ja talviste käsitööde tegemise ning külmal ajal kanade ja väikeloomade toas hoidmise tõttu puhtust raske pidada. Võimaluse piires peeti aga ruumi koristamise eest hoolt. Igal sügisel pärast vilja kuivatamist ja peksmist puhastati rehetuba põhjalikult, enne kui sinna talveks elama asuti. Suuremad puhastus- ja koristustööd võeti ette ka enne pulmi, jõule ja muud olulisi tähtpäevi." (Viire ja Vunder 1998: 332)

Enam-vähem sama ütles saarlane Aleksander Põlas (*1890)

"Sõnnik – see oli talvel ikka ega talve sihes, sellega oli siis arjutud, kedagi pole

sellepärast kobisend. Kui loomad toast äe saadi siis vissati sõnnik üle ukse rihale. Pärast äiati luuaga öle, kuivas äe. Va kivi parand oli, kes seda pesi, paranda pesemist pole siis ültse tuntud kui ma poisike oli." (KV 116. 574 Põide)

Sanitaartopograafide andmetel puhastati 1920.–1930. aastail Tartumaal põrandaid "luuaga pühkimise ja pesemise teel; enamasti toimub põrandapesemine 4–5 korda aastas, suuremate pühade eel." (Tartumaa 1938: 32) Olgu siinjuures märgitud, et Tartumaad peeti tollal hügieeni alal teistest Eesti sisemaakondadest paremaks. See tõik kinnitab veelkord, et 1920.–1930. aastail ei erinenud maarahva arusaamad puhtusest kuigipalju varasemate sajandite omast. Eesti talurahvas hoolis oma eluruumide puhtusest sama palju või sama vähe kui meie naabrid, näiteks Rootsi talupojad 19. sajandi algupoolel olevat Rootsi talumajades valitsenud "täielik koristatus", sest neid puhastati pealis-kaudselt ainult üks kord nädalas – laupäeviti. Põhjalikum koristustöö võeti ette kaks korda aastas – jõuluks ja jaanipäevaks. Põrandaid küüriti vee, liiva ja varreta luuaga, mida hõõrutati jalaga vastu põrandat. Niiviisi talitati mõnes kohas kuni 1930. aastani, kuigi 1860ndail põrandate puhastamisviis muutus: nüüd küüriti neid põlvili olles harja ja seebiga (Sjöqvist 1970:142). Talupojad ei puhastanud eluruumi mitte puhtuse pärast, vaid see oli praktiline ja rituaalne toiming eristamaks elu argist ja püha poolust. Hiljem hakati ruume koristama küll korrapärasemalt, kuid tavaliselt tehti seda ainult üks kord nädalas – laupäeval, et maja oleks pühapäevaks puhas ja koristatud.

119 Parstab, et mahasulamine võis olla varasemal ajal paris tavaline ja "õige" teguviis, mis tasapisi hakkas "valeks" muutuma 20. sajandi alguses. "Ainult isal oli harjumus, mida tuli ära kannatada ja heaks teha: ta sulitas põrandale ja hõõrus selle kannaga laiali. Kannatasime selle nahtuse pärast ja tundsi me häbi, kuid isa kohta ei maksnud mingi käsk, keeld ega nõuanne." (KV 946:26 Häädemeeeste)
 "Korralik inimene, kuigi ta harjumusest põrandale sulitas ning sinna ka suitsukonid viskas, hõõrus need kohe saapaga laiali." (KV 939:302 Kihelkonna) Seda mõtet aitab kinnitada A. H. Tammsaare. "Esimest korda naabrile küla minnes viis Andres juri kohe sookuivendamisele ja ühise emakraavi kaevamisele. Pearule oli see mõte nähtavasti uus ja sellepärast ei öelnud ta alguses üldse midagi, ei poollt ega vastu. Ta toppis pupu, tagus raksiga pühule tuld, popsis ja sulitas. Tema eeskujul talitas ka Andres: pani pupu, pühule tuld, popsis ja sulitas, ainult selle vahel, et tema sulje savi põrandale aga laiali hõõrus, kuna Pearu seda vaevas ei võtnud." ("Tõde ja õigus" I)

120 Seda, et peergu põletati rehetöas veel 1920.–1930. aastal, on oma mälestustes maininud mitmed.

Ka vanemad kirjasaatjad mäletavad, et 1920. aastatel puhastati talumajas põrandaid väga harva.

"Minu lapsepõlvest mäletan, et ei pestud veel põrandaid. Külalisedki käisid ja istusid välisjalanõudes. Mehed suitsetasid ja sülgasid põrandale, pärast kui nad läinud, pühiti koht luuaga üle. Vismaks suski hakati põrandaid pesema suurteks pühadeks, kuid välisjalanõudes kaidi ikka," ütleb 1914 sündinud naine. (KV 816:27 Kihelkonna/Kuressaare)¹¹⁹

Muhust pärit naiskirjasaatja (*1926), kelle ema oli "mõõdukas puhtusearmastaja ja korranõudlik", meenutab oma lapsepõlvest:

"Kui ema põllu-, lauda- ja koögitoode kõrvalt mahti sai, võttis ta ette kullaltki vaevarikka töö – põrandate küürimise. Tõsi, kuigi tihti ta seda ei teinud. Enamasti said ikka põrandad kuivalt üle kaidud. Kuna vesi tuli üles vinnata ja tuppa tuua eemalt kaevust, siis puhtast vett meil põrandate küürimiseks ei kasutatud. Selleks oli paras kas soojendatud vihma- või tiigivesi, samuti pesupesemisest ja vannikäimisest ülejäänud seebivesi. Põrandalaudu laskis ema tükk-tükilt liguneda, kaapis mudasemaid kohti kõva pesuharjaga, tõstis musta vee kamaluga tagasi pesukaussi, tahendas pestud pinda lapiga. Loomulikult tuli suuremate põrandate puhul mitu korda vett vahetada. Ega nimmoodi käpuli ja põlvili jõudnud korraka rohkem puhtaks küürida kui kahe-kolme ruumi põrandad. Ülejäänud jaid teiseks korraks." (KV 940:156 Muhu)

Teine, Kesk-Eesti taluperest pärit kirjasaatja meenutab, et tema lapsepõlv ja noorusaeg 1923–1942 möödusid "maal nn kolkakulas metsade keskel, kaugel kõikidest maaelu keskustest, suhteliselt vaeses renditalus. Elasin siis väga vanas rehielamus, kus puhtuse ja mustuse

lahendamiseks puudusid paljud algelismadki eeldused. [---]

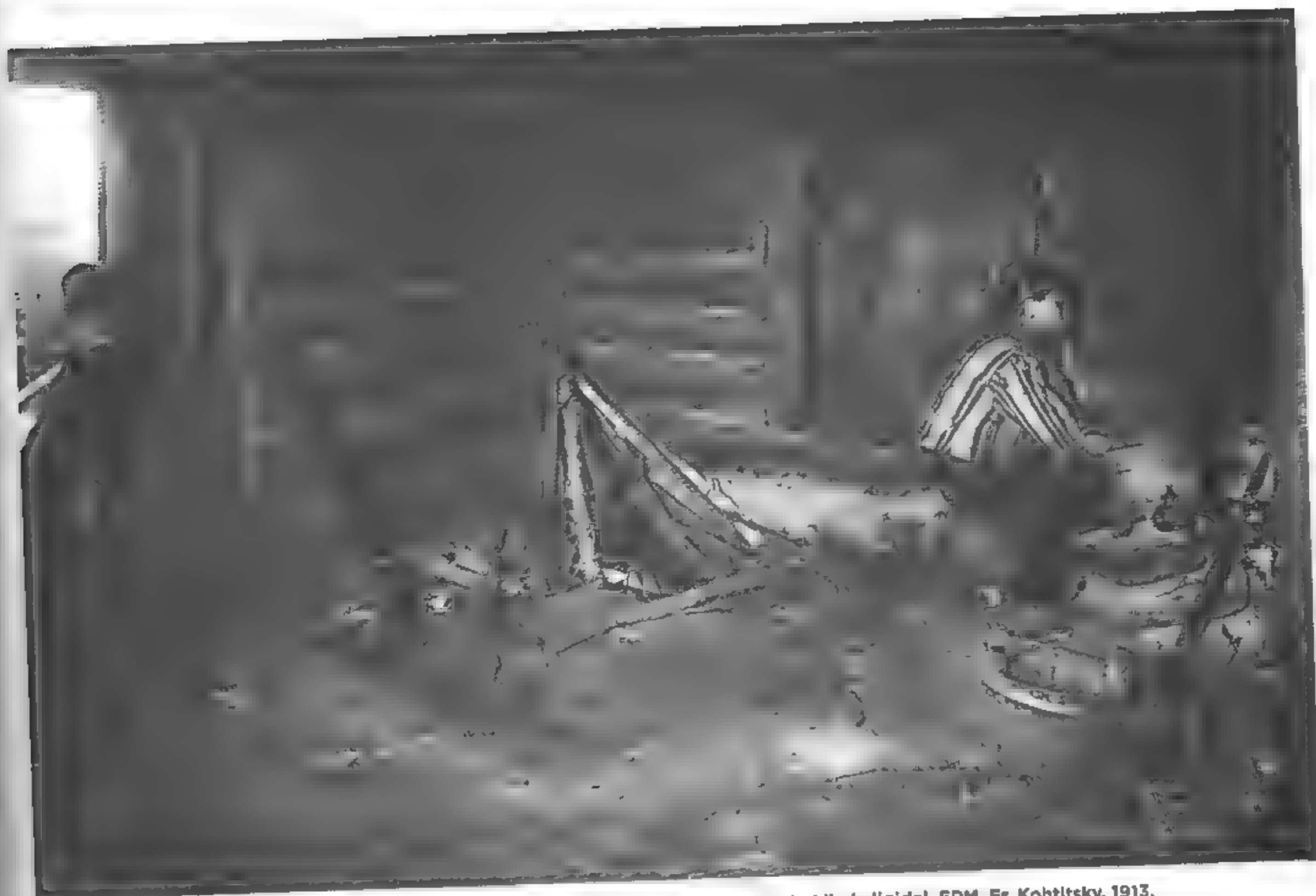
Elati põhiliselt rehetöas, kus pliidil valmistati toitu nii perele kui ka kariloomadele, söödi, tehti kõiki tubaseid talutöid, pesti pesu ja ka endid, sest puudus saun. Rehetöal oli savipõrand, selle pesemiseks ei olnud võimalusi. Rehetöa seinad olid tahmunud ümarpalkidest. Pliiti köeti hagudega, mistõttu põrand oli kaetud oksaprahuga. Rehetöast viis otseuks rehelalusesse, kus talveperioodil olid ka kõik kariloomad: 1–2 hobust, 4 lehma, 5–6 lammast ja 2–3 siga.

Rehetöa otsas oli kamber, kus põhiliselt magati ja kuhu kutsuti ka külalised, kui juhtusid tulema. Toal oli suski laudpõrand ja umarpalkseinad üle löödud papiga ja tapetseeritud. Valgustuseks oli kambris petroolilamp, kuid rehetöas kasutati ka peergu.¹²⁰

Uus taluhoonestik oli koossehtis: elamu koos karjalauda ja viljakuuniga. Kariloomade pool oli eluruumidest eraldatud esiku ja karjakoogiga. Esikus ja koogis oli betoonpõrand, tubades õlivärviga värvitud laudpõrandad. Seinad ja laed olid kaetud vineertahvlitega ja varvitud õlivärviga. Pliit oli valgetest kahhelkividest, soemüür ja üks ahi tavalistest ahjupottidest, üks ahi plekk-kestaga. Pliiti ja ahje köeti küttepuidudega, nii et haoprahti enam ei tekkinud. Valgustus oli algselt petroolilambiga, alates 1944. a aga elekter. [---]

Tolmuvõtmist kui iseseisvat tööliiki ema ei teadnudki. Kambri värvimata laudpõrandat küüris ema tavaliselt laupäeviti. Põrandapesuveele lisati kanguseks tuhaleotise vett või seebikivi vedelikku. Küüriti põrandapesulapiga, milleks oli mõni vana rüetuse.

Suurpuhastus toimus puhade eel – enne jõule, enne lihavõtteid, enne suviste puhu ja enne jaanipäeva. Nendel kordadel

Magudega ahjulees tuld tehes või pliiti küttes jäi rehetoa põrandale ikka oksarisu. Talu Lihula ligidal. ERM. Fr. Kohtitsky, 1913.

pühiti põrandad pisut hoolsamini, laudpõrandat pesti hoolsamini."

Kirjutajad mainivad ka põrandate liivatamist puhtuse hoidmise eesmärgil

"Varasemal ajal, kui majades olid muld-, savi- või paekivipõrandad raputati põrandale liiva, mis siis luuaga kokku pühiti. Seda tehti eriti enne suuri puhu või pidusid kui rehetuba puhastati ja pidupäevadeks korda seati, aga mõnikord ka lihtsalt pühapäeva eel. Liiva raputati ka pestud värvimata laudpõrandatele, sest see hoidis põrandat mustuse eest" (KV 109: 678 V-Jaagupi)

"Liiva raputati põrandale kui oli tulemas mõni tants või pidu, ja kui oli väljas väga porine marg." (KV 109: 558 Põlva)

Liiva ei raputatud põrandale siisk, mitte kõikjal.

"Küll oli liiva viskamine kombeks rannakülades, näiteks Kaberneemes, kus oli rannalt saada valget kuiva liiva. Eriti visati põrandale liiva peale põranda pesemist. Ka jootude ajaks visati põrandale liiva." (KV 109: 631 Jõelähtme)

"Liiva raputati rehetoaas sängide alla, kus olid kanad, mis siis koos sõnnikuga välja pühiti." (KV 109: 9 Kadrina)

Ka näiteks Sindi tööliskasarmuis puistati 20. sajandi alguskümnenDEL liiva põrandaile. "Liiva-Peeter vedas liiva, seda pandud põrandale, et puhas oleks. Kui liu mustaks sai, aeti kokku ja udi alla." (KV 123: 315 Sindi)

¹²¹ Viimasest detailist võib järeldada, et tavaliselt olid toas palja alu. Näeme, et Andres naabril külas olles käitub viisakalt ja hõõrub sulje kombekalt laiali, aga Pearu peremehena oma kodus oller ei pea seda vajalikuks.

¹²² Põhjalikumalt artiklis "20. sajandi Eesti argikultuur. Miks eestlased toas jalad lahri võtavad" (vt Pärdu 2001)

Kõige pisemad "koduloomad"

"Ta käis tavaliselt enne nädalalõppu, neljapäeval-reedel, sest põrandaid oli kombeks küürida laupäeval. Samal moel puhastati töölismajade põrandaid 1920. aastateni ka Râpinas (Altvälja 1965: 49)

Selleks, et liiv ei satuks põrandalt voodisse, oli voodi ees maas oksaviht, mille vastu puhiti jalad enne voodisseminekut puhtaks." (EA 122: 75, 89 Sindi)¹²¹ Põrandate liivatamine lõppes 1920. aastail, kui neid hakati rohkem värvima.

1942. aastal valminud uues elamus muutus asi päris palju:

"Põrandapesemine puupõrandate osas ema tegi põrandalapiga, betoonpõrandate osas põrandapesuharjaga. Põrandaid ema puhkis vajaduse järgi, kõõgis isegi mitu korda päevas. Põrandaid pesti kord nädalas, tavaliselt reedeti või laupäeviti. Samal

ajal võeti tubadest ka tolmu tolmulapiga." (KV 942: 309 – 316 Rapla)

Linnades kodunesid uued puhtusearusaamad kiiremini. Korrapäraselt, vähemalt kord nädalas, pesti korter või elamu põrandaid ning tolmu puhkimine muutus igapäevaseks tegevuseks ka lihtrahva juures

"Igal laupäeval pesi ema põrandaid ja puhkis lapiga tolmu. Kui olin kooliealine, jäi tolmu puhkimine minu hooleks," kirjutab linnakäsitöölise peres üles kasvanud naine. (KV 943: 173 Tallinn)

Uute puhtusenõuetega kohanemist ja nende omaksvõttu näitab kindlasti ka tolmata sahilju levima hakanud ning pärast Teist maailmasõda üldseks muutunud tava eiuruumides välisjalatsid ära võtta.¹²²

Üheks eluruumide üldise puhtuse näitajaks peetakse mitmesuguste inimkaaslejade-putukate olemasolu või puudumist. Vanas, kustehti-kõike talumajas, ei olnud parasitidest täielikult lahti saada võimalik. Kilgid, kirbud, kärbsed, lutikad, prussakad ja täid olid seal alalised kaasüürilised. Neist püüti küll vabaneda, ent see õnnestus ainult ajutiselt. Asi oli seda keerulisem, et valdav enamus elamuid oli puidust, mis pakkus putukaile soodsaid elutingimusi. Igatahes leidis 1920.–1930. aastail talumajades neid rohkesti, mida korduvalt täheldasid nii hügieeni uurinud tudengid kui ka ERMi kirjasaatjad oma mälestustes

"Parasitidest on alalised majasõbrad lutikad, prussakad ja kilgid; viimaste laulu sai nii väga tihti kuulnud. Rohkesti võib ka kirpe leida. Täide kohta puuduvad andmed." (STA Laanemaa 1925: 641 Lähtru)

Lõuna-Eesti küla mees (*1927) meenutab.

"Minu lapsepõlvkodus olid eluruumides kõik "väiksemad koduloomad" esindatud. Need piinasid inimesi alatasa ja kogu aeg peeti nendega võitlust. Seinapalkides ja ahjudes olid praod, kus prussakatel ja kilgidel oli hea elada ja paljuneda. Puust voodid oma ajapikku tekkinud pragudega ja lõhedega olid elupaigaks lutikatele. Suvisel põllutööde ajal venis ka voodipesu vahetus ja siginesid kirbud. Ahjupragudes ja ahju umbruses kilgid laulsid öö labi ning argates kõrvad huugasid. Koduloomi peeti palju ning seetõttu oli kärbsed ka palju. Kärbsed püüti ikka havitada kärbseseentega ja linnast toodud kärbsepaberiga. Vanasti mindi kulmal ajal nädalaks naabriperesse elama. Siis kulmusid ka reheahju pragudes prussakad ja kilgid ära. Käsi ringi ka mees, kes mingil neljapäeval, vist kaduneljapäeval, kamandas pererahva

põllule tööle, ja ise, vits käes, manades ja ropsides ajas prussakad majast minema. Uhes peres seejärel karjapoiss avastas maja lähedases vanas haohunnikus, et kihises prussakatest. Lutikaid kõrvetati kuuma veega. Kirpude jaoks toodi kalmuseid põrandale.” (KV 949: 152 Rõuge)

“Koduloomadest” olid kirbud suureks nuhtluseks. Nagin kord vanaema aluslina. See oli nii kirbusitane. Ma ei elanud enam kodus ja ma imestan, kuidas ma varem ei olnud seda märganud või mismoodi me lapsest peale olime maganud kõik tema kaisus ja selja taga sarnases kirbupesas. Või oli see mingi mulle tundmatu olukord. Aga ehk olime väiksena sellega harjunud?” (KV 949: 79 Rõuge)

Erinevalt teistest majaparasitidest suhtuti kilki ükskõikselt või isegi poolkavalt.

“Kilkkidega oli lugu hoopis teine – mulle on jäänud mulje, et nad lihtsalt pidid ühes korralikus taluköögis olema. Nad ei seganud meie peres küll mitte kedagi, sest vähemalt minul ei õnnestunud neid kordagi näha, kuigi võisin vahel tundide viisi ahju

juures istuda ja oodata, et kord peab see laulumees ometi kusagilt välja ronima – tutkitki. Aga õhtut ilma kilgilauluta ei osanud nagu ette kujutada – siis pidi midagi juhtunud olema. Vanaema vokk-ratta vurin ja kilgi siutsumine – need olid elamused, millest tunnen sageli veel nüüdki, mitukümmend aastat hiljem, puudust,” kirjutab 1942. aastal sündinud mees. (KV 943: 322 Ambla)

“Emale isegi meeldisid nad, laulsid ilusasti. Kilgid elasid rehetas ahjupragudes ja toidu kallale nad ei läinud, ainult riided närtsid puruks. Kui neid luga paljaks laks, siis kõrvetati keeva veega ja tõmmati väävl-kriipse ka.” (KV 940: 215 Kullamaa)

Linnakortereis ja uutes moodsates talumajades olid parasitidest lahtisamamiseks palju paremad eeldused. Ent tolleaegsete tõrjevahenditega osutus see siiski keeruliseks ning tähendas ainult ajutist võitu. Seda kinnitab tõik, et 1939 leidis “tagasihoidliku arvestuse” järgi vähemalt 70 % Tallinna kortereis lutikaid või muid parasiite. (Teder 1939: 2)

Rehemajadele oli juba ammu ajast (hiljemalt 17. saj) juurde ehitatud elukambreid, kuid esialgu olid need külmad. Kui need 19. sajandi teisel poolel köetavateks muudeti, kasvas nende tähtsus kiiresti. Poolavaikust ja paljutstarbe isest rehetas erinesid need privaatsusega ja suletusega võõraste jaoks. Seal lõppes avalik ala ja algas kodu.¹²³ Kambrid esindasid uut, kodanlik-linlikku üldeuroopalikku elamiskultuuri. Neis moodsa “linnamööbliga” sisustatud ruumides kehtestati uued ranged puhtusenõuded, palju karmimad kui rehetas. Selles maja

intimsemas osas tohtis viibida ainult ilma välisjalanõudeta. Sinna ei lastud enam kõiki võõraid, isegi oma pere inimesed võisid sinna minna ainult kindla põhjusel, mitte lihtsalt niisama. Muuhulgas horti talus erinevaid jalanõusid eri ruumides – igapäevased tööjalanõud (pastlad ja säärikud) jäeti rehetuppa, uusi, moodsaid “linnajanõusid” (kingi ja kalosse) horti kambreis voodi serva all nagu mäletab üks 1921. aastal sündinud mees (KV 752: 118 Kose).

Kahtlemata on jalgade lahtivõtmisel praktiline otstarve – hoida puhtust, kuid on ka sümboolne tähendus –

Uued ruumid, uued tavad

123. W. Rybczynski kirjutab 17. saj. Madalmaade majade “kodustamise” kohta järgmist: külahsed ei pidanud mitte kohe maja sisenedes välisjalanõusid ära võtta, sest alumine korrus moodustas jätku avaliku ala – tanava.e. Sussid tuli alga panna teise korrusel, kus avalik ala lõppes ja kodu algas. Sealne puur oli uus asi ning majapidamise kord ja puhtus ei tu enenud mitte iseäranis puhtusearmastusest, vaid soovist määratleda kodu maast maaümest eraldatud erilise kohana (Rybczynski 1995: 66)

märgistada sotsiaalseid piire ruumis. See komme muutus suhteliselt lühikese ajaga (umbes 30–40 aastaga) sotsiaalseks normiks, mis tähistas nii piire eri kultuuride vahel kui ka erinevusi ühe kultuuri sees.

Eestlaste traditsioonilises elamus – rehemajas polnud jalanõude vahetamisel suuremat mõtet, sest põrandad olid mulla-savi segust või paeplaatidest ning neid puhastati väga harva. Teiseks ei eristanud talupojad üksteisest elamis- ja tööruume ning majatalitustel tuli ühtepuhku käia õue ja toa vahet. Pealegi oli tolleaegsete jalanõude (pastlad, viisud, säärikud) äravõtmine üpris tulikas. Lõpuks, mis kõige tähtsam – tolleaegsete talupoegade suhtumine puhtusesse ja mustusesse erines praegusest väga põhjalikult.

“Jalgade riietamine iseenesest oli keeruline tegevus ja peaaegu et rituaalne. Peale metsatöö- või heinaveopäeva, hobused lahti rakendatud, söödetud, joodetud, muud majapidamistööd tehtud, sai hommikul kinnipandud jalad lahti võtta, see toimus rehetas, ahju paistel. Sokid, neid oli 3 paari, ja jalarätid pandi ahju juurde kuivama. Jalad pesti, kui olid külmetunud, hoiti sooja vees, lasti ahju paistel kuivada, pandi kuivad sokid. Meie peres kasutati ka karvaga pargitud lambanahast oma õmmeldud sokke (susse) talvise koduse jalanõuna. Isal olid pargitud vasikanahast õmmeldud “sokid” (sukad) valitoodel villase soki peale panemiseks, pastla sees kandmiseks. Nii põhjalikult sissepakitud jalgu polnud päeva jooksul võimalik lahti võtta.” (KV 817: 97 Tõstamaa)

Talurahva arusaama rehetas või kõõgi puhtusest väljendab hästi ühe maanaise (*1911) meenutus: “Sajandi alguses lapsena talus elades, kus kogu

suure talupere elu-, töö- ja söögitoaks kui ka kõõgiks oli ruumikas rehetuba, siseneti välisjalatsites, s.t pasteldes ja viiskudes, millede äravõtmine jalanartsudesse mahitud jalgadelt polnud ju mõeldav. Kambritesse, mis olid isegi väga puhtad, siseneti omavalmistatud pätudes.” (KV 817: 143 Pärnu)

Välisjalatsitega toas kämist kinnitab ka pisut noorem mees (*1921):

“Vanasti, enne 1930. aastaid talumajades jalanõusid ei vahetatud.” (KV 816: 347 Iisaku)

Suurema osa talurahva jaoks kulges gapäevane taluelu rehetas ikka endisel põlisel moel. Uusaegne euroopalik kultuur oli tolleaegse eesti talupoja jaoks omamoodi pühapäevakultuur, mida harrastati sõna otseses mõttes ainult pühapäeviti. Siis pandi selga korralikud riided (“kirikuriided”), käid kirikus ja sugulastel külas või istuti oma talu “saalis” ja aeti külaistega viisipäraseit juttu. Elamu kasutamise eripära peegeldab seega nii ürgset “puha” ja “argise” kui ka moodsaie kultuurile omast avaliku ja privaatsuse eristamist. Jalanõude vahetamise kommet jalgutatakse väga järjekindlalt koolides, aga talurahvas oli harjunud teisiti, vähemalt rehetas või kõõgis ei võtnud keegi välisjalatsid ära. Ent mitte kõõgis maa-peredes polnud see ühtemoodi. Siingi, nagu paljude muude kultuuriuuen-duste omaksvõtul olid suunanäitajaks maaharilased – kooli- ja kirikuõpetajad, apteekrid, vallakirjutajad jt. Nii mäletab kooliõpetaja perest pärit naine

“Meie lapsepõlvkodus oli “puhtuses tandard” alati kõrge ja minu arvates ei olnud meil erinevusi [kooli ja kodu vahel, H. P.]. Kull aga kindlasti paljudel koolilastel kodus. Tean kas või oma naabriperede laste jargi, kellega oli ka väljaspool kooli

kokkupuudet. Nii naisteks tean, et naabrilapsed käisid välisjalanõudega sisse-välja,

ei mingit vahetamist, mida koolis rangelt nõuti.” (KV 940: 33 Kihelkonna)

Uus arengujärk Eesti kodukultuuris a gas 1930. aastail. Väga suurt mõju avaldas sel ele 1930 aastate teisel poolel korraldatud kodukaunistamise hoogtöö, mille põhieesmärk oli parandada elumajade ja korterite kvaliteeti. Eriti tähtsaks peeti talude kaasajastamist, sealhulgas taluümbruse kaunistamist ja ehitiste korrastamist ning elamusestistuse uuendamist. Pearõhk pandi puhtusele, korrale, ilupuude istutamisele ja hoonete värvimisele. Avalikkus pidas maarahva arhailist elulaadi nagu ka linlaste üldiselt nigeleid elutingimusi peaaegu et ühiskonna üldise progressi takistuseks. Üha enam kõneldi uusaegse koduideoloogia põhituumast, milles kirstustavat, närvilist ja ka kiviläisilma vastandati kodu turvalisusele.

Korralik ja praktiline kodu pidi olema sobiv keskkond avatud, harmoonilisele ja ratsionaalsele vaimule. Nii soovis näiteks moodsa elu ja kunstiipukandja Hanno Kompus näha teadumiste, seaduse ja kainuse ajastut “ka meie tänapäevases elamus, kus on aland suurpuhastus, tuulutus ja ülearuse kolu kõrvalheide.” (Kompus 1932: 4) Ilus ja maitsekas tähendas arhitektide, sisekujundajate ja kodumajandusõpetajate keeles aiati lihtsat, praktilist ja tagasihoidlikku (Kannike 2002: 58). Rahvale hakati ajakirjanduse vahendusel ja kõnekoosolekutel õpetama uut ja “õiget” kodukultuuri, mille põhitunnusteks olid ratsionaalsus, otstarbekus, mugavus ja ilu. Linnades tähendas see eelkõige avaramaid kortereid, maal aga moodsaid linlikke elamuid.¹²⁴

Süski edenes uuele ehitusviisile üleminek visalt, sest vanad arusaamad ja harjumused olid rahva hulgas sügavalt juurdunud.

“Alaliselt ehitatakse maal uusi elamuid ja korraldatakse vanu. Kahjuks tehakse seda tihtigi isaisadelt pärandatud plaanide järgi või vaheste ja juhuslike kogemuste ning kaalutluste põhjal. Nõnda kannatavad ehitused paljude puuduste all nii otstarbekohasuse kui ka ilu mõttes. Seepärast on meil veel raske kõnelda mingist ajakohasest taluelamute kultuurist. Ometi peab seegi kultuur arenema koos üldise rahva arenemisega, muidu meie eluruumid jäävad tõkkeks kõrgema kultuuri püüetele [---] Eluruumide kultuur – nagu kõik väline kultuur – areneb kahes suunas: otstarbekohasuse ja ilu suunas. Need mõlemad arenemissuunad käivad käsikäes, täiendades teineteist...” (Remmel 1930: 3)

Moodsas kodus pidi iga tegevuse ja toimingu jaoks olema oma kindel koht ning seetõttu tuli hakata ka taludes ehitama põhimõtteliselt teistsuguseid maju.

“Mida madalamal arenemisastmel seisab talumajapidamine, seda enam sunnivad kõik toimingud üldistes ruumides üldiste abinõudega. Arenemine toob kaasa ruumide spetsialiseerumise ja eraldumise (diferentseerumise), s.t iga toimingu jaoks luuakse eriliselt selleks ehitatud ruumid või ruumiosad (kui mitu toimingut sünnib ühes ruumis) [---] Eluruumid on elamukultuuri kõrgemal astmel tugevasti spetsialiseerunud ja diferentseerunud, s.t nad on jagunenud mitmeks eriülesandega rajooniks, milles igaüks koostub ühest või mitmest eriruumist. [---]”

Murrang kodukultuuris

¹²⁴ 1920. aastal elas ümber 36 talu inlast, peaaegu kaks korda rohkem kui Skadinaavia- maade pealinnades, u hetoastsetes korterites (vt Kõre jt 1996: 2134 joon 1). 1920. aastate keskpaigaks oli olukord isegi halvenenud. 1926. a elas kooktubades või uhetoastsetes korterites tervelt 74% ning ühe ruumi põhjal seegi 84% Tallinna toolistest (Kõre jt 1996: 2135). 1934. a elas ühes toas Tallinnas ja Tartus kaks korda rohkem inimesi kui Laane Euroopa linnades keskmiselt (Gustavson 1934: 120-127).

Eestoast laheb tee elutuppa. Varemalt nimetati seda tuba sagedasti "puhtaks toaks", võõrastetoaks või koguni "saaliks" ja temast püüti hoida eemale koduseid inimesi, et need kuidagi ei rikuks võõraste jaoks loodud korda! Tundub naeruväärne meie ajal säärane vaade, ta tundub väikekodanlase jarelahvimisena aristokraatialle. Kodu on meile kõige päält eluruumiks ja sellena tuleb seepärast kasutada maja kõige paremaid ruume. Mis aga puutub puhtusesse ja korrasse, siis peame saama sedavõrd kultuurseks, et oskame pidada puhtust ja korda igal pool. Võõraste jaoks eraldi hostud ruum on 90% surnud ruum, ja sellena osutub ta suurimaks mõttetuseks." (Remmel 1930: 124)

Ratsionaalsest seisukohast võis võõrastetoa mõttekuses kahelda, ent seile ruumi olemasolu iseenesest tõestab tema vajalikkust omanikule. "Võõrastetuba", "külaliste tuba", "puhas tuba", "saal" oli inimeste jaoks väga oluline ruum sotsiaalses mõttes, staatuse kinnitamise seisukohalt, mis oli olemas isegi kehvemais taludes.

"Minu lapsepõlvkodus oli teine ehk väike elutuba, kus olid akendel ilusamad kardinaad, laual uuem lina, põrandal uuemad vaibad. Seal olid toalilled, meil miridid, suur peegel ja mõisast ostetud pehmed toolid. Selles toas käidi harva, kui tulid mõned haruldased külalised või tahtsid noored omavahel juttu ajada." (KV 751: 242 Kihelkonna)

"Minu kodus oli üks suur tuba, mida saaliks, väga mõisa saali moodi. Seal oli kaarjas sohva nurgas, suur klaasidega rüetekkapp ja raamaturnool. Oli ka harmoonium. Seinal olid suurtes raamides minu vanaisa, vanaonu, tädi ja isa-ema suurendatud fotod. See tuba oli alati korras ja puhas ning sinna paases ka veranda kaudu.¹²⁵ (KV 947: 229-230 Poltsamaa)

Igas talus, nii ka minu lapsepõlvkodus, püüti paremini sisustada ja korras hoida tuba, kus tavaliselt kulalisi vastu võeti. [...] Kui tuli mõni haruldane külaline, siis juhtis see ikka puhtasse tuppa. Kui tuli mõni naaber mõne asja pärast, siis see võeti vastu köögis (rehetoas) söögilaua ääres." (KV 942: 321 Rapla)

Aina suuremat tähelepanu pälvis köök kui moodsa kodu süda. Otsustavalt vaidlustati senine arusaam, mille kohaselt köök on majas üks vähenõudlikumaid kohti

Uue mõtlemise järgi ei tontinud köök üheaegselt talu eeskoja, köikambri, töötoa või karjaköögi otstarvet täita. Kaasaegne, moodne köök pid olema otstarbekas, lihtsalt sisustatud, valge ja väga puhas. Peamiseks peeti köögi sisustuses pliiti, kus saaks ka vett soojendada. Köögi ja kogu maja korrapärasel puhastamisel on sooja vee olemasolu väga tähtis (vt Martin 1930a,b)

Oma asjalike juhtnööride ja ronke pildimaterjaliga olid moodsa kodu korraldamisel suureks abiks ajakirjad Taluperenaine ja Eesti Naine, esimene suunatud maanaistele, teine linlaste e Nende ajakirjade üks peateemasid oli kahtlemata puhtus, millele moodne kodu polnud üldse mõeldav. "Rohkem puhtust! Sellega teeme oma kodud kultuursemaks. Puhtus on kauni kodu kõige kaunim ehe." (Kukk 1937: 330-333) Samas pidid uue kodukultuuri eesvõitlejad ikka ja jälle tõdema, et "kahjuks levib puh-tuseharjumus laiaades massides ometi veel liiga aeglaselt". (Remmel 1937: 11)

Sel ajal kerkis päevakorda ka vannitubade ehitamine, mida seni leidis väga vähe isegi linnakortereis, talumajadest rääkimata.¹²⁶ Vannitoa suureks eesiseks sauna ees peeti eelkõige tõika, et seda

25 Kui tulid tahtsamad külalised (kirjasaatja isa ja vanaavanem) siis ei eel nad saad toodud veranda kaudu, mitte köögi-uksest

26 Muu seas, need ei olnud ei tollal ega isegi pärast Teist maailma-sõda ka m,al Euroopas kuigi tavalised. Näiteks Prantsusmaal oli 1954. aasta rahvaloenduse andmetel vanniti ba või, dušš ainult 10,4 % korteritest (Prust 1991: 56)

K. Pätsi Kloostrimetsa talu aednikupere köök oli päris esinduslik ja samal ajal hubane. EFA, 1930ndad.

on võimalik kasutada kohe, kui tekib vajadus ennast põhjalikult pesta. Viimast asjaolu peeti väga tähtsaks, sest puhtus on "kosutava puhkuse päatõlgimus" ja eraldi ehitatud vannituba on ikkagi ainuke koht, kus end alati ja igal ajal saab puhastada". (Remmel 1930: 124)

Lisaks tuhandeile uutele majadele ehitati sajandi esimestel kümnenditel ümber ka suur hulk vanemaid talumaju. Majad püüti viia kooskõlla uue eluviisi ja moega ning varustada need kaasaegse kütte-, vee-, kanalisatsiooni- jmt süsteemidega.

Ei saa unustada, et suuri ja moodsaid elumaju sai endale ehitada ainult väike hulk jõukaid talumehi. 20. sajandi alguses leidis häärbereid suhteliselt kõige rohkem Mulgimaal. Ehk sellepärast mäletabki Mulgi maalt pärit kirjanik Salme Ekbaum (~1912), et ta häbenes oma kodu rehemaja pärast, kus nad selial elasid.

"Häbenesin maakoolis suuresti, et meil olid tarekambrid, mitte eraldi elumaja verandaga nagu juba paljudes teistes taludes. Praegu ei vahetaks ma neid tarekambeid ühegi häärberiga. [...] Sisinen eesusest, mis hiljem köögist

esikuga eraldati, eestuppa, nimetatud ka pere- ja suurtoaks. Mahub sinna tõe poolest palju, mitte vahem kui kogu talu igapäevane tubane elu. Ühe kapi taga on tudrukute voodid, teise varjus muidu säng, kord vendade, tööpoisi või mõne oomajalise kasutada. Siledaks küüritud pikk pereläud ulatub akna juurest keskoani. Teise akna all on töölaud pigitraadi ja naasklitega sahtlis. Kangastelgedele, vokkidele ja muudele hooaegsetele tarberiistadele leidub ka ruumi, kui nende kord on riideaidast tuppa kolida. Lisaks mahume sinna talvekuudel kõigi oma mangude ja aabitsatega. Tagatuba on varvitud põrandaga ja jutlise närungskangaga puhas tuba, kus pühapäeviti loetakse jutlust ja istutakse külalistega. Sääli on isa kirjutuslaud ja kollane, treitud nuppudega saarepuusäng, mille kõrval ema oma on palju lihtsam, kuigi niisama mahukas. Noorpere tegevusvabadus selles toas on hulga piiratum. Kuidas muidu seletada asjaolu, et ema hinnatud kaasavara, hele kasepuust kapp ja kummut, tuleb meie kuue paari tegevust ihaldavate käte alt välja nimetamisväärsete ilusvigadeta.

Mõisate jaotamise ja oksjonite ajal, mis langes ühte mu lapsepõlvaga, sigis meie tagatuppa võõrkehadena sohva ja pehmeid toole nagu teistessegi ümbruskonna taludesse.

Tagatoa ahjunurk oli kõige soojem paik, kus külmadel talvehommikutel kooliminekuks riietuda.

Edasi viib uks väikekambrisse. Nii väga väike ta ju ei olegi. Külalisi võib sääli vabalt tosina ringis istuda ümber lahtikäiva laua ja ruumi jaab veel kogukale kapile ning vendade voodile. Väikekambrist pääseb kitsasse "kongikambrisse". Sügisel viljakuivatamise ajal on see mugavalt soe, muidu jahe panipaik rudevarna,

riiulite ja riidekirstuga, mille kaanel on kummuli suurim savist saiakauss, mida kunagi olen näinud.

Paris verandata pole meie kodu siiski, aga sellega ei tasu uhkustada. Juba asjaolu, et sinna pääseb läbi poolpimedas kongikambri ja selle välisnurgas vastu tagaõue asub kullakamber viib tema esindusliku väärtuse alla. Küll pääseb tema kaudu väikesse marjaaeda. [---] Tsementpõrandaga kööki laiendatakse kord-korralt tare arvel. Peab ta ju mahutama loomade ja inimeste igapäevased toidunõud, ühed laua all ja teised laua kohal riiulitel. Lisaks asub sääli koorelahutaja ja üsna pea õuest sisse koliv pump, räakimata pliidist, mille tagumine müüritud pada neelab lugematu arvu pangesid vett ega saa kunagi kuivaks. Kõõgi kõrval on teadagi sahver. Tareesikus asub taaritanum ja samas vastu aganikku ripuvad reas vikatid, rehad ja hargid. Tare ise on laudpõrandaga ja partega suur, tontlikult hämar ruum. Simmaneid sääli minu ajal enam ei peeta, vahel mõni tähtajaline jalakeerutus ikka ette tuleb, mille puhul tare ehitakse kaskedega. Käime sääli salamahti hullamas, kui toas kitsaks läheb ja valjas vihma sajab." (Ekbaum 1964: 24-26)

Eeltoodu kinnitab, et kaasajastatud renemajades olid toad ebamäärasema otstarbega kui moodsates elamutes, kus igal ruumil oli vähemalt "kirja järgi" üks kindel otstarve.

Mahuliste muutustega kaasnesid talumajades sisulised muutused. Isikliku elamisruumi suurenemisega teisesenes ka selle tähendus ja kasutusviis. Viimane ilmneb uute moodsate elamute ruumijaotuses ja -funktsioneerides: varasem, universaalse iseloomuga (rehe)tuba asendus mitme eriotstarbelise ruumi (köök, söögituba, sahver, magamistuba). Suurtalude elamuis

eidus juba 20. sajandi algul selliseid eriruume, mida enamuses maaelamuis ei ole isegi praegu, sada aastat hiljem

avarad esinduslikud võõrastetoad (saalid), vannitoad, WCd, kabinetid, puhvetitoad jmt.

Saja-aastane ajaloik, mida siin on vaadeldud, muutis põhjalikult kogu Eestit ja ei jätnud loomulikult puutumata külamaastikku. Talude pärisseksostmise ja maade kruntimise järel asus suur hulk talusid vanadest küladest välja. 1919. aasta maareformi tagajärjel oodli endistele mõisamaadele kümneid tuhandeid väikesi asunikutalusid. Riigi eestvõttel rajati mitu tuhat uut väiketaulinnagi, kus varem kunagi polnud elatud – nii tekkisid sooasundused. Samal ajal toimusid väga suured muutused ka talude siseelus. Vana vähenõudlik ja kollektivistlik elamisviis asendus mugavama ja individualistlikumaga. Ümberasumine traditsioonilisest rehemaast moodsasse elamisse tähendas väga suuri ja põhimõttelisi arenguid. Maja ise muutus millekski palju enamaks kui lihtsalt peavarjuks. Üha tähtsamat osa hakkas mängima maja arhitektuurne välisilme ning sisekujundus ja sisustus. Lühidalt – majast sai üks tähtsamaid staatuseümboleid. Majad peegeldasid omanike jõukust ja ühiskondlikku seisundit, tuues esile nende arusaamu ilust, mainekusest, otstarbekusest, mugavusest jmt.

Esimesed moodsad elamud laskis juba 1840.–1850. aastail oma renditaludesse ehitada Palmse mõis, kuid õige hoo sai taluelamute uuenemine ikkagi alles koos talude pärisseksostmisega. Alates 19. sajandi keskpaigast hakkas Mulgimaal ja mujal Lõuna-Eestis küladesse ilmuma harjumatu välimusega suuri esinduslikke elumaju,

mis meenutasid mõisamaju ning mida hakatigi kutsuma häärberiteks. Uued olid ka ehitus- ja viimistlusmaterjalid – telliskivi või valge krohv. Taolisi maju ei olnud Eesti talumehed kunagi varem endale ehitanud, ehkki mõisas ja linnas oli neid nähtud küll. Vanadest rehemaajadest erinesid need väga palju: uutel majadel olid korralikud vundamendid, laudpõrandad, viimistletud seinad ja laed, suured aknad, uhked pott- või kahhelkivist ahjud, hiljem isegi veevõrk, elekter ning lisaks hulk seninägematuid, ühe kindla otstarbega ruume nagu külalistetoad ehk saalid, söögitoad, kabinetid, vannitoad, sisekäimlad jmt. Uutes majades hakkasid kehtima uued elureeglid, millest tähtsamad puudutasid hügieeni ning eri ruumide erinevat otstarvet. Moodsa elamu ruumid jagunesid selgelt privaatseiks ja avalikeks, mida ei olnud ega saanudki olla üheainsa eluruumiga vanades talumajades.

Vanemate, 1860.–1880. aastail ehitatud Põhja-Eesti esinduslike taluelamute ning Lõuna-Eesti taluhäärberite põhierinevus seisneb ruumijaotuses. Põhjas asub köök sageli maja keskel ning sinna pääseb peauksest esiku kaudu, lõunas paikneb köök koos peretoaga reeglina maja ühes tiivas, kuhu pääses eraldi otsauksest. Siiski on kõige varasemate Lõuna-Eesti taluhäärberite hulgas olnud päris palju ka algbalti tüüpi sümmeetrilise ruumijaotusega maju. Paraku on suurem osa neist hävinud.

Lõpetuseks

Uute taluelamutega muutus küla arhitektuurne välisilme mitmekesisemaks ning "üleilmastunumaks" – nende majade juures leidub jooni mitmetest vanematest ja uuematest rahvusvahelistest stiilidest. Enam ei olnud juttugi ühest ühtsest "vana-eesti" stiilist, mille väljenduseks võib pidada vana taluarhitektuuri tervikuna.

Samal ajal säilis uute moodsate nääberite omanikel palju vanu harjumusi ja arusaamu. Sagedasti seisis osa ruumidest tühja, sest hoiti kütet kokku või ei kasutatud ruume otstarbekohaselt, muret oli puhtusepidamisega jmt. Moodsad talumajad olid küll esinduslikud, ent taluinimeste jaoks esialgu harjumatud ning mitte kõige otstarbekamad.

Kõigi uutmoodi majade kõrval, mida oli ehitatud alates 1850. aastast (eriti ohtralt 1920.–1930. aastail), ja siiski väga suure osa talurahva elupaigaks põline rehemaja. On põhjust rõhutada, et sageli ei olnud mitte vana-meelseks peetud talumehed need, kes hoidsid vanadest majadest küünte ja hammastega kinni. Seni, kuni talud kuulusid mõisatele, eelistasid just mõisnikud uutmoodi korstnaga lahkelamuile suitsurehemaju, sest see aitas säästa hulga metsa. Oli suuri alasid Saaremaal, Läänemaal ja Harjumaal, kus rehemajade kõrval leidis väga vähe teist tüüpi talumaju. Tõeliseks rehemajade kantsiks on tänaseni jäänud Muhumaa. See väga vana hoonetüüp on osutunud äärmiselt paindlikuks ja arenemisvõimeliseks. Kõigepealt liideti alg-rehemaja külge üks külm kamber, mis kõlbas elamiseks ainult soojal ajal ning tehti rehetoa ette või taha toidukamber – sahver ja aganik. Seejärel jagati suur kamber kaheks ning neid

hakati erineval moel kütma. Siis muudeti üks kamber mõnes kohas pliidi ja soemüüriga köögiks või ehitati köök kambrite ja rehetoa vanele. Mõnikord tehti pliit rehetuppa, mis seega kohandati ka köögiks. Edasi tehti eelkambrid vastavalt vajadusele aina juurde. 20. sajandi alguses muutus suurmoeks klaasist paakonite ja kodade ehitamine. Hulgajärul tehti neid ka rehemajade külge. Veidi hiljem võeti kasutusele hoone pööningukorrus, ehitades sinna toa või toad. Selleks tehti katusele suuremaid või väiksemaid ärkleid ja luke. Alates 19. sajandi lõpust hakati reheatuse otsa ehitama hobusetalle ja loomalaudu. Nii arenes algsest kaneosalist (rehetuba + rehealune) ehitistest keerukas tervik, mis ühendas ühe ühise katuse all väga erinevaid funktsioone. Väärib märkimist, et ei arendatud ega ehitatud ümber ainult vanu rehemaju, vaid üha ehitati juurde ka uusi – kuni Teise maailmasõjani.

20. sajandil hakati meie taludes ehitama ka arhitektimaju. Esimese ehitas 1913 Mulgimaal Uue-Karistes Puksi talu peremees Karl Unt arhitektibüroos K. Burman & A. Perna tehtud projekti järgi. 1920.–1930. aastail kasvas arhitektide osa taluehitiste kavandamise üha suuremaks. Eriti tuntav oli nende abi asunikutalude ja uusasunduste rajamisel. Riik püüdis igati ergutada talumehi uute hoonete ehitamisel kasutama arhitektide ja teiste ehitus- asjatundjate abi. Pangalaenu uue maja ehitamiseks anti ainult siis, kui oli ette näidata projekt. Nagu mujalgi Euroopas oli eesmärk tsiviliseerida maarahva elutingimusi. Seni olid need olnud upris keskaegsed ega vastanud enam uue moodsa ajastu nõuetele. Paarikümne aastaga astuti taluhoonete

moderniseerimisel pikk samm edasi. See ei puudutanud ainult uut tüüpi ahkeiamuid, vaid kaasajastarti ka vanu rehemaaju, kus endiselt elas väga suur osa Põhja- ja Lääne-Eesti rahvast. Omaette rühma moodustasid pisikesest vaestest rannataludest välja kasvanud kaptenimajad Liivi lahe ääres Häädemeeste külates ning põnjaranikul Kuusalu rannal Juminda ja Pärisea poolsaarel ning Virumaal Käsma ja Vergi vane.

Väga suure arengu tegi saja aasta jooksul läbi talumajade sisemus – nii ruumistruktuur kui ka sisustus. Majadesse lisandus aja jooksul arvukalt uusi uute funktsioonidega ruume: köök, sanver, söögituba, magamistuba, külastetuba ehk saal, peremehe töökabinet, vannituba, käimla, veranda ehk palkon, majaalune kelder. Kasutusele võeti ka majade pööningukorrused,

kuhu algul tehti kütteta suvetoad, mis varustati hiljem vajadusel ahjudega. Muutus ka ruumikasutus: ühest ühisest poolavalikust paljuotstarbelisest rehetoad, kus terve suur talupere pool aastat koos elas, hargnes elu nüüd paljudesse eri privaatsusastmega ruumidesse. Osa neist olid avalikumad (köök ja peretuba), osa aga hoopis suletumad ja privaatsemad nagu pererahva magamistuba, kuhu omadki ei tohtinud siseneda päris vabalt.

Kogu selle saja aasta pikkusele loomulikku rada pidi kulgenud arengule tegi lühikese järsu lõpu aasta 1940. Edaspidi pole põhjust enam rääkida talumajandusest ega talumajadest, ehkki enamus maju ja muid hooneid säilis talukohtades ka nõukogude ajal. Mida aeg edasi, seda enam hakatakse ühiskonnas aduma vana taluarhitektuuri väärtusi.

 Allikad ja kirjandus

Arhiividokumendid, käsikirjad

Ajalooarhiiv (EAA):

- Fond 1185 (Liivimaa Üldkasulik ja
Ökonoomiline Sotsietet)
- Fond 2381 (Tartu Kinnistusamet)
- Fond 2469 (Liivimaa maakrediidi-
selts)
- Fond 2840 (Tallinna Kinnistusamet)
- Fond 3760 (Pärnu-Viljandi kinnistu-
samet)
- Fond 4187 (Rakvere Kinnistusamet)

Riigiarhiiv (ERA)

- Fond 1831 (Riigi Statistika Kesk-
büroo: 1939. aasta põllumajandus-
loendus)

Eesti Ajaloomuuseum (AM)

Eesti Arhitektuurimuuseum (EAM)

Eesti Kirjandusmuuseum,

- Fond 199 (AAS-i stip. Arhiiv M 55.
Linda Vilmre. Ajaloolist tradit-
siooni Kadrina kihelkonnast. 1931)

Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaarhiiv:

Etnograafiline Arhiiv (EA) -

EA 122

Korrespondentide Vastuste Arhiiv (KV) -

KV 109 (Elamusisustus)

KV 116 (Laudad)

KV 123 (Tehased ja vabrikud)

KV 150

KV 745, 746, 747, 748, 749, 750,

751 (Kodu ja pere)

KV 816, 817 (Jalgade lahtivõtmine)

KV 939, 940, 941, 942, 943, 945,
946, 949 (Puhtus ja mustus meis ja
meie ümber)

Sanitaar-topograafiline arhiiv (STA):

Harjumaa

Järvamaa

Läänemaa

Petsrimaa

Pärnumaa

Saaremaa

Valgamaa

Viljandimaa

Virumaa

Võrumaa

Eesti Vabaõhumuuseum (EVM):

Etnograafiline Arhiiv (EA)

Fotokogu

Joonistekogu

Altvälja, Tiit 1965. "Räpina paberi-
vabriku tööliste elu-olu 1734-1965".

Diplomitöö. Tartu, (käsikiri ERMi
raamatukogus).

Lobjakas, Kai. "Moodsa köögi tulek
Eestisse. 1920. -30. aastad." Baka-
laureusetöö. Tallinn. Käsikiri EKA
Kunstiteaduse Instituudis.

Lutsepp, Elo 2006. "Uudisasundu-
sed - 1930. aastate sotsiaalpolii-
tika ja arhitektuuri kohtumisi."
Magistritöö. Eesti Kunstiaka-
deemia Kunstiteaduse Instituut.
Tallinn.

Saron, Jutta 1999. "19. sajand maa-
arhitektuuri uuendajana." (käsikiri
EVMi arhiivis).

Troska, Gea 1970. "Viljandimaa suur-
talude hooned ja sisustus 19. sajandi
lõpul - 20. sajandi algul." Tallinn,
(käsikiri Eesti Vabaõhumuuseumi
arhiivis).

Trükised

Ariès, Philippe & Duby, Georges (ed)
1989-91. "A History of Private Life."
I-V. Belknap Press, Harvard Univer-
sity Press, London.

[Bruiningk Carl Axel Christer] "Ueber
Verbesserung liefländischer
Bauerwohnungen, von einem lieflän-
dischen Gutsbesitzer", Dorpat.

C. R. Jakobsoni Talumuuseum. Peahoone
ekspositsiooni juht. Tallinn 1986.

Dülmen, Richard van 1990. "Kultur und
Alltag in der Frühen Neuzeit. Erster
Band. Das Haus und seine Menschen
16.-18. Jahrhundert". Verlag C. H.
Beck München.

Eelkuvõtteid 1939 = Eelkuvõtteid
põllumajandusloenduse andmeist.
Talundihooned ja masinariistad. - Kon-
junktuur 57/58 (8-9), 1939, lk. 401-404.
Eesti Põllomees 1869, nr 2

- "Eesti arhitektuuri ajalugu" 1965. Peatoimetaja Harald Arman. Tallinn: Eesti Raamat.
- "Eesti arhitektuur 1–4. Üldtoimetaja Villem Raam. Tallinn: Valgus, 1993–1997.
- Ekbaum, Salme 1964. "Veimevakk. Pühapäevakarjuse mälestusi." Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- "Elumajavõistlus" 1908 – Põllutööleht nr 33, lk 273.
- Gens, Leo 1978. "Arhitekt Karl Burmani individuaalelamud – Töid kunsti-teaduse ja -kriitika alalt 2." Artiklite kogumik. Tallinn. lk 177–202.
- Gens, Leo 1998. "Karl Burman." Tallinn.
- Gustavson, A 1934. Korteriolud Tallinnas ja välismaa linnades – Linnad ja alevid, nr 8.
- Habicht, Tamara 1976. "Ehiselementidest eesti taluarhitektuuris." Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIX. Tallinn: Valgus, lk 126–169.
- Hang, Vaike 2000. III Kiraste küla.
- Hang, Vaike 2002. IV Leelaste küla.
- Hang, Vaike 2004. V Alu küla.
- Hang Vaike 2006. VI Häidaste küla.
- Harjuma 1937 = "Harjuma tervishoiuline kirjeldus." Rammul, A (toim). Tartu, 1937.
- Ilein, Ants 1996. Palmse/Palms. "Ein Herrenhof in Estland." Tallinn: Hattorpe/Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Ieljas, Mari-Anne 2009. "Võsu rahvas ja tema lugu." Tallinn: Grenader.
- Johannson, A 1910. "Talu elumaja joonistus Eestimaa väikepõllumeeste jaoks." – Põllutööleht nr 5, lk 33–35, 36.
- Johannson, A 1911. "Missugune peab uus Eesti taluelumaja olema." Talu, nr 5, lk 143–147.
- Johannson, A 1913. "Näpunäiteks nendele väikepõllumeestele, kes uut elumaja hakkavad ehitama." Talu nr 1, lk 12–15.
- Johanson, A. 1926. "Väiketalu elumaja." Põllumees nr 3, lk 65–76.
- Jürgenstein, V 1910. Eesti väikepõllumehe elumaja. – Põllutööleht, nr 12, lk 103–105
- Jung, Jaan 1893. "Halliste ja Karksi kirikute ja kihelkondade ajalugu. Halliste kiriku 25aastase juubileumi mälestuseks 29. Oktoobril 1892." Tartus. Trükitud A. Grenzsteini trükikojas.
- Jung-Stilling, Friedrich von 1885. "Materialien zur Kenntniss der livländischen Agrarverhältnisse mit besonderer Berücksichtigung der Knechts- und Tagelöhner-Bevölkerung." Riga.
- Järvama 1934 "Järvama tervishoiuline kirjeldus." Rammul, A (toim). Tartu, 1934.
- Kalm, Mart 1995. "Varastalinistlik villa Eestis – Kunstiteaduslikke uurimusi." Studies on Art and Architecture. Studien für Kunstwissenschaft. Nr. 8. Eesti Kunstiteadlaste Ühing. Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk. 224–243.
- Kalm, Mart 1996. "August Volberg – arhitekt. – Arhitekt August Volberg 1896–1983", Eesti Arhitektuurimuseum, lk 18–37.
- Kalm, Mart 2001. "Eesti 20. sajandi arhitektuur. Estonian 20th century architecture." Tallinn.
- Kannike, Anu 2002. "Kodukujundus kui kultuuriloomine. Etnoloogiline Tartu-uurimus." Eesti Rahva Muuseumi Sari 4. Tartu.
- Karu, Ellen 1964. "Lääne-Eesti taluelamute arengust XX sajandi algusest tänapäevani." Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XIX. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn, lk 50–75.
- Kask, Eve 2003. "Käsmu inimesed ja majad. Käsmu its people and houses 1999–2003."
- Maa Hääl 1937 "Kirjaniku "Lagle loss" valmis. Ringkäik Õismäe talus, mille riigivanem kingib ühele kirjanikule." Maa Hääl 02.07."
- Kitzberg, August 1973. Ühe vana "tuuletallaja" noorpõlve mälestused." Loomingu Raamatukogu nr 41–44. Tallinn, Perioodika.
- Kolgaküla 2008 Kolgaküla. Koostaja Melika Kindel. Tallinn.
- Kompus, Hanno "20 aastat chitamist Eestis 1918–1938." Teedeministcriumi ehitusosakonna väljaanne. Tallinn, 1939
- Kon, Igor 1981. "Mina" avastamine. Tallinn, Eesti Raamat.
- Krastiņa, Anna 1959a. "Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē". Rīga.
- Крастыня, А. 1959b. "Жилища латышских крестьян в Видземе в первой половине XIX в. – Вопросы этнической истории народов Прибалтики". Москва, lk 387–395.
- Krastiņa, Anna 1963. "Zemnieku celtnes Vidzemē 19. un 20. gs. – Arheoloģija un etnogrāfija. Rakstu krājums V". Rīga, lk 150–192.
- Kristenbrun, Karl ja Kurepalu, Anne 1994. "Käsmu." Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, Lahemaa Rahvuspark.
- Kröger, A. M. 1893. "Ehstländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/1894". Riga.
- Kukk, E. 1937. "Puhtusest ja puhastamisest" Talupereaine nr 11, lk 330–333.
- Kundziņš, Pauls. 1934. "Dzīvojamā rija Latvijā". Rīgā.
- Куффер, Э. Ю 1914. "Жилой дом. Руководство для проектирования и возведения современных жилищ". Издание Т-ва М. О. Вольф. С.-Петербург – Москва.
- Kõre jt 1996 = Kõre, Jüri, Ainsaar, Mare, Hendrikson, Margus. "Eluasemepoliitika Eestis 1918–1995". Akadeemia, nr 10, lk 2133–2163.
- "Kõrvemaast põhjarannani" 1995. Kuusalu kihelkonna kirjanduslik-kodulooline antoloogia. Kuusalu, Tallinn ja Tapa.
- Kärner, Aime 1973. "Sindi tekstiilitöölise vanemad elamud. Väikemajad" Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVII. Eesti NSV Riiklik Etnograafiamuuseum. Tallinn, kirjastus Valgus, lk. 33–53.
- Lauri, H. 1913. "Eeskujulik põllumehe elumaja". Põllutööleht, nr 21, lk 163–165.
- Laur, Mati 1999. "Abja fenomen. Talude pärisseostmise algusest Eestis" Ajalooline Ajakiri 3/4 (106/107), lk 19–32.
- Liibek, Tõnis 2009. Estonica. "Heinrich Tiidemann fotoalbum". Tallinn. Eesti Ajaloomuuseum.

- Lutsepp, Elo 2007a. "Riigi roll taluarhitektuuri suunamisel aastatel 1928–1942". Materjaluuendused ja tüüplahendused uusanduste näitel. Kunstiteaduslikke Uurimusi 1–2 [16], lk 92–121.
- Lutsepp, Elo 2007b. "Asunduspoliitikast Eesti Vabariigis: asundusameti tegevus 1929–1941". Ajalooline Ajakiri, 3/4 (121/122), lk 443–462.
- Lutsepp, Elo 2012. "Linnaametnikud soosunikeks. Tallinna külje alla 1930. aastatel rajatud Õismäe asundus". Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised 3. lk 69–100
- Läänemaa 1929 = Läänemaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A. (toim). Tartu, 1929
- "Maahitisi I". Esop, A. (toim). Tallinn, 1928.
- Marfeld, August 1911. "Helme" Eesti Kultura I. Toim W. Reiman. Tartu, Postimehe Kirjastus, lk 311–323.
- Martin, Alma 1930a. "Mida perenaisel tuleb tähele panna köögi ehitamisel". Taluperenaine, nr 3, lk 70–72.
- Martin, Alma 1930b. "Köögi sisustusest". Taluperenaine, nr 4–5, lk. 98–100; 125–126.
- Martna, Mihkel 1914. "Külast. Mälestused ja tähelepanekud Eesti külaelu areemisest pärast 60-id aastaid". Tallinn, Kirjastuse-ühisus Maa.
- Mäsak, Ene 1971. "Tööliskasarmutest Tallinnas XX sajandi esimesel poolel" Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, nr 3, lk. 298–315.
- Mäsak, Ene 1973. "Tallinna tööliselamud ja nende sisustus XIX sajandi lõpul ja XX algul." Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, nr. 3, lk. 289–302.
- Mäsak, Ene 1981. "Elutingimustest Tallinna eeslinnades 1870–1940". Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, Eesti Raamat.
- Norvik, Piret 2001. "Käsmu randlaste jutte". Tallinn. Eesti Keele Instituut.
- Nõva, Erika 2005. "Toomani: Erik a Nõva mälestused". Toomani Talumuuseum.
- NÖR = Neueres ökonomisches Repertorium für Livland, 1814–1816. Dorpat, 2–4. Bd.
- Perna, Artur 1913. "Seletuseks Puisi talus ehitatava elumaja kohta". Talu, nr 8, lk 241–244.
- Perna, Artur 1914. "Eesti talu-elumaja joonistused." Ia, Ib. Talu, nr 2, 3, lk. 48–50; 71–73.
- Peterson, Aleksei 1965. "Asunike elamute ehitamisest kodanlikus Eestis" Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XX. Tallinn, lk 184–204.
- Peterson, Aleksei 1967. "C.R. Jakobson taluehitiste edendajana" Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 732–735.
- Peterson, Aleksei 1967. "Rehielamu ruumijaotuse arengu põhijooni XIX ja XX sajandil". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXII. Tallinn, lk 7–39.
- Peterson, Aleksei 1968. "Taluelamu käsitlus eestikeelses perioodikas aastail 1850–1917". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIII. Tallinn. Kirjastus Valgus, lk 29–54.
- Peterson, Aleksei 1971. "Eesti taluelamu suurus 1920–1940". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXV. Tallinn, lk 7–21.
- Peterson, Aleksei 1972. "Rehielamu kambrid 19. sajandil". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVI. Tallinn, lk 7–59.
- Peterson, Aleksei 1972. "Rehielamu köök 19. sajandil". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVI, Tallinn, lk 60–94.
- Peterson, Aleksei 1975. "Rehielamu rehe-roa suurus". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVIII, Tallinn, lk 7–23.
- Peterson, Ferdinand 1921. "Taluehitused". Tallinna, Rahvaülikool.
- Petserimaa 1935 = Petserimaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu 1935.
- Postimees 1937 = "Riigivanema kingitus ootab kirjanikku", Postimees 1. 07.
- Prost, Antoine 1991. "Public and Private Spheres in France". – Philippe Ariès and Georges Duby (ed). "A History of Private Life", Volume V, "Riddles of Identity in Modern Times". Antoine Prost and Gérard Vincent (eds). The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts-London, England, pp 3–144.
- Pärdis, Heiki 2001. "20. sajandi Eesti argikultuur. Miks eestlased toas jalad lahti võtavad." – Tuna, nr 1, lk 106–121.
- Pärdis, Heiki 2002a. "Loomulike vajaduste" rahuldamise viisid Eestis 20. sajandi algupoolel". Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XLVI, Tartu 2002, lk 51–79.
- Pärdis, Heiki 2002b. "Kasimata talupojad ja kabadad intelligendid. Hügieeniolud 20. sajandi alguse Eesti külas". Tuna, nr 4, lk 103–117.
- Pärdis, Heiki 2005. Eesti taluhaarberid 2. Estonian Manor Homes 2. Estnischen Bauernhäuser 2" Tallinn, Tänapäev.
- Pärdis, Heiki 2007a. "Eesti talumaja moderniseerumine 1850–1920. aastail. Elamiskultuur ja hügieen" Suitsutare 4. Valitud artikleid. Eesti Vabaõhumuuseum. Tallinn, lk 39–100.
- Pärdis, Heiki 2007b. "Eesti taluhäärberid 2. Estonian Manor Homes. Estnischen Bauernhäuser". Tallinn. Tänapäev.
- Pärdis, Heiki 2007c. "Halliste kihelkonna taluhäärberid – moodsa talu sümboolid" Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2007. Viljandi, lk 135–183.
- Pärdis, Heiki 2009. "Küla- ja aleviarhitektuur kuni Teise maailmasõjani" Järva-maa II. Loodus. Aeg. Inimene. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn, lk 231–244.
- Pärdis, Heiki 2010. "Eesti taluhäärberid 3. Estonian Manor Homes 3. Estnischen Bauernhäuser 3". Tallinn. Tänapäev.
- Pärdis, Heiki 2010b. "Lahemaa taluarhitektuuri muutumine ja eripära 1860–1940. Uusaegsed taluelamud" Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. lk 87–102.
- Pärdis, Heiki 2012. "Eesti talumaja 19. sajandi keskpaigast Teise maailmasõjani. Püsimine ja muutumine" "Vana maamaja". Käsiraamat. Koost J. Metslang. Tammerraamat, 2012. lk 15–41.
- Raamot, Mari 1962. "Minu mälestused". I ja II osa. Geislingen, kirjastus Kultuur.

- Rahva Päevaleht 1909 nr 140, lk 2.
- Rommel, Aleksander 1930. "Taluelamute kultuuri põhijooni". Taluperenaine. Rahvalik kutseajakiri. IV aastakäik, nr 1, 2, 3, 4, 5, 11, 12, lk 3–6, 36–38, 69–70, 96–98, 123–125, 293–295, 320–322.
- Rommel, Aleksander 1937. "Orstarbekohane ja kaunis kodu. Moodsa kodukultuuri alused". Teine, täiendatud trükk. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts.
- Ränk, Gustav 1939. "Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus. I". Õpetatud Eesti Selts. Tartu.
- Ränk, Gustav 1995. "Sest ümmargusest maailmast. Läbielatu nähtu ja kuuldu põhjal kirja pannud Gustav Ränk". Tartu, Ilmamaa.
- Saaremaa 1928 = Saaremaa tervishoiuline kirjeldus. A. Rammul (toim). Tartu, 1928.
- Sandström, Harri 1996. "Lahemaa randlased". Tallinn. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Lahemaa Rahvuspark.
- Saron, Juta 2000. "Muutunud Muhu elu. – Suitsutare 2". Valitud artikleid 1975–1999. Selected articles. Eesti Vabaõhumuuseum. Tallinn, lk 104–146.
- Saron, Juta 2002. "Domenico Trezzinist Eesti maaehitisteni". Suitsutare 3. Valitud artiklid. Selected articles. Eesti Vabaõhumuuseum. Tallinn, lk 87–121.
- Sepp, A 1925. "Talu elumaja". Väikepõllumehe kirjavara nr 20, lk 1–12.
- Sinberg, Toomas 1936. "Uue asundustegevuse arengust 1929–1935. a" – Konjunktuur 8/9, lk. 510
- Sjöqvist, Kerstin 1970. "Att skura golv". Fataburen, 131–142.
- Soar, Reedik 1975. "Esimesilt päevilt". Loomingu Raamatukogu, nr 14–16 (906–908). Tallinn. Perioodika.
- Солодовников, А. 1895. "Жилище эстонцев в его постепенном развитии". Труды Эстляндского Губернского Статистического Комитета, том XII. Кн. II. 1894 год. Временник Эстляндской губернии. Ревель, 119–142.
- Tammekann (toim) 1925. "Tartumaa. Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus". Tartu. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Tammekann (toim) 1930. "Pärnumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus". Tartu.
- Tammik, Richard 2005. "Kadrina kihelkond läbi aegade".
- Tarvel, Enn 1983. "Lahemaa ajalugu". Tallinn. Eesti Raamat.
- Tartumaa 1938 = Tartumaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu, 1938.
- Teinburg, Eduard 1926. "Talu elumajad". Põllumees, nr 20, lk 642–644.
- Teder, K. 1939. "Millest avalikult ei räägita". Päevaleht, nr 190, 17. juuli.
- Tiideberg, Aksel 2004. "Halliste enne ja nüüd".
- Tohvri, Epi 1999. "Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest". Eesti puitarhitektuur/Estonian Wooden Architecture. Eesti Arhitektuurimuuseum. Eesti Muinsuskaitseinspeksioon. Tallinn, lk 73–112.
- Tomson, O. 1917. "Puhtuse puudus Eesti talumaja ees ja sees". Talu, nr 4, lk 121–124.
- Toomani 2005 = Toomani. Erika Nõva mälestused. Toomani Talumuuseum.
- Troska, Gea 1976. Mulgimaa suurvalu hääber. – Suitsutare. Vabaõhumuuseumi uurimused 1957–1972. Tallinn, Valgus, lk 139–155
- Troska, Gea 1985. Sotsiaalne diferentsierumine Mulgimaa suurvalude peredes 19. sajandil. – Eesti külaelu arenguhooni. Toim. Ants Viies. Tallinn, lk 5–31
- Troska, Gea 2000. Rebala, Parasmäe ja Vandjala küla ajaloo ja ehitistest. – Suitsutare 2. Valitud artiklid 1975–1999, Eesti Vabaõhumuuseum, Tallinn, lk 249–287.
- Tuulik, Harry. "Viki küla ja Mihkli talu ajalugu". Saaremaa Muuseumi Toimetised 5. Kuressaare.
- "Uus eestipärane talu 1937. Pilk Hageri valla Adila Mikuri talu peremehe K. Tamme elumaja". Kaunis Kodu nr 1, lk 11.
- Valgamaa 1933 = Valgamaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu, 1933.
- Vassar, Artur 1977. "Eesti talurahva vaated maavaldusele XIX teisel poolel". I. Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX saj. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn, lk 124–186.
- Veiberg, H. 1935. "Jooni meie taluelamuist". Põllumajandus. Rahvalik põllumajanduse ajakiri, 17. juuli nr 27, lk 627–628.
- Walgus 1897 = Walguse põlluteadusline lisaleht, 4. veebruar, nr 1, lk 4–6.
- Weske, Mihkel 1874. "Eesti elumajadest". Eesti Põllumees, nr 1.
- Weske, Mihkel 1876. Der Culturfortschritt im Leben der Esten. Dorpat
- Viies, Ants 1962. "Materjale Eesti taluelamute arenemisest XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algupoolel". Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVIII. Tallinn. lk 99–123.
- Viies, Ants 1971. "Esimene katsed Eesti taluelamuid parandada". Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXV. Tallinn. Eesti Raamat, lk. 55–86.
- Viies, Ants ja Vunder, Elle (toim) 1998. "Eesti rahvakultuur". Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn
- Viljandimaa 1933 = Viljandimaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu, 1933.
- Virumaa 1931 = Virumaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu, 1931.
- Vitismann, Therese 1914. "Puhtus ja ilu meie taludes". Talu nr 2, lk 61–63.
- Volberg, A. "Väiketalu elumaja." Uus Talu nr 1, lk 29–32.
- Võrumaa 1932 = Võrumaa tervishoiuline kirjeldus. Rammul, A (toim). Tartu, 1932.